

Kaj Slovenci terjamo?

Kaj Slovenci terjamo

Mnogo vekov je naš narod dremal glede narodnosti, ako zdaj junško na noge ne skočimo, bode ima vsaki pravico potegniti; mi se smemo oglašati, mi le pravico moremo se oglašati, ker je zdaj ravno čas, da pravico narodnosti branijo, zakaj bi mi tega ne storili; ustava ni samo drugim narodom dana, temoč tudi za nas, da svoj mili jezik in svojo narodnost povzdigne- mo; mi hočemo v svojih slovenskih krajih gledati narodnosti in jezika samo to doseči, kar Nemci v nem- skih, Italijani v italijanskih deželah že davno imajo. Ako je za druge narode prav, ne bode samo za nas- šti ustavne vladi. Vsi narodi skup vlečijo, Nemci, Italijani ... naj potrebnisi je pa nam Slovincem, ki smo tako razdeljeni.

Mi se moramo sami za svojo stvar poganjati; ali mi sami za se, za svojo narodno srečo, za jezik in narodnost ne poskrbimo, drugi naravno se manje. Ali bomo čakali, da bodo pluji narodi nas sbrujali in opomnjali, nam slovenske picarnice in sole ponujali, drugi za nas govorili? — Isko ni sonca na nebu! Na to moremo čakati do sodnega dne.

Matija Majer,
stari kaplan

**Univerza v Mariboru
Zveza zgodovinskih društev Slovenije**

Mednarodni znanstveni simpozij

Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti

**uredila
Stane Granda
Barbara Šatej**

**Pokrovitelj:
Državni zbor Republike Slovenije**

**Maribor
Narodni dom - Pokrajinski muzej
16. - 17. april 1998**

Mednarodni znanstveni simpozij

SLOVENIJA 1848-1998: ISKANJE LASTNE POTI

Uredila:

Stane Granda
Barbara Šatej

12242

Prevod:

mag. Niko Hudelja in dr. Walter Lukan

Oblikovanje in prelom: Franci Čuden, MEDIT d.o.o.

Tisk:

Grafika-M s.p.

Naklada:

600 izvodov

Izdajatelj:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

D 26. 11. 1998/538

Izdajo zbornika je denarno podprlo Ministrstvo za znanost in tehnologijo RS

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"1848/1998"(063)

SLOVENIJA 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, Narodni dom - Pokrajinski muzej, 16. - 17. april 1998 / [organizatorja] Univerza v Mariboru [in] Zveza zgodovinskih društev Slovenije ; uredila Stane Granda, Barbara Šatej ; [prevodi Niko Hudelja in Walter Lukan]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998

ISBN 961-90315-6-3

1. Granda, Stane 2. Šatej, Barbara 3. Univerza (Maribor) 4. Zveza zgodovinskih društev Slovenije
78559232

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-469/98 z dne 2. 4. 1998 sodi zbornik med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

Organizacijski odbor simpozija

Slovenija 1848 - 1998:
iskanje lastne poti

dr. Jasna Fischer,
direktorica INZ Ljubljana

prof. akad. dr. Vasilij Melik,
SAZU

prof. dr. Franc Rozman,
dekan Pedagoške fakultete v Mariboru

prof. dr. Janez Juhant,
dekan Teološke fakultete v Ljubljani

prof. dr. Janez Cvirn,
predstojnik Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

dr. Vincenc Rajšp,
predstojnik Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU

doc. dr. Stane Granda,
predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije
(predsednik)



KAZALO

UVODNI NAGOVORI	7
<i>Vasilij MELIK</i> : IDEJA ZEDINJENE SLOVENIJE 1848-1991	15
<i>Bruno HARTMAN</i> : STO LET NARODNEGA DOMA V MARIBORU	21
<i>Avguštin MALLE</i> : MED DEŽELNO IN NARODNO ZAVESTJO - PRIMER KOROŠKE	29
<i>Walter LUKAN</i> : SLOVENCİ IN SLOVAKI V REVOLUCIONARNIH LETIH 1848/49	44
<i>Tibor FÜLE</i> : VOLITVE V PREKMURJU LETA 1848	52
<i>Metka FUJS</i> : SLOVENSKA ZAVEST IN SLOVENCİ V PREKMURJU	77
<i>Janez CVIRN</i> : NEMŠKO-SLOVENSKI ODNOSI OSREDNJI PROBLEM SLOVENSKE ZGODOVINE	86
<i>Boris M. GOMBAČ</i> : TRST IN SLOVENSTVO	90
<i>Branko MARUŠIČ</i> : BENEŠKI SLOVENCİ IN SLOVENIJA	104
<i>Irena GANTAR GODINA</i> : ISKANJE REŠITVE V PANSLAVIZMU	111
<i>Branko GOROPEVŠEK</i> : ODMEV IN POMEN SEPTEMBRSKIH DOGODKOV LETA 1908 (spomin na 90-letnico dogodkov)	115
<i>Peter VODOPIVEC</i> : VLOGA SLOVENSKIH INTELEKTUALCEV PRI EMANCIPACIJI SLOVENCEV	124
<i>Feliks J. BISTER</i> : VLOGA DUNAJSKIH SLOVENCEV PRI EMANCIPACIJI SLOVENCEV	137
<i>Andrej VOVKO</i> : ŠOLA IN SLOVENSKA SAMOBITNOST	140
<i>Zvonko BERGANT</i> : LIBERALNI KATOLICIZEM IN SLOVENSKI NAROD	150
<i>Aleš GABRIČ</i> : VLOGA INTELEKTUALCA KOT POLITIČNEGA SUBJEKTA V ENOSTRANKARSKEM SISTEMU	158
<i>Janko PRUNK</i> : SLOVENCİ V JUGOSLAVIJI MED CENTRALIZMOM IN FEDERALIZMOM 1918-1991	169
<i>Darko FRIŠ</i> : SLS IN SLOVENSKO NACIONANO VPRAŠANJE MED SPREJETJEM VIDOVDANSKE USTAVE IN BLEJSKIM PROTOKOLOM	180
<i>Janez JUHANT</i> : IDEJNO-POLITIČNA VLOGA CERKVE PRI SLOVENCİH KOT NARODU	185
<i>France M. DOLINAR</i> : CERKVENA UPRAVA IN SLOVENCİ	198

Vincenc RAJŠP: PRISPEVEK KATOLIŠKE DUHOVŠČINE K PROMOCIJI SLOVENSKEGA JEZIKA IN SLOVENSKE NARODNOSTI	216
Bogdan KOLAR: KATOLIŠKA CERKEV IN SLOVENSKI IZSELJENCI	223
Jurij PEROVŠEK: JUGOSLAVIJA - PRIČAKOVANJA IN REALNOST	234
Vlasta STAVBAR: DEKLARACIJSKO GIBANJE	257
Ervin DOLENC: LETO 1918 KOT KULTURNA PRELOMNICA	262
Andreas MORITSCH: KOROŠKI PLEBISCIT	267
Žarko LAZAREVIČ: OD REGIONALNEGA K SLOVENSKEMU NARODNEMU GOSPODARSTVU (Preobrazba slovenske gospodarske strukture v drugi polovici 19. in v 20. stoletju)	271
Marko WALTRITSCH: GOSPODARSKA VLOGA SLOVENCEV V TRSTU IN GORICI	292
Jerca VODUŠEK STARIČ: MED LJUDSKO DEMOKRACIJO IN DEMOKRACIJO	299
Bojan GODEŠA: OSVOBODILNA FRONTA SLOVENSKEGA NARODA MED POSEBNOSTJO IN JUGOSLOVANSKIM RAZVOJEM	320
Mateja REŽEK: USTAVNA REFORMA LETA 1953 IN NACIONALNO VPRAŠANJE .	327
DISKUSIJA	336
ZAKLJUČNI GOVOR	341
PRILOGE	343

Spoštovani gospod predsednik Državnega zbora Republike Slovenije, dr. Janez Podobnik, spoštovani gospod rektor Univerze v Mariboru, prof. dr. Ludvik Toplak, spoštovani župan mestne občine Maribor, prof. dr. Alojz Križman, spoštovani predstavniki znanstvenega, kulturnega, verskega in političnega življenja v Mariboru, drage kolegice, spoštovani kolegi!

Na današnji dan pred 150. leti je bilo v Gradcu ustanovljeno prvo slovensko politično društvo Slovenija. Kot je znano, je to združenje graških in mnogih štajerskih Slovencev kmalu po Matiji Majarju-Ziljskemu objavilo eno izmed različic slovenskega narodnega programa, ki ga je dokončno izoblikovala dunajska Slovenija. To društvo je vodil eden največjih Slovencev vseh časov, dr. Fran Miklošič, doma iz Slovenskih Goric. Glede na dejstvo, da so tudi petico za združeno Slovenijo najbolj vneto podpisovali ravno na slovenskem Štajerskem, se je Zveza zgodovinskih društev Slovenije odločila organizirati mednarodni znanstveni simpozij **Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti** v današnjem središču slovenske Štajerske, Mariboru.

Seveda pa nas k taki odločitvi niso vodili samo dogodki v revolucionarnem letu 1848/49, ki se jih, tako kot velik del Evrope, spominjamo tudi Slovenci, ampak tudi drugo dogajanje v zadnjih stopetdesetih letih iskanja poti, ki nas je pripeljalo do samostojne slovenske države. Ne smemo pozabiti velikega deleža slovenske Štajerske v čitalniškem in zlasti taborskem gibanju, deklaracijskem gibanju in vsemu tistemu, ki je temu sledilo. Nenazadnje je tudi prva žrtev za samostojno Slovenijo padla v Mariboru.

K naši odločitvi, da se ob 150 letnici združene Slovenije zberemo ravno v Mariboru, nas je vodilo tudi spoznanje, da večina ljudi v mestu ob Dravi kot tudi njegovi bližnji in daljni okolici bolj kot v marsikaterem predelu Slovenije ceni našo lastno državnost in spoštuje vse tisto dogajanje, ki je do nje pripeljalo. Da je temu res tako, nas je prepričala tudi izjemna pomoč pri organizaciji tega mednarodnega znanstvenega posvetovanja, ki nam jo je nudil rektor Univerze v Mariboru, prof. dr. Ludvik Toplak in velika kolegialna solidarnost, ki so jo pokazali dekan Pedagoške fakultete v Mariboru, prof. dr. Franc Rozman ter predstojnik njenega Oddelka za zgodovino, izr. član SAZU prof. dr. Jože Mlinarič kot tudi njegov član, doc. dr. Darko Friš. Slednja sta se angažirala tudi kot člana vodstva našega najmlajšega zgodovinskega društva dr. Franca Kovarčiča. Prav z njihovo pomočjo smo naleteli tudi na izjemno razumevanje in velikodušnost mariborskega Narodnega doma.

Slovenski zgodovinarji smo ob pripravi tega simpozija naleteli v delu slovenske politike ne le na ignoriranje, ampak celo na zavračanje naše pobude. Podpora poslancev slovenskega parlamenta, kar pet naših članov sedi v njem, vodstva nekaterih njihovih strank ni prepričala o pomenu dogajanja pred 150. leti. Sodbo o njihovem odnosu do slovenske samobitnosti, iskanju lastne poti, prepuščamo zgodovini. Prav zaradi tega pa poudarjamo izjemno patriotsko držo našega pokrovitelja, predsednika Državnega zbora Republike Slovenije, dr. Janeza Podobnika, ki nas je vseskozi podpiral. Iskreno se zahvaljujemo tudi

ministru za znanost in tehnologijo vlade Republike Slovenije, dr. Lojzetu Marinčku, ki je z velikim osebnim angažiranjem pomagal tako pri financiranju znanstvenega simpozija kot zbornika referatov, ki ga bomo objavili naknadno.

Preden zaključim, bi rad še povedal, da je žal, zaradi bolezni, svoje sodelovanje na simpoziju odpovedal in se opravičil akad. dr. Stanislav Hafner iz Gradca. Na naše naknadne pozive pa ni reagiral mag. Uroš Lipušček, ki bi tudi moral predstaviti svoj referat, pa ga, kot vse kaže, ne bo.

Cenjeni gostje, drage kolegice, spoštovani kolegi. Uporabimo te ure, ki jih bomo skupaj preživeli v Mariboru, za osvežitev spomina na ključne momente iz slovenske zgodovine v zadnjih stopetdesetih letih, hkrati pa dosedanje znanje dopolnimo z najnovejšimi spoznanji naših cenjenih kolegic in kolegov, do katerih je prišla naša stroka v zadnjih letih.

dr. Stane Granda,
predsednik ZZDS

Spoštovani gospod rektor, spoštovani gospod predsednik!

Visoko cenim zamisel mariborske Univerze in Zveze zgodovinskih društev o znanstvenem posvetovanju o Sloveniji med 1848. in 1998. letom in iskanju lastne poti.

Z veseljem bi se tudi sam udeležil posvetovanja in novih znanstvenih do-
gnanj in premislekov o zgodovinskem obdobju, ki je skozi razvijajočo se idejo o Zedinjeni Sloveniji tako dokončno oblikovalo Slovence kot narod z držav-
nimi ambicijami in sposobnostmi ne glede na vso težavnost, nasprotovanja in
zanikanja, s katerimi so se srečavali nekdanji rodovi Slovencev. Nedorečenih
vprašanj o tem ni malo, zato je posvet, ki ste ga pripravili, toliko bolj koristen,
saj težko določa svojo pot, kdor natanko ne ve, od kod je prišel, ali pa misli, da
ima prihodnost, če ne spoštuje svoje preteklosti.

Gotovo ni mogoče trditi, da Slovenci nimamo predstave o svoji lastni
zgodovini in da že doslej nimamo na voljo veliko izvrstnih in temeljiten zgo-
dovinskih študij o dogajanjih, ki so odločilno oblikovala narodov značaj. Eden
od osrednjih in težko ponovljivih dokazov o samozavedanju in samozvesti
slovenskega naroda ter njegovi odločenosti, da se upre zapisani usodi o
uničenju in neprimerno močnejšemu osvajalcu, ki se je odločil polastiti se
narodovega ozemlja, je nedvomno upor in osvobodilni boj s partizansko vojsko
med drugo svetovno vojno. Narodnoosvobodilno in partizansko gibanje je prav
v obdobju 1941-1945 zaobseglo tudi prostore zunaj meja današnje države, za-
sejalo seme upora zoper nacizem od Koroške do Slovenske Benečije in strnilo,
čeprav ne v celoti, vse Slovence v okviru slovenske nacionalne države.

V obdobju, ki ga proučujete, smo bili Slovenci razpeti med odporom proti
potujčevanju ter notranjimi spori, ki so razblinjali moč in učinkovitost naporov
za ohranjanje nacionalne bitnosti v najbolj odločilnih časih. Žal se nam to
dogaja še v dandanašnji čas. Trdno in neupogljivo so nas doslej povezali
največkrat le najbolj grobi pritiski, ko smo se zavedali, da nas tuje sile
spreminjajo v predmet svojih interesov, nam jemljejo pravico do svojega
jezika, do svojega načina življenja, do odločanja o svoji usodi. Tedaj smo se
Slovenci uprli kot en mož, le redki so - a tudi to velja z obžalovanjem ugotoviti
- ostali na drugi strani. Tako je bilo tudi v novejši zgodovini, ko sta nacizem in
fašizem sklenila črtati Slovence s seznama evropskih narodov, nas pobiti,
razseliti ali potujčiti in se polastiti naše zemlje, tako je bilo pred petdesetimi
leti, ko nam je hotel stalinizem vsiliti pervertirani boljševiški vzorec socialne,
gospodarske in nacionalne ureditve, tako je bilo tudi, ko je JLA v imenu in za
interese unitarističnih nedemokratičnih političnih sil nekdanje jugoslovanske
države poskušala z uporabo in cinično manipulacijo usode štirih naših slo-
venskih državljanov, na slovenskih tleh in v tujem jeziku s sodno farso uza-
koniti totalitarizem in vojaško, politično, gospodarsko in kulturno hegemo-
nistično nadvlado nad slovenskim narodom in njegovo prihodnostjo. Potem
smo v odločilnem trenutku evropske zgodovine z visoko stopnjo nacionalne in
državljanske enotnosti ustvarili svojo samostojno državo, s katero se v sodob-

nih razmerah in našem času združevanja celotne Evrope uresničuje zamisel Zedinjene Slovenije.

Spoštovani organizatorji in udeleženci posvetovanja, želim vam veliko za vse nas in za slovensko narodno občestvo pomembnih dognanj, želim vam tudi, da bi vaše delo bilo odzivno in da bi prispevalo k samospoštovanju slovenskega naroda in k njegovemu samozavedanju - še posebej upravljalcev države - o njegovi zgodovinski poti in o izročilu zgodovine, pomembnem za določanje naše prihodnosti. V časih, ko se Slovenija vključuje v že integrirano družbo evropskih narodov in držav, bi vaše delo lahko utrdilo njeno samozavest in ji pomagalo, da bo dala Evropi tretjega tisočletja takšen duhovni in civilizacijski prispevek, kot ga nesporno zmore po svoji zgodovini in kulturi, s svojimi enkratnimi identitetnimi posebnostmi in z energijo samostojne države, z resnimi ambicijami, da skupaj z drugimi modernimi evropskimi državami oblikuje sodobno civilizacijo združene Evrope. To še povečuje našo skupno odgovornost.

Ljubljana, 15. april 1998

Milan Kučan,
predsednik Republike Slovenije

Spoštovani gospod predsednik Državnega zbora, dr. Janez Podobnik!
 Spoštovani gospod dekan, dame, gospodje!

V imenu Univerze v Mariboru želim izreči lepe pozdrave vsem cenjenim gostom iz Gradca, Dunaja, Celovca, Trsta ter iz domovine, posebej iz Ljubljane.

Posebej se zahvaljujem organizacijskemu odboru, Zvezi zgodovinskih društev Slovenije in Pedagoški fakulteti. Pozdraviti želim vse udeležence tega posveta.

Te dni mineva 150 let od programa Zedinjene Slovenije, začetkov slovenske demokracije, parlamentarizma in organiziranega osveščenega boja Slovencev za politično združitev Slovencev v eno državo, imenovano Slovenija, za njeno enakopravno mesto med drugimi narodi, organiziranimi v tistem času kot kraljevstva. O tem pričajo številni dokumenti, odkriti v zadnjem času. Zlasti je jasno, da je pred 150 leti šlo za množično osveščeno državotvorno gibanje Slovencev, ki se je izražalo tudi v obliki podpisovanja peticij na takratni dvor. O tem bodo danes spregovorili referenti iz petih univerz ter Akademije.

Ob spominu na 1848 leto pa je prav, da se ozremo na izkoriščene in neizkoriščene zgodovinske priložnosti Slovencev, zlasti na nesrečno leto 1918, ter za Slovence najbolj tragična leta 1941-45, na leto 1948, 1968 ter 1988 do 1991. Ob zgodovinskih izkušnjah se zamislimo zlasti, da bomo ohranili in razvijali kulturno, gospodarsko in politično samobitnost Slovencev, ter tako zagotovili vzajemno spoštljiv mednarodno pravni položaj Slovenije v Evropi. Namen današnjega srečanja je, da znanstveniki pokažete svoja spoznanja, tisti, ki učite v srednjih šolah pa, da boste vedenje o Sloveniji prenašali na mlade rodove ter boste z ukom in vzgojo vcepljali vizionarsko domišljijo in samozavest mladih ljudi.

Dame in gospodje, spomin na 1848 leto je živ, zlasti je aktualen ob branju originalnih dokumentov. Po vaši zaslugi vemo, da so Slovenci z množičnim podpisovanjem zahtevali:

- državotvorno združitev Slovencev v eno državno politično tvorbo, Slovenijo,
- z uvedbo slovenskega jezika v šole in urade, popolno kulturno enakopravnost,
- z preprečitvijo združitve v veliko nemško zvezo pa enakopravni status z drugimi sosednjimi narodi.

Največ zaslug gre prav vašemu delu. Kdor nima preteklosti, nima prihodnosti. Vi ste tisti, ki obujate znanje preteklosti, s tem pa postavljate temelji prihodnosti. V imenu Univerze v Mariboru hvala in prijetno bivanje tukaj, v štajerski prestolnici, ki so jo moji predhodniki poimenovali Univerzitetno mesto Maribor.

prof. dr. Ludvik Toplak,
 rektor Univerze v Mariboru

Cenjeni visoki gostje, dragi organizatorji, dragi kolegi zgodovinarji, gospe in gospodje!

V veliko čast mi je bilo vaše povabilo in v veliko veselje mi je vsaj nekaj časa prebivati tukaj, v kraju in v pokrajini, ki je zaznamovala slovenska nacionalna prizadevanja z žlahtnimi ljudmi, ki so tudi pri postavljanju prvega slovenskega nacionalnega programa sodelovali v bistveni meri, mislim predvsem na štajerski krog znotraj kroga Zedinjene Slovenije, ter Maribor, posebej zaznamovan z velikimi imeni kot so Slomšek, Maister ali nedaleč stran rojeni Korošec. Veliko takih podlag bi še našli za spominjanje. Iskreno se zahvaljujem organizatorjem za ta spomin, ki je potreben za utrjevanje naše nacionalne zavesti in prepričan sem, da če ne bi bilo tistega zrna, tiste kali, vsejane leta 1848, danes verjetno ne bi govorili, da smo lahko srečna generacija, ki je sodelovala pri tem, da smo postavili tudi drugi del tega zgodovinskega loka od leta 1848 do 1989, oziroma 1992. Rad bi omenil samo nekaj letnic, za katere mislim, da so bistvene za drugi del več kot sto let trajajočega loka nacionalnega razvoja. Omenil bi podpis, oziroma formulacijo majniške deklaracije leta 1989, ki je bila bistveno drugačna od temeljne listine, kajti zelo jasno je postavila slovensko državno idejo, oziroma politično voljo po slovenski državi. Leto 1990 je prineslo prve demokratične volitve, ki so to idejo postavile v kontekst politične moči, ki je leta 1848 ni bilo. V tem je tudi bistvena razlika. S tem so leta 1990 nove politične sile dobile v roke politične instrumente, da so lahko plebiscitarno potrjeno zamisel v letu 1991 dokončno uresničile. Leta 1991 je bila proglašena slovenska država. S tem je bilo v veliki meri doseženo tisto, o čemer se je sanjalo leta 1848. Leta 1992 je prišlo do mednarodnega priznanja Slovenije. S tem smo postali politični faktor na političnem zemljevidu sveta. Mislim, da program Zedinjene Slovenije še ni uresničen in tako, kot je bil zamišljen, še dolgo ne bo. Z vstopom Slovenije v Evropsko zvezo, kar je bil tako rekoč paralelen, oziroma impliciten del slovenskega programa, oziroma majniške deklaracije 1989, se uresničujejo dodatne dimenzije programa Zedinjene Slovenije, kajti Slovenci, sedaj še vedno razdeljeni na več držav, bomo končno živeli v eni politični tvorbi in bomo lahko med seboj in zase živeli nekoliko drugače, kot živimo sedaj. Nekateri problemi bodo izginili. Na tej poti pred nami so sedaj nove predpostavke in nove možnosti. Z njimi moramo kot nacija z lastno državo suvereno živeti v skladu s svojo voljo. In če smo preživeli vse vojne, okupacije ter delitve, doživeli tragični samoobračun, bomo sposobni in moramo biti sposobni tudi mirnega nastajanja nove Evrope. Evropa na nas računa kot na subjekt z visoko kvaliteto. Naš problem ni maloštevilnost, kajti manj številni narodi v Evropi (npr. Irci, Danci) so v Evropski zvezi dosegli močnejšo identiteto in močnejše gospodarstvo. To zmoremo tudi mi. Spoštovanje različnih kultur in nacionalnih identitet je predpostavka evropskega povezovanja. Grožnja torej ne prihaja iz Bruslja. Od nas samih je odvisno, kako bomo te nove možnosti uresničevali. Iskanje lastne poti je bilo v zadnjem desetletju okronano z zgodovinskimi dejstvi, ki nam ponujajo nov formalen

okvir našega narodnega in osebnega uresničevanja. Seveda pa še zdaleč ni vse povedano in vesel bom, če bo tudi ta posvet, za katerega se zahvaljujem in organizatorjem čestitam, prispeval k temu, da bo naša pot jasnejša.

Hvala.

Lojze Peterle

Spoštovane dame in gospodje, spoštovani gospod rektor, prof. dr. Toplak, spoštovani dr. Granda, spoštovani udeleženci znanstvenega posvetovanja.

Ob 150-letnici programa Zedinjene Slovenije, vas pozdravljam v imenu Državnega zbora Republike Slovenije, ki je tudi pokrovitelj tega pomembnega srečanja. Prav simbolično je, da smo se zbrali v Narodnem domu, ki letos praznuje stoletnico svojega obstoja. Ideja združene, oziroma Zedinjene Slovenije, ki v slovenskem narodnem gibanju domuje v daljnem letu 1848, je bila osnovni usmerjevalec slovenske politike celih 150 let. Še več, bila je in je še vedno tudi najbolj pristen izraz in kriterij njene slovenskosti. S tem bistvom bi lahko ponazorili iskanje naše slovenske lastne poti. V tej luči 150-letnica pomladi narodov odpira veliko vprašanj. O številnih boste na posvetu spregovorili vi, spoštovani eminentni poznavalci. Taka obletnica, predvsem zaradi njene vsebine, pa je tudi odlična priložnost za samospraševanje in za številne nove premisleke. Kaj so vrednostna izhodišča slovenstva? Na kakšen način se v njih inspiriramo? Kako si danes, ko smo si kot narod pridobili lastno državo, oblikujemo našo narodno in državniško zavest? Kaj je nacionalni cilj Slovencev kot nacije? Naj to srečanje z vso potrebno strokovno in etično občutljivostjo odgovori tudi na ta vprašanja. Istočasno pa naj bo, ob vsem spoštovanju do zgodovinske stroke, priložnost za nov premislek o ideoloških in znanstvenih kriterijih, ki so obvladovali našo historiografijo v bližnji preteklosti. Spoštovane gospe in gospodje, leta 1990 na plebiscitu in leta 1991 z osamosvojitvijo smo Slovenci uresničili cilj vsega dosedanjega nacionalnega gibanja. Oblikovali smo lastno samostojno državo, neodvisno in suvereno Republiko Slovenijo. Nase smo prevzeli polno odgovornost za lastno bivanje, za lastno pot. Tudi zato bodimo odprti za vse, kar nas uči naša zgodovina.

Želim vam plodovito srečanje in s tem tudi otvarjam simpozij.

dr. Janez Podobnik,
predsednik Državnega zbora RS

Vasilij MELIK

IDEJA ZEDINJENE SLOVENIJE 1848-1991

Predhodnik ideje Zedinjene Slovenije je pojem Slovenija, ime za ozemlje, na katerem so sklenjeno živeli Slovenci, torej za enoto, ki dotlej svojega pokrajinskega, geografskega, zgodovinskega imena ni imela. Izraz je uporabil že Valentin Vodnik, res znan pa je postal 4. septembra 1844, ko ga je v Novicah v pesmi predstavil Koseski. V politično življenje je stopila Zedinjena Slovenija z marčno revolucijo. Za njen rojstni dan lahko velja sredi 29. marca 1848, ko je Matija Majar v Novicah v članku "Slava Bogu na višavah" poudaril, da "tako imenitnega časa še ni bilo, kar sonce sije", da smo vsi narodi cesarstva (Slovani, Nemci, Italijani, Ogri) bratje, da vsi eden drugega potrebujemo. Glavna Marjarjeva misel je bila, "Vsaki naj v svoji deželi doma živi, kakor mu je drago in ljubo: Nemec po Nemško, Italijan po italijansko, Voger po vogersko" - torej tudi Slovenec po slovensko. Najpomembnejša slovenska želja mu je bila: "da bode nam slobodno, da moremo v Sloveniji kadar koli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in v kanclije vpeljati naš slovenski jezik". V teh preprostih besedah je bil že ves program Zedinjene Slovenije in preureditve habsburške monarhije v zvezo enakopravnih narodov, čeprav naravnost ni bilo rečeno ne eno ne drugo. Formulacij programa je bilo leta 1848 precej. Šestkrat ga je zapisal Majar,¹ od drugih pa sta bila najbolj odmevna programa, sestavljena na Dunaju in v Gradcu. Bistvo so najbolj izrazili graški Slovenci: "Ukinitvev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitev našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh v en narod".²

Peter Kozler se je lotil natančnega ugotavljanja narodnostnih mej. Tako je kmalu nastal prvi zemljepisni pregled Slovenije kot celote in prvi zemljevid Slovenije. Kranjska je bila povsem slovenska dežela, Štajerska, Koroška in Primorje pa so imele približno vsaka tretjino Slovencev. Izven tega ozemlja je živelo le še 6% Slovencev. To so bili ogrski in beneški Slovenci. Leta 1866 je dobila Italija Benečijo. S tem je prvi del Slovencev prišel v tujo državo.

Navdušenje za Zedinjeno Slovenijo leta 1848 še daleč ni bilo splošno, vendar je nabiranje podpisov pod peticijami zanjo bilo uspešno zlasti v nekaterih delih Dolenjske in Štajerske.³ Ker je revolucija na stežaj odprla vrata najrazličnejšim možnostim, bi bilo uresničenje Zedinjene Slovenije tedaj mnogo lažje

¹ Vasilij Melik, Die nationalen Programme des Matija Majar-Ziljski, v: Andreas Moritsch (Hg), Matija Majar-Ziljski, Klagenfurt/Celovec 1995, 98, 99.

² Stane Granda, Graška Slovenija v letu 1848/1849, Zgodovinski časopis 28, 1974, 53.

³ Stane Granda, Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49, Novo mesto 1995, 275-327.

kakor kadarkoli pozneje. Sprejemali so jo marsikje tudi Neslovenci, tako slovanski kongres v Pragi, hrvaški sabor, program levice med avstrijskimi Nemci, Palacký v svojem načrtu preureditve monarhije, badenski republikanci in demokrati, ki so med sestavnimi deli nove Nemčije predvideli ilirsko republiko s Trstom kot glavnim mestom.⁴ Slovenci so imeli v ustavnem odboru dunajskega parlamenta po številu in kvaliteti zelo močno zastopstvo, šestino vseh članov.⁵ Jurista Matija Kavčič in Jože Kranjc sta se zavzemala za Zedinjeno Slovenijo, vendar sta iz nje izločila Koroško. Novi načrti pa niso prodrli. Zmagale so zgodovinske dežele, vendar naj bi bile nekatere med njimi razdeljene na okrožja po narodnostnih mejah. Tako se je zgodilo s Štajersko. V mariborsko okrožje so dali slovenski del dežele. Slomšek je dosegel, da so se tudi škofijske meje prilagodile okrožnim in da je sedež lavantinske škofije postal Maribor (1859).⁶ Program Zedinjene Slovenije se je znova oglasil po padcu neoabsolutizma, vendar so bili Slovenci še preslabi in so se, kot kaže, tudi ustrašili ostrega nasprotovanja in norčevanja z nasprotne strani. 25. septembra 1865 so na sestanku v Mariboru slovenski politiki sprejeli notranjeavstrijski program, za katerega se je navduševal Einspieler. Vsaka dežela bi imela deželni zbor in vlado, notranjeavstrijska celota (Štajerska, Kranjska in Primorje) pa skupen zbor in skupno vlado. Poslanci iste narodnosti iz vseh dežel bi reševali narodnostne probleme. Narodnostno mešane dežele bi imele narodnostne kurije.⁷ Nekatere od teh zamisli so se pojavile že leta 1848, še pogostejše pa so nastopale pozneje. Mariborski program kljub takim zamislim ni našel nikjer nobene podpore. Jeseni, leta 1866, je Luka Svetec razložil, kako bi prišli do Zedinjene Slovenije. Prvi korak bi bila peticija cesarju. Cesar bi nato sklical rodoljubne slovenske veljake, ki bi izdelali nov volilni red, najbližji splošni volilni pravici. Ko bi ga cesar odobril, bi volili zastopnike vseh Slovencev - ti bi se izrekli o bodoči slovenski državnopravni ureditvi.⁸ Ta Svetčeva zamisel je bila fantastična in nemogoča. Toda dva meseca pozneje so Slovenci dosegli največji uspeh v dotedanjem razvoju. Organizirano so nastopili na volitvah in zmagali v kmečki kuriji na Kranjskem, Goriškem in Spodnjem Štajerskem. Prav je zapisal Valentin Zarnik, da "zdaj šele smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu ... in da nismo samo narodopisen pojem".⁹ 26. januarja 1867 se je pokazalo, da večina slovenskega prebivalstva podpira slovensko stranko in njen narodni program.

Leta 1868 se je začela doba taborov, ki jo je Josip Vošnjak imenoval "najkrasnejšo dobo naše narodne zgodovine" in ki nam jo je pred 30 leti tako lepo obudil Viktor Vrbnjak v zborniku *Svet med Muro in Dravo*.

⁴ Erich Hobsbawm, *Obdobje revolucije*, Ljubljana 1968, 187.

⁵ Od tridesetih: Miklošič in Kranjc (Štajerska), Kavčič in Ambrož (Kranjska), Gorjup (Primorje). Jos. Apih, *Slovenci in 1848. leto*, Ljubljana 1888, 255-279.

⁶ Zbornik 130 let visokega šolstva v Mariboru, Maribor 1991, 44-72.

⁷ Vasilij Melik, *Slovenska politika ob začetku dualizma*, *Zgodovinski časopis* 22, 1968, 28.

⁸ Prav tam str. 30.

⁹ Novice 6. februar 1867.

Tabori so poudarjali demokratičnost, veljavo ljudske volje in ljudskega odločanja. Na njih so sodelovali kmetje, ki so predstavljali še veliko večino Slovencev, glavno oporo narodnemu gibanju, duhovniki in posvetni izobraženci, slovensko usmerjeni meščani. Organizatorji taborov so se zavedali, da po ustavni poti Zedinjene Slovenije ne bo mogoče doseči; tabori so bili predvsem namenjeni tujini, ki naj bi preko njih izvedela, da živijo na tem kosu zemlje Slovenci, da hočejo biti svobodni in sami odločati o svoji usodi.

Po treh letih so tabori prenehali, deloma zaradi vladnih prepovedi, deloma zaradi liberalno-klerikalnih nasprotij, deloma pa so se sami preživeli. Zedinjena Slovenija je odslej nastopala le od časa do časa v deželnih zborih, tudi v državnem, in na treh primorskih taborih leta 1878, ki so predvsem protestirali proti italijanskim aspiracijam po slovenski zemlji. Pojavljale so se različne nadomestne zahteve kot višje deželno sodišče v Ljubljani, poseben oddelek namestništva za slovenski del Štajerske, posebni narodno-kulturni zastopi.

Ethin Kristan je leta 1898 razvil koncept naroda, ki ga ne sestavlja ozemlje, ampak posamezniki istega naroda, ne glede na to, kje živijo. Prebivalstvo bi bilo torej dvakrat organizirano, enkrat za gospodarstvo in upravo po ozemlju, drugič kulturno in narodnostno po narodni pripadnosti. Podobne poglede je imel že Matija Majar leta 1866.¹⁰

Kakor se je zdelo ideja Zedinjene Slovenije v času revolucije še nekam uresničljiva, je bila v rednih razmerah ustavnega parlamentarnega življenja povsem neuresničljiva. Proti so bili bližnji Nemci, proti pa so bili tudi Čehi in Poljaki, ki so se opirali na zgodovinske dežele. Manjkalo nam je zaveznikov, manjkalo nam je razumevanje s strani večjih. Ti so bili dostikrat prepričani, da bomo prej ali slej podlegli v boju za obstanek, da se zato ne splača računati na nas ali nas upoštevati. Mi pa smo zelo potrebovali neke zunanje opore. Dolgo smo se zanašali na slovanstvo, na slovansko idejo in slovansko vzajemnost, v okviru slovanstva pa vedno bolj na jugoslovanstvo. Že leta 1848 je zapisal Majar v svoji peticiji cesarju željo, da "pridemo s cesarski dinastiji vselej zvestimi in viteškimi brati na Hrvaškem, v Slavoniji in Dalmaciji v pravo zvezo". Leta 1870 so se sestali slovenski in hrvaški politiki najprej v Sisku, potem pa v Ljubljani. Z vso silo pa je jugoslovanska ideja zaživela leta 1908 in nato gospodovala kakih 80 let. Zamisel združitve vsega slovenskega, hrvaškega in srbskega ozemlja habsburške monarhije se je najbolj jasno pokazala v razpravljanju v kranjskem deželnem zboru 15. in 16. januarja 1909 ter v majniški deklaraciji v državnem zboru 30. maja 1917. Tej je sledilo vedno močnejše deklaracijsko gibanje, ki je, kakor nekdanj taborsko, povezovalo vse Slovence. Rasli so narodni sveti in postajali vedno bolj organi oblasti. General Maister je pokazal v Mariboru izredno in izjemno razumevanje trenutka. 29. oktobra je nastala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov s središčem v Zagrebu, 31. oktobra pa

¹⁰ Gerald Stourzh, Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848-1918, v: A. Wandruszka und P. Urbanitsch (Hg), Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Band III, Wien 1980, 1169-1170. Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Druga knjiga, Ljubljana 1956, 571 (pripomba Dušana Kermavnerja).

Narodna vlada v Ljubljani, ki je v Sloveniji izvrševala vso državno oblast, torej državno oblast iz svojih pristojnosti, kakor tudi iz pristojnosti Narodnega vijeća, kakor je zapisal Jurij Perovšek. "Posebej velja naglasiti, da se je s tem potrdil položaj slovenskega naroda kot suverena naroda in nosilca nacionalne samoodločbe v mednarodnem življenju."¹¹ To je bila tudi, kot pravi Perovšek, prva stvarna oblika uresničenja programa Zedinjene Slovenije.¹²

Toda ta uspeh je imel eno slabo lastnost - da ga je bilo izredno hitro konec. Ob nastanku Države Slovencev, Hrvatov in Srbov je bilo že gotovo, da se bo v doglednem času združila s Srbijo, način združitve pa je bil še nejasen. Slovenska ljudska stranka je bila za federativno republiko. Njeno vodstvo je še v četrtek, 21. novembra, izjavljalo, da je za republiko.¹³ Dva dni pozneje, v soboto, 23. novembra, se je začela v Zagrebu seja osrednjega Narodnega vijeća: večina je bila za monarhijo in takojšnjo združitve. SLS je kapitulirala. Slovenec je 29. novembra zapisal, da se je treba pokoriti volji večine, in malo potem še, da bo srednja pot med centralisti in avtonomisti menda najbolj prava pot (2. 12.). Prvodecembrski akt zedinjenja ni vseboval stališč hrvaškega sabora in Narodnega vijeća, da mora biti za novo ustavo kvalificirana oziroma dvotretjinska večina, tako da je način zedinjenja pomenil svojevrstno prevaro. Vidovdanska ustava je bila čez dve leti in pol sprejeta s klavno večino 13 glasov, od 40 slovenskih poslancev pa je zanjo glasovalo samo 12.¹⁴

Po prvi svetovni vojni se je uresničilo to, česar so se mnogi bali že davno prej. Propad Avstrije je prinesel razkosanje Slovenije. Primorsko z najbolj razvitim in podjetnim delom Slovencev je dobila Italija, Koroško smo izgubili s plebiscitom. V jugoslovanski Sloveniji je bilo konec nemškega vodstva, vodilne vloge nemškega jezika, nevarnosti germanizacije. Slovenščina je postala edini jezik šol in uradov in se je svobodno razmahnila. Ni se pa uveljavila v državnem merilu. Prvotne slovenske vlade in avtonomije je bilo kmalu konec, še prej pa začetne samostojnosti v vojski s slovenskim poveljujočim jezikom. Zedinjene Slovenije ni bilo. Niti na enem koščku slovenske zemlje si Slovenci niso vladali sami.

Medtem ko so bili Slovenci v narodnostnem boju v Avstriji enotni, pa so bili ves čas Kraljevine SHS in Kraljevine Jugoslavije razcepljeni na dva tabora, na Slovence in unitariste integralne Jugoslavije. Tudi ta razcep je planil močnejše na dan novembra 1918. Liberalna stranka je bila v unitarističnem taboru, toda liberalcev, ki so se jim zdela stališča stranke napačna, ni bilo malo.

Z unitaristične strani so prihajale neizmerne hvale Srbom kot edinim osvoboditeljem, nasprotovanja vsaki samostojni slovenski politiki kot separatizmu, obrekovanja nasprotnikov kot avstriakantov. Že tako je prinesel nastanek Jugo-

¹¹ Jurij Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 25, 1985, 59.

¹² Prav tam str. 74.

¹³ Slovenec 22. 11. 1918.

¹⁴ Bojan Balkovec, Volilci in glasovanje o vidovdanski ustavi, Zgodovinski časopis 43, 1989, 241-248.

slavije svojevrstno mentaliteto, ki se je vseskozi bala govoriti o slovenstvu in je na vso moč poudarjala jugoslovanstvo. Tudi izjava slovenskih kulturnih delavcev februarja 1921, ki se je zavzela "za avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja", je hvalila Jugoslavijo kot "združenje vseh treh plemen v eni državi z eno suvereno oblastjo na zunaj in znotraj".¹⁵ Njen pisec Dragotin Lončar je nastopil proti federalizmu ali konfederaciji, za "avtonomistično stališče, ki je sredina med centralizmom in federalizmom".¹⁶ 6. januarja 1929 je bilo za dobrih 60 let konec demokracije. Od poznejših avtonomističnih programov so najbolj znane gotovo punktacije SLS z dne 31. decembra 1932.¹⁷ Kakor v avstrijski dobi so se Slovenci tudi v jugoslovanski prilagajali trenutnim možnostim. Radikalnejše težnje so se pojavljale skoraj samo pri posameznikih in pri prepovedanih ilegalnih strankah, tako recimo pri komunistih. Stalna italijanska in nemška nevarnost sta bila močan vzrok za navezanost Slovencev na Jugoslavijo.

Pod udarcem Hitlerjeve sile se je kraljevina Jugoslavija klavrno sesedla. Prvič v svoji zgodovini so postali Slovenci predmet načrta, ki jih je hotel hladnokrvno, znanstveno rafinirano in hitro izbrisati s sveta. V mislih, kaj storiti in v načrtih za bodočnost so se Slovenci znova razcepili in nasprotja so privedla tudi do bratomorne državljanske vojne. Revolucionarni tabor je bil za takojšen boj, meščanske stranke pa za čakanje na primeren trenutek. Glede pogledov na bodočnost je Janko Prunk opozarjal na marsikakšno podobnost programov obeh taborov.¹⁸ Meščanske stranke so računale na "svobodno in samostojno Slovenijo ... v državni zvezi z vsemi jugoslovanskimi narodi". Različni programi in izjave so šli v isto smer, razlikovali pa so se po odtenkih. Včasih je bila poudarjena federativna ureditev. V liberalnih krogih je bila Jugoslavija bolj v ospredju, na katoliški strani pa je Ehrlich opuščal misel na obnovo Jugoslavije. Kardelj je v predavanju o strategiji in taktiki OF leta 1944 pokazal, kako je partija leta 1941 in 1942 predvsem poudarjala samoodločbo slovenskega naroda s posebno pravico do odcepitve, ne pa Jugoslavije, ker je bila ta glavna parola reakcionarnih elementov. Po italijanski ofenzivi pa je šlo za pridobitev sredine in je partija postavila na dnevni red Jugoslavijo. Ob razsulu Italije je dajala poseben poudarek na geslo združitve vsega slovenskega naroda.¹⁹ 16. septembra 1943 je vrhovni plenum OF proglasil "priklučitev Slovenskega Primorja svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji".²⁰

Združitev vsega slovenskega ozemlja po drugi svetovni vojni kljub prizadevanjem ni bila dosežena. Meje na severu so ostale popolnoma iste, znatno so bile popravljene samo na zahodu, toda ne do etnične črte. V okviru Jugoslavije

¹⁵ Naši zapiski 13, 1921, 25-26.

¹⁶ Prav tam str. 3.

¹⁷ Janko Prunk, Slovenski narodni vzpon, Ljubljana 1992, 261.

¹⁸ Prav tam str. 302.

¹⁹ Vida Deželak-Barič, Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev, Prispevki za novejšo zgodovino 35, 1995, 161, 162.

²⁰ Makso Šnuderl, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, Ljubljana 1949, 83

je Slovenija sicer postala zvezna republika, vendar je bila njena samostojnost manjša, kakor so obetale obljube. V marsičem so se ponavljale iste stvari kakor po prvi vojni. Slovenska vojska in slovenski poveljujoči jezik sta izginila. Odnos med pristojnostmi in republik je v vsem času zelo nihal. V začetku je prevladovala moč zveze; ustava iz leta 1974 je dala večjo vlogo republikam, zato pa je prišlo do srbske ofenzive, ki je hotela povečati vlogo Beograda. To je vodilo do vedno hujših konfliktov. Med Slovenci je vedno bolj rasla potreba, da o svojih stvareh odločajo res sami, ob tem pa se je širila tudi volja po samostojnosti. V Majarjevem članku 29. marca 1848 je bila glavna misel: vsak naj v svoji deželi doma živi, kakor mu je drago in ljubo - in da trdno z vso močjo od vseh terjamo, da tudi nas puste doma po našem živeti: Slovence po slovensko. Samostojnost nam je torej prinesla uresničenje te najstarejše točke programa Zedinjene Slovenije.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE IDEE VOM VEREINIGTEN SLOWENIEN 1848-1991

Der Vorgänger der Idee vom *Vereinigten Slowenien* ist der Begriff *Slowenien* (Slovenija), Name für das von den Slowenen geschlossen besiedelte Gebiet, eine Einheit also, für die es bis dahin keine regionale, verwaltungsmäßige, geographische, historische Benennung gab. Die Bezeichnung war bereits von Valentin Vodnik verwendet worden, allgemein bekannt wurde sie am 4. September 1844, als sie in den *Novice* in einem Lied von Koseski vorgestellt wurde. In das politische Leben trat das *Vereinigte Slowenien* mit der Märzrevolution ein. Als Geburtstag kann der Mittwoch, der 29. März 1848, gelten, als Matija Majar in den *Novice* unter dem Titel "Ehre sei Gott in der Höh'" das slowenische nationale Programm darlegte. Dieses umfaßte zwei wesentliche Punkte. Erstens: die Slowenen sollen ihr Schicksal selbst bestimmen, also Herr im Hause sein. Zweitens: Vereinigung des slowenischen Territoriums nach der Sprachgrenze zu einem Land. Beides schien in den Revolutionswirren in gewissem Sinne möglich, praktisch unrealisierbar wurde es durch die Verfassungsentwicklung nach dem Jahr 1861, obwohl sich die Slowenen 1867 politisch durchsetzten und ihr Nationalbewußtsein in der Ära der Tabor-Bewegung (1868-1871) festigten. In den Jahren 1908-1909 wählten sie anstelle des slowenischen ein südslawisches Programm, das nur aufgrund der außerordentlichen Verhältnisse infolge des Ersten Weltkriegs in die Tat umgesetzt werden konnte. Es brachte eine Enttäuschung mit sich, weil es das nationale Gebiet zerstückelt und den am weitesten entwickelten westlichen Teil am stärksten in Mitleidenschaft zog, außerdem erfüllte Jugoslawien die slowenischen Erwartungen nicht. Die Slowenen fanden sich in einer fremden Welt, die sie nicht kannten. Sie bestimmten ihr Schicksal nicht selbst, außerdem wurde im Jahre 1929 die Demokratie für die folgenden 60 Jahre aufgehoben. Nach dem zweiten Weltkrieg wurde das Gebiet Sloweniens zwar erweitert, jedoch nicht auf den ganzen mit Slowenen besiedelten Raum. Slowenien wurde eine Teilrepublik im Bundesstaat Jugoslawien, seine tatsächliche Unabhängigkeit wechselte, was zu immer heftigeren Auseinandersetzungen führte. Die im Jahre 1991 erlangte Unabhängigkeit brachte den Slowenen endlich die Verwirklichung des ersten Punktes im Programm des *Vereinigten Slowenien*: sie wurden endlich Herr im Hause.

Bruno HARTMAN

STO LET NARODNEGA DOMA V MARIBORU

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Avguštin MALLE

MED DEŽELNO IN NARODNO ZAVESTJO - PRIMER KOROŠKE

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Walter LUKAN

SLOVENCİ IN SLOVAKI V REVOLUCIONARNIH LETIH 1848/49

Nedvomno je leto 1848 in takrat prvič formulirani narodnopolitični program "Zedinjene Slovenije", utemeljen na naravnem pravu in na zahtevi po razbitju zgodovinskih dežel, eden od pomembnih mejnikov v slovenski zgodovini. Obstaja pa tendenca, da se iz takih mejnikov napravi mit. Za trezno presojo dogajanja pred stopetdesetimi leti je zato kar koristna primerjava slovenskih akcij in programov s prizadevanji in programi drugih narodov avstrijskega cesarstva v letih 1848/49.¹ Manj obeta primerjava z narodi - da Nemce in Madžare sploh izvzamemo - ki so se lahko sklicevali na zgodovinsko pravo, kot npr. Čehi, ki so dobili že 8. aprila 1848 s cesarskim reskriptom pretežno zadovoljiv odgovor na njihove nacionalne zahteve,² nekaj, o čem so Slovenci do leta 1918 lahko le sanjali, ali Hrvati, ki so imeli poleg zgodovinskega prava lastno vojaško silo,³ ravno tako kot vojvodinski Srbi, ki so se mogli opreti pri oblikovanju narodnega programa tudi na tradicijo cerkvene avtonomije.⁴ Več obeta primerjava Slovencev s takoimenovanimi "nezgodovinskimi narodi", z narodi brez kontinuirane, v srednji vek segajoče državnopravne tradicije, z etničnimi skupnostmi torej, ki so imele podobne težave pri izoblikovanju v moderni narod kot Slo-

- ¹ Splošno k položaju narodov v avstrijskemu cesarstvu v letih 1848/49 prim. Josef Kolečka, *Národy habsburské monarchie v revoluci 1848-1849*, Praha 1989; Fran Zwitter (s sodelovanjem Jaroslava Šidak in Vase Bogdanova), *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Ljubljana 1962, str. 84-123.
- ² Prim. Otto Urban, *Die tschechische Gesellschaft 1848-1918*, 1. zv., Wien/Köln/Weimar 1994, str. 47-53. Kabinetno pismo z dne 8. aprila, ki je kmalu dobilo ime "Češka listina" (*Böhmische Charta*), je bilo odgovor na drugo peticijo Zbora sv. Vavčava in je zadovoljilo do mala vse nacionalne in socialne zahteve Čehov. Odprto je ostalo le državnopravno razmerje čeških dežel (*böhmische Länder*) Šlezije in Moravske. O združitvi s Češko naj bi odločil bodoči državni zbor. Glavne točke "Češke listine" glej v Edmund Bernatzik, *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, Zweite, sehr vermehrte Auflage, Wien 1911, str. 1086. - Stične točke so imeli Slovenci s Čehi glede vseh vprašanj, ki se tičejo avstrijskega dela habsburške monarhije (ustava, državni zbor) in Nemške zveze (volitve v frankfurtski parlament).
- ³ Glej predvsem Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb 1979; *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848*, ed. S. Pejaković, Wien 1861; prim. tudi Arnold Suppan, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken*, Berlin 1998, str. 203-211 (poglavje: *Nationale Revolutionen und erster Krieg der Nationen 1848/49*).
- ⁴ Prim. Vaso Bogdanov, *Ustanak Srba u Vojvodini i mađarska revolucija 1848 i 1849 godine*, Subotica 1929; Radoslav Perović, *Grada za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848-1849*, Beograd 1952; Dimitrije Djordjević, *Die Serben*, v: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, III/1: *Die Völker des Reiches*, Wien 1980, str. 734-774, predvsem 746-748.

venci.⁵ Poleg Ukrajincev v Galiciji in Bukovini - večji del naroda je živel v ruskem carstvu - pridejo tukaj v poštev predvsem Slovaki, ki so bili na podobni stopnji nacionalnega razvoja kot Slovenci in so bili na Ogrskem v približno enakem podrejenem položaju kot Slovenci v avstrijski državni polovici.⁶

Slovaki so bili v določenem pogledu celo na slabšem, ker se je močan pritisk madžarizacije začel že v predmarčni dobi, medtem ko na Slovenskem o kakšnem primerljivem pojavu načrtne germanizacije še ni govora. V odporu proti madžarizaciji je slovaško narodno gibanje zato že pred letom 1848 stopilo iz kulturnega na politično prizorišče. Leta 1845 ustanovljeni list "Slovenskije Národnje Novini" - ime je bilo program - to nazorno pokaže. (Slovenski primer: Bleiweisov dve leti prej ustanovljeni list nosi ime "Kmetijske in rokodelske novice", časnik z programatskim imenom "Slovenija" pa je šele dete leta 1848.

Politično delo med slovaškim narodom, ki podobno kot Slovenci, ni živel v eni upravni enoti, pač pa razdeljen na več komitatov, je bilo mogoče le, če se je upoštevalo tudi socialno oziroma kmečko vprašanje. Zato je pri takoimenovani mladoslovaški skupini okrog Ľudovíta Štúra, ki je s tem delom začela, poleg nacionalnega momenta močno prisoten, v začetku celo prevladujoč, socialni in splošno-demokratski faktor, kar se zrcali tudi v nacionalnih programih leta 1848.⁷

Slovaški narodni razvoj je poleg madžarizacije ovirala še dodatna problematika. Štur je šele leta 1844 rešil problem lastnega, od češčine ločenega knjižnega jezika,⁸ poglobitvega temelja za izoblikovanje slovaške narodne identitete. Drugače je bilo pri Slovencih, kjer je imel knjižni jezik že dolgo tradicijo, tako da mu "ilirščina" ni predstavljala resnega konkurenta.

Razširjenost nacionalne zavesti je tako pri Slovencih kot pri Slovakah leta 1848 v bistvu še omejena na maloštevilen krog intelektualcev in na redke meščane. Kmečki živeli je imel druge skrbi - odprava podložništva in fevdalnih obveznosti⁹ - in se za narodne reči še ni kaj dosti zanimal, čeprav so pri Slo-

⁵ K razvoju nedominantnih narodov glej primerjalni pristop Miroslava Hrocha, *Social Pre-conditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge 1985; in od istega avtorja članek: *Nationales Bewußtsein zwischen Nationalismustheorie und der Realität der nationalen Bewegungen*, v: *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, ed. Eva Schmidt-Hartmann, München 1995, str. 39-52.

⁶ Novejši priročniki k slovaški zgodovini: Richard Marsina, Viliam Čičaj, Dušan Kováč, Ľubomir Lipták, *Slovenské dejiny*, Martin (1991); Stanislav J. Kirschbaum, *A History of Slovakia. The Struggle for Survival*, New York 1995; glej tudi: Ludwig v. Gogolák, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes*, I-III, München 1963, 1969, 1972; *Dejiny Slovenska*, I-VI, Bratislava 1985-1992 (Revolucija 1848/49 je obravnavana v III. zvezku /1992).

⁷ Prim. monumentalno, toda deloma zastarelo delo: Daniel Rapant, *Slovenské povstanie roku 1848-1849. Dejiny a dokumenty*, I-VI, Turčiansky Sv. Martin/Bratislava 1937-1973 (zelo koristen je obsežni nemški povzetek v zvezku V/1, str. 177-304); glej konkretno tudi Gogolák, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes* II, str. 241-270.

⁸ Prim. Dušan Kováč, *Kapitolky z dejín 3: Proč jstese odtrhli ?*, v: *mosty*, štev. 29 (8. 6. 1993).

⁹ Prim. Bogo Grafenauer, *Slovenski kmet v letu 1848*, v *Zgodovinski časopis* (ZČ) 2-3,

vencih volitve v frankfurtski parlament in v avstrijski državni zbor ter predvsem peticijska akcija za "Zedinjeno Slovenijo" pokazali, da je narodna misel v tem sloju vsaj v nastavkih že prisotna.¹⁰ Pri Slovakih pa je Štúrova dejavnost s svojo socialno noto - tako sodi moderna slovaška historiografija¹¹ - že pred letom 1848 pridobila za slovaško narodno misel precej kmečkega prebivalstva.

Slovenske predstave o narodni bodočnosti, slovenski nacionalni programi leta 1848¹² so - in to je potrebno enkrat posebno poudariti - neposreden odziv, refleks na cesarjevo, od revolucije izsiljeno obljubo ustave dne 15. marca 1848. In sicer je to še dokaj nezrel, takratnemu stanju slovenskega narodnega razvoja ustrezen ter zelo neenoten odziv na cesarjevo obljubo v teh, po Josipu Apihu "medenih tednih",¹³ ali morda bolje rečeno zmedenih tednih svobode. Če navedemo le nekaj primerov raznolikega slovenskega odziva, potem:

- je tu Matija Majar, bolj utopist in fantast kot realist, ki prvi formulira program "Zedinjene Slovenije"; vendar pri tem ne smemo prezreti, da je Majar videl Slovence le kot del slovanskega naroda, kar je razvidno že iz letaka "Kaj Slovenci terjamo?" in ne šele iz člankov julija in avgusta 1848, kjer stopijo z uživanjem višarskega zraka jugo-, avstro- in vseslovanske sanje še bolj v ospredje,¹⁴
- sta tu dunajska in graška "Slovenija", kroga izobraženskega meščanstva, inteligence, od katere posamezniki v prvem navdušenju nerealistično priča-

1948/49, str. 7-68.

¹⁰ Prim. n. pr. ustrežna poglavja v knjigi Stane Granda, Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49, Novo mesto 1995; glej tudi Vasilij Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, v: ZČ 2-3, 1948/49, str. 69-134 ter Ljuba A. Velidova, Volitve v avstrijski državni zbor v slovenskih deželah v letu 1848, v: ZČ 40, 1986, str. 431-440.

¹¹ N. pr. Dušan Kováč, Kapitoly z dejín 5: Na rozdielnych cestách, v: mosty, šte. 31 (22. 6. 1993).

¹² Važnejša literatura (glej tudi opombe 9 in 10): Jos. Apih, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888; isti, Die Slovenen und der constituierende Reichstag 1848/49, v: Österreichisches Jahrbuch (ÖJ) 18, 1894, str. 15-35; isti, Die Slovenen und die Märzbewegung von 1848, v: ÖJ 14, 1890, str. 79-106; isti, Die Slovenen und das österreichische Verfassungswerk von 1848/49, v: ÖJ 20, 1896, str. 119-154; isti, Die slovenische Bewegung im Frühjahr und Vorsommer 1848, v: ÖJ 16, 1892, str. 175-208; Josip Mal, Ljubljana in leto 1848, v: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 14, 1933, str. 109-145; Vasilij Melik, Leto 1848 v slovenski zgodovini, v: XVII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1981, str. 7-21; isti, Revolucionarno leto 1848, v: Slovenci v predmarčni dobi in revoluciji 1848, Ljubljana 1978, str. 43-48; isti, Majarjeva peticija za Zedinjeno Slovenijo 1848, v: Časopis za zgodovino in narodopisje 50, 1979, str. 286-294; isti, Die nationalen Programme des Matija Majar-Ziljski, v: Matija Majar-Ziljski, ed. Andreas Moritsch, Klagenfurt/Celovec 1995, str. 93-106; Jera Vodušek-Starič, Program Zedinjene Slovenije in leto 1848, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 25, 1985, str. 3-30; Stane Granda, Graška Slovenija v letu 1848/49, v: ZČ 28, 1974, str. 45-84; isti, Andrej Einspieler in revolucionarno leto 1848/49, v: Einspielerjev simpozij v Rimu, Celje 1997, str. 147-161; isti, Das Verhältnis zwischen nationaler und sozialer Frage bei den Slowenen im Jahre 1848/49, v: 1848/49 Revolutionen in Ost-mitteleuropa, ed. Rudolf Jaworski und Robert Luft, München 1996, 245-255.

¹³ Apih, Slovenci in 1848. leto, str. 63.

¹⁴ Mišljeni so Majarjevi članki v "Sloveniji" 10. 7. 1848: Slovenci in Nemci, 15. in 22. 8. 1848: Slavenska sloga.

kujejo hitro uresničitev visoko zastavljenega cilja "Kraljestva Slovenije" v okviru avstrijskega cesarstva,

- je tu učenjak Franc Miklošič, predsednik dunajske "Slovenije", najprej navdušen narodnjak, ki pa kmalu postane "praktičen" Slovenec, in ki ga v šestdesetih letih najdemo v gosposki zbornici državnega zbora že v taboru nemške levice,¹⁵
- tu je Janez Bleiweis, eden redkih Slovencev, ki zasluži takrat označbo "politik" in ki v revolucionarnem letu trezno upošteva "sedanji stan in sedanjo dušno moč slovenskih dežel",¹⁶
- je tu kasneje znameniti pravnik Jožef Kranjc, ki prvi jasno utemelji slovensko narodno gibanje na narodnem, prirodnem načelu,¹⁷
- ali Josip Muršec, duša graških Slovencev, ki poveže "Zedinjeno Slovenijo" z ilirščino, skupnim jezikom za vse južne Slované,¹⁸
- je še v državnem zboru zelo aktivni Matija Kavčič, avtor pomembnega predloga za federalizacijo avstrijskega cesarstva, obenem pa centralist, ki ima v mislih francoske departmaje,¹⁹
- je treba opozoriti še na "slavjansko" uravnanost v Primorju, v Gorici, Trstu in Istri, kjer se konkretno o "Zedinjeni Sloveniji" ne sliši veliko,²⁰
- in so končno narodnjaki, zavedni Slovenci, ki so za sodelovanje Slovencev v frankfurtskem parlamentu²¹ itd.

Seveda noben narod v avstrijskem cesarstvu ni predstavljal enoten politični tabor. Pri Slovencih pa je treba opozoriti na dejstvo, da so ostale narodne zahteve - če izvezamo že omenjeno peticijsko gibanje in le delen ter malo uspešen odpor proti volitvam v frankfurtski parlament - predvsem na deklarativni, verbalni ravni. Konkretnih korakov za uresničitev narodnega programa ni bilo. Manjkala je prava organizacija slovenskega političnega gibanja. Bilo ni niti enega reprezentativnega shoda, ki bi avtoritativno sklepal o programu in stališčih, niti enega, na tak ali drugačen način postavljenega političnega vodstva,²² kar so imeli celo Ukrajinci.²³ S tem so bili Slovenci edini narod

¹⁵ Prim. Walter Lukan, Franz Miklosich als Mitglied des Herrenhauses des österreichischen Reichsrates (1862-1891), v: Franz Miklosich (Miklošič). Neue Studien und Materialien anlässlich seines 100. Todestages, ed. Walter Lukan, Wien 1991, str. 115-138.

¹⁶ Novice, 19. 4. 1848.

¹⁷ Prim. Granda, Graška Slovenija, str. 64-65 (Kranjcev članek "Nemško-slovanske razmere", posebna priloga k Gratzter Zeitung, 10. 6. 1848); Apih, Slovenci in 1848. leto, str. 130.

¹⁸ Muršec je v tem smislu decembra 1848 pisal dunajski "Sloveniji". Vodušek-Starič, Program Zedinjene Slovenije, str. 20.

¹⁹ Vodušek-Starič, Program Zedinjene Slovenije, str. 17-18.

²⁰ Apih, Slovenci in 1848. leto, 140-142; prim tudi Branko Marušič, Leto 1848 na Goriškem, v: Glas 2, 1998, šte. 10: 1848-1998: 150 let zedinjevanja Slovenije, str. 7.

²¹ Melik (Leto 1848 v slovenski zgodovini, str. 19-20) navaja primer dr. Karla Lavriča, poznejšega voditelja goriških Slovencev.

²² Melik, Leto 1848 v slovenski zgodovini, str. 21.

²³ "Holovna Rus'ka Rada", prva ukrajinska politična organizacija, je bila ustanovljena 2. maja 1848 v Lvivu. Prim. Feodosij Steblij, Die slawische Idee bei den Ukrainern in Galizien vor, während und nach der Revolution 1848, v: Die slavische Idee, ed. Andreas Moritsch, Bra-

avstrijskega cesarstva, ki si 1848 ni znal postaviti narodnega vodstva.

Bistveno drugače je bilo pri Slovaki, kjer tudi ni manjkalo različnih političnih stališč in gledanj. Tam je v revolucionarnem letu prevzela vodstvo narodne politike že omenjena mladoslovaška skupina, na čelu s triumviratom Ľudovít Štúr, Jozef Miloslav Hurban in Miloslav Hodža. Tej, protestantskemu taboru pripadajoči skupini, so se pridružili tudi posamezniki iz katoliškega območja, ki je sicer predstavljalo 80 odstotkov slovaškega prebivalstva. V glavnem pa je ostal katoliški tabor v revoluciji 1848/49 pasiven.²⁴

Ker madžarska revolucija, s katero so nemadžarski narodi Ogrske - tudi Slovaki - prvotno simpatizirali, ni bila pripravljena priznati druge nacije na Ogrskem kot madžarske, je Štúrova, s kmečkim gibanjem povezana skupina, polagoma radikalizirala slovaški nacionalni program in 10. maja 1848 sklicala "Slovaški narodni zbor" v Liptovskem Sv. Mikulašu, ki je dan zatem sprejel 14 točk obsegajoče, takoimenovane "Zahteve slovaškega naroda" (Žiadosti slovenského národa).²⁵ Glavna zahteva je bila federalizacija Ogrske po narodnostnem načelu in v tem okviru avtonomna Slovaška z lastnim deželnim zborom. Tukaj se slovaški narodni program ne razlikuje dosti od programa "Zedinjene Slovenije" (Majar konec marca / začetek aprila, dunajska "Slovenija" 20. aprila), ki je celo radikalnejši, ker zahteva razbitje kronovin, medtem ko Slovaki takrat še niso mislili na odstranitev komitatske strukture. Kljub temu je slovaški narodni program širši, ker poleg nacionalnih zahtev - enakopravnost narodov na Ogrskem, poleg ogrskega parlamenta tudi slovaško skupščino, uvedbo slovaščine na slovaškem območju kot uradni jezik in slovaškega pouka na šolah vseh stopenj, celo upoštevanje lastne slovaške (rdečo-bele) zastave - vsebuje tudi demokratične in socialne točke, npr. splošno in enako volilno pravico, svobodo tiska, zduženja in govora, odpravo podložništva ter vrnitev srenjskih zemljišč kmetom in osvoboditev alodialnih kmetov. Pri Slovencih najdemo take in podobne demokratične zahteve le indirektno pri Majarju²⁶ in ob koncu v takoimenovani "Adresi dunajskih Slovencev kranjskim stanovom",²⁷ ne pa v zvezi s tremi glavnimi programskimi točkami, kot jih je strnila dunajska "Slovenija": namreč združitev Slovencev v eno "Kraljestvo" z lastnim deželnim zborom, uvedba slovenščine v šole in urade ter nevklučitev Slovenije v Nemško zvezo.

islava 1992, str. 91-108, pos. 103-106; glej še Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine*, Seattle 1996, str. 408-416; *Die Revolutionsjahre 1848/49 im Königreich Galizien-Lodomerien (einschließlich Bukowina)*, ed. R. Wagner, München 1983.

²⁴ Prim Gogolák, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes II*, str. 255, 263.

²⁵ Tekst v: František Bokes, *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848-1914*, I, Bratislava 1962, str. 23-26; nemški prevod v: Jörg K. Hoensch, *Dokumente zur Autonomiepolitik der Slowakischen Volkspartei Hlinkas*, München/Wien 1984, str. 71-74 (dok. 1).

²⁶ V uvodu Majarjeve peticije in na prvi strani letaka "Kaj Slovenci terjamo?". Prim. Melik, *Die nationalen Programme des Matija Majar-Ziljski*, str. 103, 105.

²⁷ Točke 7 in 8. Podpisniki adrese niso bili vsi Slovenci. Prim. Apih, *Slovenci in 1848. leto*, str. 77-78.

Madžarska vlada, kateri je "Slovaški narodni zbor" poslal "žiadosti", je odgovorila z razglasitvijo izjemnega stanja v zgornjeogrskih komitatih in s tiralicami za Štúrom, Hurbanom in Hodžo, ki so zato zbežali iz Ogrske na Češko in se nato potegovali za skupno slovansko fronto v avstrijskem cesarstvu. Predvsem Štúr je odločilno sodeloval pri pripravi Slovanskega kongresa v Pragi, na katerem je zavzel eno od najbolj radikalnih stališč, s tem da je zagovarjal prioriteto narodnostnega načela ne oziraje se na Avstrijo.²⁸ Istočasno pa so Slovaki odklonili češke predloge za politično združitev čeških in slovaških dežel.²⁹ Po zadušitvi binkoštna vstaje v Pragi, ki je pomenila tudi konec Slovanskega kongresa, so slovaški voditelji preložili težišče dejavnosti na Dunaj in iskali zaveznike proti Kossuthovi revoluciji pri Hrvatih in vojvodinskih Srbih.³⁰

Razvoj slovaške politike v drugi polovici leta 1848 in v letu 1849 le težko primerjamo s položajem na Slovenskem, kjer je ostala provinca mirna in oblast ves čas v rokah starih sil. Na Ogrskem pa je politiko narekovalo vojno revolucionarno stanje. Cilj slovaškega političnega vodstva, ki je 16. septembra 1848 ustanovilo na Dunaju "Slovaški narodni svet" (Slovenská národná rada), je postal oboroženi upor. Štúr, Hurban in somišljeniki so s pomočjo čeških vojaških izvedencev organizirali prostovoljni korpus in 19. septembra je Štúr na ljudskem shodu v Myjavi pozival k splošnemu ljudskemu upor, v katerega je stavil velike, vendar, kot razodene nadaljni razvoj, neosnovane upe. Tako globoko narodna misel na Slovaškem še zdaleč ni bila ukoreninjena. Na shodu v Myjavi je Štúr v imenu "Slovaškega narodnega sveta" razglasil tudi odcepitev Slovaške od Ogrske in s tem stavil vse na avstrijsko karto. Vlada na Dunaju pa ni imela kakega posebnega zaupanja v slovaške voditelje, nenazadnje tudi zaradi njihovega socialnerevolucionarnega ozadja.³¹ Cesarske čete so potem celo skupno z madžarskimi zadušile septembrski slovaški upor, ki je imel le na zahodnem Slovaškem večjo razsežnost. Šele po zmagi nad dunajsko oktobrsko vstajo, ko sta se dvor in avstrijska vlada dokončno odločila za likvidacijo madžarske samostojnosti, sta tudi Slovaške - slovaške prostovoljce - uporabila kot orodje proti madžarski revoluciji, ne da bi pri tem resno mislila na upoštevanje slovaških nacionalnih zahtev, na novo izraženih v Olomouckih peticiji cesarju Francu Jožefu, 19. marca 1849,³² in v peticiji mladoslovaških aktivistov skupnemu ministrstvu slab mesec (13. 4.) kasneje³³. V obeh so Štúr,

²⁸ Prim. Josef Kolečka, Der Slawenkongreß in Prag im Juni 1848. Die slawische Variante einer österreichischen Föderation, v: 1848/49 Revolutionen in Ostmitteleuropa, str. 129-147, pos. 139.

²⁹ Dušan Kováč, Kapitoly z dejín 4: Spoločne v revolúcií 1848-49, v: mosty, šte. 30 (15. 6. 1993).

³⁰ Štúr in Hruban se podata v ta namen proti koncu junija v Zagreb. Rezultati so bili bolj skromni.

³¹ Prim Gogolák, Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes II, str. 248, 277; III, str. 5, 8.

³² Bokes, Dokumenty I, str. 62-63; Hoensch, Dokumente, str. 75-76 (dok. 2).

³³ Hoensch, Dokumente, str. 88-90 (dok. 4).

Hurban in Hodža zahtevali konstituiranje, od Ogrske ločene slovaške teritorialne in upravne enote v okviru avstrijskega cesarstva.

Politična organiziranost Slovakov je bila v letih 1848/49 vsekakor na višji stopnji kot pri Slovencih, in Slovaki so imeli sicer skromno vojaško organizacijo vsaj določen pomen za dvor in vlado, medtem ko Slovenci v tem oziru niso imeli teže. Vendar to Slovakom po porazu madžarske revolucije v avgustu 1849 ni kaj dosti pomagalo. Obstajali so sicer načrti za ustanovitev slovaške administrativne enote - omembe vredna je "Spomenica o zaščiti slovaške narodnosti na Ogrskem" od Františka Hánricha z dne 28. marca 1849, ali tozadevni predlog notranjega ministra, grofa Franza Stadiona, v ministrskem svetu³⁴-, ki se pa niso uresničili.³⁵

Opozoriti je treba še na eno razliko med slovenskim in slovaškim nacionalnim razvojem v revolucionarnih letih 1848/49. Medtem ko večina slovenskih političnih akterjev ni resno pričakovala skorajšnje uresničitve "Zedinjene Slovenije" in zato pri njej, razen pri redkih izjemah, tudi ni bilo kakega posebnega razočaranja - slovensko gibanje je v začetku leta 1849 polagoma zaspalo -, so slovaški voditelji resno verjeli v možnost realizacije glavnega cilja nacionalnih programov - dosežek slovaške teritorialne in upravne avtonomije.³⁶ Tem večje je bilo razočaranje pri vodilni Štúrovi skupini, ki je mejilo na resignacijo in za kratek čas postavilo pod vprašaj celo težko izvojevano pridobitev lastnega knjižnega jezika. Pod vplivom profesorja na dunajski univerzi in vladnega svetovalca Jána Kollárja, pristaša čehoslovakizma, je konec leta 1849 notranji minister Alexander Bach razglasil za uradni jezik na Slovaškem takoimenovano "staroslovanščino", to je slovakizirano češčino.³⁷

Neoabsolutizem so kasneje tako Slovenci kot tudi Slovaki, ki so se v začetku petdesetih let na podlagi Hattalovih slovníc³⁸ vrnili k Štúrovi liniji lastnega slovaškega knjižnega jezika, dobro izkoristili za izpopolnitev kulturnega življenja. Da pa so Slovenci Slovake do leta 1918, predvsem po avstro-ogrski nagodbi leta 1867, daleč prehiteli v razvoju izoblikovanja v moderno strukturirano nacijo, je že druga zgodba.³⁹

³⁴ Hoensch, Dokumente, str. 18-19, tekst Hánrichove spomenice (dok. 3) - str. 77-87; Bokes, Dokumenty I, str. 70-81.

³⁵ Prim. Gogolák, Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes III, str. 8-14.

³⁶ Gogolák, Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes III, str. 7-8.

³⁷ Prav tam, str. 19.

³⁸ Martin Hattala je izdal v letih 1850 in 1852 slovnice "Grammatica linguae Slovenicae" in "Krátká mluvnica slovenská".

³⁹ Glavni vzroki: precej slabši pravni položaj narodnosti - manjka kolektivna zaščita - kot v avstrijski državni polovici in obenem močna madžarizacija; zaostajanje v ogrski državni modernizaciji na področjih demokratizacije družbe in političnih struktur.

ZUSAMMENFASSUNG

SLOWENEN UND SLOWAKEN IN DEN REVOLUTIONSJAHREN 1848/49

Zweifellos stellt das Jahr 1848 mit dem damals erstmals formulierten Programm eines "Vereinigten Slowenien" einen Meilenstein in der slowenischen Geschichte dar. Um Mythenbildungen vorzubeugen, ist ein Vergleich mit den Aktionen und Programmen anderer Nationen des Habsburgerreiches von Nutzen, insbesondere ein Vergleich mit den Slowaken, die, wie die Slowenen, als sogenannte "geschichtslose" Nation, 1848/49 auf einer vergleichbaren Stufe der Entwicklung zur modernen Nation standen. Die Slowaken befanden sich sogar in einer etwas schlechteren Lage. Einerseits standen sie schon im Vormärz unter einem starken Magyarisierungsdruck, während im slowenischen Bereich von einer gezielten Germanisierung noch nicht die Rede sein konnte, andererseits aber war die identitätsstiftende eigene Schriftsprache noch nicht genügend verankert, während sie bei den Slowenen schon eine lange Tradition besaß.

Bei beiden Nationen waren die Trägerschichten der nationalen Idee noch auf einen verhältnismäßig kleinen Kreis von Intellektuellen (Bildungsbürgern) beschränkt, die dann auch die nationalen Programme formulierten - bei den Slowenen M. Majar sowie die Wiener und Grazer "Slovenijci", bei den Slowaken die Gruppe um L. Štúr, J. M. Hurban und M. Hodža. Sowohl Slowenen als auch Slowaken forderten eine bis dahin nicht bestehende eigeninstitutive territoriale Einheit mit eigenem Landtag, natürlich im Rahmen der Habsburgermonarchie, wobei bei den Slowaken soziale und allgemein demokratische Elemente in den zentralen Programmen stärker präsent waren.

Blieben jedoch bei den Slowenen die nationalen Forderungen im wesentlichen auf die verbale, deklarative Ebene beschränkt, so versuchten die Slowaken ihr Programm auch umzusetzen, was in der Schaffung des Slowakischen Nationalrats und ab September 1848 in der Organisation von Freiwilligenverbänden Ausdruck fand, ein nationalpolitischer Organisationsgrad, den die Slowenen nicht erreichten. Doch ab Herbst 1848 ist die Situation der Slowaken mit jener der Slowenen wegen der revolutionär-kriegerischen Verhältnisse in Ungarn nur mehr schwer vergleichbar. Bei den Slowenen schloß die nationalpolitische Bewegung ab dem Beginn des Jahres 1849 allmählich ein, die slowakische Führung hingegen setzte im Zuge des Kampfes gegen die ungarische Revolution, die bekanntlich im August 1849 niedergeschlagen wurde, große, wie jedoch die weitere Entwicklung zeigte, ungerechtfertigte Hoffnungen in die Realisierung ihres nationalen Programms. Umso größer war dann - anders als bei den Slowenen - die Enttäuschung, die an Resignation grenzte.

Daß aber die Slowenen dann in der Epoche von 1850, vor allem von 1867 bis 1918 die Slowaken in Hinblick auf die Entwicklung zur voll ausgebildeten modernen Nation überflügeln konnten, steht bereits auf einem anderen Blatt.

Tibor FÜLE

VOLITVE V PREKMURJU LETA 1848

UVOD

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Metka FUJS

SLOVENSKA ZAVEST IN SLOVENCİ V PREKMURJU

Majhna slovenska etnična skupnost na levem bregu Mure, ki je skoraj tisočletje preživela znotraj kraljevine Ogrske oziroma dvojne Avstro-Ogrske monarhije, je enako kot ostale podobne skupnosti prehodila svojo pot od etničnega do narodnega zavedanja. O etnični poseljenosti današnjega Prekmurja in Porabja nam poleg materialnih preostankov pričajo tudi številni dokumenti, ki ta prostor imenujejo po njegovih prebivalcih.

O slovenskem značaju župnij na območju današnjega Prekmurja nam govori že edini protestantski vizitacijski zapisnik iz leta 1627, ki tukajšnje župnije poveže v posebno cerkveno-administrativno enoto, imenovano *Slovenske cerkve (ecclesiae schlavonicae)*.¹ V administrativni terminologiji győrske škofije se področje slovenskih župnij v Železni županiji označuje z izrazom *Tótság*, izhajajoč iz imena *Tót*, kakor so Madžari imenovali najprej vse Slovane, nato pa le tiste, ki so sami sebe imenovali Slovenci /to so bili Hrvati v Slavoniji do 16. stoletja, Slovenci v Železni in Zalski županiji ter Slovaki na severnem Ogrskem/.² Posebej zanimiv je prvi katoliški vizitacijski zapisnik iz leta 1698, ker navaja srednjeveško stanje iz 12. do 13. stoletja, ko so bile še vse župnije slovenske in pokrajino imenuje *Tótság*, pri čemer posebej poudari, da se tako imenuje, ker tamkajšnji prebivalci govorijo slovensko (*Tótság: sic dicta ab indigenis linguam schlavonico-croaticam terentibus*).³ Imenovanje območja med deželo Štajersko, Zalsko županijo in reko Rabo kot *Tótság* /kanonične vizitacije iz let 1698, 1714 in 1778/, *Districtus Totthságiensis* /kanonične vizitacije oziroma šematizmi iz let 1756, 1793 in 1831/ ali *Tótsági kerület* /šematizma iz let 1882 in 1889/⁴ so le različice istega imena. Ob koncu 19. stoletja se ime *Tót* ustali za Slovake, področje slovenskih župnij v Železni županiji pa se leta 1893 uradno preimenuje v dekanijo Murska Sobota.⁵

Ime *Tótság* je v kratkem obdobju administrativnih jožefinskih reform uporabila tudi nova civilna uprava. Upravna enota, na področju katere so živeli ogrski Slovenci se je namreč imenovala *Processus Totságiensis*, znotraj katerega

¹ Ivan Zelko: *K zgodovini reformacije v Prekmurju*, ČZN XXXII, Maribor 1937, 112.

² Marija Kozar Mukič: *Skupne korenine*, Katalog stalne razstave Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, 1997, 146.

³ Ivan Zelko: *Gradivo za prekmursko zgodovino*, Acta ecclesiastica Sloveniae 5, Ljubljana 1983, 239.

⁴ Vizitacije /do ustanovitve sombathelyske škofije leta 1777 v prepisu/ in šematizmi se nahajajo v Škofijskem arhivu (Püspöki levéltár) v Szombathelyu.

⁵ Zapisnik dekanijske konference, I. zvezek, za leta 1877-1917, 74-75.

so bili okraji *Tótság* s središčem v Monoštru, *Vendvidék* s središčem v Murski Soboti in *Örség* s središčem v Öriszentpétu.

Ime *Vend* kot osnova za poimenovanje pokrajine kot *Vendvidék*, ima svoj izvor v staro nemških besedah "winid", "wendisch" ali "windisch", ki vse pomenijo Slované, živeče na nemškem območju.⁶ Glede na to, da se Slovani sami niso tako nikoli imenovali in glede na sorodnost s podobnimi imeni latinskega izvora /Venedi, Veneti/ gre domnevati, da so Germani na Slované le prenesli ime nekega drugega ljudstva, ki je prvotno bivalo na teh območjih, kakor so z obliko imena *Vendi* /v latinski obliki tudi "vendus" ali "vindus", Madžari prevzeli poimenovanje Slovanov ob vzhodni germanski meji.⁷ Pozneje se je ime *Vendi* med Madžari ustalilo le za Slovence, ki so živeli v kraljevini Ogrski in so sami sebe imenovali *Slovéni*, *Slovčneci*, *Slovčnge*, *Slovčnje* ali *Slovenje*.⁸ Slovenci so sami sebe imenovali za Vende le, kadar so komunicirali z Madžari.

Imeni *Tótság* in *Vendvidék*, ki torej obe pomenita območje, kjer bivajo ogrski Slovenci, je v slovenski obliki ali prevodu kot *Slovenska okroglina* prvi zapisal katoliški župnik in pisec Mikloš Küzmič leta 1780.⁹ Njegov rojak in kolega Jožef Košič pa ga je v svojem rokopisu Sztarine selezni in Szalaszkih Szlovenov, napisanem enkrat po letu 1845, zapisal kot *Slovenska krajina*. Obe imeni sta se med prekmurskimi slovenskimi pisci kar ustalili in sta bili v pogosti rabi vse do konca druge svetovne vojne, ko so ju pričela zamenjevati imena, ki so ta prostor opredeljevala po geografskem in ne več po narodnem principu.

Navedena poimenovanja jasno kažejo na etnično podobo današnjega Prekmurja in Porabja, nikakor pa še ne rešujejo vprašanja etnične sorodnosti slovenskega ljudstva, ki je živelo na obeh bregovih Mure, torej etnične sorodnosti ali celo narodne enotnosti med ogrskimi in ostalimi Slovenci. Dilemo nam nakaže že avtor predgovora k prevodu Novega zakona Števana Küzmiča iz leta 1771, ko zapiše, da pozna Trubarjeve in Dalmatinove slovenske prevode in jih tudi razume, vendar meni, da morajo zaradi razlike v jeziku "*ti naši med Mûro i Rábo prebivajouči Slovéni*",¹⁰ dobiti svoje lastne prevode. Prav velika razlika v govoru, pogojena tudi zaradi dolgotrajne državne meje, pa je bila podlaga mnogim razpravam na temo etničnega in narodnega izvora ogrskih Slovencev. Njihov govor se je ravno toliko razlikoval od tistega, ki so ga govorili sosednji Štajerci, sosednji Kajkavci ali pa celo nekoliko bolj oddaljeni Slovaki. S kajkavščino so jih še posebej povezovali duhovniki zagrebške škofije, kateri je vse do leta 1777 pripadalo dolnje Prekmurje, in molitveniki, natisnjeni v protestantski tiskarni Nikolaja Zrinskega v Nedelišču. Razprave o etničnem in narodnem izvoru ogrskih Slovencev so tako - ali zaradi nevednosti ali zaradi določenega političnega interesa - rodile včasih prav neverjetne ugotovitve.

Kot nekakšen skupek različnih interpretacij ima svoje mesto t. i. "*vendska*

⁶ Marija Kozar Mukič, n.d. 146.

⁷ Vilko Novak: *Madžari o Venetih*. Arheo 10, Ljubljana 1990, 107.

⁸ Marija Kozar Mukič, n.d. 146

⁹ Miklos Küzmics: *Szveti evangyeliomi* (naslovnica), Sopron 1780.

¹⁰ Mihael Küzmič: *Predgovori Štefana Küzmiča*, Ljubljana 1981, 28.

teorija". Teorija o samosvojem narodu, ki naj bi bil po enih vandalskega, po drugih zopet keltskega izvora ter - čeprav poslovanjen - od časov vključitve v okvir madžarske civilne in cerkvene uprave živi v nekakšni kulturni povezanosti z Madžari, se je tako zdela logična in najbolj sprejemljiva, saj je izhajala iz dane situacije. Da je našla svoje stalno mesto v madžarski politiki, zgodovini in narodopisju potem, ko se ji je večina Slovencev že odrekla, je seveda povezano z oblikovanjem madžarske narodne države v dualizmu in nato s procesom, ki je po prvi svetovni vojni privedel do oblikovanja novih narodnih držav. Teoriji je dajala podlago zmotna interpretacija starodavnih imen tukaj živečega slovanskega ljudstva. Že omenjeni pisec predgovora h Küzmičevemu Novemu zakonu je podobnost v jeziku med Slovenci v avstrijskih deželah in tistimi, ki so živeli na Ogrskem, videl v predpostavki, da so vsi ostanek *"tistih Vandalov, ki so v petem stoletju po Kristusovem rojstvu odšli iz tega kraljestva v Vlaško in Špansko državo, od tam pa so odpluli čez morje v Afriko"*.¹¹ Zanj so torej vsi Slovenci potomci Vandalov, vendar so se do njegovih dni že toliko ločili med seboj, da lahko govorimo o dveh različnih, če ne etničnih, pa vsaj jezikovnih skupinah. Podobno razmišlja tudi prvi prekmurski katoliški pisec Mikloš Küzmič, ko v pismih sombotelskemu škofu Szilyju v osemdesetih letih 18. stoletja piše o pokrajini, v kateri živi, kot o Vandaliji,¹² ne glede na to, da jo sicer imenuje slovenska okroglina in govor tukajšnjega ljudstva slovenski. Zato je utemeljena ugotovitev Ivana Škafarja,¹³ da je Küzmič ime Vandalija in Vandali uporabljal le v komuniciranju s škofom. Le-ta je namreč v predgovoru, ki je izšel v Küzmičevi Kratki summi¹⁴ območje, kjer bivajo *"naši Vandali"*, omejil na prostor med Monošтром in Radgono ter obenem ugotovil, da se jezik tega ljudstva razlikuje enako od Madžarov, Nemcev in Slovanov, pri čemer ne more spregledati sorodnosti govora štajerskega, kranjskega in koroškega ljudstva *"na nemajhnem ozemlju"*.¹⁵ Na Küzmičeve knjige se je leta 1780 odzval tudi časopis A Magyar Hírmondó, oziroma njegov urednik Mátyás Ráth, ki govori o ljudstvu, ki prebiva v večjem delu pokrajine Tótság v Železni županiji kot o *Bömhécih*. To naj bi bilo ime, ki se uporablja pri Madžarih v Prekdonavju za narod slovanskega rodu, katerega jezik je zelo blizu hrvatskemu, vendar pomešan z mnogimi madžarskimi besedami. Vsako poimenovanje, ki ta narod povezuje z Vandali, je zanj torej zmotno, saj verjame Tacitu, da so bili Vandali Germani.¹⁶ Še en Madžar, namreč sombotelski profesor Lajos Bitnicz je zelo jasno opredelil narodno mesto ogrskim Slovincem, ko je v svojem članku "O

¹¹ Mihael Küzmič, n.d. 27.

¹² Ivan Škafar: *Iz dopisovanja med škofom J. Szilyjem in Miklošem Küzmičem v zvezi s sedmimi Küzmičevimi knjigami*, Slavistična revija, Ljubljana 1975, 23, 1, 88.

¹³ Ivan Škafar, *Madžari o prvih štirih knjigah Mikloša Küzmiča*, ČZN, Maribor 1975, 46/2, 246-258.

¹⁴ Krátka summa velikoga katekizmussza z-szpítávyem mladoszti na návuk vu czaszarszki i králeszki drsányaj. V-Soproni, Stampana Zpíszkmi Siess Jósef Jánosa, 1780.

¹⁵ Ivan Škafar, op. 12, 248-249.

¹⁶ Ivan Škafar, op. 12, 252-254.

Slovincih železne in zalske županije"¹⁷ leta 1819 zapisal, da "*Vendi (Szlovénzi) prebivajo v pokrajinah Štajerske, Kranjske in Koroške ter v zahodnih delih županij Železno in Zala in mejijo na Štajersko*". Z enako razlago se je leta 1827 še enkrat ostro odzval na članek prvega prekmurskega zgodovinarja in etnografa - če ga lahko tako imenujemo - Jožefa Košiča v reviji Tudományos Gyűjtemény,¹⁸ kjer je le-ta razpredal o ogrskih Slovincih kot Vandalih. Bitnitzeva opredelitev, da so vsi Slovenci, torej tudi tisti na Ogrskem, eden izmed jugo-zahodnih slovanskih narodov, je zelo pomembna, saj razreši dve dilemi: da so vsi Slovenci Slovani in da slovanski narod, ki biva ob ogrski zahodni meji ni samostojen narod Vandalov ali Vendov.

Razprav o etničnem in narodnem izvoru ogrskih Slovencev pa s tem še zdaleč ni bilo konec, le da so v stoletju narodnih prebujanj, revolucije in nastanka madžarske narodne države dobile namesto strokovnega, skoraj popolnoma politični pomen. Madžarska uradna politika, tako posvetna kot cerkvena, se je do Slovencev, živčih v dveh zahodnih županijah striktno opredelila kot do samostojnega vendskega naroda, ki ima vse kulturne predispozicije, da postane neločljivi del madžarskega naroda. To teorijo je zagovarjala do dne uradne priključitve Prekmurja k novi jugoslovanski državi, bila je del programa za revizijo trianonske mirovne pogodbe in izhodišče okupacijski politiki na zasedenem območju v drugi svetovni vojni. Takšni politiki so kredibilnost nemalokrat omogočali tisti ogrski Slovenci, ki se niso znašli znotraj prepleta narodnih in državnih interesov in niso dojeli, da zagovarjanje slednjih pogosto pomeni zanikanje prvih in da je bil ogrski državni, v večini primerov le madžarski narodni interes.

Zanimanje za narod, njegov izvor in njegovo jezikovno ter splošno kulturno identiteto se je rojevalo skupaj z narodnimi gibanji drugih narodov, vendar je še celo 19. stoletje ostajalo stvar redkih posameznikov - duhovnikov. Tem je bilo obvladovanje jezika ljudstva še vedno tisti motiv, s katerim so preko pridig in molitvenikov v materinem jeziku širili vero ter ohranjali svoj izobraževalni monopol v šolah. Povezanost narodnega gibanja z verskim življenjem je med Slovenci na Ogrskem povzročila prelom med protestanti in katoliki, ki mu lahko sledimo vse do druge svetovne vojne. Medtem, ko so katoliški duhovniki vedno pogosteje iskali stikov s svojimi sonarodnjaki preko Mure in si tako krepili narodno samozavest, protestanti v katoliški Sloveniji niso videli svojega naravnega zaledja. Zaprli so se v stare arhaične oblike pisnega izražanja ter se oprijeli vendstva kot narodne vsebine. Teorija samostojnega naroda je sicer pomenila ohranjanje neke oblike narodne identitete, vendar je bila v letih, ko naj bi vsi na Ogrskem živeči narodi postali del velike, enotne madžarske nacije, neproduktivna. Zagovarjanje tisočletne kulturne povezanosti "Vendov" in Madžarov je le dopolnjevalo uradni program asimilacije, ki je v stoletju od konca 18. do konca 19. stoletja uspela podvojiti število Madžarov na ozemlju kraljevine Ogrske.

¹⁷ Lajos Bitnicz, *A Vass és Szala Vármegyei Tótokról*, Tudományos gyűjtemény III. Kötet, Pesten 1819, 60.

¹⁸ Kosics József: *Vannak-e Magyar országban Vandalusok?*, Tudományos Gyűjtemény 11, 1827, VI. 71-79.

V obdobju narodnih preporodov so postali tudi Slovenci na Ogrskem predmet zanimanja svojih sonarodnjakov, najprej jezikoslovcev, kot so bili Ivan Žiga Popovič, Ožbalt Gutsman, Jernej Kopitar ali Anton Murko, ki so prepoznali v prekmurščini enega od slovenskih knjižnih jezikov, nato pa tudi novih navdušencev za slovenščino, Slovane ali južne Slovane. Prve osebne stike je navezal Stanko Vraz, v revolucionarnem letu 1848 pa so del programa Zedinjene Slovenije, ki naj bi ukinil vse zgodovinske meje ter združil vsa slovenska ozemlja v okviru le ene - jezikovne meje, postali tudi ogrski Slovenci. Zahteve po priključitvi Prekmurja k Zedinjeni Sloveniji s strani Petra Kozlerja, Matije Majarja ali Oroslava Cafa so, kljub temu, da program ni bil uresničen, prinesle v naslednjih desetletjih vrsto prispevkov o ogrskih Slovencih, njihovi književnosti, kulturi, zgodovini, običajih in navadah ter o geografskih značilnostih ozemlja, na katerem bivajo v osrednjih slovenskih časopisih. Opozarjanju slovenske javnosti na prekmurske narodnostne in kulturne probleme se je po padcu absolutizma v šestdeseti letih 19. stoletja posebej posvetil Božidar Raič. Ta je v obdobju pospešene madžarizacije videl preživetje ogrskih Slovencev le v narodnem in kulturnem zbližanju z ostalimi Slovenci.¹⁹ Kako daleč pa so si bili v svojem kulturnem, narodnem in gospodarskem razvoju Slovenci obeh delov monarhije pa je ugotovil šele leta 1867, ko jih tudi čas množičnega narodnega gibanja ni mogel povezati v skupnem narodnem interesu. Le enotno in dovolj množično narodno gibanje je lahko v času, ko so si Nemci in Madžari razdelili habsburško monarhijo, obrodilo nekaj sadov, toda v tem narodnem gibanju, razen številčnejše udeležbe na prvem slovenskem taboru v Ljutomeru 9. avgusta 1869, ni bilo ogrskih Slovencev. Raičeva zasluga je bila, da je slovenski prostor bolje spoznal ogrske Slovence in da so njegovo zanimanje za njihovo zgodovino ter kulturne in narodopisne posebnosti nadaljevali Anton Trstenjak, Ivan Gruden, Fran Kovačič in ne nazadnje Matija Slavič. In če je bila Slomškova knjižica Blaže in Nežica v nedeljski šoli leta 1846 še osamljeni slovenski vzor domačemu piscu Jožefu Košiču za njegovo delo Zobrisani Szloven i Szlovenka med Mürov i Rábov, je pod vtisom Raičevih obiskov Prekmurja in njegovih praktičnih napotkov pri prebujanju in ohranjanju slovenske narodne zavesti, delovala mlajša generacija prekmurskih piscev: Marko Žižek, Janko Murkovič, Jožef Borovnjak in časnikar Imre Augustič. Slovencev iz dveh delov monarhije se sicer ni dalo politično povezati; na eni strani zaradi premajhnega zanimanja, na drugi pa zaradi šibke narodne avantgarde, ki je svoj narodni interes še vedno predvsem povezovala s svojim verskim interesom. Kulturne vezi, ki so jih tako vztrajno tkali štajerski rojaki in so se kazale v postopnem uvajanju gajice v prekmurske tiske, v vedno večjem številu prekmurskih naročnikov Mohorjevih knjig ali v vztrajanju prekmurskih Slovencev, da se v posvetni in cerkveni administrativni terminologiji zanje uporablja le ime Slovenci in ne več Toti ali Vendi, pa so ostajale in narodnemu življenju v Prekmurju na prelomu stoletja dajale svojo vsebino.

¹⁹ Jože Ftičar, *Slovenci na levi in desni strani Mure in njihovi kulturni stiki (do 1919)*, Panonski zbornik, Murska Sobota 1966, 123.

Nosilec madžarskega narodnega preporoda je bilo ogrsko plemstvo, ki je za deklarativno kuliso madžarskega jezika in kulture v bistvu prikrivalo fevdalni partikularizem nasproti centralizmu dunajskega - nemškega dvora. V ohranjanju njihovega položaja naj bi bila garancija ohranitve madžarskega značaja Ogrske ob nujni predpostavki, da je zaradi državne tradicije madžarsko ljudstvo edino, ki v tej državi predstavlja narod. Fevdalni gospodje, ki so se za obrambo svojega dotedanjega mesta v družbi lotili velike družbene revolucije z narodnim predznakom, so na koncu uspeli. Monarhijo so vrgli s tečajev, v porevolucijski Evropi pa so ostali edini, ki so ohranili svoj fevdalni položaj, le da so se sedaj imenovali veleposestniki, prej odvisni kmetje pa so postali njihovi najemni delavci. Načelno naj bi revolucija dala možnost tudi meščanstvu, ki pa si je v sistemu omejene volilne pravice z direktnim in javnim glasovanjem izbrilo malo ugodnih pozicij. Ogrsko vladajočo strukturo druge polovice 19. stoletja so torej sestavljali veleposestniki, plemstvo, novi kapitalisti in državna birokracija. Teh približno 6% prebivalstva, ki je bilo madžarske narodnosti ali se je do dualizma v glavnem že opredelilo za Madžare, ni razmišljalo o kakršnikoli obliki splošne volilne pravice, še manj o možnosti delovanja kakšne narodne politične stranke ali gibanja. Ves državni aparat je, ne glede na politično opredelitev deloval v službi ogrske državne ideje, ki je za edini nacionalni konflikt štela le tistega s habsburško dinastijo in tako je bilo do leta 1918.

V petdesetih letih je ta sistem ustvaril splet zakonov,²⁰ ki so skupaj z uradnimi statistikami, iz relativno večinskega, Madžare naredili za absolutno večinski narod v državi. Če se je sredi stoletja še zdelo, da bodo nova veleposestva zaposlila in prehranila vso presežno kmečko delovno silo, je pospešena industrializacija ob koncu stoletja povzročila množično izseljevanje iz ruralnih področij. Tudi iz Prekmurja, katerega prebivalci so bili zaradi goste poseljenosti in malih možnosti zaposlovanja doma, odvisni od sezonskih del na posestvih v notranjosti države. Socialna ogroženost in narodna nevidnost sta dajali podobo prekmurškemu človeku na prelomu stoletja. V gospodarskem smislu je torej Prekmurje ostajalo agrarna, s kapitalizmom skoraj nedotaknjena pokrajina (edini mesti: Murska Sobota in Dolnja Lendava sta sicer bistveno spremenili svojo urbano podobo, vendar sta še vedno ostajali v dolgi blatni ulici, kjer je živelo nekaj obrtnikov, trgovcev, gostilničarjev, uradnikov in kakšen bankir), v kateri je ostajala tudi struktura njegovega kmečkega prebivalstva v narodnem pogledu enaka, torej v veliki večini slovenska. Za njegovo slovenskost pa so skrbeli domači - predvsem katoliški - duhovniki, zbrani okrog dr. Franca Ivanocyja, ki jih dr. Jože Smej imenuje Ivanocyjev krog: Jožef Klekl st., Ivan Baša, Peter Kolar, Franc Rogač in Jožef Sakovič.²¹ Njihov interes je bil najprej in predvsem ohranjanje vere in pobožnosti svojih vernikov, pri čemer se je ta kmalu znašel v opoziciji do nove liberalne oblasti in režima Kálmána Tisze

²⁰ Törvények Gyűjtemény - Zbirka zakonov /izhajala od 1865-1942/, Országos Törvénytár - Državna zbirka zakonov /izhajala od 1867/ in Magyarországi Rendeletek Tára - Zbirka madžarskih državnih uredb /izhajala od 1867/.

²¹ Jože Smej: *Pastoralna dejavnost Ivanocyjevega kroga*. Maribor 1975.

(1875-1890) in ob tem istočasno v opoziciji do njegovega narodnostnega programa oziroma programa madžarizacije. Ivanocyjeva prva skrb je bilo ohranjanje položaja katoliške cerkve v madžarski družbi in je zato ostro zavračal vse, kar bi lahko poseglo v njeno superiornost, ki jo je imela za dediščino svetoštevanskih časov. Seme zla pa je bilo v protestantizmu, razsvetljenstvu, prostozidarstvu, judokratizmu in nasploh "brezbožnosti", ki je rodila liberalizem. Ob prebiranju njegovih tekstov se vidi predvsem veliko nesorazmerje med zahtevo po narodni solidarnosti in strpnosti do narodnih potreb in popolno nepripravljenostjo sprejeti karkoli, kar bi lahko bilo versko oziroma ideološko drugačno. Lastni cerkvi je najbolj zameril spogledovanje z aktualnim režimom in se oprijel pastoracije med svojimi slovenskimi verniki, kot tiste poslednje, rešilne bilke njihovega dušnega blagorja. Pastoracija in z njo povezano tiskanje knjig in časopisov v domačem jeziku, ohranjanje verskih šol oziroma neodvisnosti Cerkve v šolah in s tem tudi določenega monopola pri izobraževanju, je postalo gibalno njegovega delovnega programa. Zaradi narodnega pomena, ki ga je imel za ogrske Slovence in zaradi zahteve po ukinitvi carin, s čemer bi se ugodilo predvsem številnim prekmurskim sezonskim delavcem ter zahtev po železniški povezavi Prekmurja z notranjostjo Madžarske in s slovenskimi deželami, je bil to obenem tudi prvi politični program, ki so ga dobili. Ivanocy se je pridružil leta 1895 ustanovljeni katoliški Narodni stranki in pričel objavljati v njenem glasilu *Alkotmány*, s tematskimi knjižicami v prekmurščini pa je pričel s sistematično katoliško politično vzgojo ogrskih Slovencev.²² Veliko je bilo stvari, ki jih je lahko očital državi, od socialne krivičnosti, ki je *"dojilja socializma"*, do nacionalnega šovinizma, ki je patriotizem in revščino zlorabljal v madžarske nacionalistične namene. Dovolj, da je prišel v direkten konflikt s cerkveno hierarhijo in bil obtožen panslavizma, o čemer je v Kroniki tišinske župnije zapisal: *"Znameniti norveški pisatelj Bjørnsen je pred velikim svetom zelo temeljito povedal, da tudi madžarski škofje sodijo v vrste tistih, ki zatirajo narode, kajti tudi oni tako kot svetni šovinisti do smrti radi stiskajo tiste, ki govore drug jezik. In vendar tega človeka nič ne veže na Slovane, niti na Nemce ali Madžare, torej je nepristranski opazovalec stvari. Če se bo kdaj dobro slovensko ljudstvo ohladilo, to naj poznejši rod pripiše škofom 20. stoletja, ki hočejo biti v prvi vrsti veliki Madžari, v drugi vrsti veliki gospodje, ljubitelji umetnosti, filantropi in samo v stoti vrsti malce katoliki. Škofovski ali pravi apostolski duh, ki bi bil vsakemu vse, je izjema, redka kot bela vrana."*²³

Ivanocyjev vzor in večletno dobro poznanstvo z dr. Antonom Korošcem sta na mesto duhovnega in političnega voditelja prekmurskih Slovencev v pre-vratni dobi pripeljala upokojenega črenšovskega župnika Jožefa Klekla. Urednik prvih prekmurskih slovenskih časopisov Marijinega lista, Kalendarija Srca Jezušovega in Novin je leta 1914 ob 10-letnici izhajanja Marijinega lista zapisal: *"Branimo krščanstvo, ljubimo svoj jezik, ljudstvo in domovino"*, ter tako

²² Jože smeji, n.d. 54.

²³ Podatki k zgodovini tišinske župnije, Kronika tišinske župnije (prevod dr. Jožef Smej), Župnijski arhiv Tišina.

na svoj način povzel tudi Koroščevo politično opredelitev: za slovenski narod, katoliško Cerkev in avstrijsko cesarstvo, kot skupno domovino, dokler ni postalo popolnoma jasno, da nimajo Slovenci v njej več kaj iskati.²⁴ Načrt avtonomije za Slovensko krajino, ki so ga 14. januarja 1919 podpisali slovenski duhovniki Zalske županije in je bil predmet pogajanj za madžarsko vlado, je bil le eden od Klekovih poskusov po legalni poti pridobiti čimveč pravic svojemu ljudstvu. Podobnih programov ali vsaj zahtev pa je bilo v poznejših letih njegovega poslanskega delovanja v Jugoslaviji še nekaj. Njegova opredelitev za slovenski narod je bila v bistvu opredelitev za pravice prekmurskih Slovencev ne glede na to, v kateri državi so živeli. Avtonomistični program Slovenske ljudske stranke mu je bil poleg ideološkega koncepta blizu predvsem zato, ker je v njem videl možnost avtonomije Prekmurja "zaradi njegovih gospodarskih, jezikovnih, verskih in drugih posebnosti".²⁵ Zagovarjal jo je tudi takrat, ko je njegova stranka 14. junija 1921 izstopila iz parlamenta in se je vsakršna slovenska ali lokalna avtonomija, po sprejetju vidovdanske ustave in nove upravne razdelitve, zdela nemogoča. Oktobra istega leta je v uvodniku Novin namreč zapisal: "Nikdar ne pozabimo svojega programa, šteri šče siromaka delavckmeta podpirati, ne pa velike kapitaliste, verižnike. Nikdar ne odstopimo od svoje zahteve, štera šče vsem veroizpovedim, katoličancom in evangeličancom zasigurati versko svobodo in nikdar za pravo ne spoznamo tisto sokolsko vzgojo štera trga vero iz srca dice. Avtonomijo Slovenije, Prekmurske županije, z posebnimi predpravicami, enakopravnost našega domačega jezika, dokeč ne postane zglajeni književni jezik."²⁶

Kljub temu, da so Kleklu njegovi sodelavci v poznejših letih, nezadovoljni z metodami nove oblasti, večkrat očitali, da jih je odpeljal k Slavom (op. tako so Prekmurci imenovali ostale Slovence), je vendar popolnoma jasno, da sta Jožef Klekl s svojo politično in narodno opredelitvijo ter dr. Matija Slavič s svojim prispevkom na mirovni konferenci - v ugodnih mednarodnih razmerah - uspela narodu, ki do takrat ni imel nobene lastne politične organizacije, niti kulturnega društva, dati možnost samostojnega narodnega razvoja.

Morda so bili dvomi in dileme Prekmurcev, ker nova država kljub agrarni reformi ni rešila gospodarskih in socialnih problemov pokrajine, kakor ni nikoli popolnoma doumela njene zapletene narodne in verske strukture, vzrok nedoumljivi samozavesti madžarske okupacijske uprave v drugi svetovni vojni. Vsekakor je bilo leta 1941 v Prekmurju kar nekaj skupin, ki so bile naklonjene zasedbi: madžarska narodna skupnost, ki je predstavljala okrog 17% takratnega prebivalstva, pripadniki nemške narodnosti, ki so živeli kot večina v štirih vaseh ob zahodni meji, del evangeličanskih duhovnikov, ki so se izobraževali na Madžarskem in so še vedno zagovarjali "vendsko teorijo" in morda še kdo. Vsekakor pa to ni bilo dovolj za prepričanje, da je zasedbi naklonjeno tudi avtohtono slovensko prebivalstvo. Le-to naj bi po mnenju novih oblasti še

²⁴ Metka Fujs, *Kleklov politični portret*, Kleklov simpozij v Rimu, Celje 1995, 161-162.

²⁵ *Na volišče*, Novine 7 (1920), 41, 1.

²⁶ *Ustava sprejeta*, Novine 8 (1921), 28, 1.

ohranilo spomin na nekdanje čase in je zato komaj dočakalo vrnitev v naročje "tisočletne svetoštevanske matere", pri čemer sta minula jugoslovanska propaganda in izobraževanje le obrobni problem ob tem, "kam čutita duša in srce".²⁷ Do konca vojne ni doumela, kaj se je pravzaprav zgodilo v minulih letih. Namreč to, da so bile stare nacionalne parole o enem velikem madžarskem narodu, o veliki madžarski državi od Reke do Karpatov, zgodbe o tisočletni kulturi, o nacionalnih kraljih, dinastijah in drugih junakih ter prijaznih Vendih, romantična krama 19. stoletja, ki je doživela svoj prvi polom že leta 1918.

Slovenska narodna zavest in Slovenci v Prekmurju so se skoraj popolnoma našli nekje v času med svetovnima vojnama, ko je pokrajina tudi vizualno pričela dobivati bolj slovensko podobo. Danes njihova skrb ni več toliko slovenska narodna zavest - o njej naj ne bi dvomili - ampak ohranitev lastne kulturne identitete z vsemi raznolikostmi, zaradi katerih ta prostor poznamo kot poseben.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS SLOWENISCHE NATIONALBEWUSSTSEIN UND DIE EINWOHNER VON PREKMURJE (ÜBERMURGEBIET)

Über die Nationalzugehörigkeit der Slowenen, die im ungarischen Teil der Monarchie lebten, schrieben zuerst Autoren von Erbauungsliteratur des 18. Jahrhunderts. Es ist die Rede von einem Volk, das sich selbst als *Sloveni* bezeichne, im Umgang mit den Ungarn auch als *Venden* bzw. *Vend-Sloveni*. Diese werden jedoch noch nicht mit den ähnlich sprechenden Einwohnern der benachbarten Steiermark gleichgesetzt. Die erste umfangreichere Abhandlung zu diesem Thema schrieb im Jahre 1782 der ungarische lutheranische Pastor Mátyás Ráth, der keine Zweifel über die slawische Herkunft dieses Volkes zuließ. Noch weiter ging der ungarische Geistliche und Historiker Lajos Bitnitz, der im Jahre 1827 den einheimischen Autor Jožef Košič und seine "vandalischen" Überlegungen mit der klaren Feststellung zurückwies, daß sich die Sprache der Slowenen, die in Ungarn leben, fast nicht von der unterscheidet, die in der Südsteiermark und in Krain gesprochen werde. In dieser vorrevolutionären Zeit des Völkerfrühlings ist vor allem bei den steirischen Slowenen ein verstärktes Interesse für Prekmurje zu verzeichnen, was sich in den darauffolgenden Jahrzehnten in längeren Artikeln über dieses Land und seine Einwohner in der zentralen slowenischen Presse manifestiert. Am linken Ufer der Mur übernehmen die einheimischen Autoren die *gajica* (Gaj-Schrift), und es wächst die Abonnentenzahl des Verlags *Mohorjeva družba*. Die Nation, die bis 1919 keinen eigenen Verein und keine politische Organisation hatte und deren Gebildete eine Handvoll einheimischer Geistlicher bildete, verstand es dennoch, die internationale Lage gut auszunutzen und die Vereinigung mit dem Mutterland zu erwirken. Dies schlug sich günstig auf das Erstarken des Nationalbewußtseins nieder. Das slowenische Antlitz des heutigen Prekmurje legt davon Zeugnis ab - im Gegensatz zum slowenischen Raab-Gebiet in Ungarn, dessen Minderheitsbevölkerung nur mit Mühe ihre Identität bewahrt.

²⁷ Metka Fujs, *Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju*, prispevki za novejšo zgodovino XXXVII (1997), 2, Ferencjev zbornik, 175-186.

Janez CVIRN

NEMŠKO-SLOVENSKI ODNOSI OSREDNJI PROBLEM SLOVENSKE ZGODOVINE

Nemogoče je, da bi v kratkem koreferatu podal odgovor na nadvse kompleksno vprašanje, ali so (bili) slovensko-nemški odnosi res osrednji problem slovenske zgodovine, zato mi dovolite, da na tem mestu podam le nekaj misli, ki so se mi izoblikovale med večletnim ukvarjanjem z navedeno problematiko. Začel pa bom s citatom:

"Pred nekaj leti je nekdo na Koroškem to stvar takole tolmačil in razlagal: Kakor je dokazano, bili so prvotni stanovniki po Gorotanu Slovenci. Ko so jeli tiščati Nemci v deželo, in širiti se vedno bolj po njej, dobili so sčasoma v roke tudi moč in oblast, ter jeli nakladati in pobirati davščine. A teh ni bilo nikoli dovolj. Slovenščine sicer niso bili zmožni, pa znano je, da 'kadar se gre za denar', tudi dobičkaželjni ljudje poskušajo 'lomiti' ptuje jezike. Tako so tudi Nemci za pobiranje davščin vjeli hitro besedi 'dajte še, dajte še', izgovarjali ju pa 'dajt'se', in s tem svojim dajt'se še težili ubogim Slovencem vedno in vedno okoli ušes. Naveličani so bili le-ti poslednjič teh besed že tako, da so se ju jeli posluževati Nemcem nasproti nekako za psovko, sčasoma pa so jih sploh pričeli imenovati 'dajtše' = Deutsche, katero ime jim je ostalo do današnjega dne".

Ko so s temi besedami Novice 29. 10. 1890 v članku z naslovom Zakaj se Nemcem pravi Deutsche? bralcem poskušale razložiti izvor besede Deutsche, se nikakor niso šalile. V njem so na kratko podale že desetletja prisoten slovenski heterostereotip o Nemcih kot največjih sovražnikih slovenskega naroda, ki se je seveda lepo ujel s slovenskim avtostereotipom o Slovencih kot "narodu proletarcu", kot ga je kasneje formuliral Ivan Cankar, potem ko se je že globoko vtisnil v slovensko zavest.

1. Oba stereotipa sta odločilno vplivala na slovensko, a tudi na nemško (avstrijsko) zgodovino. Za večino slovenskih in nemških del, ki so od razpada Avstro-Ogrske obravnavala problematiko nemško-slovenskih odnosov, je značilno, da so (ne)zavestno pristajala na stereotipe, ki sta jih proizvedla nemška in slovenska politična publicistika druge polovice 19. stoletja. Slovenska stran se je tako osredotočala na prikazovanje nemškega zatiranja Slovencev, načrtne germanizacije, gradnje nemškega mostu na Jadran v službi velikonemške imperialistične politike ter (po drugi svetovni vojni) dokazovanje kontinuitete med (veliko)nemško politiko iz časa pred razpadom dvojne monarhije in poskusom nacističnega genocida nad Slovenci, nemška (avstrijska) pa - v času med obema vojnama - v dokazovanje (pra)nemškega značaja večine

slovenskih dežel in krivic, ki so jih bili deležni Nemci po razpadu monarhije, po drugi svetovni vojni pa zlasti v (črno-bel) prikaz tragične usode nemške manjšine na Slovenskem.

2. V omenjene stereotipe ujeta zgodovinopsje, ki je bilo nemalokrat v službi politike (še večkrat pa je bilo motivirano kot obramba nasproti podobnim etnocentrističnim tezam druge strani), je v resnici izoblikovalo podobo, še danes močno prisotno zlasti v zgodovini za šolsko in vsakdanjo rabo, spričo katere se zdijo nemško-slovenski odnosi osrednji problem slovenske zgodovine. Omenjeno dejstvo je prišlo samo v drugi polovici lanskega leta kar dvakrat do polnega izraza. Najprej ob dokumentarcu Spodnja Štajerska - Der andere Steiermark dunajskega režiserja Schmelzerja, ko so nekateri slovenski publicisti in celo zgodovinarji (zlasti iz mesta ob Dravi, kjer je Grenzland-syndrom očitno še vedno močno prisoten) še pred predvajanjem na avstrijski televiziji film označili za poskus "potvarjanja" zgodovine, čeprav je (kljub manjšim spodrsrljajem) več kot korektno zasnovan. Še veliko več hrupa pa je seveda sprožila študija o obstoju nemške manjšine v Sloveniji graškega zgodovinarja Stefana Karnerja, ki je bila sicer politično motivirana, vendar spet ne tako pristranska, da bi si zaslužila shizofrene reakcije.

3. Če se vprašamo, ali so nemško-slovenski odnosi v 19. in 20. stoletju res osrednji problem slovenske zgodovine, potem lahko odgovorimo: so in niso. So, če na njih gledamo etnocentristično in statično (celo iz nacionalsocijalistične perspektive), bistveno manj pa, če jih postavimo v kontekst podobnih razmerij v srednjeevropskem prostoru in dosledno upoštevamo dinamiko njihovega spreminjanja.

V zvezi s prvo pripombo bi bilo zaželeno, da bi slovensko zgodovino pisje dokončno začelo obravnavati slovensko zgodovino (zgodovino Slovenije) kompleksno in kot njen sestavni del vanjo vključilo tudi Nemce, obenem pa upoštevalo, da so Nemci na Slovenskem - kljub dejstvu, da se je spričo zgodovinskega razvoja na večjem delu slovenskega ozemlja slovensko narodno gibanje moralo uveljavljati nasproti ekonomsko in kulturno močni nemški stranki, ki je tudi po razpadu monarhije na Slovenskem ohranila pomembno vlogo - precej prispevali k družbenemu razvoju tega prostora. Skratka, otresti bi se moralo črno-bele, na omenjene stereotipe naslonjene optike, ki v Nemcih na Slovenskem vidi glavnega nasprotnika političnega in družbenega razvoja Slovencev, in se problematike lotiti v vsej njeni kompleksnosti.

Na drugi strani pa nemško-slovenski odnosov nikakor ne bi smeli gledati izolirano in statično. Primerjave s podobnimi razmerji v srednjeevropskem prostoru nam namreč kažejo, da "v stoletju nacionalizma" nemško-slovenski odnosi niso bili nič izjemnega in da je tudi dinamika njihovega spreminjanja precej podobna. V zvezi s tem velja opozoriti na klasično napako, ki je bila (in je še) močno prisotna tudi v slovenskem zgodovino pisanju: za projiciranje dramatičnega nacionalnega spopada s konca prejšnjega in začetka tega stoletja v obdobja, ko nacionalno še ni bilo v ospredju (npr. v predmarčno obdobje) oz. v čas druge svetovne vojne (npr. okupacija Slovenije 1941 naj ne bi bila korak

nacistične zavojevalne politike, temveč le dosledna izpolnitev lokalnih nemških sanj o prevladi; povedano drugače: zgodovina nemštva v tem prostoru naj bi bila le predzgodovina nacistične politike naroda in prostora).

Še posebej pa velja opozoriti na dejstvo, da so v slovensko-nemških odnosih v 19. in 20. stoletju, ob nespornih konfliktnih vedno obstajala področja sodelovanja, tudi v času najhujših nacionalnih bojev. Ne le na institucionalnih ravneh (npr. v predstaviških telesih), ampak tudi v vsakdanjem življenju.

Da sklenem: kot sta v uvodu zbornika Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije 1848-1941 zapisala Arnold Suppan in Helmut Rumpler (1988), deluje proti normalizaciji zgodovinske podobe, ki je zgrajena na nemško-slovenskem konfliktu, več elementov, ki jih je vsekakor treba preseči. Na eni stran je še vedno ohranjanje starih pozicij v okviru koroškega manjšinskega vprašanja in v zadnjem času (na drugi strani) aktualizacija problema obstoja (neobstoja) nemške manjšine na Slovenskem. Toda zadnji rezultati so vsekakor spodbudni.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE DEUTSCH-SLOWENISCHEN BEZIEHUNGEN - ZENTRALES PROBLEM DER SLOWENISCHEN GESCHICHTE

Für die Mehrzahl der slowenischen und deutschen Werke, die sich bis zum Untergang Österreich-Ungarns mit der Problematik der deutsch-slowenischen Beziehungen auseinandersetzen, ist charakteristisch, daß sie bewußt oder unbewußt Stereotype akzeptierten, die von der deutschen und slowenischen politischen Publizistik der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts produziert wurden. Auf slowenischer Seite konzentrierte man sich auf folgende Themen: die Unterdrückung der Slowenen durch die Deutschen, die planmäßige Germanisierung, die Schaffung eines deutschen Zugangs zur Adria im Dienste der großdeutschen imperialistischen Politik sowie (nach dem Zweiten Weltkrieg) die Beweisführung über eine Kontinuität der (groß)deutschen Politik in der Zeit vor dem Untergang der Doppelmonarchie und während des Versuchs des nazistischen Genozids an den Slowenen. Die deutsche (österreichische) Seite dagegen hob in der Zwischenkriegszeit den (ur)deutschen Charakter der meisten slowenischen Länder hervor sowie das Unrecht, das den Deutschen nach dem Untergang der Monarchie widerfahren sein soll. Nach dem Zweiten Weltkrieg konzentrierte sie sich auf die (schwarz-weiße) Darstellung des tragischen Schicksals der deutschen Volksgruppe in Slowenien. Die in die erwähnten Stereotype verfangene Geschichtsschreibung, die nicht selten im Dienste der Politik stand (noch mehr aber als Gegenreaktion auf ähnliche ethnozentrische Thesen der Gegenseite zu verstehen ist), schuf ein Bild, das noch heute stark verbreitet ist in der Geschichte für den Schul- und Alltagsgebrauch und die deutsch-slowenischen Beziehungen zum zentralen Problem der slowenischen Geschichte zu machen scheint. Diese Tatsache kam in der zweiten Hälfte des Jahres 1997 nicht weniger als zweimal ans Tageslicht. Zum einen in der Dokumentarsendung *Untersteiermark - die andere Steiermark* des Wiener Regisseurs Schmelzer, wobei einige slowenische Publizisten und sogar Historiker während der

Ausstrahlung im österreichischen Fernsehen den Film als Versuch einer Geschichtsfälschung abstempelten, obwohl er (trotz kleiner Fehler) korrekt konzipiert war. Viel mehr Staub hat die Studie über die Existenz der deutschen Volksgruppe in Slowenien des Grazer Historikers Stefan Karners aufgewirbelt, die zwar politisch motiviert war, jedoch nicht so parteiisch, daß sie derart schizophrene Reaktionen verdient hätte.

Wenn man sich die Frage stellt, ob die deutsch-slowenischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert tatsächlich das zentrale Problem der slowenischen Geschichte seien, so kann diese Frage bejaht und verneint werden. Positiv kann die Frage beantwortet werden, wenn man sie ethnozentrisch und statisch (oder gar aus nationalistischer Perspektive) betrachtet, viel weniger jedoch, wenn man sie in den Kontext ähnlicher Beziehungen im mitteleuropäischen Raum stellt und wenn man die Dynamik ihrer Veränderung konsequent berücksichtigt.

Boris M. GOMBAČ

TRST IN SLOVENSTVO

O tem, da se je slovenski živelj postopoma naselil v tržaški okolici in v samem Trstu od 6. stoletja dalje je pisal že M. Kos v povsem neobremenjenih razmerah.¹ Za ta avtogenetični del naše preteklosti je namreč značilno, da je - ob resni znanstveni aplikativnosti - doživljal svoj maksimalen razcvet predvsem v tem stoletju, takorekoč ob vsaki mednarodni napetosti, ko je šlo za dokazovanje celovitosti slovenskega etničnega ozemlja. Tako po prvi, kot po drugi svetovni vojni - ko se je atentiralo na slovensko etnično ozemlje v imenu imperializmov vseh vrst - so namreč ti argumenti zaposlovali mnoge, ki so z znanostjo poskušali podpreti prizadevanja "nezgodovinskega" naroda po združitvi Slovencev v nacionalni državi.²

Naseljevanje le-teh na današnjem zahodnem etničnem teritoriju je bil proces daljšega časovnega razmaha in različnih zgodovinskih okoliščin, na katere je vplivalo srečanje med dvema različnima svetovoma. To je bila kolizija med ostanki antične urbane družbe in novih kontinentalnih fevdalnih razmerij. Konfliktno stanje med tema svetovoma, ki se je perpetuiralo v naslednjih stoletjih. Karakterističen je bil tudi spor med lokalno primorsko avtonomijo in centralizacijskimi težnjami prestolnice, obenem pa je ta kompetentni konflikt označevala dihotomija med mestom in vasjo, ki je navsezadnje izbruhnila v sporu med dvema tipoma kulture in civilizacije. V to, vedno bolj konfliktno okolje se je kasneje (XVIII., XIX. in XX. st.) vmesnil še nacionalni spor, za katerega je značilna predvsem močna italijanska želja po osvajanju geostrateških teritorijev - ozemelj torej, ki so bila etnično povsem drugačna. Dejstvo je, da se je v tem historičnem procesu, ki je trajal stoletja, povsem konsolidirala slovenska prisotnost v Primorju. Etnična meja med slovanskim in romanskim svetom je bila tisočletna stalnica in avtohtoni slovenski živelj na tem prostoru je vasem, krajem, hribom in rekam dal svoja imena, osvojil ledinske toponime in ustvaril krajino, ki je, kljub tujim vladarjem, ostala historično slovenska do današnjih dni.³

Kot se je torej v glavnem dokazovalo (Pirenne), je zaledje neizogibno moralo vplivati tudi na stara mestna jedra, ki so preko patriciata in latifundija ter preko uprave in cerkvenih institucij, ohranjala kontinuiteto z antičnim svetom.

¹ M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1933.

² F. Zwitter, *Bibliografija o problemu Julijske krajine in Trsta 1942-1947*. *Zgodovinski časopis*, II-III, 1948-49, str. 259.

³ *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji*, Trst 1990, str. 76-77.

Prav zaradi tega si ne moremo zamišljati, da med mestom in okolico ne bi prišlo do interakcije najrazličnejših interesov, ki so v urbane centre ob blagovni menjavi in zemljiških odnosih uvajali prebivalce iz zaledja, ki so tam tudi ostajali in na nek način bogatili mestni demografski fond. Slovensko doseljevanje v Trst je bilo logično primerljivo z drugimi tovrstnimi mediteranskimi izkušnjami, kjer je zaledje tako ali drugače bilo njihov integralni del.⁴ Menjava dobrin in blaga pa tudi delovne sile je v Trstu potekala po ustaljenih srednjeveških normah. Vendar pa je prav na primeru Trsta vseeno treba pripomniti, da je v tedanji fevdalni ureditvi to mesto le skušalo ohraniti nekatere postulate samostojnosti, ki jih je v glavnem skoraj 7 stoletji ogrožala predvsem Beneška republika. Benečani so že zelo zgodaj razumeli, da je ohranjanje trgovskega monopola na Jadranu in v Sredozemlju bistveno in da bi vsaka delitev oblasti pomenila le začetek konca njihove stoletne dominacije v tem prostoru.⁵

Kot drugje na Jadranu se je prebivalstvu srednjeveškega Trsta - ob že razčlenjeni socialni strukturi - pridružilo še novo meščanstvo, tokrat drugačne govorice in drugačne kulture. Ti prišleki so v mestni trgovini in obrti videli možnost lastnega uspeha in njihova najprej začasna naselitev je sčasoma postajala vse bolj stalna. Ta proces doseljevanja je že takrat pomenil naglo spreminjanje kulturne podobe mesta, ki se je moralo sprijazniti s tem, da je bilo tam slišati dva dominantna jezika, ki sta predvsem v dveh, zgoraj omenjenih kategorijah bila, kot je to že dolgo tega razjasnil italijanski zgodovinar C. Schiffrer, povsem enakopravna, čeprav je romanski idiom prevladoval v upravi in lokalnem sodstvu. Zaradi različnih vzrokov so se namreč otroci vplivnejših družin šolali na italijanskih srednjeveških univerzah in se vračali domov z jezikovno prakso, ki ni bila povsem domačega izvora, a je sčasoma prevladala nad ostalimi tržaškimi jeziki. To je bila tudi osnova pogovornemu (retoromanščina) in upravnemu (italijanščina) jeziku v Trstu, kar se je ohranilo še dolgo potem.⁶

Iz pisanih paberkov, ki jih je zgodovina naplavila v tržaški mestni arhiv, lahko iz dokumenta iz leta 1202 zvemo, da je bilo 30 imen iz seznama tristoenainšestdesetih tržaških meščanov, ki so prisegli zvestobo beneškemu dožu, slovenskega izvora.⁷ V 15. st. je bilo po uradnih dokumentih v Trstu izpričanih 30% slovenskega prebivalstva in ta odstotek je, s povečevanjem trgovine in solinarstva, le še naraščal. V mestu, ki je bilo že od samega začetka večkulturno, je živelo tudi veliko Nemcev, Grkov in Judov, vendar je prebivalstvo ostajalo še vedno omejeno na nekaj tisoč in je, čeprav pod egido Habsburžanov (od 1382), živelo vedno v senci Benetk. V zavesti vseh entitet je bilo nekako jasno, da se je število tržaških meščanov povečevalo vedno le na račun slovenskega prebivalstva iz bližnje ali daljne okolice in da so se ti novi priseljenci prej ali slej prilagodili mestnem družbenem okolju. Oba dominantna jezika sta sicer živela drug ob drugem, le da so se italijanski dialekti oz. jezik uporabljali

⁴ Krajevni leksikon..., op. cit., str. 68.

⁵ G. Negrelli, *Comune e impero negli storici della Trieste asburgica*, Varese, 1968, str. 30-35.

⁶ C. Schiffrer, *Le origini dell'irredentismo triestino*, Udine 1937.

⁷ Krajevni leksikon..., op. cit., str. 68.

v sodstvu in upravi, medtem ko je bila slovenščina namenjena le vsakdanjemu življenju mnogih, ki so tja prihajali po trgovskih poteh, ampak tudi mnogih, ki so tam prebivali že več generaciji. Po odkritju Marenzijevega pisma (1686) lahko rečemo, da sta bila nekako tudi pri višjih slojih oba jezika dokaj enakovredna.⁸

K temu je mnogo pripomoglo zasejano seme reformacije, ki mu je skoraj desetletje tudi v Trstu s svojimi pridigami in organizacijskim delom dajal ton Primož Trubar. Topografija njegovega delovanja v Trstu in tržaški okolici kaže na eni strani na veliko razširjenost slovenskega prebivalstva v mestnem središču, na drugi pa potrjuje, da znanje slovenskega jezika le ni bilo tako anonimno, kot bi se to rado predstavljalo. To je bilo jasno tudi nekako po letu 1717, ko je Habsburžan Karel VI. proglasil svobodno plovo po Jadranu in izdal edikt o Trstu kot svobodnem pristanišču. Takrat ali v zvezi s tem so se za Trst stvari začele obračati drugače, kot bi se, če Avstrija ne bi definirala na novo svoje jadranske oz. svoje sredozemske politike. Za razliko od drugih severnojadranskih pristanišč ali upravnih središč (Koper, Piran, Novigrad, Poreč itd.), ki jih je dušila beneška nadvlada, se je Trst kvalitetno in kvantitetno začel razvijati kot eno najpomembnejših evropskih pristanišč.⁹

Gospodarski razvoj je v XVIII. in XIX. stoletju zahteval tudi vse večje doseljevanje delovne sile in zaledno prebivalstvo je bilo kot nalašč za to. V Trstu je proces naraščanja urbanega prebivalstva doživel pravo eksplozijo. Prebivalstvo je v povezavi z vsakršnim razvojem iz desetletja v desetletje izjemno naraščalo. Kot dokazujejo uradne statistike in objavljene študije o tej problematiki (M. Cataruzza), je Trst imel pozitiven demografski saldo predvsem na račun slovenskega prebivalstva iz posrednega in neposrednega zaledja. Doseljevanje je najprej - ob najbližjem slovenskem prebivalstvu slovenskih zaselkov ob tržaškem obzidju - zintrigiralo kmečki živelj, ki ga je prizadelo uvajanje kapitalističnih oblik gospodarstva na vasi. To je bilo predvsem prebivalstvo iz okolice Logatca in drugih predelov Notranjske, ki so boljši kos kruha iskali v tem večjezičnem mestu. Prebivalci Vipavske doline prej in Posočja kasneje so sledili tem migracijskim tokovom v Trst, ki so se jim dokončno pridružili še Istrani in Kraševci, ki so do tedaj bili le dninarska začasna delovna sila. Do konca prve svetovne vojne so se v Trst selili še številni Furlani iz Goriško - Gradiške in mnogi t. i. "regnicoli" (30.000 savojskih podanikov), ki so bili v Trstu brez državljanstva in brez pravic. Vsi doseljenci so se vključevali v osnovno mestno prebivalsko strukturo, kjer je najožje mestno središče obdajalo - prav tja do mestnega obzidaja, avtohtono slovensko agrarno prebivalstvo.¹⁰

Ob koncu XVIII. stoletja je Trst že dobil obrise poglobitvega pristanišča monarhije, ki je tja vlagala ves svoj interes in velike, ogromne vsote denarja. V

⁸ Krajevni leksikon ..., op. cit., str. 68.

⁹ L. Semerani, Gli elementi della città e lo sviluppo di Trieste nei secoli XVIII e XIX, Bari, 1969.

¹⁰ M. Cataruzza, L'emigrazione di forza lavoro verso Trieste dalla metà del XIX secolo alla prima guerra mondiale, "Movimento operaio e socialista", 1978.

približno dveh stoletjih so se na tem prostoru izvajale velike ladjedelniške, pristaniške, prometne, manufakturne in industrijske pobude, ki so širile trg delovne sile daleč čez občinske meje. Doseljivanje v Trst je bilo tako s časovnega kot iz provenienčnega ozira dvojnega značaja. Z ene strani že omenjena najštevilnejša zaledna migracija, z druge pa tako imenovano mediteransko doseljivanje, ki je v Trst napotilo kapitaliste in trgovce pa mešetarje in avanturiste iz celega sredozemskega bazena. Grki, Židi, Španci, Armenci, Srbi, Dalmatinci in Črnogorci ter drugi mediteranski narodi, ki so gojili trgovino z Levantom, so v svojih eksotičnih jezikih in v svojih karakterističnih nošah še v začetku XIX. stoletja popestrili ozke tržaške ulice in njegov vsakdan. Še danes njihove cerkve in njihova pokopališča govorijo o njihovi močni prisotnosti v kozmopolitskem Trstu. Prav vsem je habsburška dinastija - kot prispevek k najhitrejšemu razvoju Trsta - obljubljala hitre in velike profite ter davčne olajšave. V tej babilonski mešanici jezikov in kultur je vse meščane združevalo poznavanje nekakšne skupne govorice - govorice sredozemskih trgovcev, ki je bila že stoletja benečanščina, *lingua franca mediterana*. Ta je - ironija usode - na koncu izpodrinila vse druge idiome, tudi tradicionalno retoromanščino D. Rossettija, ki je dolgo veljala kot distinkcija pred prepotenco Benetk.¹¹

Vse to novo meščanstvo je živelo, uradovalo in poslovalo v treh uradnih jezikih, saj je javni razpis za generalnega tajnika tržaške občine iz leta 1816 zahteval znanje treh lokalnih jezikov in sicer italijanščine, nemščine in slovenščine. Da je bila slednja zelo razširjena v mestu in predmestjih, nam ob ocenah mestnega arhivarja P. Candlerja govori tudi velika razširjenost slovenske službe božje v stolnici in drugih glavnih tržaških cerkvah. Zanj si je v predmarčnem času - po Candlerju je bil to novi Trubar - zelo prizadeval tržaški škof Ravnika, ki ni dovolil, da bi mase slovenskih vernikov ostale brez bogoslužja v lastnem jeziku. V predmarčni čas spadajo še pobude na področju slovenskega šolskega založništva, ki ga je v Trstu spodbujal grof Stadion in pozitivno obravnavanje slovenskega narodnostnega vprašanja s strani italijanskih kulturnikov, ki so v desetletnem (1836-1846) izhajanju lista *La Favilla*, marsikdaj presenetili s pozitivnimi izjavami o Slovencih in Slovanih.¹²

Kvalitetni skok je tržaško slovenstvo doseglo pravzaprav z rastjo svojega meščanstva in uradništva. Tržaški cesarski namestnik grof Stadion je namreč od državne birokracije zahteval uveljavljanje dejanske trojezičnosti v upravi, šolstvu in sodstvu. Reformirana država je namreč morala funkcionirati in v tem smislu si državno uradništvo ni smelo privoščiti proceduralnih ali jezikovnih zaprek do prebivalstva. V tem utilitarističnem in ne pravičniškem smislu so v tržaški upravi, sodstvu in drugih dejavnostih zaposlovali strokovnjake, ki so ob ostalih dveh uradnih lokalnih jezikih obvladovali tudi slovenščino. In ti, ali tudi ti, so skupaj z novonastalim trgovskim meščanskim slojem tvorili osnovo za slovenski tržaški vzpon v letu 1848. Ta je bil v Trstu - glede na druge kraje

¹¹ F. Cusin, *Un aspetto caratteristico della cultura triestina nell'opera di D. Rossetti*, "Annali della R. U. di Trieste", 1930.

¹² E. Apih, Trieste, Bari, 1988, str. 81.

monarhije in za obe prevladujoči narodnosti - rahlo drugačen in zelo specifičen. Tržačani, ki so do potankosti znali ceniti vlogo Avstrije pri njihovem vzponu, so se - v korist lastne blaginje - na splošno bali vsake spremembe. Zato niso tvegali prav ničesar, kar bi jim lahko zaprlo pot do lastnega zaledja in do priljubljene dinastije. Neke istrske nemire, ki jih je podkrepila prisotnost sardinske flote, so vsi Tržačani soglasno obsodili. Slovenci so kljub Jovanu Veselemu Koseskemu počakali nekaj mesecev za lastno promocijo v Tergesteu, saj marca, po mnenju mnogih in samega Koseskega, za narodnostna čustvovanja v svojem prvem Slavjanskem društvu še ni napočil čas.¹³

Kvalitetni in številčni rasti slovenskega tržaškega meščanstva v predmarčnem času in po njem lahko sledimo ali preko seznamov naročnikov dotedanjega vseslovenskega tiska (Novice), ali z ugotavljanjem članstva v Slavjanskem društvu ali pa z zasledovanjem bralstva prvega tržaškega časnika Slavijski rodoljub. Kritičen pregled seznamov teh zavednih tržaških Slovencev nam sicer pove, kdo so bili naročniki Novic (v glavnem duhovniki) in kdo so bili člani društev (intelektualci in premožnejši trgovci). Številčnega realnega stanja Slovencev v prvi polovici XIX. stoletja s temi pregledi ni mogoče ugotoviti. Neko objektivno sliko o številčnosti v Trstu prisotnih narodnosti je izkazovala "Czoernigova statistika" iz leta 1846. Ta je za tržaško mesto ugotovila, da je sestavljeno iz 54% Italijanov, iz 31% Slovencev ter iz Nemcev, Judov in drugih narodnosti. Povsem slovenska pa so bila okolica in predmestja tržaške občine. Tej, nekako prvi uradni statistični demografski oceni tržaškega prebivalstva so sledile iz desetletja v desetletje še mnoge druge. O njihovi objektivnosti ne moremo dvomiti, dvomimo pa lahko o izvajalcih statističnih popisov, o parametrih popisov ter o neobjektivnosti določila o pogovornem jeziku. Prva revizija takega uradnega popisa je bila izvedena s strani države šele leta 1910, vendar so bile posledice večdesetletnega asimilacijskega procesa tako rekoč že ireverzibilne.¹⁴

Leto 1848 je za tržaške Slovence pomenilo v bistvu dvojje in sicer, da se takratna narodna prebujala - ob dokaj emocionalni osnovi in ob podpori vseh drugih tržaških Slovanov - ni nikoli več prekinila, ter da je slovenska narodna samozavest rasla povsem enakovredno in vzporedno z italijansko. Desetletje kasneje, v ustavnem času, se je slovensko nacionalno gibanje preko čitalnic in taborov razvijalo dosti bolj racionalno. Te masovne narodne pobude so bile dokaz globoke povezanosti tržaških Slovencev s Slovenci v drugih avstrijskih deželah. Njihovo nacionalno zorenje je bilo skladno z zorenjem v drugih slovenskih krajih, kar je dokazovala tudi enotna zahteva po zedinjeni Sloveniji. Taka zavest politične zrelosti v Trstu je bila smerokaz v pravo narodno-politično zorenje.¹⁵

Ob vsem tem dogajanju in navdušenju za nacionalno stvar pa lahko ugotovimo, da so se razmere v Trstu v petdesetih letih XIX. stoletja hitro

¹³ S. Pahor, Tržaški Slovenci v letih 1848-49. Slavjanski rodoljub, Faksimile, Trst 1971, str. 3.

¹⁴ B. M. Gombač, Trst-Trieste, dve imeni ena identiteta 1719-1980, str. 140-145.

¹⁵ S. Pahor, Tržaški Slovenci..., op. cit. str. 4 Reprint Slavjanski rodoljub.

spreminjale. Mesto, ki je leta 1850 dobilo od centralne vlade svoj statut, svojo avtonomijo in pertinenco državi neposrednega mesta, torej pravice dežele, je zaživel vse bolj mononacionalno. Tradicionalna zakonodaja je privilegirala izvolitev (v bistvu je šlo za imenovanje) občinskega oz. deželnega sveta, ki je bil politični izraz mestne oligarhije. Ta je vsiljevala svoje poglede večini, kar je trajalo celo desetletje in še dlje. V tem času je tudi prišlo do zedinjenja Italije in tržaške someščane je sčasoma preveval občutek nacionalne dekompenzacije, ki so ga - ob občutku ogroženosti pred slovansko večino - skušali zapolniti na njihov račun. Vse to je rojevalo mehanizme sovraštva in preračunanih ukrepov zoper rast in razvoj konkurenčne narodnosti. Te mehanizme, ki so se najprej izražali v tihi, kasneje pa še v nasilni asimilaciji, so vodilni tržaški liberalno nacionalni krogi izpopolnjevali iz desetletja v desetletje. To, kar je bilo leta 1848 še povsem jasno - to je, da mora vsaka narodnost pomagati drugi pri lastni emancipaciji - je postalo kasneje tabu. Čeprav so intelektualne, gospodarske in politične tržaške elite dobro razumele aksiom: "pripadnost Avstriji odgovarja blagostanju in razvoju Trsta", se je od 60-ih let XIX. st. dalje med nekaterimi posamezniki in določenimi sloji razvijal italijanski iredentizem, ki je pod plaščem osvoboditve neosvobojenih bratov skrival zahtevo, da se savojska hiša razširi do strateških meja, ki jih je sardinski generalštab zarisal za kraje s povsem neitalijanskim prebivalstvom. V Trstu so tudi zato skušali obrniti številčno stanje tamkajšnjega prebivalstva v svojo prid. K temu so dosti prispevali nedemokratičen volilni red in solidarnost "zgodovinskih" narodov pred navalom "nezgodovinskih" na področju šolstva, uprave in sodstva. Tako se je velika večina prebivalstva občine Trst morala posluževati tuje govorice, da bi lahko uspevala v vsakdanjem komuniciranju. To so bile osnove raznarodovanja, ki so jih pristojne oblasti gojile in perpetuirale ter stopnjevale do skrajnih meja šovinizma. Ogromno število prebivalstva so prisiljevali v zamolčevanje lastnega jezika, še več, stereotipi nestrpnosti so obračunavali z vsem in vsakim, ki se ni izražal v tržaškem dialektu ali v italijanskem jeziku. Za ostale je bil posmeh vsakdanja stvar.¹⁶

Tržaški Slovenci so se temu stanju lahko zoperstavili le z načrtovanim narodnim vzponom. Ta ni bil - v desetletjih druge polovice prejšnjega stoletja - ne lahek ne enostaven, saj je bila obstrukcija vladajoče oligarhije prisotna v vseh segmentih javnega in privatnega življenja. Slovenski narodnjaki so svoje karte stavili predvsem na narodnostno - kulturnem vzponu tržaškega slovenstva. Organizirali so svoje časopisje, svoje kanale informacij, svojo upravo v senci, kasneje svoje privatno šolstvo in gospodarstvo. Na političnem področju so bili stalno hendikepirani zaradi neenakih volilnih pogojev in tudi ob prelomu stoletja, ko je le bila uvedena enaka volilna pravica, se to v lokalnih ozirih ni izvedlo. Težko bi govorili o vnaprejšnji strategiji in taktiki tega vzpona, vendar bi za zadnja desetletja XIX. stoletja lahko rekli, da se brez tako radikalnih prijemov in žrtvovanja celih generacij ne bi dalo doseči takih uspehov, kot jih

¹⁶ B. M. Gombač, Trst-Trieste..., op. cit., str. 8.

je tržaško slovenstvo doseglo ob svoji apoteozi, in sicer od preloma stoletja do časa pred 1. svetovno vojno. K temu je veliko prispevala demokratizacija političnega življenja sploh in vse večji gospodarski vzpon širšega slovanskega zaledja, ki je prav tako kot konkurenčni narodi stavil na karto Trsta. Zelo veliko je k vsemu temu prispevalo tudi dejstvo, da so bili na najvišjih mestih tržaške cerkvene hierarhije v glavnem slovenski ali hrvaški škofje, ki so veliki večini vernega slovenskega prebivalstva omogočali izpovedovanje lastnih verskih čustev v lastnem jeziku.¹⁷

Pri slovenskem tržaškem prebivalstvu je vseskozi prevladovala liberalna struja in se klerikalizem nikakor ni mogel uveljaviti. Leta 1874 ustanovljeno politično društvo Edinost z istoimenskim časopisom je bilo v marsičem unikum med vsemi podobnimi društvi med Slovenci. Politično društvo Edinost je sodelovalo na volitvah od ustavne dobe naprej na dveh nivojih. Svojega kandidata so pošiljali v dunajski državni zbor, istočasno pa volili svoje občinske svetovalce v občinski svet oz. deželni svet. Za obe instituciji političnega predstavnštva so bila rezervirana določena mesta, ki jih je zapolnjevala tržaška okolica. Ta se je tradicionalno izrekala za slovenske kandidate, ki so bili po volilnem redu in po določitih mestnega statuta, v odnosu do italijanskih svetnikov nedvomno prešibki, da bi lahko karkoli storili v teh izvoljenih svetih.¹⁸

Ob že omenjeni tržaški slovenski politični enotnosti, ki so jo ponesli daleč v XX. stoletje, moramo kot enega izmed bistvenih faktorjev narodnega uspeha Slovencev omeniti predvsem njihov gospodarski vzpon. Po mnenju mnogih analitikov tega enkratnega uspeha to ni bil le uspeh posameznikov, ki so uspeli na tržaškem tržišču. To je bil v bistvu uspeh homogenega razmišljanja celotne skupnosti, ki je s solidarnostjo premoščala zapore, ki jih je postavljala italijanski svet. Kolektivna zavest je prišla na dan predvsem pri ustanavljanju gospodarskega in drugih asociacijskih društev na tržaškem, kar je pomenilo prodor v svet združništva, posojilnic in hranilnic in drugih dejavnosti, ki so na eni strani krepile narodno zavest - na drugi pa omogočale svojim članom uspešno konkuriranje s privilegiranimi someščani italijanske narodnosti. V Trstu in okolici se je razrasla prava mreža zadrug, od pogrebniških do zavarovalniških in od konzumnih do kreditnih in obrtnih. Ob vsem tem je treba pripomniti, da ni bistveno to, da je Zadružna zveza pred prvo svetovno vojno štela okrog 100 enot in obvladovala svoj prostor ampak, da je bilo tržaško slovenstvo v bistvu izredno povezana, homogena celota. Geslo "svoji k svojim" tu ni bila le taktična parola, ampak dejanska realnost. V anonimnem vsakdanu velemesta so se namreč tkale vezi, ki so bile v marsičem navzven nevidne, ki so pa bile absolutno realne in ki so v času italijanske zasedbe po prvi vojni in še dolgo potem delovale mimo vseh diskriminacijskih zakonov in genocidnih postopkov, ter ohranjale slovenstvo takorekoč do današnjih dni. Da ne bi idealizirali takratne tržaške slovenske družbe, lahko ugotovimo, da so podobni mehanizmi delovali tudi pri drugih "nezgodovinskih" narodih, kjer je pravzaprav akumulacija "na-

¹⁷ M. Pahor, Slovensko denarništvo v Trstu, Trst 1989.

¹⁸ Krajevni leksikon..., op. cit. str. 75.

rodnega" kapitala suplirala pomanjkanju oblasti v javnem političnem življenju. Ta družbena homogenost tržaških Slovencev je pravzaprav najbolj pozitiven premik pri Slovencih sploh, saj je bila tamkajšnja narodna promocija uveljavitev neke skupine v zelo konkurenčnem okolju. Če je segregacija vplivala pri teh mehanizmih, še ni ugotovljeno, dejstvo pa je, da je bila pot do afirmacije posejana z najrazličnejšimi pastmi in na robu demokracije. Uveljavitev mnogih slovanskih, mednarodno pomemnih bank, izgradnja centralnega Narodnega doma (1904) in vse večja kulturna raven tržaških Slovencev so pomenili najavo Trsta k vodilni vlogi vsega urbanega slovenstva sploh.¹⁹

Ob vsem tem je treba dodati, da se je v Trstu s prestrukturiranjem mestnega gospodarstva iz pretežno tranzitnega pristanišča v industrijski center, vse bolj razvijalo tudi delavstvo, ki je postajalo večinski mestni sloj in ki je ob napovedani in kasneje izvedeni volilni reformi predstavljalo odločilni družbeni dejavnik. Razvoj socialdemokratskih strank in sindikalnih organizacij ni šel mimo slovenskega Trsta, ki je v vseslovenskem prostoru postal pravo delavsko središče s svojimi slovenskimi delavskimi časniki in sindikalnimi centralami. Tu je nekaj let, ko je v Ljubljani integralizem vseh vrst onemogočal delavske pobude, delovala slovenska strankarska centrala, tu so se delali programi in vsedržavne resolucije ter bodoči načrti rešitve narodnega vprašanja v multinacionalnem okolju. Tržaška Jugoslovanska socialno demokratska stranka (JSDS) je s svojimi sindikalnimi in zadržnimi ter kulturnimi pobudami konkurirala meščanskim načrtom homogenizacije narodnosti. Še več, s svojo kulturno ponudbo je rahljala nasprotja med sloji in pomenila mobilizacijski moment pristih, ki so bili najbolj izpostavljeni odtujevanju. Tisoči delavstva, ki jih je asimilacija vsrkovala v italijanski ambient, je preko pobud JSDS spoznavała svojo delavsko in nacionalno zavest. Ker so bili jeziček na tehtnici v zelo dinamični politični situaciji, so to svojo vlogo tudi odigrali in ob prvih splošnih in enakih volitvah v dunajski državni zbor tudi dokazali. Do nekih bistvenih zbližanj, zaradi različnih konceptov, med Edinostjo in JSDS v Trstu ni prišlo, (zaradi različnih strategij obeh strank). Edinost je z ustanovitvijo Narodne delavske organizacije skušala mobilizirati delavstvo v imenu sicer nacionalnega programa, ki pa ni bil dovolj socialno konsistenten. Slovensko delavstvo je s prebiranjem Delavca in Rdečega praporja pridobivalo na zavesti, da so enakovredni partner italijanskim socialistom ter da premorejo organizacijo, ki je na zavirljivi organizacijski in ideološki osnovi. Ljudski oder, kulturna izpostava slovenskega delavstva v Trstu, je v marsičem hodil po še neuhojenih poteh narodne in socialne osamosvojitve. Osnove tega gibanja so bile postavljene in so odigrale veliko vlogo v kasnejših dogodkih, ki so se kot temni oblaki zgrinjali nad Slovenskim primorjem.²⁰

Pri uveljavitvi svojih programov sta obe veliki slovenski stranki v Trstu morali konkurirati italijanskim političnim in kulturnim pobudam. Enostavno reče-

¹⁹ M. Pahor, Jadranska banka, Trst, 1996.

²⁰ B. M. Gombač, Slovenska politika v Trstu ob koncu XIX st., Zgodovinski časopis, XXXI, 1977, str. 49-62.

no, morali sta biti boljši na vseh področjih, kar sta resnično tudi postajali. Z njima je zorelo tudi tržaško slovenstvo. Asimilacija v Trstu se je že skoraj popolnoma ustavila, demokratične volitve so dajale ton politični zamenjavi pri upravljanju in gospodarska rast, s katero so se lahko ponašali, ni dovolila mirnega spanca italijanskim nacionalistom, ki so s propadom avtoritarnih postulatov njihove oblasti, že čutili bližajoči se poraz. Za njih bi to bil konec sveta in konec vseh iluzij o italijanskosti tega mesta, kar so vedno zagovarjali. Ob hipotetičnem, demokratičnem prevzemu oblasti druge strani, bi zginil njihov svet, ki je temeljil predvsem na zanikanju drugega. Tekma za nacionalno prevlado v Trstu je narekovala, da se tega osovraženega in podcenjenega slovenskega so-meščana na noben način ni smelo pripustiti k upravljanju Trsta. Prekucnile bi se vse njihove vrednote in desetletja trajajoči miti, ki so pomagali ohranjati njihov dolgoletni monopol. Italijanski liberalni nacionalci, nacionalisti in iredentisti vseh vrst - ti so bili med drugim (M. Alberti) v Trstu le efimerna manjšina v opoziciji s prevladujočim pridobitništvom - so se zatekli k zadnji možnosti in sicer k teoretiziranju izničenja in fizičnega iztrebljanja drugačnih. To so opravili v imenu teh krogov R. Fauro Timeus s svojimi apokrifnimi deli o superiornosti italске rase, A. Tamaro s svojo neverjetno tržaško zgodovino in ekonomist M. Alberti s tezo, da bo Trst lahko preživel brez zaledja. Čeprav ozadja te polarizacije, ki je klicala po krvavem genocidu, lahko razumemo češ, to je bila zadnja možnost preživetja nekih avtoritarnih uzurpatorjev oblasti, pa nam vseeno uhaja substrat te oligarhije, teh predhodnikov fašizma. To novo tržaško oligarhijo so tvorili pripadniki na novo inurbiranih prišlekov, v glavnem Židov, ki so se v strahu za svojo novo domovino in tudi zaradi vse ostrejške konkurence slovanskega zaledja tako na področju kapitalskih vložkov, kot trgovine na dolge razdalje, poslužili istih mehanizmov, katerih žrtve so bili v preteklosti. Predstavniki te močne židovske kolonije so v bistvu iz ozadja obvladovali vsa področja, od gospodarstva do politike in od lastništva časopisnih hiš (Il Piccolo) do zavarovalnic. In ko je prišlo nekaj desetletji kasneje do italijanskih segregacijskih zakonov (1938), je na tržišču odličnih in vplivnih prišlo do velike krize. Praznina na vodilnih mestih od zavarovalništva do uprave velikih bank ter od ladjedelništva do medijev, je bila še dolgo nenadomestljiva, saj so v glavnem ta mesta zasedali prav tržaški Židi.

Proti tem in drugačnim fašistoidnim tendencam izničenja drugačnih se je v Trstu dvignil redkokdo. Nič niso pomagala ne eminentna dela A. Vivanteja, ne trezna razmišljanja socialista V. Pittonija, ne dileme mladih tržaških intelektualcev, ki so pod Salveminijevim in Prezzolinijevim mentorstvom študirali v Firencah. Politična elita se je pred prvo vojno odločila, da obračuna s Slovenci ter da zapusti avstrijski okvir. Drugače bi jo odnesla zgodovina.²¹

Na predvečer prve svetovne vojne, ko se je Dunajski pritisk malenkostno preusmeril na drugo narodnost, se je tržaško slovenstvo osvobodilo neposrednega pritiska. V Trstu je napočil čas, da so Slovenci lahko celo predlagali nekaj

²¹ E. Pertici, *Irredentismo e questione adriatica a Firenze. Intellettuali di frontiera. Triestini a Firenze (1900-1950)*, Firenze 1983.

svojih političnih zahtev. Te so slonele na zahtevi po demokratizaciji političnega in družbenega življenja tudi v lokalnih upravah, na odstranitvi anahronističnih, fevdalnih norm in statutov, predvsem pa na zahtevi po enakopravnosti vseh nacionalnosti na vseh področjih. Realizacija teh zahtev bi pomenila konec polstoletne diktature tržaške liberalno-nacionalistične oligarhije, oz. poživila bi mestni vsakdan in omogočila aspirantom statusa "zgodovinskega" naroda, da to polnopravno, ob pomoči drugih Slovanov, tudi postanejo. Nekateri politični predstavniki kot dr. H. Tuma, so prav v Trstu videli možnost homogenizacije celega slovenskega naroda. Trst bi moral postati slovensko okno v svet, le udejaniti bi se moralo latentno stanje, ki je tam že obstajalo. Tega pa je bilo zelo veliko. Bančništvo in zadružništvo smo že omenili, trgovino in investicijski kapital prav tako. Ostajala je kultura, ki je v zadnjih letih pred prvo vojno, predvsem pa po dograditvi velikega reprezentančnega Narodnega doma dosegla višek v gledališki in glasbeni poustvarjalni dejavnosti. Prava moč tržaškega slovenstva je bila integracija kulture s finančnim kapitalom, kar se je v zunanjem videzu združevalo v stavbi Fabijanijevega Narodnega doma. Generacije mladih iz imenitnejših slovenskih družin, ki so doštudirali v Pragi, na Dunaju in v Inomostu, so bili izbornega okusa in so zato zahtevali izbrane programe. Svoje je prinesla tudi konkurenca z italijanskimi gledališči in visoka stopnja glasbene in literarne kulture. Poustvarjalce so najprej vabili iz Ljubljane, Zagreba in drugih slovanskih središč, kasneje pa so zahtevne vloge prevzemali že domači umetniki. Literarno življenje je bilo na višku in tudi Cankarjeve konference so zbudile veliko zanimanja. Vez med masovno in elitno kulturo je potekala prav za zidovi Narodnega doma, ki je bil, že sam po sebi, izredna stvaritev slovenskega znanja in vloženega kapitala. Advokatske pisarne in zdravniški konsultorij so poslovali slovensko in tak je bil tudi jezik na železnici in v marsikateri državni službi. Športna in lovska ter morska in plesna društva so gojila razne meščanske aktivnosti in zabave, ki jih je seveda inspiriral Južni sokol in mondeni duh. Slovenske mizarske, pasarske, krojaške in druge delavnice in podjetja, ki so bile na špici tovrstne dejavnosti v Trstu, so z atributi razvitega meščanstva opremljala bivališča slovenskih tržaških elit in salone čezoceank.²²

Vstop Italije v vojno leto po začetku evropskih sovražnosti je dokončno streznil dunajsko politiko, ki se je prvič z večjo benevolentnostjo ozrla tudi na Slovence. Vendar se v vojnem času ni dalo popraviti havarij, ki so nastajale pol stoletja. Mnogi savojski podaniki so odšli, v vojno pa je odšlo tudi mnogo domačih ljudi. Bližnja fronta ni - na področju narodnosti - prinesla prav nič novega in vse se je odlagalo na nek ne dobro definiran konec vojne. Še tik pred tem so se vodilni tržaški Slovenci, v legalističnem prepričanju, da se je treba vsaki oblasti prikloniti, poslali s torpedovko Narodnega sveta v Benetke tudi svoje moče. To ni prineslo prav nič dobrega, saj je italijanski generalštab na nove ozemeljske pridobitve gledal bolj kot na vojaško osvojena ozemlja (kar so

²² M. Kravos et al, Narodni dom v Trstu (1904-1920), Trst 1995.

med drugim res bila), kot pa na osvoboditev neosvobojenih bratov.²³

Obračun z "Austriaci" in z vsem, kar je bilo slovenskega, se je začel že takoj po vojaški okupaciji avstrijskega Primorja, ki so ga preimenovali v Venezia Giulia. Preimenovali so še mnogo stvari, osebna imena, priimke, ledinska in krajevna imena itd. O tem obstaja že bogata literatura, kljub temu pa lahko rečemo, da je bil genocid nad tržaškim slovenstvom izvršen predvsem z načrtovano emorgijo intelektualnih elit. Le-te so, kot je iluminirano prikazal že pesnik M. Kravos, z uradništvom in s slovanskim kapitalom zbrisali iz okupirane dežele. Za njimi so šle nikdar preštete množice. V Trstu se je slovenstvo ohranilo zaradi redkih intelektualcev, zaradi tradicije združevanja na kulturnem in združnem področju ter zaradi tradicije mimetiziranja pred nasilnim obračunavanjem. Generacije, ki so preživele italijanski nacionalizem in fašizem, so ta genetski zapis ponesle na naslednje generacije. Sporočilo se je glasilo: v pogojih neenakosti smo dosegli vrh narodne prebuje in postali enakovredni na vseh področjih. Skoraj 60.000 tržaških Slovencev je postajalo že kohezivni faktor za vse Slovence. Groba sila nas je zdesetkala in nam odvzela postulate narodne in državne samostojnosti. V različnih časovnih obdobjih nam je bilo odvzeto vse. To se je zgodilo na nivoju pravic skupnosti in na polju osebnih človekovih pravic. Bili smo zbrisani iz imenika "zgodovinskih" narodov in naš nadaljni razvoj je bil zamaknjen za pol stoletja. Izvršena dekapitacija po prvi svetovni vojni je bila usodna in vse kar se je kasneje dogajalo, je bila ena sama velika posledica italijanskega imperializma.²⁴

Značilnost nacionalnega konflikta na severnem Jadranu je vse bolj postajala bitka med asimiliranci in neasimiliranimi. Bati se je bilo treba predvsem prvih, vseh tistih torej, ki so javno razglašali, da je bil njihov prestop v drugo narodnost le kulturna izbira. To ni bilo povsem resnično. Že asimilacijski procesi v Istri v prvi in drugi polovici XIX. stoletja so namreč sloneli na vsakodnevnem nasilju in izsiljevanju, ki je svoje osnove črpalo prav iz nacionalne različnosti. C. De Franceschi in mnogi drugi so o tem v svojih delih izčrpno poročali. Socialno izsiljevanje v smislu raznarodovanja, ki je bilo značilno za vse takratno avstrijsko Primorje, se je širilo od področij klasičnega kolonata v Istri, do slojev mestnega proletariata. Preživetje je bilo možno le v primeru asimilacije. V enem stoletju so se ti mehanizmi (s proračunskim denarjem tržaške in drugih obmorskih občin so jih izvajale raznarodovalne družbe Lega nazionale in Pro Patria) izpopolnili do presunljive natančnosti. Skozi ta filter preverjanja je moral (matični urad, šolstvo, zaposlitveni uradi, uprava, sodstvo itd.) tako-rekoč vsak. To ni bil le kulturni imperializem ampak vsakodnevno nasilje, ki se je izvajalo brez predsodkov vse XIX. in vse XX. stoletje in ki je nepopravljivo prizadelo slovenski narod v celoti.

Zato je dežela, ki so ji dajali različna imena (Avstrijsko Primorje, Julijska krajina), v zgoraj omenjenem času radikalno spremenila svoj narodni sestav. Čeprav v splošnem velja, da so bila urbana središča po večstoletni beneški do-

²³ D. Kermauner, Temeljni problemi primorske politične zgodovine, Ljubljana 1977.

²⁴ B. M. Gombač, Slovenija - Italija. Od preziranja do priznanja, Ljubljana 1996.

minaciji v zunanjih simbolih poitalijančena in da so sinovi imenitnejših, tudi slovanskih družin s študijem in vključevanjem v sodstvo in upravo izgubljali svojo prvinsko nacionalnost, ne moremo zanikati dejstva, da je bil osnovni substrat celotnega prebivalstva povsem slovanski. Magmatsko stanje splošne narodne zavednosti slovanskega prebivalstva teh krajev je bilo vedno zelo labilno. Nanj so vplivali najrazličnejši faktorji, med njimi pa je bil socialni nedvomno eden najvažnejših. To potrjujejo historični viri in uradne statistike, neko novo verodostojnost pa temu dejstvu dajejo literarna pričevanja slovenskih, hrvaških in italijanskih pisateljev. Ta obmejna marka je bila od začetka prejšnjega tisočletja vseskozi podvržena dramatični bitki za prevlado, ki so ji bili sicer sprva nacionalni momenti povsem tuji. Kasneje se je v razslojevanje vključilo še to! Beneščina ali italijanščina so postali jezik vladajočih slojev, slovenščina ali hrvaščina pa jezik brezpravnih. Zato so bili asimilacijski procesi in prestopi v tujo narodnost, razna masovna prekrščenja (Židov po letu 1938), razne masovne selitve in zamenjave celotne strukture prebivalstva, tako značilni za ves ta prostor. Trst je bil le vrh ledene gore vseh teh procesov. Njega in celotno regijo so povojne odločitve iz višin fasciniranosti velikega evropskega empireja pahnile na dno umirajočega mesta brez perspektiv. Z geostrateškimi kombinacijami, ki niso imele osnove v realnih razmerjih, se je neustavljivo začel njegov gospodarski in demografski propad. Z njim so pomalem zgubljali vsi. Tržaško slovenstvo, ki je začuda - tako zaradi določenih interesov in kritij matice, kot sposobnosti in možnosti Slovencev, da se izražajo v več jezikih - ohranilo določene prioritete nad italijanskimi someščani, vendar te zaloge gre do h koncu.

Zgodovinska analiza tržaškega slovenstva nam pove, da se je to obdržalo in se razvijalo le, ko so bili dani demokratični pogoji za ta razvoj. Vse se torej vrti na ravni demokracije. Ko je bil demokratični razvoj na taki stopnji, da je omogočal realno rast neke družbe, takrat je tudi slovenstvo lahko zaživel v polnem življenju. Tega je bilo pod zvonikom sv. Justa vedno bolj malo. Tu so bili doma avtoritarizmi vseh vrst in večina prebivalstva ter intelektualne elite so to sprejemale - ironija usode - kot edini možni način preživetja italijanstva pred slovansko nevarnostjo. Čeprav je italijanska država svojo spravo dosegla že s povojno ustavo, kjer so kodificirane tudi pravice "drugačnih", teh pravic slovanska skupnost ni uživala. Medtem ko se Italijani spravljajo bolj na krivdah drugih, kot na lastnih (Slovenci, Nemci), danes, leto in pol do konca tega tisočletja, še nimamo demokratično izglasovanega zakona o globalni zaščiti Slovencev v Italiji. Anahronistično je, da 150 let po pomladi narodov, nad tržaškimi Slovenci še vedno vihrajo zimski oblaki.

ZUSAMMENFASSUNG

TRIEST UND DIE SLOWENEN

Die zweihundert Jahre lange Geschichte der Triester Slowenen ließe sich mit einer Graphik zusammenfassen. Ihr nationaler Aufstieg begann zu Anfang des 19. Jahrhunderts, setzte sich in den darauffolgenden Jahrzehnten langsam fort und erreichte an der Jahrhundertwende und im Jahrzehnt danach seinen Höhepunkt. Dieses lineare Wachstum wurde nach dem Ersten Weltkrieg durch äußere Faktoren unterbrochen, manifestierte sich zwar nach dem Zweiten Weltkrieg wieder, wurde jedoch zunächst durch die alliierte, später durch die italienische Besetzung verhängnisvoll unterbrochen. Die Mechanismen der italienischen Oligarchien folgten immer demselben Schema. Zunächst wurde die Existenz der Mitbürger slowenischer Nationalität in Abrede gestellt; darauf folgte immer wieder eine undemokratische Vernichtung ihrer vitalen Kräfte.

Dies begann bereits mit der dreisprachigen Ausschreibung der Stelle des Generalsekretärs der Triester Gemeinde im Jahre 1816, ein Beweis dafür, wie bedeutend die Slowenischkenntnisse bei den Verwaltungsgeschäften dieser mehrsprachigen Stadt waren. Der Triester Bischof Ravnika bemühte sich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts um das Erstarken des Nationalgefühls der großen Mehrheit der Gläubigen. Auch der kaiserliche Statthalter Graf Stadion forderte noch vor dem Jahr 1848 Slowenischkenntnisse von seinen Beamten und verlieh seinen Bemühungen durch den Druck slowenischer Lehrbücher und die Einstellung slowenischer Lehrkräfte lebhaften Ausdruck.

Im Jahr 1848 sah sich Graf Stadion in seinen Bestrebungen um ein mehrsprachiges Triest bestätigt. Die Tatsache, daß die Abonnenten der *Novice* im Stadtzentrum selbst immer zahlreicher wurden und daß die Zahl der slowenischen Beamten auf allen Ebenen zunahm, lieferte einen Beweis für das intellektuelle und zahlenmäßige Wachstum des slowenischen Beamtentums, das sich im Verein *Slavijansko društvo* (Slawischer Verein) organisierte und die Zeitung *Slavijanski rodoljub* (Slawischer Patriot) herausgab. Aus allen amtlichen Erhebungen und Statistiken geht nämlich deutlich hervor, daß die Slowenen einen Großteil der Bevölkerung der damaligen Gemeinde Triest darstellten, was in den konkurrierenden Kreisen des italienischen Bürgertums das Gefühl der Bedrohung weckte, das in den 60er Jahren im Nationalismus mündete und sich noch später in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts als Chauvinismus und Rassismus konsolidierte. Zur Erhaltung der nationalen Vorherrschaft erfanden diese Kreise eine Ideologie der nationalen Zwangsassimilierung der Slowenen. Das war die einzige Möglichkeit für ihr Überleben, die auch von den zentralen Behörden befürwortet wurde.

Unter diesen Umständen stieg das Triester Slowenentum aus einer totalen Anonymität auf dem schweren Weg der nationalen Emanzipation empor. Dafür waren vor allem Zeit, zunehmende Demokratisierung des politischen Lebens, Akkumulation des slowenischen Kapitals sowie intellektuelles und politisches Wachstum der Stadt- und Umlandbevölkerung nötig. Es ist bekannt, daß die Assimilation, die sich in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts verheerend im nationalen Kataster niederschlug, parallel mit dem Erstarken der Demokratie und des Nationalbewußtseins an Boden verlor. Trotz der Hindernisse, die die lokalen Behörden dem Triester Slowenentum auf Schritt und Tritt in die Wege legten, setzte sich dieses in allen Bereichen des gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Lebens durch, das mit der Errichtung des slo-

wenischen Volkshauses *Narodni dom* im Jahre 1904 seinen Höhepunkt erreichte. Durch diesen symbolhaften Akt wurde die Vorspiegelung der falschen Tatsache von der Nicht-Existenz der Slowenen in Triest seitens der Italiener bloßgestellt. Ein Existenzbeweis für die Slowenen in Triest!

In der damaligen Wettbewerbsgesellschaft hatten die Slowenen mit ihrer Mehrsprachigkeit einfach mehr Chancen als ihre Mitbürger, die laut standesamtlichen Angaben ihre Abkunft im Laufe einer Generation vergaßen. Der zunehmende Einfluß des Slowenentums, der durch verschiedene Statistiken (Volkszählung 1910) und Wahlen offenbar wurde, versetzte die gegnerische Seite in Angst und Schrecken, was wiederum eine Ideologie der nationalen Hegemonie und Vernichtung herbeirief.

Die Zeit nach dem Ersten Weltkrieg bot eine einmalige Gelegenheit zur Abrechnung, die eigentlich vor einem halben Jahrhundert begonnen hatte. Von 1918 bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkriegs war die italienische Obrigkeit auf legale und illegale Weise darum bemüht, die Pläne umzusetzen, die von den dortigen Theoretikern der Rassendiskriminierung entworfen worden waren (R. F. Timeus u.a.). Es wurde alles mit Gewalt zerstört, was jahrhundertlang aufgebaut worden war, und das Triester Slowenentum schwebte in Lebensgefahr. Die Italianisierung schritt in dem Maße fort, daß sie mit einem ethnischen Genozid größten Ausmaßes verglichen werden könnte. Die Aufzeichnung eines Schriftstellers, in der es heißt, daß alles schwarz und hoffnungslos sei und daß etwas geschehen müsse, bestätigt die Gefühle der großen Mehrheit der Bevölkerung, daß nur eine Katastrophe europäischer Dimension die Slowenen vor der sicheren Vernichtung seitens der Italiener retten könnte. Darum fielen die Programme der nationalen Befreiung, die auch in Triest von der Befreiungsfront verbreitet wurden, auf fruchtbaren Boden. Die Geiseln der nationalen Vernichtung erblickten darin eine historische Gelegenheit und hielten die Zeit für gekommen für eine Vereinigung in einem eigenen Staat.

Die historische Anonymität und die Teilung der Interessensphären verhinderten, daß nach dem Krieg alle Pläne der nationalen Vereinigung realisiert würden. Die Slowenen blieben in Triest wieder eine marginale nationale Gemeinschaft, obwohl sie im Freistaat Triest einige Postulate der Autonomie beibehielten. Auch diese wurden den Slowenen nach Wiedereingliederung des Triester Gebiets in den italienischen Staat abgesprochen, verloren sie doch auf Kosten der bilateralen Abkommen zwischen Italien und Jugoslawien die bereits erworbenen Rechte. Durch zahlreiche Momente wurde die Autonomie dieser homogenen und zahlenmäßig starken nationalen Gemeinschaft beeinträchtigt. Das Befürworten verschiedenster Interessen und das Zurückstellen der eigenen brachte der slowenischen Minderheit keinen Nutzen, weil dadurch nur die Priorität der wirtschaftlichen Interessen gegenüber den kulturellen immer stärker in den Vordergrund trat.

Angesichts der neuen Perspektiven versucht die slowenische nationale Gemeinschaft in Italien, die Postulate der eigenen Autonomie wieder zu erlangen und das Verhältnis zum Mutterland neu zu definieren.

Branko MARUŠIČ

BENEŠKI SLOVENCİ IN SLOVENIJA

Eden izmed slovenskih svetovnih popotnikov, sicer pa soavtor prve slovenske svetovne zgodovine, tržaški stolni prošt Mihael Verne je leta 1847 potoval po Italiji in ugotavljal: "Lahi se namreč tako gerdo derže in vedejo, kakor de bi hotli vse Nemce, posebno pa nas Austriane, snesti",¹ zato se je ob zaključku potovanja podvziral domov, ker so Italijani "Austrianam že hudo žugali". Kako bi se tržaškemu proštu ob istem času dogajalo v Beneški Sloveniji, lahko ugibamo, toda tudi med Slovenci ob Nadiži je imela Avstrija veliko nasprotnikov že od takrat dalje, ko je po campoformijskem miru (1797) vladala v Benečiji osem let. Takrat je odpravila vse ukrepe začasne francoske oblasti in s spreminjanjem ter ukinjanjem zakonodaje Beneške republike uvajala tak sistem oblasti, ki je bil značilen za habsburške dedne dežele. V avstrijskem sistemu seveda ni bilo mesta za take samoupravne skupnosti, kot sta bili mjetsinska in landarska banka, ki sta se zadnjič sestali 23. maja 1804. Ko pa so se v Benečijo vrnil Francozi, so ukinili dotedanjih 36 občin in namesto njih ustanovili 9 novih, kar so nato Avstrijci po padcu Napoleona sprejeli in ohranili. Beneško samoupravo so torej uničevali, a ne povsem uničili tako Francozi kot Avstrijci, a je vendar na slednjih ostal večji madež in zamera predvsem zato, ker so leta 1833 dokončno preprečili zbiranje v sosednjah (vicinie) in leta 1839 z zakonom predvideli odpravo srenjskih zemljišč (kamunje).²

Z ustanovitvijo Kraljestva Ilirije (3. 8. 1816) se je pokazala priložnost, da bi se ozemlje čedajskega diskrikta vključilo v to upravno enoto. Zamisel se ni uresničila in ločitev med Beneškimi Slovenci in ostalimi, tudi goriškimi, je bila tolikšna, kot da bi živeli vsak v svoji državi. Ne oziraje se na take razmere pa so se med Beneškimi in ostalimi Slovenci pojavili občasni manj intenzivni stiki že v predmarčnem času, in slovenski tisk³ je šele leta 1847 prvič poročal o 22.000 Slovencih, ki živijo na ozemlju, ki ga zamejujejo Koroška in Goriška, in ki se razteza od Tarcenta do "vrat mesta" Čedadu ter obsega Rezijo. Najbolj zahodne predele slovenskega etničnega ozemlja so obiskovali posamezniki, kot

¹ Novice 23. 10. 1852, str. 338.

² Carlo Podrecca, *Slavia Italiana. Cividale 1884*; Simon Rutar, *Beneška Slovenija*. Ljubljana 1899; Vasilij Melik, *Beneški Slovenci (1797-1866)*. V: *Zahodno sosedstvo*. Ljubljana 1996, 97-104; Karel Šiškovič, *Beneška Slovenija 1866-1918*. V: *Zahodno sosedstvo*. Ljubljana 1996, 121-138; Paolo Petricig-Natale Zuanella, *Comune di San Pietro al Natisone. Atlante toponomastico e ricerca storica*. 1990.

³ Novice 28. 4. 1847, str. 67.

Matija Majar, ki je 1842 šel v "Benatsku ka Slovencom ovdešnjim".⁴ Jezikoslovec Oroslov Caf je imel stike z nekaterimi slovenskimi Benečani. Obiski slovanskih jezikoslovcev in narodopiscev, kot na primer Izmaila Ivanoviča Sreznevskijega, ne sodijo v to obravnavo.

Slovenski tisk, ki je po letu 1848, zlasti pa v ustavnem času bodrilno poročal o Beneških Slovencih, je naglaševal pomen leta 1848 za začetek njihovega javnega nastopanja pa tudi nekakšnega narodnostnega preporoda.⁵ Nedvomno je slovenska prebudna misel zajela nekatere posameznike v Benečiji, toda velika večina je vendar matično Slovenijo enačila z Avstrijo. Zato se dogodki razvijajo v drugačni smeri kot v ostalih slovenskih deželah, in sicer v duhu italijanskega Risorgimenta, v nasprotju z zamislijo in političnim programom matične Slovenije o "Zedinjeni Sloveniji". Ta program vključuje tudi ozemlje Beneške Slovenije, čeravno njeno vključevanje ni vselej dosledno. Očitno imamo v Beneški Sloveniji opravlja z nekakšno dvojnostjo in protislovjem, ki nam jo nazorno pokaže prvi daljši članek o Beneških Slovencih v slovenskem jeziku, in sicer v časniku Slovenija,⁶ le malo pred tem je članek o Slovencih v Italiji za Illyrisches Blatt⁷ prispeval Peter Kozler. Avtor članka v Sloveniji je goriški bogoslovec Ivan Obala, sicer pa beneškoslovenski rojak iz Mrsina. Iz članka izvemo, da so ob Veliki noči leta 1848 Beneški Slovenci preprečevali prihod avstrijske vojske v Furlanijo (kjer naj bi dušila revolucionarno vrenje) tako, da so pri Podbonescu v dolini Nadiže valili kamenje na cesto. Obala je v članku objavil tudi pismo mladega duhovnika Petra Podreke iz Špetra Slovenov, v katerem med drugim piše: "Serčno bi se tudi jaz potegoval za Slavjanstvo, pa sim kakor cvetlica v gozdu... samostna, nepoznana živi... ker je Bog ni posadil v roke slavjanskiga vertnarja." Obenem pa je Podreka napisal pesem: "Oh! drago Slavjanstvo... Predragi moj dom! Dokler bom na svetu, Jaz ljubil te bom." Toda isti Podreka naj bi bil tudi avtor pesmice: "Predraga Italija/ Preljubi moj dom, Do zadnje moje ure/ Jest ljubim te bom." V tej pesmi govori avtor o verigah, v katerih je Italija živela, naj jih raztrga in naj vzdigne "bandiero" v treh "farbah". Zelo jasno je, da take protiavtorijske pesmi ne bi mogel objaviti slovenski tisk, zato pa jo je leta 1884 objavil čedajski odvetnik Carlo Podrecca v knjigi Slavia italiana (1884). Pesmico naj bi Benečani prepevali leta 1848, ko se je slovenska Benečija pridružila italijanskim revolucionarnim dogodkom. Vstop Beneških Slovencev v slovensko javnost torej spremlja nekakšna dvojnost in protislovje, kar ni bil le enkratni pojav, marveč nekakšna značilna stalnica, ki ji moremo slediti vse do današnjih dni.

Misel italijanskega zedinjenja je bila leta 1848 pri Beneških Slovencih izjemno močna in če je Peter Podreka nazdravljaval slovanstvu in domnevno tudi Italiji, je njegov stanovski tovariš, kaplan Mušič iz Trčmuna aprila 1848 branil

⁴ Iskra V. Čurkina, Matija Majar Ziljski. Ljubljana 1974, 81.

⁵ Štefan Kociančič, Od Benečanskih Slovincov. Arkiv za povjestnico jugoslovensku 3/1854, 306; Branko Marušič, Primorski čas pretekli, Koper 1985, 46-53.

⁶ Nekaj od benečanskih Slavjanov. Slovenija 15. in 18. 5. 1849, str. 156 in 160.

⁷ Die Slovenen in Italien. Illyrisches Blatt, 1. in 5. 5. 1849, štev. 35 in 36.

z oboroženimi kmeti prehod iz Livka v dolino rečic Reke in Aborne. Duhovnik Giuseppe Blanchin iz Bjač pa je po prihodu Avstrijcev in po padcu upornega Vidma skril v Podbonescu trikoloro, čakajoč boljših dni. V ta čas (20. - 22. 4. 1848) sodi poskus napada beneških kmetov na bataljon avstrijskih vojakov na vrhu Sv. Martina med dolinama Kozice in Aborne. Toda naj bo dovolj o razdobju, ki je izkazovalo protiavstrijsko nagnjenje tudi v sodelovanju Benečanov pri obrambi revolucionarne oblasti v Benetkah, pri ostalih revolucionarnih dogodkih v Italiji in navsezadnje tudi v kasnejšem poskusu "garibaldinske" vstaje v Furlaniji leta 1864. Maninova začasna vlada v Benetkah se je v proglasu 10. aprila 1848 spomnila tudi Slovencev v Špetru Slovenov: "Bratje Slovenci, ki razumete bolečino in upanje Italije, katere dušo je Avstrija tako nenadoma in neusmiljeno napadla".⁸ Iz časa po letu 1861 je tudi "prislovica": "Naše kraljestvo, naš kralj - so že bojš, kakor pa vaš 'jinemšk cesar.'"⁹ Po revolucijskem obdobju se je življenje vrnilo v stare tirnice, a vendar ne povsem, saj se je okrepila nekakšna narodna zavednost zlasti na cerkvenem področju, ko prodirajo v slovensko javnost vesti o cerkvenem bogoslužju, o misijonih v slovenskem jeziku, ob istočasnem tarnanju, da je v Benečiji še vse in že vse po italijansko in se zato pojavljajo zamisli o katekizmih za Beneške Slovence in slovenskih abecednikih.¹⁰ Te vesti prihajajo v slovenski tisk iz Benečije, povečini izpod peresa Petra Podreke, ali pa od tistih redkih matičnih Slovencev, ki jih buri neznana usoda Slovencev ob Nadiži. Tu velja posebej omeniti kobariškega kaplana Andreja Žnidarčiča.¹¹ Pomembna je tudi ugotovitev, da je članek o Rezijanih prišel že leta 1860 v Janežičevo slovensko-nemško šolsko berilo.

Če so opazni zametki nekega narodnega prebujanja pri Slovencih, je spomin na leti 1848-1849 zelo močan pri Italijanih v Furlaniji. Njihovi zedinjevalni načrti zadevajo tudi Slovence. Pacifico Valussi, ki je znan kot pomemben član kroga tržaške revije *La Favilla* še iz predmarčne dobe, ureja v Vidmu glasilo furlanske kmetijske družbe in morda je prav on tisti pisec, ki ob vesti o izidu Wolfovega nemško-slovenskega slovarja razmišlja o njegovi italijanski verziji. Slovenci, "nostri Slavi", bi se lažje vzgajali s pomočjo italijanskega jezika, a bi se morali tudi Italijani učiti njihovega, dokler se ne bi Slovenci italijanskega in dokler ne bi prevzeli italijansko civilizacijo. Prav zato bi bilo primerno, da bi se v kakšni izmed furlanskih šol učili slovenski jezik.¹² Pri Valussiju, če je seveda avtor takega predloga, je torej le še ostalo nekaj tistega, kar je razlagal v predmarčnem Trstu. Toda ob nastanku kraljevine Italije (1861) je menjal svoje

⁸ 1848-1898. Cinquantesimo anniversario del Quarantotto. Ricordi Friulani. Udine 1898, 4-5.

⁹ Simon Rutar, *Beneška Slovenija*. Ljubljana 1899, 69.

¹⁰ Slovenska Bčela 26. 2. 1852, str. 71-72.

¹¹ Peter Podreka objavi od časa do časa tudi kako svojo pesem. Andrej Žnidarčič pa je objavil zlasti v celovškem Slovincu, nekaj pozivov slovenski javnosti med plebiscitom pa tudi potem, ko je prišla Italija. Za novo leto 1867 je slovenskim Benečanom voščil: "Bodite pokorni novemu kralju ... Voljno nosite novi jarm, dokler Vam ga Bog ne sname; saj ni več s težkim srebrom okovan, ampak le s cunjami ovit! (Slovenec 10. 1. 1867, šte. 4).

¹² L'Annotatore Friulano 20. 12. 1854, šte. 101.

pogleda in spregovoril v povsem drugačnem jeziku. Zlasti pa je bila sprememba očitna ko je od 1. septembra 1866 izdajal v Vidmu politični dnevnik *Giornale di Udine*, v katerem je novembra 1866 izšel znameniti članek o Slovencih v Italiji.¹³ Članek je s trditvijo, da so Slovenci v Italiji gostje in da jih mora prevzeti italijanska civilizacija, zastavil pot odnosu italijanske nacionalistične publicistike ne le do Slovencev, ki so takrat živeli v Italiji, marveč tudi do ostalih Slovencev, ki so živeli onstran italijanskih naravnih meja, v takoimenovani Julijski krajini.

Z opozorilom na Valussija smo se povsem približali letu 1866, letu evropske vojne, ki je izrinila Avstrijo iz Italije. Prehod Beneške Slovenije v kraljevo Italijo se pogosto označuje s plebiscitno odločitvijo, toda ta je bila predvsem simbolne narave, ker se je nova, vzhodna meja italijanske države določila z dunajsko mirovno pogodbo na Dunaju, 30. oktobra 1866, tri tedne pred beneškim plebiscitom. Slovensko javnost je vojna leta 1866 primerno vzburla, zlasti takrat, ko se je italijanska vojska približala reki Soči in bi postala lahko predmet mirovnih pogajanj ena izmed avstrijskih dednih dežel. Ko je postala slovenska Benečija del italijanske države, je zamisel Zedinjene Slovenije iz leta 1848 dobila prvi udarec.¹⁴ Nesmiselno bi bilo obtoževati in kriviti za nastalo situacijo nesposobnost slovenske politike, ki v tistem času še ni bila v stanju, da bi lahko veljavno stopila na mednarodno politično prizorišče. Tedanja usoda Beneške Slovenije pa je bila več kot očitno povezana z mednarodnopolitičnimi razmerji v Evropi in diplomatsko dejavnostjo suverenih narodov in držav. Sicer pa dobiva tudi slovensko politično gibanje svojo pravo moč in bolj masovno podobo šele z vključevanjem kmečkega stanu od leta 1867 dalje.

V novih razmerah se pokaže predvsem asimilacijski značaj delovanja italijanske oblasti, ki sicer dovolj širokopotezno načrtuje pota kulturnega in gospodarskega napredovanja, to kar naj bi predstavljal plebiscitni da: "Naš da pomeni, da začenja nova doba dela, aktivnosti, napredka, da bomo vsi delovali pri obnovi države, da bomo naredili Italijo v nas samih in okoli nas".¹⁵ Na zunaj je bila najbolj opazna italianizacija. V cerkvi so se ji skušali zoperstaviti, na primer z izdajo prvega katekizma za Slovence videmske nadškofije leta 1869. Njegov avtor je bil Peter Podreka, spremno besedo pa je napisal nadškof Casasola. Nacionalno osveščanje Slovencev v Benečiji je bilo delo domače, slovenske duhovščine. Z upiranjem nacionalističnemu pritisku se je zoperstavljala tudi protikatoliškemu liberalizmu, ki je prodiral v dolino Nadiže.¹⁶ Ideološko in politično vprašanje je vplivalo na razmerja predvsem v intelektualnih krogih. Slovenski duhovniki so postali nosilci narodne prebuje, laič-

¹³ Gli Slavi in Italia, 22. 11. 1866, štev. 69.

¹⁴ Na šempaskem taboru (18. 10. 1868) je dr. Josip Tonkli govoril: "ko bi bili benečanski Slovenci leta 1866 z nami vred združeni v Slovenijo, bi ne bili nikdar padli pod laško vlado" (Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1868. Gorica 1868, 22).

¹⁵ *Giornale di Udine* 20. 10. 1866, štev. 42.

¹⁶ "Duh mašnikov se začenja dramiti pri ljudstvu, in marsikter, naveličan 'svobode liberalske', se zaveda svoje zmote in zapeljevanja," je zapisal v *Zgodnji danici* (1869, str. 219) Peter Podreka.

na inteligenca - ni bila številčno močna - se je odločila ali za strpno sožitje italijanskega sveta in slovenskih tradicij (Carlo Podrecca) in se odločneje nagibala na italijansko stran (Francesco Musoni) ali pa povsem odrezala korenine svojega porekla. Pri tem so šli nekateri povsem na nacionalistične pozicije, drugi pa so ohranjali neprizadet odnos (Luigi Faidutti). Pri ljudeh se je opazal nekakšen konservatizem, ki ga je bilo mogoče razložiti predvsem s težkimi socialnimi razmerami (ekonomska emigracija kot stalen ali pa le začasen pojav) ter vcepljanjem misli, da so Slovenci v Benečiji Italijani, ki pa govorijo nekakšno slovansko narečje. To slednje je bilo namenjeno odganjanju sleherne misli o povezavah z matičnimi Slovenci. Vendar uspehi takih prizadevanj niso bili vselej jasni in dobri. Ob italijanski šoli so se Slovenci izobraževali tudi v materinem jeziku, kako naj bi sicer razumeli širjenje knjig celovške Mohorjeve družbe, ki je imela leta 1871 v videmski nadškofiji 9 članov, leta 1910 pa 353.¹⁷ Pravzaprav je čas pred prvo svetovno vojno kazal na uspehe počasnega, a vztrajnega prebujevalnega delovanja. Ne le, da so dobili Slovenci (agitacija Janeza Ev. Kreka) prve gospodarske ustanove (hranilnica "Ilirija vstani" v Klodiču 1910/1911, konsumno društvo v Št. Lenartu 1910)¹⁸ marveč tudi svoje kulturne skupine (pevski zbor v Št. Lenartu okoli 1910). Značilen je tudi primer občinskega sveta v Grmeku, ki se je januarja leta 1912 izrekel za uradno rabo slovenskega jezika.¹⁹ Ob vseh teh poskusih pa so tekale časopisne polemike, zlasti v italijanskih videmskih in goriških listih (*Il Rinnovamento*, *Il Corriere di Gorizia*), in opozarjale na panslavistično propagando med italijanskimi Slovenci. V te razprave so posegali tudi Slovenci, zlasti z grajo ravnanja italijanskih oblasti. Navsezadnje pa je izid Trinkovih Poezij (1897) pomenil prvo izvirno literarno delo Beneškega Slovence v domačem jeziku, Rutarjeva knjiga leta 1899 pa je prva slovenska monografija o Beneški Sloveniji, o slovenski zemlji izven avstrijskega državnega okvira. Veliko je pomenilo tudi delo posameznikov, ki so zahajali med Beneške Slovence in o njihovem položaju seznanjali slovensko javnost (učitelj Rihard Orel, ki so ga zanimali problemi malih jezikovnih skupnosti, zato je tudi zahajal med Hrvate v italijanski pokrajini Molise).

Prva svetovna vojna je nova etapa v razmerju Beneški Slovenci in Slovenija; razmerje dobi bolj konkretne oblike po avstrijsko-nemški zasedbi Furlanije in drugih severnih predelov Italije. Iz tega časa je znana intervencija poslanca Otokarja Rýbářa, da naj se v slovenskem delu okupirane videmske pokrajine postavi taka uprava kot na Primorskem.²⁰ Ta izjava je bila sicer v nasprotju z določili mednarodnega okupacijskega prava, a je vendar opozorila, da je problem Beneških Slovencev še vedno živ v slovenski politični miselnosti. O Beneški Sloveniji so govorili tudi na ustanovnem sestanku Narod-

¹⁷ Karel Šiškovič, n.o.m., 132.

¹⁸ Prosvetni zbornik 1868-1968. Trst 1970, 321.

¹⁹ Primorski dnevnik 23. 4. 1952, štev. 98.

²⁰ Metka Gombač, Slovensko časopisje o Beneških Slovencih med prvo svetovno vojno. Zgodovinski časopis 36/1982, 343.

nega sveta v Ljubljani, avgusta 1918, in Pokrajinski odsek narodnega sveta v Gorici je razpravljajal o možnosti, da v svoj delokrog pritegne tudi Beneške Slovence. Goriški pokrajinski odsek je izdal spomenico (17. 10. 1918; tudi v francoščini) in v njej nerazločno napisal: "... v kolikor ne bi bilo treba te meje premakniti proti zapadu, da se pritegne slovensko prebivalstvo v Benečiji - Beneški Slovenci, po številu 40-50.000 duš - tudi jugoslovanskemu narodnemu ozemlju."²¹ Sledila je italijanska okupacija in mirovni sestanki. V slovenskem propagandnem gradivu, ki je bilo povezano z mirovno konferenco, so se pojavile tudi zahteve za vključitev Beneške Slovenije v novo državno jugoslovansko ozemlje. Na pariški mirovni konferenci pa se o tem problemu ni govorilo. Po rapalski pogodbi, novembra 1920, nastopi razdobje, ko pričenjajo usodo Beneških doživljati tudi tržaški, goriški, istrski in del kranjskih (koroških) Slovencev. Potlej in tudi po drugi svetovni vojni Beneški Slovenci v italijanskem državnem prostoru niso osamljeni, kar je zelo pomemben, če že ne ravno najvažnejši razlog za njihovo preživetje in ohranjenje. Razmerje Beneški Slovenci in Slovenija postane sestavni del razmerja slovenska manjšina v Italiji in Slovenija. Tudi v manjšinskem prostoru imajo Beneški Slovenci posebno mesto, zlasti zaradi posebnosti njihovega manjšinskega statusa. Na to opozarja zadnja knjiga zamejskega publicista Aceta Mermolje *Narod in drugi* (Trst 1998), saj ob primeru Trsta in Gorice predstavlja za pisca slovenska manjšina v videmski pokrajini posebno vprašanje.

Stopetdesetletno razmerje Beneški Slovenci in Slovenija je obsežno raziskovalno področje, izpolnjeno z mnogostranostmi, z resnobnostjo, v katero pa so prihajale tudi prerokbe, kot je bila tista, ki jo je zapisal prve dni meseca maja leta 1869 slovenski časnik: "Italianizacija Beneške Slovenije je tolikšna, da čez petdeset let v Benečiji ne bo več Slovencev."²² Seveda se napoved ni uresničila, zato pa še vedno vztrajajo na poti uresničevanja besede Petra Podreke iz leta 1871 v njegovi najbolj poznani pesmi *Slovenija in njena hčerka na Beneškem*: "Naj pride še sila peklenska, / Ne uniči slovenski zarod!"

ZUSAMMENFASSUNG

DIE VENEZIANISCHEN SLOWENEN UND SLOWENIEN

Das Verhältnis, von dem im vorliegenden Beitrag die Rede sein soll, ist eigentlich ein langwieriger Prozeß, der noch heute nicht abgeschlossen ist im Sinne einer nationalen Reintegration der venezianischen Slowenen in das Mutterland. Viele Umstände legen noch heute Zeugnis davon ab, daß nach wie vor jene Dichotomie existiert, die die slowenische Öffentlichkeit zum ersten Mal im Jahre 1848 wahrgenommen hat, ohne ihre tieferen gesellschaftlichen Gründe erkannt zu haben. Damals sangen die Slowenen

²¹ Spomenica goriških Slovencev. Ljubljana 1918, 4; *Mémoire présenté par les Sloènes du pays de Gorice au conseil nationale de Ljubljana*. Ljubljana 1919, 4.

²² Slovenski narod 11. 5. 1869, št. 55. Slovenec je pisal malo kasneje: "Beneški Slovenci na veke za slovenstvo zgubljeni" (1874, št. 153-154).

in Venetien das Lied "Mein liebstes Italien, mein trautes **Heim**...", und zwar in slowenischer Originalfassung, ohne italienische Übersetzung. Das Lied stellt eine Besonderheit dar, gelten Heimatliebe bzw. staatsrechtliche Zugehörigkeit und Pathos doch Italien (eigentlich dem werdenden italienischen Staat). Bis dahin hatten Staatsgefühle in slowenischer Sprache nur dem österreichischen Staat und seinen Herrschern gegolten. Diese Sympathiekundgebung der venezianischen Slowenen hatte jedoch einen anderen Charakter als die bekannte Treue der Slowenen zum österreichischen Staat. Das Lied aus dem Jahre 1848 hatte nicht nur eine ausgesprochen antiösterreichische Pointe ("Du lebstest in Ketten Zerbrich die Ketten..."), sondern es kommt im Lied auch eine Art kultureller Zugehörigkeit zum Ausdruck. Doch gleichzeitig setzte sich bei Einzelpersonlichkeiten das slowenische Zusammengehörigkeitsgefühl durch ("Ich lebe in Italien, bin geborener Italiener, habe slawische Wurzeln und werde immer ein Slawe sein"), ist die **Heimat** doch eine slawische. Diese zwei **Heimaten**, von denen zum ersten Mal im Jahre 1848 die Rede ist, stellen eine Konstante dar (mit unterschiedlicher Akzentsetzung zu verschiedenen Epochen) im Verhältnis der venezianischen Slowenen zu Slowenien.

Irena GANTAR GODINA

ISKANJE REŠITVE V PANSLAVIZMU¹

Leta 1826 je slovaški jezikoslovec Jan Herkel v svojem delu *Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et suis logicae principiis predlagal skupen slovanski literarni jezik*, ki naj bi omogočil enotno oz. skupno literaturo vseh Slovanov, in to imenoval **pravi panslavizem**. Bil je prvi, ki je uporabil besedo panslavizem kot izraz, ki je na nek način povzel ne le njegovega predloga o tem, kakšno naj bo sodelovanje Slovanov, marveč tudi Herderjeve razprave o Slovanih kot o bodočih nosilcih kulturnega in etičnega poslanstva, in kasneje Mazzinijevo prepričanje o Slovanih kot o enem odločilnih političnih dejavnikov v Evropi. Na drugi strani pa je bil panslavizem kot ideja in želja po medslovanskem sodelovanju tudi reakcija na vse ostrejši nemški nacionalizem in idejo pangermanizma, zlasti po letu 1870. Slovaški pisec Vaclav Černy je leta 1993 v delu *Razvoj in grehi panslavizma* zapisal, da je panslavizem pravzaprav izdelek iz nemškega materiala...²

Sicer pa se je v teku 19. stoletja pojavilo več konceptov slovanske vzajemnosti in sodelovanja, ki se razlikujejo predvsem glede na odnos do Rusije, toda ne glede na ta različna gledanja, je ostala rdeča nit vseh konceptov ideja medsebojnega povezovanja, sodelovanja in solidarnosti.

Čas pred 1848 ni dopuščal kakih političnih dejanj ali razmišljanj, zato se je vsa dejavnost odvijala v okviru kulture in znanosti. Eden redkih je bil Linhart. Njegova razmišljanja o slovanski Avstriji pred letom 1792 sicer niso bila znana, saj je cenzor črtal Linhartov poziv cesarju, naj v večji meri upošteva slovanske narode, a bi lahko bila temelj kasnejšemu Palackyjevemu razumevanju slovanske vzajemnosti, t. i. avstroslavizmu. Linhart je trdil, da bi

¹ Literatura: Hans Kohn, *Pan-Slavism, Its History and Ideology*, Vintage Books, New York 1960; Vasilij Melik, *Panslavizem*, Enciklopedija Slovenije, Zv. 8, Mladinska knjiga, Ljubljana 1994, str. 233-234; Fran Zwitter, *Linhartova doba, misel in delo*, v *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov*, Avstrije I, II, Slovenska Matica, Ljubljana 1981, str. 303-350. Vaclav Černy, *Vyvoj a zločiny panslavizmu*, Institut pro středneoevropskou kulturu a politiku, Praha 1995; Paul Višny, *Neo-Slavism and the Czechs*, 1898-1914, CUP, Cambridge 1977; Stanley B. Winters, *Russophilism, Panslavism and Austroslavism in Czech Political Thought 1870-1900* v *Intellectual and Social developments in the Habsburg Empire*, Ed. Stanley B. Winters, Joseph Held, Boulder Co.: East European Quarterly, 1975; Ivan Prijatelj, *Duševni profili slovenskih preporoditeljev*, Ljubljana 1935; Robert B. Pynsent, *Questions of Identity : Czech and Slovak Ideas of Nationality and Personality*, CEU Press, London 1994; Irena Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1994.

² Vaclav Černy, *Vyvoj a zločiny panslavizmu*, ISE, Praha 1995, str. 6.

morala Avstrija vse Slované priznati kot enakopravne partnerje Nemcev, saj so predstavljali največji del njenega prebivalstva. Omogočiti bi jim morala samostojen in neoviran narodni, kulturni, politični in gospodarski razvoj. Linhart v Predgovoru k drugemu zvezku Poskusa zgodovine Kranjske ne govori le o tem, da Slovani zaslužijo večjo pozornost filozofov in državnikov, temveč tudi, da bi se morala Avstrija imenovati slovanska država tako kot Rusija, saj so Slovani po številu in moči največji.

Na drugi strani poznamo Kopitarjev koncept, ki je podoben poljskemu in ga je kasneje zagovarjal tudi Leopold Lenard,³ t. i. katoliški avstroslavizem, ki poudarja lojalnost Avstriji in zavrača kakršnekoli povezave z Rusijo.

Pred letom 1848 je bilo med Slovenci manj razprav o slovanski vzajemnosti, več pozornosti so namenjali boju za ali proti ilirizmu. Nekateri, npr. Prijatelj, povezujejo Prešernovo Zdravljico iz 1844 ne le kot izraz želje po osamosvojitvi Slovencev, marveč tudi kot napoved o prihodnjem bratstvu Slovanov in drugih narodov.⁴

Za nadaljnje sodelovanje Slovanov in njihovo kulturno, politično in gospodarsko uveljavitev v državi je bilo prelomno leto 1848. Takrat je Palacky temeljne točke svojega koncepta nakazal v pismu frankfurtskemu parlamentu in jih kasneje prebral na vseslovanskem kongresu junija 1848 v Pragi. Zavzel se je za obstoj Avstrije in za federalizacijo države, v kateri bi imeli slovanski narodi povsem enake pravice kot drugi. Nova avstrijska federacija naj bi bila svobodna skupnost ljudi in ne zgodovinskih dežel, ki jih zastopa plemstvo. Toda Avstrija se mora demokratizirati tudi zato, je zapisal, da bi se lažje upirala ne le nemškemu nacionalizmu, temveč tudi ruskemu ekspanzionizmu.

Po letu 1867 in zlasti po združitvi Nemčije je zaznaven večji pomen in navdušenje za Rusijo, za panslavizem, tudi med Slovenci, med katerimi so bili med najbolj dejavnimi Matija Majar, Josip Vošnjak, Fran Levstik, Fran Celestin, Fran Podgornik, Davorin Hostnik in drugi. Tu je šlo za dokaj nekritično in idealistično gledanje na Rusijo kot edino slovansko državo, ki se lahko uspešno upira nemškemu nacionalizmu in ščiti tudi druge slovanske narode. Verjeli so, da lahko edino Rusija nudi pomoč in zaščito na področju kulture, gospodarstva in politike. Imeli so tudi svojo vizijo oblikovanja skupne slovanske zavesti, slovanske vzajemnosti in skupne kulturne sfere, ne glede na meje med posameznimi slovanskimi deželami. Panslavizem so pogosto povezovali s pojmom tisočletnega spora med Nemci in Slovani, ki bi se lahko končal le s slovansko zmago. To pa ni pomenilo, da je bila njegova zasnova protiaustrijska, saj je temeljila na prepričanju o številčni premoči Slovanov v državi.

Hkrati so se pojavile kritike takega rusofilstva, za kakršnega je, npr. agitiral Davorin Hostnik, ki je predvideval tudi prevzem pravoslavja, predvsem s strani

³ Leopold Lenard, *Panslavismus. Eine Nationalpolitische Betrachtung*, Cilli 1906.

⁴ (Tu gre predvsem za vpliv gibanja Mlada Italija, vpliv G. Mazzinija in njegovega odnosa do slovanskih narodov, tudi pod vplivom poljskega zgodovinarja J. Lelewela, s katerim sta načrtovala novo evropsko politično ureditev: trije narodi naj bi bili vodilni - Italijani med romanskimi, Nemci med germanskimi in Poljaki med slovanskimi.).

katoliških izobražencev. Sicer pa so katoliški izobraženci in politiki večinoma pristajali na Kopitarjev in kasneje poljski koncept slovanske vzajemnosti, tj. sodelovanje in solidarnost da, toda na prvem mestu sta zvestoba cerkvi in državi ter nevmešavanje v politične odločitve ali dejanja. Več politike je v svoja razmišljanja o slovanstvu vnesel Leopold Lenard, ki je odločno odklanjal sodelovanje z Rusijo in Češko, vzorniki pa so mu bili Poljaki oz. krog izobražencev v Krakovu, ki so leta 1901 ustanovili Slovanski klub in izdajali list *Swiat Slowianski*.

Izjema je bil Krek, ki je pod vplivom V. Solovjeva opozarjal na velik pomen slovanske Rusije za avstrijske Slovane in sploh gledal na slovansko vzajemnost skozi širokokotni objektiv, z manj ideološkimi zadržki.

Pomembna je tudi tretja različica oz. koncept, neoslavizem, ki ga je po letu 1898, 40 let po prvem vseslovanskem kongresu v Pragi, začel promovirati Karel Kramář. Njegova vizija sodelovanja Slovanov je vključevala Rusijo kot prvo gospodarsko in politično partnerico Avstrije namesto Nemčije. Neoslavizem je predvidel, da bi z utrjevanjem vezi skozi kulturno, gospodarsko, akademsko sodelovanje Slovani postali tako močna skupina v monarhiji, da bi njihove politične zahteve in dosežki postali sami po sebi umevni in bi jim bila država prisiljena prisluhniti. Od avstroslovizma se ideja neoslavizma razlikuje tudi po tem, da so skušali pritegniti tudi Slovane zunaj Avstrije, ki naj bi se bili s sodelovanjem sposobni otresti vpliva Turčije in predvsem islama.

Slovenci so, ne glede na to, da ne ena ne druga različica med slovanskega sodelovanja ni mogla razrešiti številnih konfliktov med slovanskimi narodi, v ideji slovanske vzajemnosti videli stalnico v svojem boju za nacionalne pravice. Šlo je za zavest o pripadnosti neki širši skupnosti, zato so pristali na marsikakšen kompromis, zatiskali oči pred mnogimi problemi, in redkokdaj presojali, kdo ima prav v kakem med slovanskem sporu. Fran Podgornik je bil eden redkih, ki je kritiziral med slovanske razprtije, npr. politiko nekaterih slovanskih predstavnikov v parlamentu, nacionalno politiko do drugih slovanskih narodov ipd.

Ideja slovanske vzajemnosti, imenovana panslavizem, avstroslovizem ali neoslavizem, je v svojih začetkih precej pripomogla h krepitvi nacionalne samozavesti marsikaterega slovanskega naroda. To pa se je v nadaljevanju pokazalo kot ovira za sodelovanje, saj je prav ta, že razvita nacionalna zavest, nakazala in pokazala mnoge razlike med posameznimi narodi, ki so prerasle tudi v politično vprašanje in nesporazume. Hkrati so te razlike vplivale na oblikovanje lastnega razumevanja slovanske vzajemnosti. Ne le vprašanje priznavanja naravnega ali državnega prava, marveč povsem konkretna nerazrešena politična vprašanja, kot je bil odnos Rusov in Poljakov, Poljakov in Rusinov, Srbov in Hrvatov, ipd. (Praktično samo Slovenci in Čehi niso imeli neposrednih nesporazumov z drugimi slovanskimi narodi), so se dokaj jasno pokazala že na 1. vseslovanskem kongresu 1848, kamor so sicer povabili le avstrijske Slovane; že tu je, npr. prišlo na površje vprašanje poljsko-rusinskih odnosov, vprašanje slovaškega razumevanja slovanske vzajemnosti, saj so pou-

darjali, da so Madžari večja nevarnost kot Nemci ipd. Te in še druge probleme je sprva skušal rešiti neoslavizem oz. Kramář, toda izkazalo se je, da nobena različica slovanske vzajemnosti ni bila tako univerzalna, da bi se slovanski narodi zaradi nje hoteli odreči individualnim in predvsem nacionalnim oz. državnim interesom.

ZUSAMMENFASSUNG

DER VERSUCH EINER LÖSUNG IM PANSLAWISMUS

Im 19. Jahrhundert unterschieden sich die Konzepte der slawischen Zusammenarbeit, der slawischen Solidarität und "Wechselseitigkeit" besonders am Verhältnis zu Rußland als dem größten slawischen Staat, am Verhältnis zur Religion und an der Einbeziehung der nichtösterreichischen Slawen in die gesamtslawischen Pläne. Panlawismus, Austroslawismus, Neoslawismus, all das waren Konzepte, deren gemeinsamen Nenner vor allem die Zusammenarbeit und Solidarität als Gegenreaktion auf den deutschen, ungarischen und italienischen Nationalismus bildeten samt den Plänen zur Umgestaltung der Monarchie in einen den Slawen mehr zugeneigten Staat. In ihren Anfängen trug die Idee von der "slawischen Wechselseitigkeit" in großem Maße bei zur Erstarkung des Nationalbewußtseins vieler slawischer Nationen und zum eigenen Verständnis der "slawischen Wechselseitigkeit". Diesbezügliche Unterschiede führten zu manchem Mißverständnis zwischen den slawischen Nationen, viele von ihnen wurden bis heute nicht aufgeklärt.

Branko GOROPEVŠEK

ODMEV IN POMEN SEPTEMBRSKIH DOGODKOV LETA 1908

(spomin na 90-letnico dogodkov)

Ob koncu 19. stoletja so se nacionalna nasprotja v "črno-žolti" monarhiji vse bolj zaostrovala. Nemci so svoja nacionalistična stališča in hotenja vse pogosteje izražali z demonstracijami in provokativnimi akcijami ter s tem ustvarjali množično psihozo in gonjo zoper Slovence. Največ napetosti je bilo na Koroškem in Štajerskem, kjer so Nemci mesta in trge slavili kot pranemška, proti temu pa ni bila imuna niti dežela Kranjska. Ker pa so Slovenci na izzivanja reagirali s podobnimi provokativnimi akcijami, je prihajalo do številnih incidentov, kjer so namesto argumentov vse pogosteje pele pesti, vročekrvneži na obeh straneh pa so večkrat za razreševanje nerešenih nacionalnih problemov uporabljali tudi močnejša "prepričevalna" orožja.

Tako je bilo tudi septembra 1908, ko je imela na Ptujju svoj letni občni zbor slovenska narodnoobrambna organizacija Družba sv. Cirila in Metoda (CMD). Da so si izbrali za srečanje ravno Ptuj, ni naključje, saj so s tem želeli pokazati, da to mesto ob Dravi ni nemško, ampak slovensko. Tako so tudi v praksi manifestirali parolo dr. Gregorja Žerjava, idejnega vodje narodno-radikalne mladine, "da je treba sovražnika naskočiti v njegovih trdnjavah, ki si jih je zgradil sredi med nami in naših tleh." Za takšno trdnjavo je v tem obdobju veljal tudi Ptuj. Seveda ptujski in štajerski Nemci nad odločitvijo CMD niso bili prav nič navdušeni, nasprotno, vsej Avstriji so hoteli pokazati, da je Ptuj od nekdaj bil, je in bo ostal njihov, tj. nemški. Ko jim ni uspelo zakonsko prepovedati zborovanja, so se odločili cirilmetodarjem temeljito zagreniti bivanje na Ptujju.

Ptujski Nemci so ves teden pred prihodom Slovencev pozivali sonarodnjake, naj jim pomagajo v boju zoper "slovenski vpad" v mesto. Pozivi niso bili zaman, saj se je že dan pred zborovanjem cirilmetodarjev na Ptuj pripeljalo veliko število njihovih spodnještajerskih sonarodnjakov, največ iz Celja in Maribora, med njim pa je bilo tudi 35 Gradčanov.

Prvi slovenski zborovalci so prispeli na Ptuj že v soboto, 12. septembra. Da jih na Ptujju ne čaka nič kaj prijazen sprejem, so izvedeli že na poti. "Do Pragerskega smo se kaj razposajeno vedli. Tam smo slišali, da nas nameravajo Nemci in nemčurji naskočiti, kar nas je spravilo v slabo voljo", je v svoj dnevnik zapisal Fran Maselj Podlimbarski. Prvi resnejši incident se je zgodil že takoj po prihodu vlaka na ptujski železniški postaji, ko je vihtenje slovenske trobojnice nekatere tako močno razjezilo, da so se spozabili in kaj hitro je prišlo do pretepa. Toda stražniki so razgreteže hitro umirili.

Povsem drugače je bilo naslednji dan, ko se je mesto zbudilo v nevihtnem in soparnem nedeljskem jutru. Na Ptuju se je zgodila drama, kakršne ljudje na slovenskem Štajerskem do takrat še niso videli: izbruhnile so nemške protislovenske demonstracije in privedle do fizičnega obračunavanja med Nemci in Slovenci. Na ptujskem bojnem polju so pele palice in kamenje, pokale so šipe in kosti. Spomini neimenovanega udeleženca govorijo: "Ko je privozil dopoldanski vlak s skupščinarji v Ptuj, je udarila nahujskana mladež v žvižg in hrup; palice so udarile, kamenje je padalo in jajca so frčala Slovencem in Slovenkam v pozdrav. Napadenemu gospodu, ki je krvavel, so zagrozili z aretacijo, če se takoj ne umakne. Tudi damam niso prizanašali, temveč so jih najgnusneje insultirali, medtem ko je policija mirno opazovala to početje. Ko so kultur nosci tulili svoj "Wacht am Rhein", se je zganila tudi opljuvana in s črnilom oškropljena Metodova vojska in iz slovenskih grl je zadonela mogočna pesem Hej Slovani! Policija je stopila v akcijo in aretirala več veleizdajalcev in jih odpeljala na magistrat, kjer so jih sodili."

Vendar to še ni bilo vse. Nemški demonstranti so motili tudi potek skupščine pred Narodnim domom, kjer so "žvenketale šipe in skupščinarji so se kljub številni policiji nezaščiteni prav resno zballi za svoje življenje".

Seveda se je tudi med Slovenci našla kakšna bolj pogumna in razgreta glava, ki je znala izzivati nasprotnike. Tako se ptujski Nemci nikakor niso mogli načuditi posestniku Brenčiču iz okolice Ptuja, kako si je upal nadeti na desni rokav belomodrordeči trak in se z dvema revolverjema v roki pomešati med Nemce ter jih zastrahovati.

Verjetno bi se skupščinarjem tega dne na Ptuju kaj slabo godilo, če se ne bi popoldne, tik pred njihovim odhodom v pretepe zgolj slučajno vpletlo tudi "kakih poldrug sto kmetjskih fantov in mož", slovenskih romarjev, vračajočih se iz romanja iz Ruš, ki so si pri pretepanju pomagali celo s pobožnimi predmeti: križi in banderami.

Tudi pot domov ni bila povsem mirna, saj je do ponovnega pretepa prišlo ob odhodu vlaka. Pretepači, med njimi so izstopali predvsem celjski Nemci, ki so se z istim vlakom kot cirilmetodarji vračali domov, so se raztepli po vseh vagonih, tako da so morali vlak pri Pragerskem celo ustaviti in najsrboritejše potnike z vlaka odstraniti.

* * *

Dogodki na Ptuju 13. septembra bi verjetno ostali manj zapaženi, če ne bi silovit izbruh nacionalnih čustev preplaval slovenskih dežel, posebno kranjsko prestolnico Ljubljano, kjer so v protinemških demonstracijah padle celo žrtve.

Že 15. septembra je ljubljanski mestni svet izglasoval oster protest na notranje ministrstvo, dva dni kasneje pa je slovenska mladina pripravila nič kaj prijeten sprejem nemškim buršem, ki so prispeli na občni zbor Carniole v Ljubljano. Toda najhujše je šele sledilo. Narodno-radikalna mladina je že sredi tedna dala v Narodni tiskarni tiskati več tisoč drobnih letakov, s katerimi so

pozivali Ljubljancane na shod pred "Mestni dom" zoper "nesramne napade in žalitve, ki so nam jih zadali Nemci v Ptuj". Čeprav je mestno oblast močno skrbelo, predvsem župana Ivana Hribarja, kako bodo zagotovili javni red in mir, pa so hkrati nekateri slovenski politiki bili mnenja, da "če v petek v Ljubljani tudi malo zaropota, ne bo škode". (dr. Triller)

Udeležba na shodu je bila nad vsemi pričakovanji, saj takšne manifestacije Ljubljana do takrat še ni videla, so kasneje pisali slovenski časniki. Shod, na katerem je o položaju slovenskega naroda spregovorila vrsta govornikov, se je še pred koncem sprevrgel v silovite demonstracije, ki so z ljubljanskih ulic pometle nemške napisne table. Razjarjena množica demonstrantov se je s prizorišča shoda najprej odpravila proti nemški Kazini in že na poti pobijala stekla na oknih ter trgala table s pročelij nemških zavodov. Razburjenje ljudi je bilo še večje, ko so videli, da je deželna vlada proti njim poslala celo vojaštvo.

Preko noči so se razmere nekoliko umirile, vendar je Ljubljana pravi pekel doživela naslednji dan. Obupni pozivi ljubljanskega župana Hribarja, naj ljudje v nedeljo zvečer ne hodijo na ulice in naj ne povzročajo nereda, so naleteli na gluha ušesa. Čim je padel mrak, so ljubljanske ulice ponovno oživele in slovenski bojni ples zoper narodnega nasprotnika se je nadaljeval. Vzkliki "Svoji k svojim" in "Živio" so se razlegali po slovenski prestolnici in v Ljubljani so izginile še poslednje nemške napisne table. Vrhunec so demonstracije dosegle malo pred polnočjo, ko je patrola sedmih "kanarčkov" (vojaki 27. pešpolka), po navedbah očividcev opita s Kozlerjevim pivom, streljala v množico in pri tem ubila dijaka Ivana Adamiča in strojnika Narodne tiskarne Rudolfa Lunderja, nekaj ljudi pa ranila.

Naslednji dan je Ljubljana kazala dokaj klavarno podobo. Črne zastave so kot opomin na dogodke prejšnjih dni visele z večine ljubljanskih hiš, tudi nemških in nemčurskih. Pri slednjih iz strahu pred razburjeno množico, ki je še nekaj dni hodila po mestu od trgovca do trgovca in zahtevala, da odpravijo vse nemške napise. Vendar se je mir počasi vračal na ljubljanske ulice, za kar je poleg mestne policije skrbel tudi Združeni narodni odbor, v katerem so bili zastopani člani obeh slovenskih političnih strank. Slednji je poskrbel tudi za organizacijo pogreba obeh žrtev demonstracij. V torek popoldne je bila Ljubljana ponovno v znamenju žalovanja. Zaprte prodajalne in preko 20.000 ljudi (po ocenah dunajskih časnikarjev) v pogrebni sprevedu, so dajale ljubljanskim ulicam veličastno, a žalostno podobo.

Toda le dan po pogrebu se je v Ljubljano ponovno povrnilo povsem navadno življenje.

* * *

Čeprav so bili v okviru septembrskih dogodkov iz leta 1908 v slovenskem zgodovinoisju doslej obravnavani le nemiri na Ptuj in v Ljubljani, pa ne smemo pozabiti na številne protestne shode in demonstracije Nemcev in Slovencev, ki so se vršile širom po monarhiji. Slovenci so pripravili vrsto pro-

testnih akcij po štajerskih mestih, trgih in celo vaseh, kjer so prav tako žvenketala okenska stekla in padale napisne table. Preveč jih je, da bi lahko opisali vse. Polomljene kosti in intervencije orožništva so dober mesec zaznamovale življenjski vsakdan prebivalcev v naših deželah. Nacionalni ponos je zahteval velik davek na obeh straneh.

Tako so dogodki s Ptuja in Ljubljane mobilizirali tudi štajerske in koroške Nemce. Celo svetovljanski Dunaj je bil priča protestnemu shodu in sicer v 21. okrožju. Pet dni po dogodkih v Ljubljani (25. septembra) so nemški protestniki sprejeli resolucijo, v kateri so označili slovenske nacionalne izbruhe za veliko nevarnost in izzivanje, ki je že prekoračilo meje potrpljenja nemškega ljudstva. "Nemško društvo zagotavlja v imenu Dunajčanov alpskim deželam popolno podporo", se je glasila njihova resolucija. Protestne shode zoper slovenske akcije v Ljubljani so Nemci pripravili celo v oddaljenem Innsbrucku, deželni parlament v Salzburgu pa je nastopil "zoper omadeževanje Ljubljane s strani vindišarskih sovražnikov". Zato ni čudno, da so Nemci, ohrabreni s podporo sonarodnjakov, tudi v štajerski in koroški deželi še močnejše in z vso silo "brnili" svoje prastare posesti.

Celje je bilo že pred septembrskimi dogodki večkrat prizorišče hudih spopadov med Nemci in Slovenci. Tudi tokrat se stari tradiciji v mestu ob Savinji niso mogli izneveriti. Napovedano protestno prireditev Slovencev pred celjskim Narodnim domom za nedeljo, 20. septembra, pod geslom "Maščevanje za Ptuj", je celjska občinska oblast prepovedala, zato so Slovenci "maščevanje" lahko izpeljali le v prostorih Narodnega doma. Celjski Nemci, ki so se ustrašili prihoda napovedanih 1000 slovenskih kmetov iz okolice, so pripravili protidemonstracije. Vodil jih je Otto Ambrositsch, urednik nemške *Deutsche Wacht*. Celodnevno izzivanje enih in drugih bi se lahko tudi v Celju kaj kmalu sprevrglo v hude spopade z neslutnimi posledicami, če ne bi še pred nočjo vojaštvo 87. pešpolka zaprlo vse dohode do Narodnega doma in na ta način preprečilo spopade večjih razsežnosti. Kljub temu pa je v mestu prišlo do številnih ekscesov, v katerih so se poulični demonstranti znesli nad okenskimi stekli, predvsem na stanovanjih in hišah celjskih Slovencev. Poškodovati jim ni uspelo le poslopja Zvezne tiskarne, kjer so okna že pred demonstracijami (izkušnje iz preteklih let) skrbno zavarovali z vetrnicami.

Podobno je bilo tudi v Mariboru, vendar se je vse zgodilo že dan prej (19. septembra). Tudi tu so se izgredniki znašli nad slovensko lastnino v mestu. Množica, po časopisnih ocenah je štela med 200 in 300 oseb, se je zbrala pred gostilno "Altdeutsche Weinstube", od koder je krenila najprej proti Narodnemu domu, kjer so se ob petju "Wacht am Rhein" s kamenjem lotili pritličnih oken. Nato so s klicem "nad škofa" odšli proti škofijski stavbi, kjer so prav tako pobili nekaj šip, napad na Tiskarno sv. Cirila na Koroški cesti pa jim je preprečila mestna policija.

Visoko stopnjo pripravljenosti so še vedno kazali tudi Ptujčani oziroma njihov župan Ornig, ki je za nedeljo, 27. sept., napovedoval prihod "nad 6000 Haložanov, ki bodo naskočili in razdrobili vse nemške trgovine". Vendar se je

kasneje izkazalo, da so bile Orniga le prevelike oči.

Politično vroče septembrske nedelje so se nadaljevale tudi v prvi polovici oktobra, ko so Slovenci napovedovali protestni shod v Brežicah. Med posavskimi Nemci je dvignilo temperaturo nad 30.000 raztresenih letakov, ki so vsebovali kratek opis septembrskih dogodkov ter z geslom "Svoji k svojim" pozivali ljudi na protestni shod, ki je bil napovedan za 11. oktober. Da se ne bi ponovili neljubi dogodki, je vlada poslala v Brežice "dva eskadrona dragoncev iz Slovenske Bistrice, dve stotniji pešpolka iz Gradca ter deset orožnikov, hkrati pa zaplenila vse letake in lepake." Shod je potekal povsem mirno, zato vojska ni posredovala.

Posebej pa velja omeniti nemške demonstracije v Celovcu 27. septembra. Priprave na velike protislovenske demonstracije so se po pisanju celovškega Mira pričele že takoj po eskalaciji dogodkov v Ljubljani. Podobno kot slovenske demonstracije v Ljubljani, so tudi nemške v Celovcu imele organizatorja. Ob pomoči nemških časopisov *Freie Stimmen* in *Kärntner Tagblatt* so v celovškem občinskem svetu "delali ogorčene proteste, deželni poslanci nemško-narodnega kalibra pa so tudi dali podpise na ogorčen papir" in tako pripravljali protestni shod, "ki naj bi bil začetek večjega kravala".

Ker je bila ob vsakokratnih nemških demonstracijah najprej na udaru hiša Družbe sv. Mohorja, se je družba obrnila po zaščito na deželno vlado. Ljubljanske izkušnje so koroški deželni vladi narekovale, da je to pot družbino posest prevzela v zaščito, kot tudi hišo slovenskega odvetnika in politika dr. Janka Brejca. Poleg policijskega varovanja je za javni red in mir v bližnji jezuitski kasarni skrbela še stotnija lovcev, v pripravljenosti pa je bila tudi vojska 17. pešpolka. "Le tej strogi straži se je zahvaliti, da okna Mohorjevega doma še niso drobna, kakor se je v prejšnjih letih pri najmanjših prilikah dogajalo in da ni prišlo do spopadov", je pisal Mir. Da demonstracije tokrat niso dobile podobnega scenarija kot v Ljubljani, so imeli nedvomno največ zaslug varuhi reda in miru. Stražnikom je uspelo demonstrante še pravi čas razgnati, nekatere najbolj razgrete pa so celo priprli, med njimi tudi nekaj uslužbencev mestnega magistrata.

Epilog:

Dogodki na Ptujju so bili vzrok septembrskim dogodkom, ki so pripeljali do demonstracij, kakršnih v naših mestih in trgih niso videli in doživeli vse od leta 1848. Izbruhnile so nepričakovano in že čez nekaj dni je ponovno zavladal mir. Silovit izbruh nacionalnih čustev je preplaval slovenske dežele, mobiliziral Slovence in vsaj za nekaj mesecev ponovno povezal že pred leti razbito složnost slovenskih politikov. Tudi slovensko časopisje je ubiralo zmernejše tone proti drugače mislečim sonarodnjakom, zato pa s toliko večjo bojevitostjo in gnevom napadalo narodnega sovražnika. Na Štajerskem so slovenski politiki razmišljali celo o ponovnih skupnih kandidaturah na bližajočih se deželnozborskih volitvah (1909), vendar je "politični pragmatizem", predvsem dr. Antona

Korošca, sodelovanje med Slovensko kmečko zvezo, Narodno stranko in novonastalo Stranko združenih Slovencev (slogašev) to preprečil.

Posledice septembrskih dogodkov je bilo čutili povsod. Razbita okna so sicer hitro popravili, nekaj najhujših izgreznikov je dobilo zaslužene denarne in zaporne kazni (Maribor, Ptuj), toda nezaupanje in mržnja med Nemci in Slovenci sta se še poglobila. Tega ni bilo mogoče več zgladiti. Še največ sprememb je po teh dogodkih doživela Ljubljana, ki je tudi navzven dobila povsem slovensko lice. "V dnevih izza 18. do 20. kimavca so zginile nemške maroge skoro docela z lic naše matuške", se je ob tem dejstvu še istega leta zapisalo Slovenskemu braniku. Samoslovenski beli ulični napisi na zelenem polju so bili poslej zaščitni znak (slovenske) bele Ljubljane.

Drugod je imela več uspeha bojkotna akcija. Pod gesli "Svoji k svojim", "Kadar izdaste krono ali vinar, recite vselej: Spominjam se Ptuja" in "Slovenec in Slovenka, kupuj le pri Slovencih in Slovenkah" se je začela velika kampanja proti nemštvu in sledili so pozivi k bojkotu vsega, kar je nemškega. V svojih akcijah so Slovenci šli tudi v takšne skrajnosti, da so v tisku objavljali celo dolge seznime narodnih trgovcev in obrtnikov ter javno žigosali nemške in nemčurske in pri tem bili precej uspešni. Kako uspešen je bil slovenski bojkot, priča tudi skorajšnji bankrot Kranjske hranilnice v Ljubljani.

Toda le nekaj tednov kasneje je Avstroogrška anektirala Bosno. Sledila je huda mednarodna politična kriza in septembrska afera je postala za politike marginalna, zato se je dokaj hitro umaknila drugim "pomembnejšim" temam. Na dogodke septembra 1908 je vsako leto spominjal le še dan splošnega narodnega davka, ko so CMD-jevci "od hiše do hiše" prodajali narodnoobrambni kolek, razglednice Družbe sv. Cirila in Metoda ter pobirali prostovoljne prispevke za svoje akcije. Posledice dogodkov v Ljubljani pa je občutil tudi takratni ljubljanski župan Ivan Hribar, saj mu ob poteku mandata leta 1910 ni več uspelo dobiti cesarjeve vnovične potrditve.

Viri in literatura:

- Domovina, Slovenski gospodar, Slovenec, Slovenski narod, Mir, Štajerc, Deutsche Wacht in Marburger Zeitung (september-oktober)
- Steiermärkisches Landesarchiv Graz (Štajerski deželni arhiv v Gradcu), Statth. Präs A 302-1610/1908, Statth. Präs E 91 - 1532/1908, 1637/1908, 1642/1908, 1643/1908, 1663/1908, 1688/1908, 1728/1908, 1695/1908.
- Slovenski branik, vestnik naših pokrajin, Ljubljana 1908, str. 162-195.
- Spominski list septembrskih dogodkov, Ptuj 1933. (različni sestavki)
- Oton Fettich, Nekaj spominov na l. 1908 in ptujsko skupščino CMD, Jutro, 9. 9. 1933.
- Lado Jerše, Septembrski jubileji slovenskega Ptuja, Mariborski večernik, 21. 8. 1933.
- Lado Jerše, Ptujski dogodki pred 25 leti, Mariborski večernik, 23. 8. 1933, 24. 8. 1933.
- Ivan Hribar, Moji Spomini, I. del, Slovenska matica, Ljubljana 1983, str. 320-333.
- Manifestacijsko zborovanje Družbe sv. Cirila in Metoda v Ptuj 7. in 8. sept. 1928 (ob dvajsetletnici septembrskih dogodkov), Koledar Družbe sv. Cirila in Metoda, Ljubljana 1929, str. 80-86.
- Ante Beg, Septembrski dogodki, Koledar Družbe sv. Cirila in Metoda 1933, Ljubljana 1932, str. 31-35.

Marjan Matjašič, Stališče vojaških oblasti do nemirov septembra 1908 v Ljubljani, Kronika 32 (1984), št. 1, str. 28-35.

Milan Četina, 20. september 1908 v Celju, Savinjski vestnik, 19. 9. 1953, str. 3.

Metod Mikuž, Ljubljanski septembrski dogodki (1908-1958), Naši razgledi, 20. 9. 1958, str. 425-426.

Janez Rotar, Septembrski dogodki leta 1908, pričevanje iz dnevnika Frana Maslja Podlimbarskega, Naši razgledi, 21. 9. 1968, str. 530.

France Rozman, Septembrski dogodki 1908, Ne hec in ne barbarski pogrom, marveč znamenje razmer, Naši razgledi, 29. 9. 1978, str. 515.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS ECHO UND DIE BEDEUTUNG DER SEPTEMBEREREIGNISSE DES JAHRES 1908

Am Ende des 19. Jahrhunderts spitzte sich der Nationalitätenstreit in der Habsburgermonarchie immer mehr zu. Die Deutschen manifestierten ihre nationalistischen Standpunkte und Bestrebungen immer häufiger auf Kundgebungen und provokativen Aktionen, und schufen dadurch eine Massenpsychose und Hetzkampagne gegen die Slowenen. Die meisten Spannungen gab es in Kärnten und in der Steiermark, wo Städte und Märkte von den Deutschen als urdeutsch gefeiert wurden. Dagegen war auch das Land Krain nicht immun. Da die Slowenen auf solche Herausforderungen mit ähnlichen provokativen Aktionen antworteten, kam es immer öfter zu Zwischenfällen, mit Handgreiflichkeiten. Hitzköpfe auf beiden Seiten griffen um der Lösung ungelöster nationaler Probleme willen auch zu stärkeren "Überzeugungswaffen".

Am 13. September 1908 fand in Ptuj (Pettau) die Jahresversammlung des slowenischen nationalen Schutzvereins *Družba sv. Cirila in Metoda* statt. Es ist kein Zufall, daß gerade Ptuj als Versammlungsort gewählt wurde, wollte man doch damit zeigen, daß die Stadt an der Drau keine deutsche, sondern eine slowenische wäre. Die Ptujer Bewohnerschaft und die steirischen Deutschen waren über die Entscheidung der genannten Organisation natürlich alles andere als begeistert. Ganz im Gegenteil: Ganz Österreich wollten sie zeigen, daß Ptuj von alters her eine deutsche Stadt gewesen wäre und das in Zukunft bleiben würde. Nachdem es ihnen mißlungen war, die Versammlung auf gesetzlichem Wege zu unterbinden, beschlossen sie, den Mitgliedern des slowenischen Schutzvereins den Aufenthalt in Ptuj zu versalzen. Die Ptujer Deutschen riefen die ganze Woche vor der Ankunft der Slowenen ihre Landsleute auf zur Hilfe gegen "den slowenischen Überfall" auf die Stadt. Die Aufrufe waren nicht umsonst, kamen doch viele untersteirische patriotische Kumpane angereist, die meisten aus Celje (Cilli) und Maribor (Marburg) und sogar aus Graz. Es brachen heftige antislowenische Demonstrationen aus, die zu Handgreiflichkeiten zwischen Deutschen und Slowenen führten, wie man sie in den slowenischen Städten und Märkten bis dahin noch nicht gesehen hatte. Die Polizei griff ein und mehrere Personen, überwiegend Slowenen, wurden zum Magistrat abgeführt, um dort abgeurteilt zu werden. Die Versammlungsteilnehmer wären an jenem Tag nicht so glimpflich davongekommen, wenn eine größere Anzahl slowenischer Pilger auf ihrem Rückweg von Ruše nicht zufällig am Handgemenge teilgenommen hätte.

Die Ereignisse in Ptuj am 13. September 1908 hätten bestimmt keinen so großen Nachhall gehabt, hätte nicht ein Ausbruch der nationalen Gefühle die slowenischen

Länder erfaßt, vor allem die Krainer Landeshauptstadt Ljubljana (Laibach), wo eine am 18. September abgehaltene Massenversammlung der Slowenen in heftige, drei Tage währende antideutsche Demonstrationen umschlug. Die Intervention des 27. Infanterieregiments verlangte sogar Opfer. Ljubljana zeigte in den darauffolgenden Tagen ein trauriges Bild, hingen doch schwarze Fahne von den meisten Häusern zur Mahnung an die Ereignisse der vergangenen Tage. Dennoch kehrte nach der Beisetzung der Opfer, an der nach Schätzung von Wiener Journalisten 20.000 Menschen teilgenommen hatten, der Friede langsam wieder in die Straßen von Ljubljana ein, die fortan ein viel ausgeprägter slowenisches Antlitz zeigten.

Obwohl in der slowenischen Geschichtsschreibung im Rahmen der Septemberereignisse des Jahres 1908 bisher nur die Unruhen in Ptuj und Ljubljana behandelt wurden, darf man zahlreiche Protestkundgebungen und Demonstrationen von Slowenen und Deutschen in anderen Teilen der Monarchie nicht aus dem Auge verlieren. Die Slowenen bereiteten eine Reihe von Protestaktionen auch in den steirischen Städten (Celje/Cilli, Maribor/Marburg, Brežice/Rann), Märkten und sogar Dörfern vor, wo ebenso Fensterscheiben klirrten und Schilder flogen. Gebrochene Knochen und Gendarmerieeinsätze markierten einen Monat lang den Alltag der Bewohner der slowenischen Länder. Der nationale Stolz forderte hohen Zoll auf beiden Seiten. Auch die Weltmetropole Wien war Zeuge einer Protestkundgebung der Deutschen, die im 21. Bezirk zur Unterstützung ihrer Kompatrioten veranstaltet wurde. Besonders hervorzuheben sind noch die deutschen Demonstrationen in Klagenfurt. Die Erfahrungen von Ljubljana geboten der Kärntner Landesregierung und den Ordnungshütern, den slowenischen Besitzstand in der Stadt diesmal unter Schutz zu stellen. Die hitzigsten Demonstranten, darunter auch mehrere Magistratsbeamte, wurden sogar verhaftet.

Die Septemberereignisse kamen ganz unerwartet, doch nach ein paar Tagen kehrte wieder Ruhe ein. Ein heftiger Ausbruch der nationalen Gefühle erfaßte die slowenischen Länder, mobilisierte die Slowenen und vereinigte wenigstens für ein paar Monate wieder die seit einigen Jahren zerstrittenen slowenischen Politiker. Auch die slowenische Presse schlug gemäßigte Töne gegenüber andersdenkenden Landsleuten an, mit umso mehr Schlagkraft und Abscheu griff sie dagegen den nationalen Feind an.

Die Folgen der Septemberereignisse waren überall zu spüren. Eingeschlagene Fensterscheiben wurden zwar schnell repariert, einige der lautesten Aufrührer, vor allem auf deutscher Seite, mit Geld- und Haftstrafen belegt (Maribor, Ptuj), Mißtrauen und Haß zwischen Deutschen und Slowenen wurden jedoch vertieft und die Eskalation des Nationalitätenhaders war nicht mehr zu stoppen. Die meisten Veränderungen seit September 1908 erfuhr Ljubljana, das nach außen ein durchaus slowenisches Antlitz erhielt. Straßenschilder mit rein slowenischer, weißer Aufschrift auf grünem Feld waren fortan Kennzeichen für Ljubljana.

Anderenorts hatte wiederum eine Boykottaktion mehr Erfolg. Unter den Losungen: "Jeder zu den Seinen", "Jedesmal, wenn Du eine Krone oder einen Kreuzer ausgibst, sage: Ich denke an Ptuj", "Slowene und Slowenin, kauft nur bei Slowenen und Sloweninnen", begann eine große Kampagne gegen das Deutschtum, die von einem Aufruf zum Boykott begleitet wurde. In ihren Aktionen gingen die Slowenen so weit, daß sie einerseits lange Listen von slowenischnationalen Kaufleuten und Handwerkern in der Presse veröffentlichten, andererseits aber die deutschen und deutschümelnden öffentlich brandmarkten. Dabei ernteten sie beträchtlichen Erfolg.

Doch nur ein paar Monate später annektierte Österreich-Ungarn Bosnien. Es folgte eine scharfe internationale politische Krise, und die September-Affäre erlangte für die

Politiker nur eine Randbedeutung. Sie wich anderen wichtigeren Themen. An die Septemberereignisse des Jahres 1908 erinnerte alljährlich nur noch der Tag einer allgemeinen nationalen Steuer, an dem die Mitglieder des Cyrill-und-Method-Vereins von Haus zu Haus eine Nationalschutzmarke und Ansichtskarten des Vereins verkauften und Spenden für weitere Aktionen sammelten.

Peter VODOPIVEC

VLOGA SLOVENSКИH INTELEKTUALCEV PRI EMANCIPACIJI SLOVENCEV

Pojem intelektualcev v naslovu tega sestavka potrebuje kratko pojasnilo. Čeprav se v različnih jezikih in predvsem kot sinonim za izobraženca uporablja že prej,¹ dobiva izraz intelektualcev od konca 19. stoletja - sprva v francoščini in nato tudi v drugih jezikih - poseben pomen. V Franciji ga okoli leta 1890 uporabljajo kot oznako za izobražensko elito, celo - kot to vzvišeno in nekoliko patetično imenujejo nekateri pisci - za "aristokracijo duha", ki s svojim obzorjem in intelektualno sposobnostjo odstopa od preprostega ljudstva. Novo, širšo in demokratičnejšo vsebino dobi nato nekaj let kasneje z Dreyfusovo afero in t. i. Manifestom intelektualcev v podporo Zolajevi zahtevi po obnovitvi sodnega procesa proti francoskemu častniku aljaško-židovskega rodu Alfredu Dreyfusu, ki je po krivem obtožen veleizdaje. Med prvimi Dreyfusovimi zagovorniki in podpisniki manifesta, ki ga januarja 1898 - dan za znamenitim člankom Emila Zolaja "J'accuse" - "Obtožujem" - objavi pariški časopis *L'Aurore*, so najvidnejši francoski literarni ustvarjalci fin de siècle Anatole France, Marcel Proust, Stephane Mallarmé, André Gide in komaj osemnajstletni Apollinaire, obenem pa tudi nekateri, mlajši izobraženci - neliterati - kot zgodovinar Albert Mathiez.² Ti postanejo s svojim nastopom v Dreyfusovo obrambo in s svojo kritiko protižidovskega vedenja francoskih vojaških in političnih oblasti v svojih očeh in v očeh javnega mnenja "intelektualci" v smislu pojma, kot ga je opredelil eden prvih Dreyfusovih branilcev, novinar Bernard Lazard. Po Lazardu, ki se sklicuje na razsvetljence in njihov zgled, so "intelektualci" duhovno in politično "neodvisni" pisatelji in filozofi, ki čutijo posebno odgovornost v odnosu do skupnosti, v kateri živijo, in postanejo s svojim javnim angažmajem glasniki "resnice".³

V takšnem pomenu izobraženega borca za "resnico in pravico" se je pojem "intelektualec" v začetku 20. stoletja širil iz Francije drugam v Evropo, med drugim v nemško govoreči svet⁴ in nato postopoma, deloma že v desetletju pred drugo svetovno vojno, tudi k nam v slovenski prostor. Poimenovanje odličnih predstavnikov slovenskih izobraženskih elit leta 1848 in druge polovice 19.

¹ Louis Bodin, *Les intellectuels existent-ils?* Éditions Bayard, Paris 1997, str. 23-26.

² Madeleine Rebérioux, *La République radicale?* (1898-1914), *Nouvelle Histoire de la France Contemporaine* 11, Editions du Seuil, Paris 1975, str. 10-11.

³ L. Bodin, nav. delo, str. 26.

⁴ Thomas Sparr, *Zur Begriffsgeschichte des Intellektuellen, Die Intellektuellen und die nationale Frage*, Hg. von G. Langguth, Campus Verlag Frankfurt/New York 1997, str. 19 in naprej.

stoletja z "intelektualci" je zato neke vrste "poimenovanje za nazaj", saj pojem v pomenu, ki ga je dobil konec stoletja, tedaj še ni bil znan in v uporabi. Še najbližji bi mu lahko bil že v 19. stoletju priljubljeni izraz "inteligent", ki je prav tako pomenil šolanega, razgledanega in - v slovenskem narodnopolitičnem besednjaku - narodno zavednega izobraženca. S slovenskimi "intelektualci" v naslovu tega prispevka potemtakem nikakor niso mišljeni le borci za "resnico in pravico" po zgledu pojma, kot se je v času Dreyfusove afere in po njej uveljavil v Franciji in v zahodni Evropi, temveč vsa slovenska izobraženska elita ali bolje tisti njen del, ki se je ne glede na politične nazore, osebne motive in stališča aktivno vključeval v slovensko politično, društveno, kulturno in narodno življenje in - tako pred letom 1848 kot po njem - določal njegovo smer. V takšnem pomenu so oznako "intelektualec" za slovenske izobražence 19. stoletja že uporabljali tudi drugi avtorji (in zato sploh ta, nekoliko daljši uvod).⁵

Na izjemno pomembno, celo osrednjo vlogo izobraženstva v procesu slovenskega narodnega oblikovanja od konca 18. in od začetka 19. stoletja dalje zgodovinarje ni treba posebej opozarjati. Počasna rast mest, neagrarnih gospodarskih panog, industrije in meščanstva je ena znanih značilnosti slovenskega razvoja, ki so jo opažali in komentirali že v drugi polovici preteklega stoletja. Še več: že nekaj časa je znano, da je bila sestava slovenskega gospodarstva po propadu predindustrijskih neagrarnih dejavnosti v prvih desetletjih druge polovice 19. stoletja celo bolj kmetijska kot v njegovem začetku, saj so nove prometne poti in železnice uničile stare obrate, t. i. "industrijske revolucije" in moderne industrializacije pa (vsaj v večjem obsegu) niso vzpodbudile.⁶ Slovenske narodne, meščanske elite, ki so postale v drugi polovici 19. stoletja nosilec in oblikovalec slovenskega narodnega gibanja, so se tako oblikovale predvsem - v nekaterih obdobjih celo okoli več kot 90%-tno - s pomočjo šole. Za ta razvoj je bilo nedvomno odločilno, da se je v nekaj več kot sedmih desetletjih - tj. v približno treh generacijah in pol od okoli leta 1840 do prve svetovne vojne - ob slovenski kmečki večini in iz nje izoblikoval dovolj močan sloj t. i. izobraženskega meščanstva (nemško: Bildungsbürgerthum), ki je postal najpomembnejši dinamični dejavnik slovenske narodne zavesti in politike. Slovenski izobraženci so se - kot je znano - šolali predvsem na avstrijskih univerzah: na Dunaju, v Gradcu, ob koncu 19. stoletja tudi v Pragi in Krakovu. Po poklicni strukturi so najprej prevladovali študentje bogoslovja in prava, postopoma se je večalo število filozofov in medicincev, od leta 1860 pa tudi tehnikov in naravoslovcev.⁷ Okoli leta 1910 so najbolj zaneseni optimisti ugotavljali, da ima slovenska inteligenca že poklicno sestavo, kot jo za najbolj

⁵ Pojem je npr. za čas 19. stoletja uporabljal D. Rupel v Tipologija slovenskih intelektualcev I, Nova revija 61/62/1987, str. 923-938, isti, Svobodne besede, Lipa - Koper, 1976, Taras Kermauner v vrsti spisov, ki obravnavajo tematiko slovenske inteligence v opisovanem času, uporabljali pa so ga tudi drugi literarni zgodovinarji, manj zgodovinarji v ožjem pomenu besede.

⁶ F. Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih, Ljubljana 1936, str. 36.

⁷ V. Melik - P. Vodopivec, Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848-1918, Zgodovinski časopis 40-1986, št. 3, str. 271-74.

vitalne zadeve narodnega življenja potrebuje, pri tem pa tudi strokovnjake za vsa področja, ki lahko vplivajo na nadaljno narodno oblikovanje in razvoj.

Se ne tako davno priljubljena Kardeljeva teza, po kateri je bilo slovensko narodno gibanje predvsem plod dela buržoazije, ki je poskušala z zahtevami po uveljavitvi slovenskega jezika poenotiti slovenski prostor, da bi si zagotovila čim bolj enotno tržišče, torej že od nekdaj ne drži.⁸ Kot je večkrat opozoril V. Melik so bili Slovenci pred prvo svetovno vojno povsem razvit narod, ki je imel večino za samostojno narodno življenje potrebnih narodno-kulturnih ustanov, svoje časopisje in oblikovan jezik. Manjkala pa mu je polovica meščanstva. Melik sicer ni natančneje pojasnil katera polovica, jasno pa je, da je mislil predvsem na t. i. gospodarsko (nemško Wirtschaftsbürgertum), torej podjetniško in trgovsko meščanstvo, česar so se končno ves čas od začetka ustavne dobe leta 1861 zavedali tudi slovenski narodnopolitični glasniki in voditelji. Nekateri vidni trgovci in podjetniki, ki so v času od začetkov slovenskega narodnega in političnega gibanja leta 1848 in po letu 1861 še stali v slovenskih narodnih vrstah, so to gibanje z generacijami potomcev zapustili (tako npr. Trpinčevi nasledniki Lukmani, ljubljanski Samase ali pa Kozlerji), nov, še tenak sloj prave slovenske buržoazije pa se je začel oblikovati šele v zadnjih desetletjih 19. stoletja in je bil tudi v prvih desetletjih 20. še slabo vključen v slovensko narodnopolitično življenje. To seveda ne pomeni, da je bil slovenski narod le plod dela pesnikov in pisateljev in so se Slovenci kot narod utemeljili samo s svojim jezikom in književno kulturo. Ta, nekaj časa v književniških in literarnozgodovinarskih krogih priljubljena teza je danes - kot kaže - že prav tako presežena.⁹ Res pa je, da je bila slovenska politika v obeh tradicionalnih taborih - katoliškem in liberalnem, delno pa tudi tretjem - socialdemokratskem/socialističnem v rokah ljudi, ki so svoj status in položaj dosegli ne z gospodarsko uspešnostjo ali poslovno učinkovitostjo, temveč z izobrazbo, saj so zasedali različna uradniška mesta, pripadali raznim svobodnim poklicem ali opravljali razne, predvsem z izobrazbo povezane naloge. To je slovenski politiki neizogibno vtisnilo svoj pečat in imelo zanj ne samo pozitivne, temveč tudi negativne posledice.

Slovensko politiko in politične nazore slovenskih narodnopolitičnih elit v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja vse preradi presojava z ožjega vidika predanosti slovenskemu narodnemu programu, njihove zvestobe ideji Zedinjene Slovenije ter morda še njihove občutljivosti za socialne probleme in težnje slovenskega prebivalstva. Toda ideja Zedinjene Slovenije je bila za ljudi na tedanjem slovenskem ozemlju že leta 1848 le ena izmed zahtev revolucionarnega vrenja, za prebivalce, ki še niso imeli moderne nacionalne zavesti (in

⁸ "Narodna ideja je torej za slovenske buržoazne stranke ostala samo sredstvo za gospodarsko krepitev slovenskega meščanstva," je menil Kardelj. Gl. Edvard Kardelj-Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1957, str. 262.

⁹ Alenka Goljevšček, Arhaičnost-civilnost, Prispevki za slovenski nacionalni program, Nova revija 57/1987, str. 119 in naprej. Gl. tudi: Taras Kermauner, Od bratovstva k bratomoru II, Lumi-Ljubljana 1995, str. 212-244.

teh je bilo največ) niti ne najbolj pomembna ali celo moteča, medtem ko sta bila padec absolutizma z uvedbo ustavno-parlamentarnega življenje in odprava ostankov fevdalizma za veliko večino tedanjih Slovencev nesporno osrednja in najvažnejša revolucionarna dogodka. Nemajhen del že tako maloštevilnih avtorjev programa Zedinjene Slovenije in njegovih najbolj vnetih privrženec se je v tem smislu leta 1848 dobro zavedal, da je tudi prihodnost slovenskih narodnopolitičnih vizij in politike tesno povezana z usodo in razvojem revolucije. Ob konservativni večini in prevladujočem odklonilnem stališču do radikalnih kmečkih zahtev po zemljiški odvezi brez odškodnine so se tudi med Slovenci oglašali posamezniki, ki so zastopali liberalne, celo demokratične poglede, govorili o suverenosti ljudstva, se sklicevali na francoske zahteve iz leta 1789 in deklaracijo o človekovih pravicah, zavračali antisemitizem, zagovarjali versko in politično svobodo in podpirali načelo enakosti oz. enakopravnosti vseh državljanov.¹⁰ Program Zedinjene Slovenije, ki se je edini med narodnimi programi habsburških narodov leta 1848 skliceval izključno na naravno pravo, je bil - ne nazadnje - sam zase revolucionaren, v pozno razsvetljskem oz. zgodnje liberalnem duhu napisan akt. Vse to kaže, da je bil na Slovenskem leta 1848 resda majhen in skromen, vendar opazen krog ljudi, ki se je zavedal pomena obeh plati revolucije - narodne in liberalno-demokratične - in njune tesne povezanosti ter poskušal obe tudi razumeti in podpreti.

In prav to sporočilo leta 1848, ki je misel na Zedinjeno Slovenijo povezovalo z zahtevo po širši demokratizaciji monarhije in modernizaciji javnega življenja v njej, je ostalo v drugi polovici 19. stoletja v slovenskem narodnem gibanju usodno v ozadju. Revolucija leta 1848 je bila v slovenskem političnem in narodnem spominu vse od začetka (in je še danes)¹¹ prisotna predvsem kot dogodek narodne zgodovine in rojstno leto slovenskega narodnega programa, mnogo manj pa kot zavest o tem, da so bile tedanje liberalno-demokratične zahteve, res zlasti dunajskih, po jeziku in narodni opredelitvi nemških, a vendar tudi nenemških elit - začetek moderne demokracije ter modernega parlamentarizma za vse habsburške narode, tudi za Slovence. Počasno uveljavljanje svobodomiselnih načel v slovenski politiki, zadržanost slovenskih elit do zahtev po širitvi državljanske enakopravnosti in svoboščin ter njihov previden in pragmatičen odnos do pobud za demokratizacijo volilnega in parlamentarnega sistema, v zgodovinopisju običajno razlagamo s socialno sestavo slovenskega prebivalstva, njegovo kulturno zaostalostjo, z nacionalnimi razmerami v monarhiji in nemško-nacionalistično usmeritvijo nemških liberalcev in demo-

¹⁰ Ustavna določila o državljanski enakopravnosti pa so zlasti, kar zadeva enakopravnost za Žide, vzbujala tudi odkrite pomisleke. Celotno svobodomiselne Celske novine so v letih 1848/49 menile, da Židom ne kaže dati popolne enakopravnosti. Oba naroda "slovanski" in "židovski" sta si po "značaju nasproti", so 12. maliga travna 1849 pod naslovom Nova ustava pisale Celske novine. "Samo v temu sta si enaka, da sta se dosadaj oba zatirala, in povsodi, kjer te dva naroda skup živita, je Slavjan pod košam..."

¹¹ "Pomlad narodov" in "Zedinjena Slovenija" sta asociativna stereotipa, ki ju najbolj pogosto prinesejo iz šole tudi mladi ljudje (npr. študentje zgodovine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani). Da je bilo leta 1848 "precej več", ve le manjšina med njimi.

kratov, ki za nenemške, zlasti slovanske narode monarhije niso imeli razumevanja in posluha. Glavna socialna osnova slovenskega narodnega gibanja v drugi polovici 19. stoletja so bili res kmetje, njegovi voditelji in glasniki laični izobraženci in delno duhovniki, premožnejši podjetniki, trgovci, podeželski veljaki in uradniki pa so se mu pridruževali postopoma, večinoma šele od osemdesetih let dalje. Razlike med obema skupinama slovenske politike, med tako imenovano konservativno in liberalno, so bile tako predvsem nazorske in politične, rezultat različnih pogledov na možnosti in perspektive slovenskega narodnega gibanja, celo posledica pripadnosti različnim generacijam, nikakor pa ne izraz različnega socialnega izvora in zaledja njenih elit, saj so bili glasniki in voditelji obeh slovenskih političnih taborov ljudje svobodnih poklicev in ljudje z izobrazbo, le da so se eni sklicevali na kmete in svojo politično govorico prilagajali njihovi miselnosti in njihovim željam, drugi pa so videli svoj socialni temelj v nastajajočih "srednjih slojih" in so se poskušali približati njegovim težnjam in ambicijam.

Glavna razlika med slovenskimi konservativci in t. i. liberalci¹² je bila v sedemdesetih letih 19. stoletja in deloma tudi kasneje potemtakem v tem, da so bili prvi bolj previdni, drugi pa radikalnejši v odnosu do nacionalnega programa in seveda do cerkve in duhovščine. Njihove narodnopolitične in družbene predstave in vizije pa so bile mnogo bolj podobne, kot se zdi na prvi pogled. Bleiweis je bil res fiziokrat-konservativec, ki je verjel v postopno - evolutivno spreminjanje družbe ter stanovsko, patriarhalno ureditev sveta, v katerem imata oče kot glava družine in kmet kot najpomembnejši proizvajalec in jedro naroda, osrednje mesto. Kljub svoji previdni in kompromisarski politiki pa je vse življenje ostal "freigeist"¹³ in ni postal (vsaj intimno - osebno) klerikalec niti po tem, ko je v realističnem prepričanju, da sta duhovščina in cerkev težko pogrešljiva, marsikje celo odločilna dejavnika trdnjega slovenstva (tj. po letu 1867), pristal na klerikalizacijo slovenske politike. Toda Levstikove, Vošnjakove in Stritarjeve narodno-družbene vizije niso bile nič bolj moderne, saj prihodnosti slovenske družbe niso iskale v njeni kapitalistični in industrijsko-meščanski preobrazbi, temveč v ohranjanju tradicije, ohranjanju kmetstva in upočasnitvi napovedujočih se socialnih in gospodarskih sprememb. Levstik naj bi bil svobodomislec in demokrat zaradi svojega narodnega radikalizma, kritičnega odnosa do duhovščine, nasprotovanja oportunističnemu avtoritarizmu "prvakov" ter zavračanja njihovega povezovanja z nemškimi konservativci in plemstvom. A vendar: slovensko prihodnost je iskal v vsega tujega očiščeni "bratovščini slovanskih narodov", kjer naj bi ne bilo prostora za

¹² Vprašanje, kako "liberalni" so bili v resnici slovenski "liberalci" je seveda problem zase. Sam uporabljam oznako kot se v glavnem uporablja v literaturi, čeprav bi se ob priložnosti kazalo vprašati, koliko je v resnici upravičena. Nadomeščanje "liberalcev" s "svobodomislci" ali "naprednjaki" se mi zdi še manj prepričljivo.

¹³ Ivan Prijatelj, Duševni profili slovenskih preporoditeljev, Izbrani eseji I, Slovenska matica - Ljubljana 1952, str. 311. Za Bleiweisa tudi zbornik k razstavi: Dr. Janez Bleiweis in njegov čas, Gorenjski muzej, Kranj 1996.

zgleda in "vzorci razvitejšega in tehnološko naprednejšega (nemškega) okolja", edino resnično učinkovito sredstvo nacionalne emancipacije pa je videl v na kmečki tradiciji in v kontekstu "nekakšne prvobitne slovanske skupnosti" utemeljenih jeziku in literaturi.¹⁴

Podobno preletanje svobodomiselnega - naprednjaškega in konservativnega lahko najdemo tudi v nazorih drugih slovenskih politikov in književnih ustvarjalcev druge polovice 19. stoletja. Tako ni nenavadno, če je Slovenski narod ob smrti Johna Stuarta Milla leta 1873 z nedvoumnim priznanjem pisal o njegovi misli in delu,¹⁵ eden najpomembnejših "prvakov" tedanjega slovenskega liberalnega tabora, Josip Vošnjak, pa je v svojih socialnih predstavah sledil krščanskemu romantiku in katoliškemu socialnemu mislecju Karlu v. Vogel-sangu. Kot je že več kot pred dvema desetletjema na temelju analize Stritarjevih gledaliških iger pokazal Taras Kermauner, velja vse povedano tudi za Stritarja. Stritar, sicer glasni Bleiweisov nasprotnik in po svojem obzorju "evropski razumnik, ki (je) participiral v evropskem (zahodnem) subjektivističnem mišljenju",¹⁶ je bil v svojem "mikro-programu" in družbenih predstavah v marsičem Bleiweisov somišljenik in spravljen konformist, saj je kot slovenski narodno-družbeni ideal ponujal staroslovansko, kmečko-kolektivistično družino in "demokracijo", ki je temeljila na naivni iluziji o "starih Slovanih kot demokratičnem ljudstvu" in "o harmoničnem žitju Slovencev, ko se bodo osvobodili izpod nemškega-tujskega jarma".¹⁷ V njegovi nedokončani povesti Deveta dežela, ki naj bi bila prva zapisana slovenska "družbena utopija", so prebivalci vzorne slovenske domovine kmetje, ki čez dan skrbno obdelujejo zemljo, skrbijo za živino in prijateljujejo z divjadjo, zvečer in v nedeljah pa zahajajo razen v cerkev - ne v gostilne -, tudi v čitalnice in gledališča ter berejo knjige in časopise. Zato seveda govorijo čisto in pravilno knjižno sloveščino. Hkrati označujeta odnose med njimi medsebojno spoštovanje in sloga: Deveta dežela je kmečka demokracija in njeni (samo moški!) prebivalci sprejemajo vse odločitve na javnih zborih, z odkrito kritičnostjo in z večino glasov.¹⁸ V praslovansko "ideal(istič)no skupnost-občestvo" so slovenske izobraženske elite projicirale "svoje želje" in "svoje ideološke predstave", je prepričljivo zapisal Kermauner, ki so jih "mistificirale" s tezo o "nenasprotovanju" in "nerazrednosti" (tj. izvorni enotnosti) Slovencev oz. slovenske narodne skupnosti.¹⁹

Opozorila na kompromisno, nenačelno in, kar zadeva družbene predstave, prevladujočo, konservativno naravo slovenske meščansko-izobraženske politike v drugi polovici 19. stoletja in v času pred prvo svetovno vojno torej niso nekaj novega. Slovenski narodnopolitični voditelji so - podobno kot elite drugih

¹⁴ D. Rupel, Svobodne besede, cit. v op. 5, str. 219.

¹⁵ Slovenski narod, št. 110. 14. maja 1873, Umrl J. S. Mill.

¹⁶ D. Rupel, Učna leta slovenske literature, Sprema beseda k: Taras Kermauner, Radikalna zavrtost-slovenski kulturni arhetip, Prispevek k teoriji slovenske dramatike in kulture - analiza igrokazov Josipa Stritarja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1975, str. 217.

¹⁷ T. Kermauner, prav tam, str. 109.

¹⁸ Josip Stritar, Zbrano delo, Četrta knjiga, DZS Ljubljana 1954, str. 305-338.

¹⁹ T. Kermauner, kot v op. 17.

narodov habsburške monarhije - svoje ideje in politično kulturo oblikovali predvsem z vidika lastnih narodnih ter v isti sapi ožjih skupinskih ideološko-nazorskih obzorij in interesov, pri tem pa se s svojimi družbenimi in "modernizacijskimi" pogledi le počasi približevali ne le zahodnoevropski, temveč tudi avstrijski moderni. Osrednje politične teme, ki so se jim posvečali v drugi polovici 19. stoletja, so bile povezane z narodno problematiko, z jezikovnimi in književnimi vprašanji, z uveljavitvijo slovenskega jezika v šolah, v uradih in na sodiščih, z oblikovanjem slovenskih kulturnih ustanov ter z rastočimi ponemčevalnimi pritiski. S povečujočo se krizo na podeželju in številčno rastjo delavstva so nato stopila v ospredje še socialna vprašanja in ob zaostrovanju katoliško-liberalnih razmerij v Avstriji klerikalno-liberalni konflikt s problemom odnosa do cerkve in duhovščine. Vsi drugi problemi, vključno z vprašanji demokratizacije parlamentarnega in volilnega sistema, posameznikove pravne in socialne varnosti ter državljansko-političnih svoboščin, da ne govorimo o temeljnih državnopolitičnih zadevah, so ostajali močno v ozadju ali pa so pri njihovi obravnavi prevladala kompromisna oz. pragmatična stališča, sprejeta pod vplivom strahu pred okrepitevijo nasprotnikov oz. v težnji po solidarnosti z zavezniki. Spomnimo se samo nasprotovanja obeh taborov slovenske politike ob odpravi ene najbolj nedemokratičnih institucij v avstrijskem volilnem sistemu, indirektnih volitev v državni zbor leta 1873, ko so slovenski poslanci in voditelji direktne volitve zavrnilo samo, da bi se solidarizirali s Čehi, čeprav so se zavedali, da bi volilna reforma Slovincem koristila.²⁰ Slovenski narod je predsedniku kranjske trgovske in obrtne zbornice Valentinu C. Supanu, ki je takšni odločitvi nasprotoval, saj je bil kot svobodomislec prepričan, da je "neposredno voljeno državno zastopstvo edino pravilno", očital, da je opustil "narodni program".²¹

Desetletje in pol dolgo obdobje katoliško-liberalne "sloge" je bilo - naj je bolj ali manj enotno narodno nastopanje obeh slovenskih taborov uživalo še takšne simpatije med prebivalstvom - v tej luči ne le izraz "oportunizma", "breznačelnosti" in pomanjkanja poguma slovenskega liberalizma, temveč šibke profiliranosti in diferenciranosti slovenskega meščanstva in slovenske politike sploh. Stališča katoliške politične elite do temeljnih nazorskih, družbenih in političnih vprašanj so bila pri tem ves čas jasnejša, določnejša in napa-dalnejša, saj so njeni glasniki že v desetletjih pred Mahničem povsem nedvoumno zastopali konservativne stanovsko-družbene koncepte in odklanjali svobodomiselne, idejne in družbene tokove vse od razsvetljenstva in francoske revolucije dalje.²² Mahničev "sekularni pomen" je bil tako predvsem v tem, da je "brezobzirno" in brez pomislov napravil konec slogaškemu "črednemu stanju" (kot je to imenoval I. Prijatelj), oba slovenska narodno politična tabora po-

²⁰ Josip Vošnjak, *Spomini*, Slovenska matica, Ljubljana 1982, str. 415-18.

²¹ Slovenski narod, 13. junija 1873.

²² Slovenec je v tem smislu že v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja v vrsti člankov najostreje zavrnil vso razsvetljsko in porazsvetljsko duhovno tradicijo vključno z Rousseaujem.

zval k priznanju idejnih/nazorskih razlik in se zavzel za njuno odkrito diferenciacijo.²³ Njegova "odločna beseda po kritičnem razbistrenju načel" (če se zopet zatečemo k Prijatelju), je spravila v zadrego zlasti liberalni, naprednjaški tabor in "svobodomiselne" izobražence in to ne le zato, ker so bili "s svetovnimi idejami... pač nadahnjeni", ne pa v njih dovolj "podkovani", da bi jih lahko "zastopali v javni diskusiji".²⁴ Njihove glavne šibke točke se bile nazorska in idejna nekonzistentnost, že omenjena navezanost na tradicijo in kmeta in z njo povezani strah pred prenašanjem meščanstva in spreminjanjem slovenske družbe, posledica vsega tega pa neprikrit razkorak med osebnimi prepričanji in konkretnimi dejanji. Slovenski narod in elastični Šuklje sta se v takšnih razmerah lahko brez pomislekov proglašala za občudovalca francoske revolucije in njenih izvornih načel (Šuklje se je v svojih sestavkih o francoski revoluciji celo predstavil kot občudovalec Voltaira in Rousseauja),²⁵ v praktični politiki pa zavzemala za realizem in pragmatizem. Fran Celestin, ki je leta 1883 v Ljubljanskem zvonu spodbudil k širitvi slovenskega izobraženskega obzorja in se s svobodomiselnega vidika že pred Mahničem zavzel za literarno ustvarjanje v "jasnem svetovnonazorskem duhu",²⁶ ni mogel pomembneje vplivati na večjo nazorsko in idejno koherentnost liberalnega in svobodomiselnega gibanja, saj je sam ostal na pol poti. Če se je namreč na eni strani, kot opozarja D. Rupel, opredelil za bogatitev znanja in odpiranje novim idejam, za živahnije oziranje v prihodnost kot v preteklost, za socialno angažiranost literature in pozornost ne le duhovnemu, marveč tudi materialnemu razvoju, hkrati pa pozval h kritičnosti in samostojnosti izobraženstva ("V borbi za ideje in njihovo uresničenje je življenje"), je na drugi - podobno kot njegovi politični in nazorski somišljeniki - nasprotoval hitrejšemu pomeščanju slovenskega prebivalstva, nedoločno zavračal "teorijo neomejene svobode v razpolaganji z imetkom" in obsojal "oderuški" - liberalni kapitalizem.²⁷

Prepričanje, da je slovenski kmet zgodovinsko gledano bil in bi moral tudi ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja ostati glavni socialni temelj slovenstva, medtem ko se je z meščanstvom in kapitalistično industrializacijo povečevala nevarnost ponemčenja, ni bilo brez realne osnove. V isti sapi prav tako ni dvoma, da je bilo slovensko izobraženstvo v pretežni večini kmečkega izvora in zato dodatno nezaupljivo do "starega" meščanstva, prenašanje urbanizacije in moderne industrializacije. Toda danes si je mogoče (in potrebno) zastaviti vprašanje tudi z druge plati. So bili izobraženci, šolani na avstrijskih visokih

²³ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895, V., Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966, str. 244. Gl. tudi: Jožko Pirc, Utopija "nove krščanske družbe"?, Cerkev kultura in politika 1890-1941, Slovenska matica, Ljubljana 1993, str. 110.

²⁴ Ivan Prijatelj, v op. 23 nav. delo, str. 247.

²⁵ Vasilij Melik, Francoska revolucija v slovenskih sodbah 19. stoletja, Zgodovinski časopis 44/1990, št. 3, str. 405-412.

²⁶ D. Rupel, Tipologija slovenskih intelektualcev I, cit. v op. 5, str. 935-938, F. Celestin, Naše obzorje, Ljubljanski zvon 1983, str. 39-52, 113-119, 169-172, 236-243, 320-327, 394-98, 454-457.

²⁷ Isto.

šolah, ki so težile predvsem k oblikovanju lojalnih državnih uradnikov, sploh lahko učinkoviti pobudniki in dejavniki modernizacije in demokratizacije? So bila njihova družbena in politična stališča, ki so bila bolj kot izraz njihovih ali kogarkoli socialnih interesov (druge polovice meščanstva, ki bi lahko iz lastnih razvojnih potreb izobraženske elite spodbujala k modernejšemu, radikalnejšemu razmišljanju, pač ni bilo), lahko kaj več kot izraz njihovih lastnih predstav in obzorij? Novejše nemške, pa tudi avstrijske raziskave, ki se ukvarjajo z zgodovino meščanstva, opozarjajo, da je bilo izobraženstvo v Srednji Evropi, tako v Nemčiji kot habsburški monarhiji, uspešen glasnik nacionalno emancipacijskih prizadevanj, manj prodorno in učinkovito pa je bilo v zavzemanju za moderno, demokratično preobrazbo družbe in politike. "Del izobraženskega meščanstva, ki se je osredotočal na kariero v javnih službah, je bil v Srednji Evropi edinstvena meščanska funkcijska elita ("Funktionselite"), kar zadeva evropske modernizacijske procese," opozarja Hans Ulrich Wehler, "Drugačna od spojitve plemstva, citij-a in Oxbridgea (diplomantov Oxforda in Cambridgea v Veliki Britaniji - op. P.V.), drugačna od zveze velike buržoazije, plemstva in (diplomantov) Grand Écoles (v Franciji)..."²⁸

Tudi obe moderni slovenski meščanski politični stranki, ki sta nastali v devetdesetih letih 19. stoletja, sta bili po svojem vodstvu - kot oba slovenska nazorskopoliitična tabora pred tem - predvsem ideološko-politični grupaciji, ki sta resda iskali volivce v različnih socialnih skupinah slovenskega prebivalstva in jim tudi poskušali dopovedati, kaj je za njih najboljše, vendar nista zastopali homogenejših socialnih skupin. Njun razkol je bil pri tem - kljub občasnim poskusom "sprave" - popoln, saj nista bili pripravljeni niti na minimalni skupni konsenz o temeljnih narodnih interesih, njuno videnje slovenske družbe in sveta pa izrazito črno-belo, saj so njuni najzvestejši pristaši ne le bližnje, temveč tudi bolj oddaljene procese in dogodke ocenjevali in presoiali le v ideološki opciji. Slovenski narod je tako leta 1898 celo o Dreyfusovi aferi (če smo prispevek že začeli z Drefusom), poročal kot o klerikalno-liberalnem spopadu in se kljub siceršnji neprikriti antisemitski usmerjenosti postavil na Zolajevo stran. V slovenskem liberalnem taboru se je do konca 19. stoletja utrdilo prepričanje, da socialni temelj prihodnje slovenske družbe in njenega razvoja ne moreta biti samo kmet in izobraženec, temveč lahko njeno socialno-gospodarsko trdnost zagotovi šele močan in trden "srednji razred". Toda odnos obeh strank do volilne reforme, širjenja volilne pravice in posledično demokratizacije političnega življenja je ostal tudi naprej pragmatičen in nedosleden. Katoliška stranka je bila pod vplivom konservativne struje - kot je znano - najprej proti volilnim reformam, nato ko se je izkazalo, da ji širitev volilne pravice koristi, pa jih je podprla. V liberalnem taboru je bil proces obraten, saj so se najprej načelno opredeljevali za splošno in celo enako volilno pravico, ko pa so videli, da jim demokratizacija volilnega sistema jemlje glasove, so

²⁸ Hans-Ulrich Wehler, Wie "bürgerlich" war das Deutsche Kaiserreich?, Aus der Geschichte lernen?, C.H. Beck, München 1988, str. 194.

spremembam nasprotovali.²⁹

Krekov poskus demokratizacije katoliške stranke so v strankinem vrhu hitro instrumentalizirali, socialno in demokratičnejše misleči svobodomiselni izobraženci pa so se z liberalno stranko v glavnem že pred prvo vojno razšli. Del mlajših, kritičnih nezadovoljnejšev se je oprijel Masarykovih idej in se zavzel za "delo med ljudstvom", del se je priključil socialni demokraciji, torej novi, kolektivistični socialni viziji, del - kot Albin Prepeluh in nekateri drugi "Zapiskarji" - pa je videl možnosti za "slovensko demokracijo" v modernizaciji slovenskega podeželja in utrditvi položaja slovenskega kmeta. Kot je znano, se je s socialdemokracijo kot možnim političnim protipolom slovenskima tradicionalnima strankama nekaj časa spogledoval tudi Ivan Cankar, morda najostrejši kritik slovenske strankarske politike pred prvo svetovno vojno. Toda ob vsem tem je na Slovenskem o temeljnih vprašanjih demokracije in politične svobode tudi v zadnjem desetletju in pol obstoja habsburške monarhije le redko stekla beseda. Eden maloštevilnih posameznikov, ki so razmišljali o teh vprašanjih, je bil v svojem prizadevanju po spojitvi načel modernega individualizma s socializmom Albin Prepeluh. "Svoboda družbe ali pa kake celote se zrcali v svobodi posameznika," je pisal v članku Socializem posameznika. "Največja svoboda posameznika pa tiči v tem, da ta sam določuje svoje individualne potrebe. To je temelj individualistične svobode. Vzemite posamezniku možnost odločevati nad seboj samim, in pokopana je svoboda. V tem trenutku ne moremo več govoriti o individualizmu - a tudi socializmu ne".³⁰ Vladimir Knaflič, najprej masarikovec in narodni radikal, nato aktivni član Narodne napredne stranke v Gorici, je Prepeluhov članek ocenil kot "dragocen odgovor na nepotrebna vprašanja nevernih Tomažev, kaj da je pravzaprav z družbo bodočnosti..."³¹ Sam je "državo bodočnosti" videl kot "izboljšano državo sedanosti". "Bo li takrat (s socializmom - op. P.V.) nastala, brezrazredna, humanitarna, bratska, panegalitarna družba?" se je spraševal in si odgovarjal. "Kaj še! Enakopravnost, visoka osebna vzgoja, državna, municipalna in zasebnopravna kolektivnost, tarifne pogodbe javnopravnega značaja, stanovske zbornice, pravno varstvo, progresivno obdavčenje, visoka splošna kultura, higiena, umetnost, šport... (Poleg tega pa še) zasebno podjetništvo, omejeno z raznimi klavzulami socialne politike in javnopravno priznane organizacije, osebna inicijativa, visoka politična rutina mase, izboljšana kontrola nad voditelji" - to so značilnosti "države bodočnosti".³²

V narodnem pogledu je - kot vemo - v letih pred prvo svetovno vojno misel na "avtonomno Slovenijo" zamenjala precej abstraktnjša misel na Jugoslavijo.

²⁹ Dr. Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev*, Slovenska matica, V Ljubljani 1921, str. 70-76.

³⁰ Abditus (Albin Prepeluh), *Socializem posameznika*, Socialni problemi, Eseji, L. Schwentner, Ljubljana 1912, str. 89.

³¹ V. Knaflič, *Socializem*, Veda, Dvomesecnik za znanost in kulturo, Goriška tiskarna, Gorica 1912, str. 421.

³² V. Knaflič, *Sociologija politične demokracije*, cit. kot v op. 31) str. 420.

A vendar: jasnejših, konkretnjših, državno in demokratično političnih predstav, ki bi natančneje opredeljevale željeni družbeni in politični model slovenske narodne celote, ni bilo. Spomladi leta 1918, ko je Anton Korošec v prepolni unionski dvorani v Ljubljani - prav na sedemdeseto obletnico revolucionarne pomladi leta 1848 - iz rok slovenskih žena in deklet sprejemal podpise za majsko deklaracijo, se ni demokratičnih gesel "pomladi narodov" nihče spomnil.

Slovenci so zapuščali habsburško monarhijo in leta 1918 vstopali v Kraljevino SHS kot zrel in oblikovan narod. Za to so bile nesporno zaslužne generacije slovenskega izobraženstva. Toda te iste generacije, uspešne v svojem narodno-emancipacijskem prizadevanju, niso uspele oblikovati tudi trdnejše demokratične tradicije. Anton Loboda - Anton Melik je leta 1919 v Ljubljanskem zvonu žalostno ugotavljal, da so slovenske politične razmere še zelo primitivne, saj "je pri nas povprečni posameznik še premalo politično samostojen, da svoje politične odločitve premalo črpa iz sebe in preveč iz direktive vodstva". Pri tem je posebej opozarjal na "nezadostno politično izobrazbo" in pomanjkanje "velike politične vzgoje, pouka o osnovnih pravicah človeške eksistence". "Trditvi, da smo politično zrel narod, bom pritrdil šele," je zapisal, "kadar bo individualno politično udejstvovanje obsegalo vsa vprašanja, probleme, pravice in dolžnosti človeka ter njegovih razmerij do socialnih organizacij naroda in države in kadar bo politična oziroma strankarska avtoriteta pri nas igrala manjšo vlogo, kakor do sedaj. Zato pa je treba še močne politične vzgoje".³³

Slovenske stranke se v tem pogledu tudi v naslednjih dveh desetletjih niso pomembneje odprle, demokratizirale in modernizirale. Večina slovenskega izobraženstva se je med obema vojnama vključevala v strankarske organizacije, število skupin in posameznikov, ki so jih razočarani zapuščali, pa se je začelo povečevati zlasti od diktature dalje. Vendar alternativ ni bilo veliko. Zmerna sredina, ki je videla možno rešitev iz političnih konfliktov, napetosti in medsebojnih obtoževanj v izpopolnitvi ustanov liberalne, parlamentarne demokracije in postopnem iskanju ravnovesja med različnimi političnimi tokovi in interesi, je bila tudi med izobraženstvom presenetljivo šibka. Le tako je mogoče razumeti, da se je nemajhen del mladih izobražencev, ki je v tridesetih letih razočaran zapustil tradicionalne stranke, v težnji po širitvi demokratičnega prostora zbližal s komunistično levico. Kako drugače razložiti Kocbekovo zbližanje in zbližanje drugih, izrazito individualistično usmerjenih slovenskih izobražencev s komunističnim kolektivizmom?

Leta 1927 je francoski pisec Julien Benda v svojem znamenitem spisu *La trahison des clercs* francoske izobražence pozval, naj prenehajo razmišljati samo v kolektivističnih pojmi in naj se osredotočijo na univerzalne, človeške in demokratične vrednote, ki veljajo za vse narode in vsa ljudstva. Bendina knjiga kaže, da je bilo tudi demokratično odpiranje in individualistično osamo-

³³ Anton Loboda (Anton Melik), O našem notranjepolitičnem stanju, Ljubljanski zvon 1919, str. 19-21.

svajanje francoskega izobraženstva med obema vojnama še nedokončan proces. Nam na Slovenskem pa tudi ob koncu 20. stoletja lahko služi kot opomin, da ni prave prihodnosti brez pluralistične in demokratične odprtosti. Tega so se leta 1988 očitno zavedali sestavljalci tedaj še kritizirane "pisateljske" ustave, ki so prav spoštovanje državljanskih in človeških pravic postavili na čelo dokumenta, napovedujočega novo dobo slovenske družbe. Koliko je doba, ki jo danes živimo, res nova, pa je že vprašanje, ki presega okvire tega zapisa.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ROLLE DER SLOWENISCHEN INTELLIGENZ BEI DER EMANZIPATION DER SLOWENEN

Bekanntlich war die Herausbildung eines modernen kapitalistischen Unternehmertums und Handels im slowenischen Gebiet ein verhältnismäßig langwieriger Prozeß, deswegen wurde das Bürgertum auch im modernen Zeitalter (seit der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts) maßgebend durch die Bildung geprägt. Für das Erstarken der slowenischen Bürgereliten waren die Jahre 1840-1910 von entscheidender Bedeutung. In dieser Zeit entwickelten sich die Slowenen in der Habsburgermonarchie zu einer in kultureller, sozialer und politischer Hinsicht vitalen Nation, die vor dem Ersten Weltkrieg über "eine völlig ausgebildete Sprache, eine entwickelte Kultur, Wissenschaft und Kunst verfügte sowie ihre eigenen politischen, kulturellen und wirtschaftlichen Vereine hatte" (V. Melik). Der wichtigste Träger und Gestalter des modernen slowenischen Nationalbewußtseins war die Bildungsschicht, die bereits im Jahre 1848 das slowenische nationale Programm entworfen hatte und in der darauffolgenden Zeit, auch im 20. Jahrhundert, als wichtigster dynamischer Faktor der slowenischen nationalen Politik fungierte.

Dieser Umstand hatte für die slowenische nationale und politische Entwicklung durchaus positive, aber auch negative Folgen. Die slowenischen weltlichen Bildungseliten, deren Wurzeln in der bäuerlichen Bevölkerung zu suchen sind, übernahmen in ihrem freidenkerischen Flügel zwar einige Programmpunkte und Grundsätze des europäischen Freidenkertums und Liberalismus, beharrten jedoch in ihrem Großteil auf konservativen gesellschaftspolitischen Vorstellungen und widersetzten sich einer schnelleren Verbürgerlichung und einer Modernisierung der slowenischen Gesellschaft. Die Hauptthemen der slowenischen Politik waren nationale, kulturelle, sprachliche und mit der Krise der slowenischen Landbevölkerung verbundene soziale Fragen, während die Grundfrage der politischen Freiheiten, des modernen Parlamentarismus, der Demokratie und des weltanschaulichen Pluralismus im Hintergrund blieb. Politische Parteien, die Ende des 19. Jahrhunderts gegründet wurden, waren vor allem ideologische und weltanschauliche, nicht jedoch soziale Interessengruppierungen, beruhte ihre Politik doch weitgehend auf Ansichten und Ambitionen ihrer Führer und nicht auf Interessen ihrer sozialen Basis. Die Sozialdemokratie und kritische Gebildete, die - unzufrieden mit der katholisch-liberalen politischen Pragmatik - nach politischen Alternativen Ausschau hielten, suchten diese in einer Verbindung der nationalen mit der sozialen Befreiung.

Unter solchen Umständen lebten in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg in der

slowenischen nationalen Politik vor allem national-emanzipatorische Ideen der Revolution von 1848 weiter (die Idee vom Vereinigten Slowenien) und im viel geringeren Maße ihre liberal-demokratischen Losungen. Mit den Fragen der politischen und gesellschaftlichen Demokratisierung, der Freiheit des Individuums, des modernen Parlamentarismus und der bürgerlichen Rechtssicherheit setzten sich nur wenige Forscher auseinander. A. Melik stellte im Jahre 1919 mit Enttäuschung fest, daß sich die slowenische politische Kultur noch immer auf einer sehr niedrigen Stufe befinde und daß die Slowenen erst dann eine reife Nation würden, wenn die individuelle politische Tätigkeit alle Fragen, Probleme, Rechte und Pflichten des Menschen und seines Verhältnisses zu den sozialen Einrichtungen der Nation und des Staates einschließen werde, vor allem aber dann, wenn die parteiliche und politische Autorität bei uns eine geringere Rolle als bisher spielen werde (Lj. Zvon 1919). Weniger als ein Jahrzehnt parlamentarischer Demokratie im Königreich SHS war ein zu kurzer Zeitabschnitt für die Verwirklichung von Meliks Wünschen und Erwartungen. Dann brach jedoch in der slowenischen Geschichte eine mehr als sechzig Jahre dauernde Periode an, in der es für eine demokratische Entwicklung nach den liberal-demokratischen Grundsätzen des Jahres 1848 keine echten Möglichkeiten gab.

Die Bildungsschicht spielte also in der modernen slowenischen Geschichte eine bedeutende national-emanzipatorische Rolle, war jedoch zu schwach, zu heterogen, zu "bürokratisch" und in einem zu starken Maße den eigenen national-politischen Visionen und Projekten verhaftet, um Initiatorin und Trägerin einer tieferen gesellschaftlichen und politischen Demokratisierung zu werden. Einzelpersönlichkeiten, die sich mit der gegebenen Situation nicht abfinden konnten, demokratische Veränderungen forderten und über Demokratie, Freiheit, weltanschauliche und politische Offenheit und bürgerliche Freiheiten nachsannen, ändern nichts an diesem Bild, war ihre Zahl doch zu klein und ihre Stimme zu schwach.

Feliks J. BISTER

VLOGA DUNAJSKIH SLOVENCEV PRI EMANCIPACIJI SLOVENCEV

Kot dunajski Slovenec naj na kratko razmišljam o vlogi dunajskih Slovencev v slovenski preteklosti in to po slovensko. Dvomim, da mi bo uspelo, ker si v prvi vrsti prizadevam, da mislim pravilno, ne napačno, tudi ne slovensko ali nemško ali drugače. Z določenimi študijskimi in poklicnimi prekinitvami bom kmalu zaključil četrto desetletje v pravljico lepem mestu ob Donavi, ki ima svoje začarane strani, na primer konstanten dualizem, kajti Dunajčani so namreč hkrati prijazni in zahrbtni, kozmopolitsko odprti in grdo rasistični itd. Vem, da najdemo take pojave tudi drugod po svetu. Slavni Dunajčan Viktor Frankl je konsekvntno delil pripadnike vsakega naroda - v dobre in slabe.

Za staroavstrijca in biokemika Ervina Chargaffa (rojen 1905), ki je čez noč kot mlad človek moral ostati na Dunaju, ker se med prvo svetovno vojno starši niso mogli več vrniti v Galicijo, je bilo to mesto tedaj "poskusna postaja za vesoljni potop" (Versuchsstation des Weltunterganges). S pomočjo literature Karla Krausa doživlja "poslednje dni človeštva". Humanost na Dunaju pripisuje bolj tlačnemu slovanskemu življu kakor vladajočim Nemcem in Madžarom. Zlasti dunajski uradi v času monarhije ga spominjajo na enkratno "mešanico vonja vrtnic in nekako postanega urina." Vse to je avtor vohal še dolga leta pozneje v ZDA, ko je sanjal o Dunaju.¹ Morda je to tisto trajno in "eksi-stenčno" soočenje z Dunajem, ki je Plečnika privedlo do tega, da je bratu Andreju leta 1914 pisal iz Prage: "Bojim se Dunaja kakor satana."

Ob dunajskem prizorišču spoznavamo, da nadvse ambivalenten značaj preteklosti lahko neposredno poseže v naše vsakdanje življenje in nas naenkrat za-interesira za stvari, ki smo jih do sedaj prezirali. Čeprav se mi zdi slovenska preteklost v zvezi z Dunajem precej mrtva (mislim na zavest o slovenski preteklosti), ker je že dolgo ne nosimo več v sebi, se ob določenih prilikah vendar zavedamo ljudi in dogodkov, ki so - ali so bili - povezani z nekdanjim cesarskim mestom. Vemo, da bi bil slovenski kulturni in znanstveni svet, pa tudi politični in gospodarski, brez dunajskega doprinosa precej siromašen. Dunaj slovenskega kulturno-znanstvenega doprinosa skorajda ne vzame na znanje.

Poleg državnih in deželnih struktur, ki so kot take vplivale na narodni razvoj Slovencev, predvsem od Marije Terezije do zloma habsburške monarhije, je še zlasti delovanje prizadevnih in v tujini izobraženih rojakov in rojakinj privedlo do merodajnih premikov na znanstvenem, verskem, kulturnem, gospodarskem

¹ Erwin Chargaff, *Das Feuer des Heraklit. Skizzen aus dem Leben vor der Natur* (= dtv 4658). München ²1995, S. 23-24.

in političnem področju. Do prve svetovne vojne je bilo zelo malo slovenskih izobražencev, ki bi jih vsaj za kratek čas njihova življenjska pot ne vodila preko Dunaja,² ki ga dandanes še posebej zanemarjamo kot novo priložnost za široke mednarodne in še posebej bilateralne avstrijsko-slovenske stike. Vse preveč prepuščamo skrb za dunajsko dediščino slovenske zgodovine posameznikom, ki z najboljšim namenom in dostikrat z velikim trdom osvetljujejo nekaj postaj dunajskega slovenstva oziroma njegove pomembnejše predstavnike. Da je npr. pred leti slavni Miklošič dobil prav na Dunaju dve spominski plošči, gre zasluga edinole akademiku prof. Hafnerju iz Gradca, ki tozadevno ni miroval. Vsekakor je treba pozdraviti prizadevanje prirediteljev, da so imeli za umestno, pri "iskanju lastne poti" ob 150-letnici marčne revolucije med drugim vključiti tudi Dunaj in Gradec, ki sta kot univerzitetna in politična centra skorajda neprekinjeno igrala važno vlogo v stari in novejši slovenski zgodovini, najpomembnejšo pa gotovo leta 1848.

Kljub pomanjkanju osnovne institucionalne infrastrukture iščejo mladi in starejši Slovenci še danes svojo drugo duhovno domovino na Dunaju, sledijo neštetim prednikom, ki so se skozi 600 let šolali na dunajski univerzi in drugih visokih šolah ali akademijah.³ Doživljamo neko večnost teh odnosov. Dunaj se nam prikazuje, vsaj v naših mislih, kot neka "Vinodobna aeterna". Zdi se mi, da na tihem - in pectore - želimo in upamo, da bi s tega "večnega" Dunaja preskočilo nekaj blaženosti in večnosti na slovenski narod in s tem tudi na mlado Republiko Slovenijo. Toda kaj naredimo za to, je drugo vprašanje! O tem ne smem govoriti, ker je predmet mojega referata - preteklost...⁴

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ROLLE DER WIENER SLOWENEN IN DER (SLOWENISCHEN) VERGANGENHEIT

"Ich fürchte Wien so
sehr, als ob's der
Teufel wär ..."
(J. Plečnik, 1914)

1. Einleitung

Vergangenheit - Gegenwart: die Vergangenheit kann aufgrund ihres ambivalenten

² Prim. Peter Vodopivec, Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove (= Knjižnica "Kronike", zv. 5), Ljubljana 1971.

³ Matjaž Kmecl, Große Slowenen in Wien (Vortrag in Wien, 31. I. 1984, im Rahmen der Veranstaltung "Slowenen zu Besuch in Österreich"). Wien 1984.

⁴ Glej predvsem (Pavel Zdovc), Dunaj in njegovi Slovenci. Turistični priročnik (= Knjiga mladje). Dunaj-Celovec 1978; Darja Mihelič (ed.), Dunaj in Slovenci. Posvetovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo - izpostava Ljubljana in Slovenske izseljenske matice. Ljubljana, 18. in 19. junija 1992. Ljubljana 1994; Drago Medved, Slovenski Dunaj. Celovec-Ljubljana-Dunaj (1995) ter Wir. Zur Geschichte und Gegenwart der Zuwanderung nach Wien. 217. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, 19. September bis 29. Dezember 1996 (Wien 1996).

Charakters in unser tagtägliches Leben unmittelbar eingreifen und plötzlich unser Interesse für Dinge wecken, die wir bisher vernachlässigten.

2. Das Wiener Erbe

Die slowenische Vergangenheit im Zusammenhang mit Wien scheint mir eine tote zu sein, weil wir sie schon lange nicht mehr in unserem Bewußtsein tragen, obwohl wir uns zu bestimmten Anlässen der Leute und Ereignisse bewußt werden, die halt historisch mit der ehemaligen Kaiserstadt an der Donau verbunden sind. Wir wissen aber ganz genau, daß die slowenische kulturelle und wissenschaftliche Welt - wie die politische und wirtschaftliche auch - ohne den "Wiener" Beitrag eher dürftig wäre.

3. Die Wiener Slowenen

Über sie weiß man wesentlich mehr, seit Jernej Zupančič seine Dissertation "Die Slowenen in Österreich" vorgelegt hat. Nach der Volkszählung von 1991 leben in Wien 2804 Personen mit slowenischer Umgangssprache. Davon gibt es 1641 österreichische Staatsbürger, 1163 Personen ohne österreichische Staatsbürgerschaft, also "Gastarbeiter, Zuwanderer, die hier zeitweise arbeiten und wohnen." In der ersten Gruppe, bei den österreichischen Slowenen, überwiegen die Frauen, nämlich 907 gegenüber 734 Männern, während bei den nichtösterreichischen Staatsbürgern slowenischer Nationalität bzw. Sprache die Männer zahlreicher sind: 664 gegenüber 499 Frauen. Bekannt ist auch ihre soziale Struktur, Ausbildung usw.

Zehn Jahre zuvor (1981) wurden bei der Volkszählung nur 624 (1971: 500) österreichische und 403 (1971: 434) nichtösterreichische slowenischsprachige Einwohner in Wien erfaßt. Demnach sind wir insgesamt gesehen in 20 Jahren mit dem Phänomen einer Verdreifachung konfrontiert:

1971: 934 1981: 1027 1991: 2804

4. Wien - eine "Wahlheimat" der Slowenen?

Nationale Reife manifestiert sich vor allem in der Fähigkeit des Auftretens nach außen als einheitliches Subjekt mit starkem Willen und klaren Zielen. Die Rolle der Wiener Slowenen und aller anderen, wo immer sie sich befinden, sollte darin bestehen, sich als integraler Bestandteil dieses "gefestigten" und einheitlichen nationalen Subjekts zu fühlen. Das Mutterland sorgt aber für solche oder ähnliche Bedingungen nicht, deshalb haben die Wiener Slowenen keine "Vorbilder". Die Privatbilanz der slowenischen Gemeinschaft in Wien kann eben nicht besser sein als die offizielle Politik in Ljubljana. Es gibt keinen gesamtslowenischen Kulturraum und es wird ihn wahrscheinlich in absehbarer Zeit auch nicht geben. Das heutige Slowenien ist im Bereich der Kultur in Wien nicht aktiver als das ehemalige sozialistisch-serbische Jugoslawien. Ausnahmen bestätigen selbstverständlich die Regel! Dessenungeachtet machen sich einzelne noch heute auf die Suche nach dieser zweiten slowenischen Wiener Heimat, die - nach Kmecl - ihre kulturelle Anziehungskraft bis heute bewahrt habe.

5. Ein Anlaß zum Nachdenken:

In Wien gibt es 36 Botschaften und Konsulate, die bei der Republik Slowenien akkreditiert sind.

Andrej VOVKO

ŠOLA IN SLOVENSKA SAMOBITNOST

Stara, modra misel nas uči, da šolstvo ni vse, je pa začetek vsega. Ena osnovnih značilnosti slovenske zgodovine, ki jo velja posebej naglasiti, je velik pomen slovenskega šolstva in slovenskega učiteljstva za ohranitev slovenskega naroda. To zaslugo si skozi stoletja slovenske zgodovine slovenski učitelj kot osnovni narodnoprebudni in prosvetni delavec deli zgolj s slovensko duhovščino, le v novejšem obdobju pa še z drugim slovenskim izobraženstvom. Slovencem so pripadniki drugih, večjih, zelo neprimerno imenovanih "zgodovinskih narodov" pogosto vsiljevali predstavo o naši civilizacijski majhnosti in obrobnosti, naša splošna in tudi šolska zgodovina pa nam lepo pričata, da že več kot tisoč let pripadamo tisti duhovni zahodni civilizaciji, ki ji na kratko pravimo kar "Evropa", ki sta jo oblikovali predvsem žlahtni duhovni dediščini antike in krščanstva in katere del smo Slovenci že preko tisoč let od pokristjanjenja dalje.

Od vse obilice najrazličnejših vprašanj, povezanih z zgodovino šolstva na slovenskem ozemlju, se bom tokrat dotaknil le treh najpomembnejših šolskih zakonov, ki so uravnavali osnovno ter srednje šolstvo od leta 1848 do konca habsburške monarhije, in to predvsem zakonskih določil o učnem jeziku ter o pospeševanju ali zaviranju prizadevanj za uvajanje in ohranjanje slovenščine kot učnega jezika.¹ Za ohranjanje, napredovanje ali usihanje slovenstva v določenih delih slovenskega ozemlja je bilo še zlasti v tem obdobju zaostrovanja narodnostnih bojov v monarhiji v veliki meri odločilno, ali je bil pouk v takojšnjih osnovnih in drugih šolah, predvsem gimnazijah, v slovenščini ali v nemščini, italijanščini ali madžarščini. Šolska zakonodaja in praksa habsburške države tudi v tem obdobju slovenščini kot učnemu jeziku nista bili posebno naklonjeni.

Kljub poskusom, da bi v letu 1848 reformirati osnovno šolstvo, je to področje vse do leta 1869 še vedno urejal osnovnošolski zakon iz leta 1805, imenovan Politična šolska ustava. Nadomestil je terezijanski osnovnošolski zakon iz leta 1774, imenovan Splošna šolska naredba, ki je v avstrijskem delu habsburške monarhije uvedel obvezno osnovno šolo. Mariji Tereziji ni uspelo, da bi

¹ O zgodovini šolstva na Slovenskem glej: Vlado Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I, II, III. - Državna založbe Slovenije, Ljubljana, 1963, 1964, 1966, 327, 351, 495 str. (Ponatis Delavska enotnost, Ljubljana 1988), (Dalje Schmidt, Zgodovina šolstva... I, II, III.).

Jože Ciperle, Andrej Vovko, Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1987, 199 str. (Dalje Ciperle, Vovko, Šolstvo...).

ta zakon uveljavila tudi v ogrskem delu države, torej tudi med prekmurskimi Slovenci. Tam je leta 1777 razglasila svoj učno-vzgojni red Ratio educationis I, ki naj bi poenotil katoliške in nekatoliške šole.² Slednje so na Ogrskem obstale, ker tam, zlasti zaradi velike moči plemstva Dunaj ni uspel v večji meri izvesti protireformacije. Poenotenje ni uspelo, ker protestantje Ratia I nikoli niso upoštevali kot obveznega. Politično šolsko ustavo, ki je obdržala vse bistvene elemente terezijanske šolske reforme, je sestavila posebna dvorna komisija, v kateri sta imela vidno vlogo Slovenca Anton in njegov brat Jožef Špendov iz Mošenj na Gorenjskem, pomembna pedagoga in reformatorja šolstva v avstrijskih deželah. Zakon nosi izrazit pečat obdobja, ki ga je zaznamovala francoska meščanska revolucija in prizadevanje tedanjih fevdalnih velesil, da bi preprečile njeno širjenje. Njegova osnovna značilnost je bila poudarjanje vzgojne vloge verouka in ponovna uvedba cerkvenega nadzorstva od krajevnne do deželne stopnje. Krajevni šolski nadzorniki so postali krajevni župniki, ki so nadzirali vsebino in metodo pouka, vedenje učencev in učiteljev ter odnos staršev do šole.

Na naslednji stopnji so bili distriktni, dekanjski šolski nadzorniki. To so bili dekani ali njihovi namestniki, ki so nadzirali šolsko funkcijo krajevnih duhovnikov, dejavnost učiteljev, šolski obisk, prejeme učiteljev in stanje občasno preverjali z obiski na terenu - šolskimi vizitacijami. V okviru škofij so bili za šolstvo odgovorni škofijski šolski nadzorniki, ki so o šolskih zadevah občasno poročali deželnim oblastem. Najvišji šolski forum v državi je bila študijska dvorna komisija.

Z vidika uporabe slovenščine kot učnega jezika so poleg dejstva, da so bili omenjeni duhovniki - šolski nadzorniki na slovenskem ozemlju v veliki večini Slovenci, pomembna tudi njegova določila, ki so uvažala ponavljalne nedeljske šole, namenjene tistim šolarjem, ki so že končali obvezno osnovno šolanje, kot nekakšno podaljšanje šolske obveznosti. Mnogo teh ponavljalnih nedeljskih šol se je zaradi nezadostne mreže osnovnih šol spremenilo v začetne nedeljske šole, v katerih so predvsem v naših podeželskih krajih duhovniki in drugi učitelji učili otroke branja in pisanja v slovenskem jeziku. Pojem nedeljskih šol je zlasti na slovenskem Štajerskem tesno povezan z delovanjem velikega Slovenca Antona Martina Slomška, ki je imel velike zasluge za pospeševanje razvoja osnovnega šolstva v slovenskem jeziku, tudi s svojimi šolskimi knjigami, med katerimi je najbolj znan priročnik za učitelje Blaže in Nežica v nedeljski šoli iz leta 1842.

Šolski sistem, ki ga je uvedel omenjeni zakon, imenujemo običajno tudi konkordatna šola, čeprav je bil konkordat - sporazum med avstrijsko državo in vodstvom katoliške Cerkve sklenjen šele leta 1855. Kljub poskusom reformirati osnovno šolo v letu 1848 in takoj po njem, se je sistem Politične šolske ustave

² Andrej Vovko, Prekmursko šolstvo skozi stoletja, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1977, str. 12, (Dalje Vovko, Prekmursko šolstvo...).

O zgodovini šolstva v Prekmurju glej: Miroslav Kokolj, Bela Horvat, Prekmursko šolstvo od začetka reformacije do zloma nacizma, Pomurska založba, Murska Sobota, 1977, 623 str.

na področju osnovnega šolstva obdržal vse do leta 1869.³

Naj omenimo še, da je na razvoj šolstva na delu slovenskega ozemlja (Gorenjska, Dolenjska, Notranjska, Primorje in zahodna Koroška) v letih 1809-1813 za kratek čas vplivalo obdobje francoskih Ilirskih provinc, ki je prekinilo sistem šolstva, kot ga je določala Politična šolska ustava. Francozi so pri nas namesto trojne uvedli enotno osnovno šolo - "école primaire". Nadaljnje stopnje njihovega šolskega sistema, za katerega je značilna nekoliko večja vloga slovenščine kot učnega jezika v primerjavi s prejšnjim obdobjem, so bile gimnazije kot nižja in liceji kot višja oblika srednjih šol. Za večjo vlogo slovenščine kot učnega jezika je bil posebno zaslužen znani prosvetljenec Valentin Vodnik, prvi ravnatelj ljubljanske "ecole primaire" in nato gimnazije, ki je tvorno sodeloval pri organizaciji šol in napisal veliko večino slovenskih učbenikov zanje, med njimi Abecedo za perve shole leta 1811 in Pismenost ali gramatiko za perve shole iz istega leta.

Gimnazije so ustrezale nižjim razredom avstrijskih gimnazij in bile praviloma dve - sicer pa tudi tri - ali štiriletne. Dijakov niso neposredno usposabljalje za visoke šole oziroma univerze. Delovale so v Ljubljani, Novem mestu, Idriji, Gorici in Kopru, ustanovili pa so jih še v Trstu, Kranju in Postojni ter Beljaku. Kasneje so jih zamenjali kolegiji, ki pa zaradi pomanjkanja sredstev niso posebno uspešno delovali. Liceji, ki so bili po svojem programu kombinacija prejšnjih višjih razredov gimnazij ter prejšnjih filozofskih in teoloških študij, so delovali najprej v Ljubljani, Trstu, Gorici in Kopru, kasneje pa samo v Ljubljani.

Najpomembnejša pridobitev francoske dobe je bila ustanovitev visoke šole francoskega tipa v Ljubljani - centralnih šol. Začela je delovati v šolskem letu 1910/11 v Ljubljani, imela je pet študijskih smeri - za zdravnike, kirurge, inženirje, arhitekto, pravnike in teologe, njihov osnovni namen pa je bil, da bi bodočim študentom s področja Ilirskih provinc preprečili odhod na študij v Avstrijo. Prvi letnik je bil namenjen študiju filozofije in je bil za vse študijske smeri enak. Konec leta 1811 se je šola preimenovala v akademijo. Zaradi kratkotrajnosti francoske okupacije so svoj študij na tej šoli končali samo teologi, ki jih je bilo med vsemi študenti največ, med njimi pa so prevladovali kmečki sinovi. Rektor centralnih šol je bil bodoči goriški nadškof Jožef Balant, kancler pa bodoči tržaški škof Matevž Ravnikar.⁴

Konec francoske zasedbe dela slovenskega ozemlja je prinesel nazaj šolski sistem Politične šolske ustave, ki je, kot rečeno, ostal v veljavi do leta 1869. V Prekmurju, podobno kot tudi drugje na Ogrskem, osnovnega šolstva v tem obdobju ni urejala Politična šolska ustava, pač pa je za katoliške šole veljal odlok o učnovzgojnem redu Ratio Educationis II iz leta 1806, za protestantske šole pa Ratio institutionis iz leta 1807. Za ogrski del monarhije, torej tudi za Prekmurje, je bilo že v tem času značilno vsiljevanje madžarščine kot učnega

³ Andrej Vovko, Cerkev in slovensko šolstvo v 19. stoletju, Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja, Slovenska matica, Ljubljana 1989, str. 63-65.

⁴ Schmidt, Zgodovina šolstva... II, str. 53-109.

jezika, čemur so se v tem, v še večji meri pa v naslednjem obdobju, upirali skoraj izključno slovenski prekmurski katoličani.⁵

Revolucija leta 1848 je odnesla študijsko dvorno komisijo in namesto nje je bilo 23. marca tega leta ustanovljeno avstrijsko prosvetno ministrstvo. Prvi avstrijski prosvetni minister Franz Sommaruga je sklical komisijo za šolsko reformo, ki je na podlagi svojega dela in "mnogih predlogov, ki jih je ministrstvo dobilo od zunaj", sestavila *Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesen in Österreich* - Osnutek temeljnih načel javnega pouka v Avstriji.⁶ Omenjeni osnutek je glede učnega jezika precej pitijevsko določal, da je treba pri pouku "v skladu z načelom enakopravnosti vseh narodov" upoštevati v posameznih deželah materinščino učencev nenemških narodnosti, kjer so ti v večini pa po določilu 61. člena osnutka tudi drugi deželni jezik. Materinščino je kot učni jezik predvideval v osnovnih šolah, v gimnazijah in drugih srednjih šolah pa se je skril pod nejasnost "drugega deželnega jezika".⁷

Veliko prelomnico v razvoju osnovnega šolstva na večinskem delu slovenskega ozemlja, ki je sodilo v avstrijsko polovico habsburške monarhije, je pomenil osnovnošolski državni zakon iz leta 1869. Leta 1867 so prišli na oblast v avstrijskem delu monarhije nemški liberalci. Skozi parlament so spravili vrsto liberalno obarvanih zakonov, med njimi leta 1868 tudi zakon o razmerju med Cerkvijo in državo. Končalo se je obdobje konkordatne šole s cerkvenimi šolskimi nadzorniki. Država je spet prevzela šolsko nadzorstvo v svoje roke s krajevnimi, okrajnimi in deželnimi šolskimi sveti, uvedli pa so tudi šole, odprte pripadnikom vseh veroizpovedi.

Z osnovnošolskim zakonom, sprejetim leta 1869, je bila presežena terezijansko-jožefinska osnovna šola različnih tipov in uvedena enotna osnovna šola. Končno je bila resnično uzakonjena splošna osemletna šolska obveznost, saj je bila osnovna šola prej obvezna samo za tiste otroke, ki so živeli v določeni oddaljenosti od šole, za tiste, ki so živeli bolj stran, pa ne. Zdaj je bilo z zakonom določeno, da je treba ustanoviti nove osnovne šole v tistih krajih, kjer je bilo v petletnem povprečju več kot 40 otrok, ki so imeli prej do najbližje šole več kot 4 km.

Novi šolski zakon je uvedel dva tipa ljudskih šol: občo ljudsko šolo in meščansko šolo. V meščanske šole so učenci vstopali po končanih petih razredih osnovne šole. Trajale so tri leta in učencem nudile strokovno izobrazbo obrtne, trgovske in kmetijske smeri. Tako so po končani meščanski šoli že dobili poklicno izobrazbo. Če so hoteli s šolanjem nadaljevati, so se lahko vpisali le v strokovne šole, ne pa tudi na gimnazije.

Nova šolska zakonodaja je dvignila socialno raven in izobrazbo učiteljev. Osnovnošolski učitelji, ki so jih zdaj plačevale dežele in to različno, tako da so pri nas finančno najboljše shajali učitelji na Štajerskem in Koroškem, najslabše pa v Istri, niso smeli več opravljati cerkovniškega in drugih dodatnih poklicev.

⁵ Vovko, *Prekmursko šolstvo...*, str. 14-15.

⁶ Schmidt, *Zgodovina šolstva...* III, str. 7.

⁷ Prav tam, str. 10.

Od leta 1870 dalje so se izobraževali na štiriletnih učiteljskih, ki so jih na slovenskem ozemlju odprli v Ljubljani, Celovcu, Mariboru in Kopru, iz slednjega pa so to šolo leta 1909 prenesli v Gorico. Vodstvo osnovnih šol je prešlo na učitelja - laika, ki je dobil naziv nadučitelj. V šolo so začeli uvajati nove predmete, med njimi telovadbo.⁸

Zakon iz leta 1869 je tudi na slovenskem ozemlju zelo razdelil duhove v pristaše in nasprotnike "nove šole". Nasprotniki so zanj trdili, da je "brezbožen", čeprav je obdržal verouk med šolskimi predmeti in duhovnike kot člane šolskih svetov. Ohranjal je tudi zasebne, pretežno katoliško usmerjene šole.⁹ Pospešil je učiteljsko strokovno in politično organiziranost. Pojavila sta se prva učiteljska strokovna časopisa Učiteljski tovariš in Slovenski učitelj. Prvo učiteljsko pedagoško društvo so ustanovili leta 1886 v Krškem, prvo učiteljsko osrednjo organizacijo Zavezo slovenskih učiteljskih društev pa leta 1889. Zaveza je prevzela Učiteljski tovariš, začela leta 1880 izdajati prvo pedagoško revijo Popotnik in leta 1898 ustanovila Slovenski šolski muzej. Večina slovenskih učiteljev se je politično opredelila za liberalno stranko, politično katoliško usmerjeni učitelji, ki so bili izpostavljeni hudemu pritisku in celo javnemu poniževanju liberalnih kolegov, pa so izstopili iz Zaveze in leta 1900 začeli izdajati svoje glasilo Slovenski učitelj, nekaj mesecev zatem pa ustanovili svojo organizacijo Slomškovo zvezo.

Šola je bila do konca tega obdobja še skoraj izključno moška zadeva. Prve učiteljice, razen tistih za deklška ročna dela, še v večji meri pa prve profesorice na srednjih šolah, so bile prave "bele vrane", ki so, kot razberemo po zapisanih spominih, izzivale odpor celo pri učencih najnižjih razredov osnovne šole. Kasneje so se učiteljice vse bolj uveljavljale, čeprav so bile zapostavljene glede plač, praviloma pa so bile postavljene pred izbiro: poklic ali poroka.¹⁰

Glavna pomanjkljivost novega zakona je bila, s stališča Slovencev in drugih manjših narodov monarhije, njegovo dajanje prednosti nemščini ter italijanščini kot učnemu jeziku. Kot ves avstro-ogrski politični sistem je ta zakon dajal prednost gospodarsko močnejšim narodom monarhije. Zakon je v svojem 6. členu določal, da "o učnem jeziku in o poučevanju v drugem deželnem jeziku, razsodi po zaslišanju tistih, ki šolo vzdržujejo, deželno šolsko oblastvo, držeč se pri tem mej, ustanovljenih v zakonih".¹¹ Če sta bila krajevni in deželni šolski svet v neslovenskih rokah, sta se lahko povsem legalno odločila za neslovenski učni jezik v javnih osnovnih šolah, čeprav bi po svojem številu Slovenci imeli pravico do svojega materinega jezika kot učnega jezika. Posledica tega je bila, da je bil slovenski učni jezik na slovenskem ozemlju uveljavljen večinsko zgolj

⁸ Vlado Schmidt, Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti, Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969, Slovenski šolski muzej, Ljubljana, 1970, str. 9-10. (Dalje Osnovna šola 1869-1969)

⁹ Vasilij Melik, Slovenci in nova šola, Osnovna šola 1869-1969, str. 31-63.

¹⁰ Več o šolanju deklet in delovanju učiteljic: Tatjana Hojan, Žensko šolstvo in delovanje učiteljic na Slovenskem, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1970, 56 str.

¹¹ Albert Žerjav, Slovenščina kot učni jezik in predmet v osnovnih šolah 1869-1969, Osnovna šola 1869-1969, str. 415.

na Kranjskem in Goriškem, medtem ko je na Štajerskem in Koroškem prevladovala nemščina, v Trstu in Istri pa italijanščina. Na Koroškem so sicer imeli utrakvistične - dvojezične nemško - slovenske šole, vendar pa je bila slovenščina kot učni jezik prvih v razredih osnovne šole zgolj pripomoček za hitrejše učenje nemščine. Ker nemškim in italijanskim nacionalističnim krogom "javno" potujčevanje še ni bilo zadosti hitro, so ustanovili svoja zasebna šolska društva Deutscher Schulverein (ustanovljen 1880), Pro Patria (ustanovljena 1886, ukinjena 1890), Lega Nazionale (ustanovljena 1891), ki so v naših krajih s privatnimi šolami še dodatno ponemčevala ali poitalijančevala Slovence. Kot odgovor na to delovanje in v želji, da bi popravili najbolj pereče krivice šolskega zakona iz leta 1869 na področju učnega jezika, so svoja šolska narodnoobrambna društva Družbo sv. Cirila in Metoda (ustanovljena 1885), Slovensko stražo (ustanovljena 1910), goriški Šolski dom (1897) in koroško Slovensko šolsko društvo (1908) ustanovili tudi Slovenci. Z ustanavljanjem in vzdrževanjem svojih zasebnih otroških vrtcev in osnovnih šol, z denarnimi, knjižnimi in še drugačnimi podporami javnim slovenskim osnovnim šolam, učiteljem in bodočim učiteljem so skušali preprečiti potujčevanje slovenskih šolarjev in to jim je do določene mere uspelo, največ Družbi sv. Cirila in Metoda v Trstu in njegovi neposredni okolici.¹²

Kot v drugih zgodovinskih obdobjih, je tudi v tem Prekmurje dobilo drugačno šolsko zakonodajo, ki je pač veljala za ogrski del države. Osnovnošolskemu zakonu iz leta 1869 je tako ustrezal šolski zakon iz leta 1868, ki je uvajal šestletno redno in triletno ponavljalno osnovno šolo. Poleg dotedanjih verskih, občinskih in zasebnih šol, je uvajal tudi državne ljudske šole, ki so postale eno od najmočnejših orodij madžarizacije manjšin na Ogrskem, torej tudi slovenske. Madžarizacijo je še okrepil osnovnošolski zakon o položaju nedržavnih osnovnih šol in prejemkih učiteljev iz leta 1907, ki nima ustreznega "dvojčka" v avstrijskem delu monarhije. Ta zakon, ki se je po tedanjem prosvetnem ministru imenoval tudi Apponyjev zakon, je predpisal, da morajo vsi nemadžarski otroci po končanem četrtem razredu osnovne šole znati govoriti in pisati madžarsko. Madžarizacijo prekmurskih Slovencev, ki je potekala vse do konca monarhije, je zlasti podpirala tamkajšnja protestantska duhovščina, ki je težila v madžarski kulturni prostor in odklanjala slovenski knjižni jezik kot nerazumljiv in v korist narečne "vendščine" v madžarskem črkopisu. Po drugi strani so se prekmurski slovenski katoličani na čelu s šolskim nadzornikom in dekanom dr. Francem Ivanocyjem, trdo borili za slovenščino, gajico, zbliževanje s Slovenci preko Mure in slovenski učni jezik, tudi z lastno književno dejavnostjo in z uvažanjem ter tihotapljenjem slovenskih knjig preko Mure, predvsem knjig Družbe sv. Mohorja.¹³

Več sreče kot osnovne šole so imele takoj po letu 1848 gimnazije in realke, saj je 16. septembra 1849 prosvetno ministrstvo izdalo naslednji Entwurf, tokrat zur Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich (osnutek

¹² Ciperle, Vovko, Šolstvo..., str. 60-65.

¹³ Vovko, Prekmursko šolstvo..., str. 16, 18.

organizacije gimnazij in realk v Avstriji). Cesar Franc Jožef je določbe tega osnutka z manjšimi popravki podpisal 9. decembra 1854.¹⁴ Osnutek je med drugimi novostmi potrdil sistem gimnazij, ki se je pri nas ohranil do šolske reforme leta 1958, ki je uvedla osemletke, štirirazredne gimnazije in druge srednje šole. Te so iz šestletnih postale osemletne in se delile na štiriletne nižje in štiriletne višje gimnazije. Gimnazija se je končala z maturo in omogočala neposredni prehod na univerzo. S to gimnazijsko reformo so ukinili liceje - višje šole in njihove dvoletne filozofske študije priključili gimnazijam. Po ukinitvi licejev in mediko-kirurške šole je bilo na slovenskem ozemlju mogoče nadaljevati študij samo na štiriletnih škofijskih bogoslovnih visokih šolah v Ljubljani, Mariboru, Celovcu in Gorici. Po letu 1848 se je razvila posebna oblika srednjih šol - realka, oziroma realna gimnazija, v kateri so pri pouku posebno pozornost posvečali predmetom iz naravoslovne skupine. Namenjena je bila zlasti šolanju tehniških in trgovskih kadrov, najprej je delovala v okviru normalk, pozneje pa je postala samostojna. Realke so bile v začetku štiriletne, nato šestletne, po letu 1869 pa osemletne.¹⁵

Od vseh sprememb, ki jih je prinesel Osnutek za organizacijo gimnazij in realk, je bilo za naše slovenske prednike nedvomno posebno pereče vprašanje uvajanja materinščine učencev kot učnega jezika. Temeljna značilnost reforme gimnazij po letu 1849 je bila odprava latinščine kot učnega jezika. Osnutek o organizaciji gimnazij in realk je dajal veliko težo materinščini dijakov, ki naj bi bila "sredstvo za oblikovanje misli". V 17. členu je določal, da je "vsak deželni jezik... lahko učni na gimnazijah. Izbira učnega jezika naj bi se povsod ravnala po potrebah prebivalstva, katero je pri učnem zavodu predvsem udeleženo. Pri tem bo treba skrbeti zlasti še za to, da bi tam, kjer je prebivalstvo mešano, upoštevali po možnosti potrebe vseh prizadetih. Zato je dopustno, da sta na eni gimnaziji tudi dva učna jezika, ki ju je mogoče uporabljati v raznih šolskih oddelkih in pri raznih učnih predmetih." Janez Bleiweis je glede zahteve za slovenščino kot učnega jezika na gimnazijah, v svojih Novicah 31. oktobra 1849 zapisal: "Tega... bi bilo prav potrebno se v gimnazijah slovenskih dežel poslužiti, ker če je učilni jezik nemški, je vse premalo samo materin jezik v teoriji učiti se in ga v nobenem predmetu djansko (practisch) rabiti... Nihče ne more našiga terjanja prenapetiga imenovati, če - opiraje se na ustavne pravice - od gimnazija v slovenskih deželah tole terjamo: Vsak učenec slovenskiga rodu naj se v sedanjih gimnazijalnih šolah tako izuči, dé mu v vseh opravilih, govorilih in pisanjih slovensko ravno tako gre kakor nemško, in de mu eno nič več težav ne prizadene kakor drugo." Žal pa slovenščina ni postala učni jezik, ker pri nas ni bila priznana kot materinščina slovenskih dijakov, ampak zgolj kot "drugi deželni jezik". Za materinščino slovenskih dijakov je bila proglašena nemščina, ki je postala gimnazijski učni jezik. Tako so lahko ljubljanski gimnazijci v

¹⁴ Schmidt, Zgodovina šolstva... III, str. 123-124.

¹⁵ Več o gimnazijah na slovenskem ozemlju v tem času: Jože Ciperle, Gimnazije na Slovenskem v letu 1848 ter njihov razvoj do leta 1918, Slovenski šolski muzej, Ljubljana, 1979, 64 str. (Dalje Ciperle, Gimnazije 1848-1918).

svojem listu Slaviji leta 1851 zgolj ugotovili: "Da bi se vsi predmeti v slovenskem jeziku učili, kakor se je govorilo, i kakor bi biti moralo, nije sada ne duha ne sluha, i norca bi te skora imeli, ko bi kaj takovoga opomnuti hotel".¹⁶

Za materinščino slovenskih dijakov je bila proglašena nemščina, ki je postala gimnazijski učni jezik. Slovenščina je tako postala zgolj učni predmet in to v različni meri po različnih gimnazijah na slovenskem ozemlju. Tako je za celovško gimnazijo prosvetno ministrstvo na podlagi določila gimnazijskega osnutka, da je pouk materinščine za dijake obvezni učni predmet, odločilo, da je slovenščina obvezni predmet za slovenske dijake. V primeru, da je bila njihova narodnost dvomljiva, je o tem odločala izjava staršev ali njihovih namestnikov. Slovenščina se je začela uveljavljati kot učni jezik na gimnazijah šele z letom 1870, ko je s cesarskim ukazom to, 20. septembra, postala nižja realna gimnazija v Kranju. Odlok je bil leta 1878 preklican, slovenščina pa se je potem mukoma uvajala kot učni jezik pri posameznih predmetih vzporedno z nemščino tako, da so nekatere predmete poučevali v slovenščini, druge pa v nemščini. Slovenščine kot učnega jezika je bilo več v nižjih gimnazijskih razredih, njen delež pa je proti višjim razredom padal. Odpor proti postopni slovenizaciji gimnazij je bil v nemških nacionalističnih krogih tako silovit, da je zaradi neuresničenega predloga slovenskih paralelk na celjski gimnaziji leta 1895 padla avstrijska vlada. Utrakvistične - dvojezične so tako postale gimnazije na Kranjskem, razen povsem nemške v Kočevju, v Mariboru in v Celju. Delež slovenščine kot učnega jezika se je proti koncu stoletja postopoma večal in sicer prej in v večji meri v nižjih gimnazijskih razredih. Tako so v prvih dveh razredih idrijske mestne realke, ki je začela delovati v šolskem letu 1901/1902, leta 1909 pa je postala državna, večino predmetov poučevali v slovenščini. Leta 1913 so gimnazijo v Gorici razdelili na nemški, italijanski in slovenski zavod, in slednji je postal prva javna slovenska gimnazija s slovenskim učnim jezikom.

Pionirsko vlogo pri ustvarjanju slovenskega učnega jezika in priprave učnih knjig za gimnazije in druge srednje šole, je že pred goriško gimnazijo opravila prva popolna gimnazija s slovenskim učnim jezikom - zasebna škofijska gimnazija v Št. Vidu nad Ljubljano, ustanovljena leta 1905 predvsem zaradi vztrajnega prizadevanja ljubljanskega škofa Antona Bonaventure Jegliča. Povezana z lastnim internatom je vse do leta 1945 vzgojila in izobrazila dobršen del slovenskih cerkvenih in posvetnih izobražencev.

Ob zaključku tega kratkega pregleda omenimo še nekaj drugih srednjih šol, ki so v zadnjem obdobju Avstro-Ogrske delovale na slovenskem ozemlju. Tako so se na srednji stopnji šolanja, še vedno zelo zapostavljena dekleta šolala na gimnazijah kot hispitantke (smele so biti navzoče pri pouku skupaj s fanti, profesorji pa jih niso smeli izpraševati) ali prvaticke (delale so izpite čez posamezne razrede), sicer pa v izključno dekliških javnih in privatnih šolah verskih redov (uršulink, šolskih sester...), meščanskih in drugih srednjih šolah

¹⁶ Schmidt, Zgodovina šolstva... III, str. 83-84.
Ciperle, Gimnazije 1848-1918, str. 24, 26.

ter učiteljiščih, ter na ljubljanski šestletni laični srednji šoli, imenovani dekliški licej.¹⁷ V Ljubljani so ustanovili državno obrtno šolo, predhodnico bodoče srednje tehniške šole, dvoletno trgovsko šolo. Na Grmu pri Novem mestu in v Šentjurju pri Celju sta začeli delovati kmetijski šoli, v Mariboru pa sadjarsko - vinarska.

Za razliko od "deželnega" učiteljstva so bili srednješolski profesorji državni uradniki z vsem družbenim ugledom in finančnimi ugodnostmi, ki jih je prinašal ta status. Med drugim so imeli pravico nositi svečano uniformo državnih uradnikov, seveda zgolj ob začetku in koncu šolskega leta ter državnih praznikov. O prvih profesorih, ki so razbile do takrat nedotakljivo "moško trdnjavo" srednjega šolstva, smo že spregovorili pri učiteljicah.

Kot smo že povedali, so po končanih srednjih šolah na slovenskem ozemlju lahko študirali le bodoči duhovniki, ostali pa so odhajali po znanje v tradicionalni univerzitetni mesti Gradec in Dunaj, na italijanske in druge univerze, v manjši meri pa v slovensko Prago, čeprav so zanje, posebno v liberalnih krogih, delali veliko propagando. Posebno v zadnjem obdobju habsburške monarhije se je med Slovenci zelo krepila borba za lastno univerzo, pri čemer se kot njena možna bodoča sedeža pojavljata tako Trst kot Ljubljana. Znano je, da je do ustanovitve prve slovenske univerze prišlo šele po propadu Avstro-Ogrske v Ljubljani, leta 1919.¹⁸

ZUSAMMENFASSUNG

DIE SCHULE UND DIE SLOWENISCHE EIGENSTÄNDIGKEIT

Eine alte Weisheit besagt, daß die "Schulweisheit" nicht alles sei, trotzdem aber den Anfang aller Dinge bilde. Eines der Hauptcharakteristika der slowenischen Geschichte, das besonders hervorgehoben werden muß, ist die große Bedeutung des slowenischen Schulwesens und der slowenischen Lehrerschaft für die Erhaltung der slowenischen Nation. Dieses Verdienst teilt der slowenische Lehrer bezüglich des erstarkenden Nationalbewußtseins und der volksbildenden Tätigkeit über die Jahrhunderte der slowenischen Geschichte hindurch nur mit der slowenischen Geistlichkeit, erst in neuerer Zeit auch mit anderen slowenischen Gebildeten. Den Slowenen wurde von den Angehörigen anderer, größerer und unzutreffend als "historisch" bezeichneter Nationen oft ihre kleine Zahl und Randstellung vorgehalten. Sowohl die allgemeine Geschichte als auch die des slowenischen Schulwesens liefern dagegen ein klares Zeugnis davon, daß die Slowenen bereits seit mehr als tausend Jahren, d.h. seit ihrer Christianisierung, jener westlichen Zivilisation angehören, die man kurz als "Europa" bezeichnet, das vornehmlich auf dem geistlichen Erbe der Antike und des Christentums beruht.

Von der Vielfalt der mit der Geschichte des Schulwesens in den slowenischen Ländern verbundenen Fragen seien an dieser Stelle im Zusammenhang mit dem Kampf

¹⁷ Več o šolanju deklet na srednji stopnji: Tatjana Hojan, Naše prve maturantke, Od mature do mature, Slovenski šolski muzej, Ljubljana, 1998, str. 68-75.

¹⁸ Ciperle, Vovko, Šolstvo..., str. 65-68.

um die slowenische Eigenständigkeit die Bemühungen um Einführung und Erhaltung des Slowenischen als Unterrichtssprache in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und am Anfang des 20. Jahrhunderts bis zum Untergang der Habsburgermonarchie hervorgehoben. Für Erhaltung, Fort- oder Rückgang des Slowenentums in den einzelnen Teilen des slowenischen ethnischen Territoriums, besonders in der Zeit der Zuspitzung der Nationalitätenkämpfe in der Monarchie, war von entscheidender Bedeutung, ob der Unterricht in den dortigen Volks- und anderen Schulen in slowenischer oder deutscher, italienischer oder ungarischer Sprache erteilt wurde. Die Schulgesetzgebung und Schulpraxis der Habsburgermonarchie waren der slowenischen Sprache als Unterrichtssprache nicht besonders zugeneigt. Etwas besser stand es mit dem Slowenischen als Unterrichtssprache in der kurzen Übergangsperiode der Illyrischen Provinzen (1809-1813). Slowenisch als Unterrichtssprache in Volksschulen setzte sich in den slowenischen Ländern in unterschiedlichem Maße durch: am stärksten in Krain und Görz, weniger stark im Triester Gebiet, in Slowenisch-Istrien und in der Steiermark, am wenigsten in Kärnten, in Venetien und im Übermurgebiet. In Mittelschulen, vor allem auf Gymnasien, erfaßte Slowenisch als Unterrichtssprache allmählich einzelne Gegenstände, erst in den unteren, dann in den oberen Klassen. Die Verhältnisse in diesem Bereich besserten sich auf Volksschulebene bis zum Jahr 1869 vor allem durch slowenische Sonntagsschulen, im letzten Abschnitt des Bestehens der Monarchie auch durch Privatschulen und die Kindergärten der Družba sv. Cirila und Metoda (Cyrill- und Methodverein), der Slovenska straža (Slowenische Wacht) und ähnlicher Organisationen, die auch dem Entnationalisierungsdruck nationaler Schulvereine, wie etwa des Deutschen Schulvereins, der italienischen Pro Patria und der ungarischen Juliana, standhalten mußten. Auf Gymnasialniveau leistete das erste slowenische vollständige Gymnasium, das private bischöfliche Gymnasium in Št. Vid bei Ljubljana, hinsichtlich des Slowenischen als Unterrichtssprache, Pionierarbeit.

Zvonko BERGANT

LIBERALNI KATOLICIZEM IN SLOVENSKI NAROD

Čeprav je avstrijska monarhija (v povezavi s Katoliško cerkvijo) kot osrednja sila evropskega konservatizma¹ nasprotovala svobodomiselnim, demokratičnim tokovom in narodnim gibanjem ter skušala ohranяти obstoječe stanje, pa ni mogla preprečiti širjenja idej političnega in gospodarskega liberalizma. Te so prek tujega tiska v štiridesetih letih devetnajstega stoletja dosegle tudi Slovence. A leta 1848 so bili ti, ki so jih poznali, maloštevilni, njihova stališča so bila različna in idejno nedorečena. Kot ostali družbeni stanovi je tudi duhovščina - tej je pripadalo osrednje voditeljsko mesto v slovenskem narodu - do novih idej in političnih dogodkov v tem letu zavzela svoje stališče.

Po eni strani so se duhovniki (in katoličani sploh) čutili zavezane takratnemu nauku vodstva Katoliške cerkve, ki je temeljil na hierarhičnem modelu krščanske družbe in po katerem je krščanstvo v celoti določalo tako posameznikovo kot družbeno življenje, po drugi strani pa so nekatere izmed njih pritegnili moderni, liberalni pogledi na posameznika in narod ter novo razumevanje njune svobode in njunih pravic. Slednji, kot na primer Andrej Einspieler (1813-1888), Božidar Raič (1827-1886), Matija Majar (1809-1892) in Davorin Trstenjak (1817-1890), so bili postavljeni torej pred dilemo, ali nove razmere le obsoditi in skušati uveljavljati dotedanji pogled Katoliške cerkve na svet ali sprejeti moderno družbo in njene ideale. Drugače rečeno, ali bi bilo možno doseči soglasje med novimi politično-zgodovinskimi okoliščinami, ki so temeljile na svobodomiselnem, liberalnem razumevanju sveta, in katoliškim pojmovanjem, ki je lastna načela razumelo kot nekaj nespremenljivega. Zastavili so si tudi vprašanje, kako združiti med seboj katoliškost (univerzalnost) krščanstva in narodno zavest, ki se je pričela prebujati v ljudstvu, ne da bi ju postavili v konflikt ali izključili eno na račun druge. Ker zanje velja, da v razmerju med vero in narodnostjo niso videli nobenega nasprotovanja - vsi so bili veliki buditelji narodne zavesti v ljudstvu in branitelji pravic slovenskega naroda - se ustavimo pri njihovem razumevanju takratnih razmer, pri njihovem pojmovanju Cerkve ter njenega razmerja do novega sveta.

Če je tedanje cerkveno vodstvo vzelo svetopisemsko priliko o pastirju, ki skrbi za svoje ovce, da se ne izgubijo, preveč ozko, samo se je postavilo v vlo-

¹ Victor Conzemius avstrijsko monarhijo imenuje "conscience du conservatisme en Europe (zavest konservatizma v Evropi)"; V. Conzemius, *L'Empire d'Autriche, v: Histoire du christianisme des origines à nos jours, Tome XI, Libéralisme, Industrialisation, Expansion européenne (1830-1914)*, ur. J. Gadille, J.-M. Mayeur, Descleé, Pariz 1995, 340.

go pastirja, ki ovcam, tj. vernikom, določa pravila verovanja in ravnanja, da ti dosežejo večno življenje, pa so t. i. liberalni katoliki sprejeli novoveško pojmovanje človeka in družbe ter njune svobode. To seveda ni pomenilo, da je Cerkev svobodi - temeljni liberalni zahtevi - nasprotovala. Temeljni razkorak med liberalnimi in njenimi idejami je bil v razumevanju svobode. Tako je v okrožnici *Libertas Praestantissimum* Leona XIII. iz leta 1888² - ki je pomenila že oddaljitev od skrajno nesprejemljivih cerkvenih stališč do novih idej in krogov, pri katerih se bomo ustavili v nadaljevanju razprave - svoboda predstavljena kot najimunitnejši Božji dar razumnim bitjem, torej ljudem, ki jim omogoča gospodovanje nad vsemi njihovimi dejanji. Toda v svojem verovanju, mišljenju in delovanju so ti dolžni upoštevati Božjo postavo, ki edina omogoča ravnanje v skladu s pravičnostjo in resnico. In ker je Kristus oblast razlaganja le te dal Cerkvi oziroma njenemu vodstvu, zna ta (oziroma to) edino določiti prave meje svobodi oziroma pokazati pravo pot, da človek lahko doseže svoj temeljni cilj - večno življenje. S tem pa je seveda prostor posameznikovega svobodnega delovanja močno zožen, gre v prvi vrsti za to, da ta v življenju upošteva načela in pravila, ki jih je določilo vodstvo Cerkve.

Nasprotno pa so liberalni katoliki (tako pri nas kot drugje) v verniku videli samostojnega posameznika, ki v življenju (lahko) upošteva krščanska načela, a se za njih odloča svobodno - saj je ugotovil, da so ta v skladu z zakonom in resnico, ki ju je odkril v svoji notranjosti, oziroma z njegovo vestjo - in ne, ker jih je predpisala Cerkev s svojo avtoriteto, ki je Božjega izvora. Hkrati so nasprotovali "zvezi med oltarjem in prestolom", saj sta po liberalnem pojmovanju družbeno-politično-tostranski red in duhovno-religiozno-nadnaravni red povsem ločena, zato hodita Cerkev in država vsaka po svoji poti (država se usmerja na uresničitev skupnega dobrega na tem svetu, Cerkev pa onostranskega).³

Pri slovenskih liberalnih katolikih ne najdemo idej o popolni ločitvi med tema t. i. popolnima družbama, saj naj bi država še vedno ostala krščanska, nasprotujejo pa pretesni zvezi med njima, saj ta omejuje svobodno delovanje tako države kot Cerkve. Njihovi odgovori na nastale razmere so različni, pogosto idejno nedognani in so si celo pri istem mislecu nasprotujoči. Pripadnost Cerkvi in sprejemanje njenih načel in norm, ki niso bila več v skladu z zunanjimi okoliščinami, ter poskusi, kako odgovoriti na nove potrebe človeka in naroda, pri katerih so se oddaljili od klasičnih krščanskih rešitev, so jih postavljali v nekakšno miselno razklanost oziroma celo protislovje. Liberalni katoliki so priznavali časovno pogojenost družbe in zato nasprotovali temu, da so temeljne družbene strukture nespremenljive in da je takšno, torej vedno enako in nespremenljivo, tudi cerkveno razmerje do družbe. Ravno priznavanje razvoja družbe in spremenljivosti katoliškega gledanja na njene temelje ter hkrati

² Prim. G. De Ruggiero, *Storia del liberalismo europeo* (1925), Editori Laterza, Bari 1995, 425-429.

³ Prim. G. Martina, *La Chiesa nell'Età del Liberalismo*, Morcelliana, Brescia 1988, 28-29.

zvestoba preteklosti, v prvi vrsti prepričanju, da ima Katoliška cerkev v posesti popolno resnico, sta v njih povzročala omenjeno razklanost.

Andrej Einspieler, (po našem mnenju) najbolj izrazit slovenski predstavnik liberalnega katolicizma, je tako leta 1849 v *Sloveniji* predstavil v nekaj člankih z naslovom *Sedajno stanje cirkve* - sicer pod vplivom dela *Die kirchlichen Zustände der Gegenwart* tübinskega profesorja Johanna Baptista Hirscherja (1788-1865) - svoj pogled na nastale razmere in ga je tudi skušal povezati z življenjem in verovanjem slovenskega naroda. Na vprašanje, ali bi Cerkev z "razrahljanjem" vezi, ki jo je dotedaj vezala na monarhijo, več pridobila ali izgubila, je zapisal: "Jaz pa mislim, ... da nevarnost ino boj cerkvi gotovo več koristiti zamoreta, kakor to, da bi se brezskerbno na svetne rame upirala, in da se bo v cerkvi, kedar ona v svojej neogiblivi nevarnosti in protečej zgubi vso svojo moč zbudi, tak krepko življenje razvilo, katero se je do sada v njej pogrešalo. Vse je torej na tem ležeče, da se cirkva silno povzdigne, in vse svoje moči na to obrne. Če ne, bo pa skusila, kaj se pravi: biti samostalen in ne imeti vlastne moči."⁴

Einspielerju je bila torej politična svoboda Cerkev - njen nov položaj v družbi - pozitivni dejavnik njenega razvoja. A Einspieler je zahteval demokratične spremembe tudi v sami Cerkvi: "Zraven ustavnih držav ne bo dolgo stalo samovladarstvo v cerkvi. Ravno tisto duhovno vrenje in gibanje, katero se pokazuje v državi, pokazuje se tudi v cerkvi. Tam hoče vsaki v vsih javnih zadevah kako besedo pregovoriti; ustavni in demokratični duh je prešinel narode; samovlade so nemogoče. Čisto samovladarsko opravljenje cerkvenih zadev je skoz in skoz proti duhu sedanjega časa, in je zraven vstavnega in demokratičnega življenja v državi le tedaj mogoče in stalno (haltbar), ako ves omikani del ljudstva od cirkve odpade, alj pa se v popolno mlačnost zastran vere in cirkve pogrezne."⁵ Tako je zagovarjal udeležbo vseh slojev vernikov (tudi laikov) na cerkvenih zborih, uvedbo slovenskega jezika v obrede in pri vodenju matičnih knjig, zahteval, da se krščanski nauk očisti vsega vraževerja in znanstveno utemelji, da se odpravi duhovniški celibat idr. Po njegovem mnenju bi Cerkev torej morala sprejeti novo stanje, tako je svoja razmišljanja v omenjenih člankih zaključil z besedami: "Jez držim za neodložljivo, da se kerščanstvo s tim gibanjem porazumi in poprijazni. Zad segovati po srednem veku, se mi zdi velika in zlo nevarna napaka."⁶

Po odpravi Bachovega absolutizma in začetku ustavnega življenja v monarhiji s t. i. februarским patentom leta 1861 je Einspieler začel izdajati list *Stimmen aus Innerösterreich* (1861-63). Kot pristaš liberalnih idej (kot so na primer svoboda, strpnost ter enakopravnost posameznikov in narodov) ter nasprotnik pretirane cerkvene konservativnosti in njenega nesprejetja novih razmer v svetu je zahteval ustanovitev liberalne stranke v Cerkvi ter, kot številni evropski liberalni katoliki v tistem času, svobodno Cerkev v svobodni državi. Ta "ne za-

⁴ *Sedajno stanje cirkve*, v: *Slovenija* 2 (1849), 309.

⁵ *Sedajno stanje cirkve*, v: *Slovenija* 2 (1849), 313.

⁶ *Sedajno stanje cirkve*, v: *Slovenija* 2 (1849), 320.

hiteva posebnih pravic za nobeno religijo in nobeno narodnost, ona privošči popolno svobodo in popolno enakopravnost; svobodna Cerkev ščiti vsa ljudstva kot obstoječa po božji milosti, spoštuje vsako narodnost in vsak jezik; zato se bojujemo v duhu svobodne Cerkve zoper moderni liberalizem, ki hoče zaslužniti Cerkev in zabrisati narodnost."⁷

Einspieler je brez dvoma dobro razumel, da med liberalnimi oziroma svobodomiselnimi idejami in liberalizmom kot političnim sistemom (še zlasti ko je ta na oblasti) obstaja razlika.

To je razvidno iz njegove drže po letu 1867, ko so večino v državnem zboru dobili nemški liberalci in začeli z bojem proti konkordatu med monarhijo in Svetim sedežem iz leta 1855 ter Cerkvi sploh. V šolski in verski zakonodaji, ki so jo le ti sprejeli v letih 1867 do 1874, je Einspieler v prvi vrsti videl le napad in grožnje za cerkveni položaj v državi. Takšna proticerkvena politika in njihove germanizatorske (torej protislovenske) težnje so sicer iz Einspielerja napravile velikega nasprotnika liberalistične oblasti v Avstriji in borca za cerkvene in narodne pravice, a je hkrati še vedno ostajal svobodomiselen duh.

Podobno kot Einspieler so si tudi Božidar Raič, Davorin Trstenjak, Matija Majar in drugi, vsak na svoj način, v drugi polovici devetnajstega stoletja v svojem publicističnem in političnem delovanju prizadevali za uveljavitev novih idejnih tokov v življenju Cerkve in njeno sprejetje novega pojmovanja družbe. Tudi po prvem slovenskem katoliškem shodu (1892), ki je nekako potrdil ločitev duhov po svetovnem nazoru (naprej le na Kranjskem), še vedno najdemo katoličane, ki so nasprotovali stališčem cerkvenega vodstva, po katerem naj bi bilo med svobodomiselnimi nazori in naukom oziroma vero Katoliške cerkve nepremostljivo razmerje. Tako je Anton Gregorčič (1852-1925) skušal ohraniti sodelovanje med katoličani in liberalci - poskus tega je tudi program kranjske Narodno-napredne stranke iz leta 1894.⁸

Naj omenimo še reformnega katolika Antona Vogrinca (1873-1947) in njegovo v nemščini napisano delo *Nostra maxima culpa* (1904). V njem je pozival Cerkev, naj se ta otrese svoje konservativnosti in naj se prilagodi razmeram časa; spodbujal je duhovnike, naj pospešujejo izobrazbo preprostega ljudstva in se povežejo z revnimi sloji prebivalstva; naj se politično udejstvujejo le, če je nujno; naj nikogar ne silijo s političnimi sredstvi k odločanju za vero idr. Raz-

⁷ Navaja I. Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Druga knjiga*, DZS, Ljubljana 1956, 360-62.

⁸ *Slovenski Narod*, št. 287, 16. decembra 1905: "Ta program sploh ni bil nikdar veren in točen izraz nazorov in ciljev narodnonaprednih Slovencev, marveč kompromis med kranjskimi naprednjaki in med izvenkranjskimi zmernejšimi klerikalci. Ne izdamo nobene tajnosti, ako povemo, da je temu programu kumoval dr. Gregorčič, ki je bil takrat zapleten v oster boj s sedanjim škofom Mahničem in je napram Mahnič Misijevi brezdomovinski intransigentnosti zastopal narodno stališče in zmernejši klerikalizem. Kakega značaja je ta leta 1894 kot kompromis med kranjskimi liberalci in izvenkranjskimi klerikalci sklenjeni program, si je lahko misliti. Rajni kanonik Klun ni dosti pretiraval, ko je rekel, da ta program ni družega, kakor 'prežvekan katoliški program'."

pravljajl je tudi o vprašanjih, ki se tičejo duhovniške discipline in cerkvenega življenja, in tudi sam predlagal vrsto reform.⁹

V obdobju med obema vojnama so katoliški tabor močno zaznamovala trenja med različnimi katoliškimi skupinami. Te so si nasprotovale predvsem v svojih pogledih, kaj je pravo(verno) katolištvo in kakšno stališče zavzeti do sprememb v družbi, konkretno, do marksizma in komunizma. Posebno mesto med njimi so imeli križarji oziroma kasnejši zarjani, ki so kot nasprotniki institucij in ustaljenih oblik življenja izstopali iz načrtanih okvirov in bili odprti do novih, tveganih idej. Zaradi liberalnih ali vsaj svojjskih stališč je vodstvo Cerkve nanje seveda gledalo z nezaupanjem. "Najlaže bi svojsko gledanje 'Zarjanov' imenovali liberalno gledanje, ker je to dediščina nekdanjega gledanja pravih in katoliških na pol liberalcev, ki so se prav tako plašili, da ne bi bili premalo 'svobodni' in 'neodvisni'," ¹⁰ je o njih zapisal Aleš Ušeničnik.

Katoliški liberalizem oziroma liberalni katolicizem je pri nas (morda) najbolj znan po napadih in kritiki s strani goriškega teologa Antona Mahniča (1850-1920).¹¹ A treba je pri tem poudariti, da je v svojih ocenah katoliškega liberalizma (in liberalizma sploh) izhajal iz uradnega nauka Katoliške cerkve, ki je do njiju imela povsem odklonilno stališče. Liberalno zahtevo po svobodi vesti in verskega prepričanja (kar bi hkrati pomenilo, da se odpravi krščanstvo oziroma katolištvo kot državno religijo) je že papež Gregorij XVI. v okrožnici *Mirari vos* (1832) obsodil kot "nepravo in nesmiselno maksimo ali rajši kot norost".¹² Papež je v njej obsodil tudi zahteve po ostalih svoboščinah (tiska idr.), opozarjal na nevarnost novih idej in novih združenj, ki zagovarjajo in širijo te svoboščine in ki v ljudeh vžigajo upor proti legitimnim vladarjem in proti vsem oblikam oblasti, celo najsvetejši. Še posebej negativno pa je ocenil razna združenja, ki so širila zahteve po ločitvi med Cerkvijo in državo ter zahtevali razpad "zveze med oltarjem in prestolom", kar je bilo zanj nekaj povsem nesmiselnega, saj je bila ta zveza "vedno zveličavna in tudi blagodejna tako za Cerkev kot državo".¹³

Obsodbo istih načel oziroma podobna stališča najdemo tudi v okrožnici *Quanta cura* (1864) papeža Pija IX. V njej najdemo sledečo misel: "Ne manjka mož, ki ... si drznejo učiti, da 'idealna oblika vladavine in civilni razvoj absolutno zahtevata, da se človeško družbo organizira in vodi tako, da se pri tem ne upošteva vloge religije, torej kot da bi ta ne obstajala, oziroma da se vsaj ne napravlja nobene razlike med različnimi religijami, med resnično religijo in neresničnimi'".¹⁴ Papež je torej odločno nasprotoval temu, da religija, kon-

⁹ Prim. A. Vogrinec, *Nostra maxima culpa, Kriza Katoliške cerkve, njeni vzroki in predlogi za izboljšanje*, Založba Znamenje, Petrovče 1996.

¹⁰ L.-j (=A. Ušeničnik), *Različno gledanje*, v: *Revija Katoliške akcije* 4 (1943), 53.

¹¹ Prim. A. Mahnič, *Več luči*, ur. A. Ušeničnik, zlasti razpravi *Liberalizem*, str. 45-51, in *Katoliški liberalizem*, str. 52-69, Katoliško tiskovno društvo, Ljubljana 1912.

¹² Gregorij XVI., *Mirari vos*, 15. oktobra 1832; v: *Le Libéralisme Catholique*, ur. M. Prélôt, F. Gallouédec Genuys, Armand Colin, Pariz, 1969, 135.

¹³ Gregorij XVI., *Mirari vos*; v: *Le Libéralisme Catholique*, 139.

¹⁴ Pij IX., *Quanta cura*, 8. decembra 1864; v: *Le Libéralisme Catholique*, 239.

kretno katolištvo, ne bi imelo nobenega vpliva na državno politiko oziroma izrinjevanju le tega iz političnega življenja. Še več, da država ni preprečevala napadov na katolištvo in Cerkev, razen če so ti ogrožali javni red in mir. Najdemo nadalje v tej okrožnici znova trditve, da so posameznikove pravice, kot na primer do svobode vesti, do verskega prepričanja, do svobodnega izražanja, za Cerkev nesprejemljive.

Še posebej je Pij IX. nasprotoval trditvi, da je temelj oblasti v državi volja ljudstva. Po njegovem mnenju naj bi bila takšna oblast, ki bi temeljila v ljudski volji in bi ne bila odvisna od najvišjega, Božjega zakona (in religije), nezmožna zagotoviti pravičnosti za vse. Prav tako je nezdružljivo s katoliškim naukom po njegovem mnenju stališče, da je najvišja oblast, ki jo je Kristus podelil Cerkvi, podrejena civilni oblasti oziroma da je cerkveni zakoni in predpisi ne obvezujejo niti v vesti, kolikor jih ni potrdila civilna oblast. Ravno tako nesprejemljivo stališče je tisto, po katerem naj bi Cerkev bila usmerjena le na uresničevanje onostranskega dobrega, kar pa zadeva blagostanje na tem svetu, pa je to izven cerkvene pristojnosti.

Okrožnico je spremljal *Syllabus* (1864), v katerem je bilo navedeno osemdeset stavkov, ki so bili nekakšne formulacije najpomembnejših zmot tistega časa. Obsojenih je bilo tudi nekaj tez, ki so se nanašale na liberalna načela oziroma liberalne poglede na razmerje med Cerkvijo in državo (družbo). Takšna so bila na primer stališča o ločitvi med Cerkvijo in državo (55. teza), da je dovoljeno odreči poslušnost legitimnim vladarjem in se jim upreti (63.), da ni več potrebno in koristno, da se katolištvu priznava mesto edine religije v državi, pri tem pa se druge izključuje (77.), da se dovoljuje javno svobodno izražanje misli in stališč, ki so glavni razlogi za širjenje kuge indiferentizma (79.), da se rimski papež lahko in mora spraviti z napredkom, liberalizmom in moderno civilizacijo (80.). Pri tem, da je Cerkev zavzela takšno stališče do novih idej, je nemajhno vlogo igralo dejstvo, da - čeprav najdemo med zagovorniki takšnih ali podobnih načel tudi katoličane (oziroma liberalne katolike, in to tudi na Slovenskem) - je bila večina njihovih zagovornikov po eni strani sovražna do Cerkve in katoliških načel, po drugi pa da ti svojih stališč niso znali primerno formulirati in predstaviti. Tako je Cerkev do njih in njihovih idej zavzela obrambno (in zato negativno) držo. Mahnič je torej le skušal dosledno uveljaviti uradna cerkvena stališča v konkretnem življenju, pri tem pa je v svojem idealizmu prezrl dejstvo, da med načeli in stvarnostjo vedno obstaja razkorak.

In kaj je potemtaka bil katoliški liberalizem oziroma kdo so bili liberalni katoliki? Primeren odgovor na to vprašanje je po našem mnenju dal britanski politik in zgodovinar John Acton (1834-1902) - tudi sam liberalni katolik - da so to tisti, ki ne želijo svobode zgolj za Cerkev, ampak ki jo hočejo tudi v Cerkvi.¹⁵ Liberalni katolicizem je torej po eni strani oblika katolištva, ki si je

¹⁵ Acton v pismu Döllingerju z dne 14. aprila 1870; navaja V. Conzemius, *Les foyers internationaux du catholicisme libéral hors de France au XIX siècle: Esquisse d'une géographie historique*, v: *Les catholiques libéraux au XIX siècle*, Presse universitaire de Grenoble, Grenoble 1974, 16.

prizadevala, da bi Cerkev v vsakem času do sveta zavzela pravilno (dialoško) razmerje, in sicer kot del sveta samega, in ne kot nekaj nad njim ali poleg nje-ga. Po drugi strani pa je vedno bil tudi gibanje cerkvene obnove in prenove, ki naj bi jo pripeljalo do večjega spoštovanja svobode in dostojanstva osebe tudi v njej sami. Takšna abstraktna opredelitev je seveda nepopolna, saj je liberalni katolicizem zares razumljiv šele, v kolikor ga povežemo s konkretnimi idejno-politično-zgodovinskimi okoliščinami, ki povzročijo njegov nastanek in dolo-čijo njegove idejne temelje.¹⁶ V slovenskem primeru je bil tako odvisen od okoliščin, v katerih se je v posameznih časovnih obdobjih znašel, in od idej, s katerimi se je soočil slovenski narod (torej od idej liberalizma v devetnajstem stoletju oziroma komunizma v medvojnem obdobju ter od njihovega vpliva na narodovo življenje).

In ob koncu še vprašanje: ali je bil liberalni katolicizem v slovenskih de-želah zgolj omejen na posamezne mislece ali pa je dosegel tudi širše ljudske množice? Odgovor na to vprašanje je večplasten. Če ga v njegovem prvem obdobju povežemo s prebujanjem zavesti slovenstva med ljudmi in prizade-vanjem za pravice slovenskega naroda - v tem delu so bili vsi liberalni katoliki zelo dejavni - lahko rečemo, da je našel svoje mesto tudi širše v slovenskem narodu (tako kot na primer na Irskem in v Belgiji v dvajsetih oziroma tridesetih letih devetnajstega stoletja), saj je v narodnem gibanju ne nazadnje šlo tudi za nasprotovanje "zvezi med oltarjem in prestolom", kolikor sta Cerkev in mo-narhija prej skupaj nasprotovali novim idejam in emancipaciji narodov ter skušali ohraniti dotedanji način vladanja. Po drugi strani pa je, kolikor ga razu-memo kot poskus stalnega soočenja (in dialoga) krščanstva in Cerkve z novimi idejami in razmerami, ostal zaprt v krogih katoliških razumnikov, ki so se nanje skušali odzivati, širših množic pa ni dosegel.

ZUSAMMENFASSUNG

DER LIBERALE KATHOLIZISMUS UND DIE SLOWENISCHE NATION

Als die Ideen des politischen und wirtschaftlichen Liberalismus in den vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts die Slowenen erreichten, waren diese als Slowenen und als Katholiken vor das Dilemma gestellt, entweder die neuen Ideen und Verhältnisse nur zu verurteilen und am bisherigen Weltbild der katholischen Kirche festzuhalten oder die moderne Gesellschaft und ihre Ideale zu akzeptieren. Die sogenannten liberalen Katholiken waren in allen Epochen darum bemüht, ein versöhnliches Verhältnis her-zustellen zwischen den unwandelbaren katholischen Wahrheiten und Ideen, mit denen die slowenische Nation in einer bestimmten Epoche konfrontiert war (Liberalismus des 19. Jahrhunderts bzw. Kommunismus der Zwischenkriegszeit). Für den liberalen Katholizismus in den slowenischen Ländern kann festgehalten werden, daß er - insofern man ihn in Verbindung mit dem Erwachen des slowenischen Nationalbewußtseins und mit dem Streben nach Rechten für die slowenische Nation im 19. Jahrhundert betrachtet

¹⁶ V. Conzemius, Discussion, v: Les catholiques libéraux au XIX siècle, 565.

- breite Aufnahme in der slowenischen Nation fand. Wo er dagegen als Versuch einer ständigen Auseinandersetzung (und eines Dialogs) des Christentums und der Kirche mit neuen Ideen verstanden wird, blieb er abgekapselt in katholischen Intellektuellenkreisen, die auf ihn zu reagieren versuchten. Die breiten Massen erreichte er jedoch nicht unmittelbar.

Aleš GABRIČ

VLOGA INTELEKTUALCA KOT POLITIČNEGA SUBJEKTA V ENOSTRANKARSKEM SISTEMU

Enostrankarski sistem v Jugoslaviji po letu 1945 je imel prva povojna leta ostre totalitarne oblike vladavine, po političnem preobratu, ki je bil posledica informbirojevskega spora med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, pa je bil v mnogočem modificiran. Od ostalih komunističnih režimov vzhodne Evrope se je razlikoval že po tem, da je bilo v času politične odjuge možno v medijih slišati ali prebrati tudi več kot eno stališče o istem problemu, pa čeprav je bilo že vnaprej jasno, katero bo obveljalo kot mnenje "večine delavskega razreda", ki ga vodi njegova avantgarda, komunistična stranka.

Več kot običajni smrtniki so smeli občasno povedati intelektualci, ki pa jih ni združevalo enako politično ali svetovno nazorsko opredeljevanje,¹ temveč kritiziranje napak družbenega sistema. Ker prave politične opozicije v Sloveniji, za razliko od nekaterih drugih delov Jugoslavije, ni bilo že od leta 1945, je lahko Komunistična partija Slovenije že takoj po vojni usmerila pozornost na tiste ugledne javne in kulturne osebnosti, za katere je pričakovala, da bi lahko v kratkem ali pa bolj dolgoročno postali žarišče zbiranja nezadovoljstev z novim sistemom. Pri tem je, hote ali nehot, posameznikom pogosto pripisovala dosti večjo težo in vlogo, kot so si jo pripisovali sami ali so jo imeli v krogu somišljenikov. Povsem zavestno pa so takšno vlogo potencirali na sodnih procesih in v javnih medijih, saj je komunistična oblast na ta način opravičevala početje notranje uprave. Pred raznovrstnimi komisijami, policijskimi preiskovalci in tudi na velikih političnih sodnih procesih so bili namreč tarča oblastnikov tudi javni delavci, pri čemer je bil znaten delež univerzitetnih profesorjev, književnikov in drugih intelektualcev.

Pozornost ideologov nove marksistične "veroizpovedi" je bila usmerjena zlasti na vodilne mislece tistega svetovnega nazora, ki so mu prevzeli idejni primat in h kateremu se je prištevala večina ljudi, katolištva. Toda tudi ti niso bili enega mnenja in je potrebno v njihovem odnosu do vladajoče elite ločiti več skupin, pa čeprav je komunistična oblast pogosto vse metala v isti koš z isto kratko oznako - klerikalec. Prva so bili seveda duhovniki in redovniki, ki pa jih tu ne mislim posebej obravnavati, saj zaradi podrejenosti direktivam katoliške cerkve sodijo bolj v okvir odnosa države in cerkve kot pa države in sa-

¹ O političnih in svetovnonazorskih delitvah med intelektualci v zadnjem predvojnem in v vojnem obdobju več glej: Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995.

mostojno mislečih intelektualcev.

Svojevrstno toleranco novih oblastnikov so uživali tisti katoliško misleči intelektualci, ki med vojno sicer niso bili odkriti pristaši OF, a so hkrati večkrat jasno pokazali, da ne nasprotujejo osvobodilnemu boju in so svarili pred potezami, ki bi jih lahko razumeli kot kakršnokoli, čeprav le malenkostno in posredno podporo okupatorju. V prvi vrsti je to veljalo za književnika Frana Saleškega Finžgarja in Franceta Koblarja, poleg njiju pa še za del sodelavcev Teološke fakultete ali Mohorjeve družbe, ki prav tako kot prva ni kazal političnih ambicij.

Bolj ostro je bilo stališče oblasti do znanih katoliških mislecev, ki so bili tudi politično aktivni. Med tistimi, ki se med vojno niso vključili v OF, je notranja uprava pozornost usmerila zlasti na t. i. katoliško sredino, na krog Andreja Gosarja in Jakoba Šolarja, medtem ko je bila znotraj koalicijskih vrst tarča komunističnih veljakov zlasti skupina krščanskih socialistov, ki se je zbirala okoli Edvarda Kocbeka. Iste značilnosti veljajo tudi za politike in kulturnike liberalnega, svetovno nazorskega prepričanja. Bolj ostro je bilo postopanje do uglednih oseb, ki so med vojno zaradi prevlade komunistov zapustile OF, npr. za krog Črtomirja Nagodeta in Ljuba Sirca, manj ostrine pa je notranja uprava pokazala do medvojnega zaveznika, člana vodstva OF Lada Vavpetiča.

Ob katoliško in liberalno usmerjenih javnih in kulturnih delavcih pa seveda ne smemo pozabiti tudi na notranje partijske boje, ki so bili posledica povsem vidne politike KP, da čim dlje od centrov odločanja odrine stare komuniste, voditelje slovenskih komunistov še pred letom 1937, ko je bila ustanovljena KPS in je vodstvo KPJ prevzel Josip Broz-Tito. Povojni slovenski voditelji so bili zlasti pozorni na kritike Dragotina Gustinčiča, Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca in Mirka Koširja.

Kljub različni ostrini, ki jo je komunistična politična elita kazala do omenjenih javnih in kulturnih ustvarjalcev, pa so do vseh skupaj čutili enako. Strah, da bi utegnil ta ali oni zaradi ugleda v javnosti postati središče zbiranja nasprotnikov obstoječega režima, je bil izhodišče razmišljanja komunističnih veljakov. Da bi se odkrižali njim nadležne konkurence, so jih na različne načine potiskali stran od centrov političnega odločanja.

Milejši način odkrižanja tovrstnih težav (ostrejše so bile seveda policijske preiskave, politično montirani sodni procesi, zaporne in tudi smrtne kazni) je bila politika, da ljudi, ki so tako in tako sloveli kot odlični strokovnjaki, "zatrejo" v strokovne ustanove, kjer bodo dovolj strokovno obremenjeni lahko koristili družbenemu razvoju in ne bodo več imeli časa ubadati se še s političnimi problemi. Najlaže je bilo seveda s takimi, ki niso imeli političnih ambicij. Fran Saleški Finžgar je še nadalje ostal tajnik in urednik Mohorjeve družbe, France Koblar pa je bil imenovan za enega od prvih štirih rednih profesorjev nove Akademije za igralsko umetnost. Je pa Koblar po vojni prepustil mesto predsednika Društva slovenskih književnikov - kot kulturnega društva z največjo politično težo - partijskemu človeku Mišku Kranjcu. Andrej Gosar je kot redni profesor pravnih predmetov predaval na Tehniški fakulteti, Jakob

Šolar je bil sodelavec Akademije znanosti in umetnosti, Črtomir Nagode je bil zaposlen na Znanstvenem inštitutu, Lado Vavpetič pa je bil kot odstavljani minister prve povojne slovenske vlade leta 1946 izvoljen za rednega profesorja Pravne fakultete. Tudi stare komuniste so postavljali stran od političnih, na ugledna mesta v kulturnih ustanovah. Dragotin Gustinčič je bil imenovan za prvega dekana leta 1946 ustanovljene Gospodarske (kasneje Ekonomske) fakultete, Prežihov Voranc je bil od ustanovitve jeseni 1945 pa do svoje smrti predsednik Ljudske prosvete Slovenije (kasnejše Zveze kulturnih organizacij Slovenije, današnje Zveze kulturnih društev), Mirko Košir pa je bil imenovan za predavatelja na Juridični in Gospodarski fakulteti. Za vse pa je tudi veljalo, da je morebitnemu izreku politične ali zaporne kazni avtomatsko sledila tudi odpustitev iz službe.

Takšna politika onemogočanja vidnih javnih in kulturnih delavcev je bila vsaj s stališča vladajoče stranke še razumljiva v prvih povojnih letih, ko se je zanimala za monopoliziranje političnega in gospodarskega prostora, se pa je vrnila kot bumerang sredi petdesetih let, ko se je začela partijska pozornost preusmerjati na kulturno področje. Soočili so se z dejstvom, da se je politično zanesljiv kader v preteklem desetletju zanimal le za politične in organizacijske naloge, da pa ta ni bil kos razpravljanju o zahtevnejših strokovnih problemih in ni užival pretiranega ugleda. V začetku leta 1958, ko so komunisti načrtovali zavzemanje kulturnih ustanov (posledica te akcije je bila npr. visokošolska reforma, pa reelekcija s političnim poudarkom, afera Slodnjak in ukinitvev Revije 57), je vodstvo ZKS ugotovilo: *"Pretežna zaposlitev komunistov pri organizacijskem delu je povzročila, da so se strokovno izpopolnjevali politično neaktivni omahljivci ali celo nasprotniki. Hkrati smo tudi nasprotnike z operativnih in vzgojnih mest predstavili v kulturne in znanstvene ustanove, zlasti muzeje, knjižnice, Univerzo in AZU. Teza, da je stvar komunistov samo politika, strokovnost in ustvarjalnost (znanstvena ali umetnostna) pa je izven njihovega vplivnega področja, se je tedaj zdela toliko veljavnejša, ker jo je podpirala naša lastna praksa.*

*Po nekaj letih, ko so bile prve organizacijske naloge v glavnem opravljene in je stopilo v ospredje vsebinsko delo, se je izkazalo, da se komunisti niso razvijali in je strokovni nepolitični kader dobival vse večjo veljavo. Po mnogih reorganizacijah je nepolitični strokovni kader prevzel tudi vodstvo cele vrste znanstvenih in kulturnih ustanov."*²

Prvič so se kulturna vprašanja v širšem obsegu znašla na dnevnem redu najvišjega političnega vodstva KPS jeseni 1947. 24. septembra tega leta je politbiro CK KPS ugotovil, da *"vprašanje univerze, akademije znanosti, filma i.t.d. zahteva vsako za sebe konkretno obdelavo predlogov in sklepov."*³ Da je inteligenca pritegnila pozornost najvišjega partijskega vodstva, je bila delno

² Arhiv Republike Slovenije (ARS), Fond centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije III (CK ZKS III), š. 76, Nekaj podatkov o razvoju političnih problemov na kulturnem področju v Sloveniji, str. 7.

³ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje biroja z dne 24. 9. 1947.

tudi posledica dejstva, da je ob njenem nadzoru odpovedal sistem partijske kontrole, kajti kot je poročal Boris Kraigher, *"imajo okrajni komiteji o njej mnenje, da je prepametna in se je nekako bojijo ter jo vsled tega več ali manj puščajo v nemar"*. Politično najbolj problematično je bilo, kot je poudaril Kraigher, ravno v najvišjih kulturnih krogih: *"Prav tako ali še slabše je vprašanje s kulturniškimi in umetniškimi krogi. Morda še toliko težje, ker so tam partiji umetniki manjših umetniških sposobnosti, ki naravnost terorizirajo ostale in s tem otežujejo delo. (...) Članom Partije pa bo treba dokazati, da nič ali bore malo znajo ter da je v njih domišljavost, s katero si zapirajo nadaljnji razmah. Čeprav so oni naša osnovna pozicija v teh krogih, vendar prav radi te lastnosti izgubljajo na pomenu."*⁴

Toda v drugi polovici štiridesetih let so vodilni komunisti na te probleme še vedno gledali kot na postranske težave, pa čeprav je že takrat prišlo do številnih konfliktov med državo in kulturnimi ustanovami. Toda to so bile še vedno "stranski produkt" političnih obračunavanj, ko je političnemu obračunu avtomatsko sledila tudi odpustitev iz služb in je del proforskega kadra moral zapustiti univerzo ali druge znanstvene ustanove, ko so političnim obtožbam avtomatsko sledile izključitve iz umetniških društev, izguba določenih socialnih ugodnosti za kulturne ustvarjalce ipd.

Do povsem novega odnosa med državo in kulturnimi ustanovami in ustvarjalci je prišlo v začetku petdesetih let, v času odpiranja Jugoslavije zahodnim vplivom. Na kulturno prizorišče je začela stopati mlajša generacija ustvarjalcev, ki je niso obremenjevali predvojni ali medvojni politični boji. Ta inteligenca se ni z nostalgijo spominjala starih časov in je niso toliko zanimala nasprotja neke minule in socialistične dobe, temveč bolj kontroverznost sedanjosti. Z nostalgijo je na neke minule čase npr. gledal del s cerkvenimi strukturami ozko povezane katoliške inteligence, ki mu niso šli iz glave časi, ko je katoliška ideologija gospodarila v politiki, ekonomiji in šolah, in se po vojni ni mogla kar preprosto soočiti z dejstvom, da v gozdovih gospodarijo drugi ljudje in da so križ in verouk v šolah zamenjale drugačne podobice in molitvice. Tudi predvojna inteligenca, bodisi katoliška ali liberalna, ni mogla preprosto pozabiti časov, ko je zasedala najuglednejša mesta v družbi in bila ob večerih rada viden gost na uglednih sedežih gledališča, opere in drugih javnih ustanov. Toda po vojni so bile najimenitnejše lože rezervirane za veljake nove politične elite.

Z vsemi temi težavami, nostalgичnimi spomini in v preteklost zazrtimi pogledi, se mlada inteligenca, odraščajoča v vojnih in povojnih letih, ni srečevala. Prav tako njen pogled ni bil zazrt in odet, tako kot pogledi vladajoče komunistične elite, v protinacizem in protifašizem, saj te nevarnosti enostavno niso več čutili. Težave mlajše generacije intelektualcev, ki se je uveljavila v petdesetih letih, ko je bila v tretjem desetletju svojega življenja, niso bile niti sanje o izgubljenih veljavi in ugledu, gozdovih, tovarnah, graščinah in ostalem imetju, niti fašizem ali nacizem, temveč povsem preproste težave odraščajočega inte-

⁴ ARS, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje CK-ja, 29. 10. 1947, str. 4.

lektualca pred kritično točko svojega življenja, ko se po dosegu formalne izobrazbe odloča za nadaljnjo življenjsko pot, ko stopa v svet odgovornosti in poskuša reševati svoje osnovne eksistenčne težave, ko si išče službo, razmišlja o zaslužku in rešuje stanovanjsko vprašanje.

Težave, ki so po večini enake vsem mlajšim generacijam, ki jih ne obremenjujejo premiki velikih dob, ki niso občutili in jih v tolikšni meri kot neozdravljive nostalgike ne zanima neka minula veličina, slava ali grenkoba, ki ne gradijo na nasprotovanju politiki, ki je trenutno ni in zato ne predstavlja nevarnosti. Toda pogled ljudi z vrha, ki so si izborili v družbi dovolj močne pozicije in ki se ne soočajo z osnovnimi eksistenčnimi težavami, je bistveno drugačen. Protikatolicizem v času, ko katolištvo ni imelo velike moči ali pa povojni protinacizem in protifašizem, ko nista bila več realna sovražnika, je tako kot protikomunizem v časih, ko je ta že poražen, pač pogled s političnih višav, ko tam spodaj ne vidiš več dobro, da ljudje, ki jim ni omogočeno uresničevati lastnih želja, ne živijo zadovoljnega, polnega in človeka dostojnega življenja.

Poleg tega je mlajša inteligenca, ki se je uveljavila v petdesetih letih ob literarnih revijah mlade generacije, rasla iz realnosti socialistične družbe in je nanjo, vsaj formalno, tudi prisegala. Njim, tako kot npr. starejšim generacijam intelektualcev, zato vodilni komunistični ideologi niso mogli očitati (čeprav izmišljenega) konservativnega, protidelavskega ali profašističnega delovanja v že minuli predvojni ali vojni dobi. Prva v seriji ljubljanskih kulturniških revij mlajše generacije, ki so jo začeli komunistični ideologi kritizirati zaradi "protisocialistične" vsebine prispevkov, je bila revija *Beseda*, ki je izhajala v letih 1951 do 1957, ko so jo oblastniki ukinili. Sledile so ji *Revija 57* (1957-1958), pa *Perspektive* (1960-1964), ob tem pa je potrebno dodati še, da so podobne revije krajši čas izhajale tudi v drugih slovenskih mestih. V teh revijah so se uveljavili mlajši književniki ter intelektualci in izraziti polemiki, ki so začeli zasedati asistentska mesta na univerzi, npr. Taras Kermauner, Jože Pučnik, Janko Kos, Veljko Rus itd. Na prve ideološke kritike z oblastniške strani so se odzvali z jasnim izjasnjevanjem, da izhajajo iz "današnje" stvarnosti, da so za socialistični razvoj in naj zatoorej tisti, ki mislijo drugače od njih, ne izkrivljajo pomena njihovih misli in naj jim ne podtikajo *"napačne politične legitimacije"*.⁵

Ta mlajša generacija ni skusila strahu in političnega terorja prvih povojnih let tako kot starejši intelektualci in je bolj pogumno kritizirala napake sedanjosti. Če se je torej v iskanju možne opozicije pozornost vodilnih komunistov v drugi polovici štiridesetih let obračala predvsem proti uglednim javnim in kulturnim delavcem iz katoliškega in liberalnega kroga, ki so se pred vojno tudi močno strankarsko udeleževali, se je sredi petdesetih let težišče pozornosti preneselo na ljudi, ki dotlej še niso bili s črnimi pikami registrirani v policijskih kartotekah.

Na nevarnosti, kje lahko še računajo na opozicijo proti obstoječemu režimu

⁵ Glej npr. uvodnik v: *Beseda*, II, 1953, št. 1, str. 1.

potem, ko so že obračunali s predvojnimi in vojnimi nasprotniki, je na partijskem kongresu novembra 1952 v Zagrebu Josip Broz Tito s prstom pokazal na znanstvene ustanove, zlasti univerze.⁶ Tudi v Sloveniji je bila vse večje pozornosti režima deležna ljubljanska univerza, ob njej pa še mlajša inteligenca okoli literarnih revij, posamezni znanstveni inštituti in vse bolj tudi Društvo slovenskih književnikov (današnje Društvo slovenskih pisateljev). Predsednik slovenske vlade Boris Kraigher je npr. novembra 1955 opozoril, da se "*sovražni kader*" utrjuje zlasti na filozofski fakulteti,⁷ zato tudi ne preseneča, da je čez poldrugo leto ocenil, da je reelekcija "*politična akcija*",⁸ pa čeprav naj bi bilo jasno, da bi morali pri tem postopku odločati edinole strokovni argumenti.

Sredi petdesetih let, ko se je v Jugoslaviji Zveza komunistov odločila, da bo na vsak način poskušala zavladati tudi v kulturnih ustanovah in ko so socialistični svet pretresali politični nemiri, je začelo prihajati do vse hujših zaostrovanj med oblastjo in političnim direktivam neposlušno inteligenco. Boris Zihlerl je vodstvu ZKS 14. maja 1957 takole opisal razpoloženje med kulturniki: "*Zlasti po dogodkih na Madžarskem in Poljskem so se med kulturnimi delavci začele več ali manj prikrite razprave in kritike govora tov. Kardelja v skupščini decembra 1956 - o odnosih družbenih sil in o vlogi madžarske inteligence ob dogodkih na Madžarskem. Ne samo v Sloveniji, temveč tudi drugod, izražajo kulturni delavci mnenje, da bi bilo potrebno revidirati postavke o vodeči vlogi delavskega razreda v procesu socialistične graditve in v današnjem družbenem razvoju, češ da so dogodki v zadnjem času pokazali, da je vodilni faktor inteligenca, zlasti književniki. Ta dvom je prišel do izraza tudi v razgovorih z delegacijo poljskih književnikov, katerim so naši književniki kot prvo zastavili vprašanje, kako so poljski književniki pripravljali oktobrske dogodke, dalje na razpravah v zvezi z novim programom ZKJ.*"⁹

Politična elita je torej začela v drugi polovici petdesetih let ocenjevati tisto inteligenco, ki je nasprotovala tej ali oni postavki družbenega sistema kot političnega sovražnika, nasprotnika, reakcionarja, malomeščana. Pogosto so uporabljali tudi izraz opozicija, čeprav se moramo zavedati, da tega ne smemo enačiti s politično opozicijo v večstrankarskem sistemu. Opozicijo v komunističnem sistemu je potrebno razumeti kot somišljenike v idejnem in svetovno nazorskem pomenu, ki se večinoma ne združujejo v politično ali drugačno formalno skupino, opozicionalno etiketo pa ji je prilepila tudi vladajoča elita v permanentnem strahu za svojo oblast in privilegije. Toda vsaj v Sloveniji glasnejših javnih razmišljanj o spreminjanju državnopravnega okvira in notranje politične ureditve, z redkimi izjemami, v obdobju socialističnega sistema, med inteligenco ne zasledimo vse do osemdesetih let, ko je začela država pokati po vseh šivih.

⁶ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo. VI. kongres Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije). Ljubljana 1952, str. 90-91.

⁷ ARS, CK ZKS III, š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 25. 11. 1955.

⁸ ARS, CK ZKS III, š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14. 5. 1957.

⁹ Prav tam, str. 6-7.

Politični pomen kulturniške "opozicije" je bil za politične pragmatike v vladajoči stranki v tem, da je bila sposobna producirati sveže ideje in pobude za nadaljnji družbeni razvoj, česar oblastniška, v lastno politično moč zaverovana politična in tej podrejena intelektualna elita ni bila sposobna. Posamezne pobude, ki so jih sicer izrazili intelektualci, si je lahko partija kasneje prisvojila in jih kot svoje uvrstila v politični program. Ko je tako npr. Društvo slovenskih pisateljev oktobra 1950 v resoluciji zapisalo: *"Slovenski književniki se ne moremo strinjati s takozvanimi zveznimi založbami, ki v resnici niso zvezne, ker izdajajo samo v srbskem in hrvaškem jeziku, ne pa tudi v slovenščini in v makedonščini, dobivajo pa papir iz zveznega kontingenta"*,¹⁰ je zaradi tega iz Beograda v Ljubljano prišel Boris Kidrič, ocenil resolucijo in misli za klevetniške, šovinistične in nacionalistične in od slovenskega vrha zahteval politično akcijo proti tovrstnim idejam.¹¹ Toda dobro desetletje kasneje je slovenski svet za znanost ocenil, da zvezni sklad za znanost ne deluje tako, kot bi si Slovenci želeli in da *"nikakor pa ne sodi v njegovo dejavnost na primer financiranje fundamentalnih raziskovanj, tako imenovanih 'zveznih' inštitutov (ki so po dosedanjih izkušnjah zvezni samo po virih financiranja)"*.¹² Sorodne besede, a enake misli, pa vendarle povsem različna politična ocena. V prvem primeru jo je slovenski partijski vrh napadel kot nacionalistično in šovinistično, v drugem slučaju pa je bila že del političnega programa slovenskih oblastnikov.

Državna oblast je od srede petdesetih let štela za najmočnejšo opozicijo prav mlajšo inteligenco. Nanjo je pozornost preusmerila tudi politična policija, ki so jo sicer v prvih povojnih letih še bolj zanimali OMS (=ostanki meščanskih strank). To je notranje ministrstvo dovolj jasno povedalo v letnem poročilu za leto 1958: *"Glede sovražno-propagandne aktivnosti ostankov meščanskih strank je poudariti, da se je le-ta v glavnem omejevala na razne diskusije in komentarje, to je, da ni bilo med njimi opaziti nekih organiziranih oblik sovražne dejavnosti, problem pa predstavlja mlajša inteligenca, ki se ne strinja s socialistično ureditvijo pri nas."*¹³ S tem je bil mišljen zlasti krog okoli Revije 57, naslednice Besede, za katerega je notranja uprava v obširnejšem poročilu za partijski vrh zapisala: *"V krogu svojih somišljenikov se trudijo ustvariti mnenje, da so preganjani kot opozicija, toda konstruktivna in napredna opozicija, ki je za to oblastveno preganjana. Oblast pa je s tem pokazala, da ni več napredna."*¹⁴

Čeravno je bila največkrat pod drobnogledom ocenjena kot opozicijska mlajša inteligenca, združena pri politično sumljivih literarnih revijah, se očitka "protisocialističnosti" niso otesli še številni drugi intelektualci, npr. duhov-

¹⁰ Arhiv Društva slovenskih književnikov, Resolucija o papirju in o tiskarnah. Priloga k Zapisniku izrednega občnega zbora Društva slovenskih književnikov, dne 6. oktobra 1950.)

¹¹ Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952. Borec, 43, 1991, št. 7-8-9, str. 622-623.

¹² Objave, št. 1, februarja 1962, str. 6.

¹³ A MNZ, A-13-O, Letno poročilo za leto 1958, str. 3-4.

¹⁴ ARS, CK ZKS III, š. 12, Naši nadaljnji ukrepi in rezultati preiskave proti skupini "Revije 57", str. 4.

ščina, krog še nekaterih revij in časopisov, ob koncu petdesetih npr. Naših razgledov, desetletje kasneje Prostor in čas, v osemdesetih Nova revija in Mladina, pa humanistika in družboslovje na univerzi itd.

Sprva je politična oblast na kulturniško "opozicijo" gledala bolj zadržano in po prvih nesoglasjih z mlajšo generacijo, po ukinitvi revije Beseda leta 1957, je vodstvo ZKS še menilo, da na obzorju niso hujši problemi: *"Teorije o apolitičnosti kulture, o iracionalizmu, subjektivizmu in brezidejnosti umetnosti so imele določen politični namen in praktični rezultat; izločiti vpliv marksizma in komunistov."*¹⁵ Toda ob radikalizaciji stališč intelektualcev, ko so ti kritike z idejnega področja, na katerem so se še vrtele v prvi polovici petdesetih let, v nekaj letih prenesli tudi na gospodarsko in politično problematiko, ko so se začeli dotikati "prepovedanih" tem, so se zaostrovali tudi odzivi z oblastniške strani. Ob obračunavanju po večini z istim krogom ljudi pol desetletja kasneje, je vladajoča elita o njem že razmišljala kot o potencialni politični opoziciji. Ob ukinjanju revije Perspektive leta 1964 je npr. Vida Tomšič omenila: *"V tem nastopu so iz revijalne oblike prešli na direktno akcijo. Platforma akcije je: rastoča materialna baza daje osnovo birokraciji v Sloveniji, da skozi materialno bazo zatira inteligenco (...) Tu vidijo posebno vlogo kulture, inteligence, ki se pretvarja v vlogo opozicionalne stranke, ker ne razvija drugega programa kot kritiko obstoječega."*¹⁶ Podobno je reagirala oblast še v drugi polovici osemdesetih let, ko so že bili na vidiku večji politični premiki. Prispevke za slovenski nacionalni program, zapisane v 57. številki Nove revije, je Zveza komunistov ocenila kot politične opredelitve in dodala, da se zato *"na 'prispevke' odziva s političnim jezikom in s političnim stališčem - ne glede na navidezno visoko strokovno argumentacijo nekaterih avtorjev teh 'prispevkov'."*¹⁷

Prelomna točka v obravnavanju kritik s strani kulturne srenje kot najpomembnejšega političnega problema je bil torej čas konca petdesetih in začetka šestdesetih let. To niti ni presenetljivo, če le bežno pregledamo tedanjo esejistično in umetniško produkcijo. Zlasti Revija 57 in še bolj Perspektive so širile teme polemiziranja z vladajočo elito s tedaj prevladujočega kulturnega tudi na gospodarska in politična vprašanja. Mlajša inteligenca je sprožila celo vrsto novih vprašanj, pri tem pa se ji je pridružil še del starejše generacije. Najostrejša pa so vsekakor bila razmišljanja v Perspektivah, o katerih je komunistična oblast že razglabljala kot o izrazito političnem problemu.¹⁸

Še več kot neposredna analiza določenega, političnega, kulturnega ali gospodarskega problema izpod peresa znanstvenikov je lahko povedal bolj posreden izraz umetnosti. "Izmišljene" osebe in dogodki so resda govorili o nečem

¹⁵ ARS, CK ZKS III, š. 76, Nekaj podatkov o razvoju političnih problemov na kulturnem področju v Sloveniji, str. 9.

¹⁶ Božo Repe: Obračun s Perspektivami, Ljubljana 1990, str. 62.

¹⁷ Citirano po: Nova revija, XIII, 1994, št. 141-142, priloga Ampak, str. 44-45.

¹⁸ Tem vprašanjem je bil posvečen simpozij Slovensko perspektivovstvo kot kulturno dejanje in intelektualno gibanje; glej objave prispevkov in razprave v: Borec, 1994, št. 535-537 in Borec, 1996, št. 551-552.

tretjem, toda avtorjev junak je lahko dovolj jasno aludiral na prepovedane teme. Tudi "licentia poetica", umetniška svoboda, ni bila brez meja in so ji oblastniki pristrigili peruti. To ali ono revijo so ukinili ali prepovedali posamezno številko, prepovedali uprizorjanje nekaterih gledaliških del ali kakšen film pospravili v "bunker".

Toda vse to ni pogasilo idej, ki so se s še hujšo ostrino pojavile v kriznih časih začetka osemdesetih let. Le malce pred tem, leto dni pred Titovo smrtjo, je vodstvo ZKS ocenilo varnostne razmere v Sloveniji kot ugodne in stabilne, med opozicijskimi silami pa naštel po večini različne skupine intelektualcev. Kot *"pomembnejšo skupino, ki opozicijsko deluje iz prozahnih buržoazno pluralističnih in filo krščanskih pozicij"*, je omenila krog Edvarda Kocbeka, v katerega je štela še del mlajše duhovščine, bivše sodelavce ukinjene revije Prostor in čas ter krog zamejske izobraženske emigracije okoli Alojza Rebule, pri čemer so poudarili, da *"za povezovanje te skupine s somišljeniki v zamejstvu in med politično emigracijo izrabljajo vsakoletna srečanja slovenskih političnih emigrantov in drugih desničarskih izobražencev na Občinah pri Trstu, ki jih organizira konzervativno Društvo slovenskih izobražencev iz Trsta."* Precejšnje pozornosti je bila deležna še duhovščina in uradna rimokatoliška cerkev na Slovenskem, od znotraj partijske opozicije bivši informburojerci ter *"tehnoliberalistično usmerjena skupina bivših politikov, kulturnikov in javnih delavcev"* s Stanetom Kavčičem, ki so bili odstavljani v začetku sedemdesetih let. Med izrazitejšo intelektualnimi skupinami je bil dan velik poudarek *"anarholiberalistično in deloma tudi nihilistično"* naravnanim humanistom in družboslovcem sartrovske, heidegerjanske in njim sorodnim zahodnim filozofskim strujam: *"Anarholiberalistična skupina je dokaj homogena, intelektualno dosti močna, kulturno in strokovno uveljavljena. Tvori jo mlajša inteligenca družboslovne smeri, nekateri filozofi, publicisti, kritiki in drugi javni delavci. Zlasti močnejše so njene pozicije na področju kritike, reproduktivne umetnosti, književnosti in publicistike. Neposredno na meji z anarholiberalizmom so nekateri družboslovci, privrženci Pirjevčevega kroga, ki so bili tudi odstranjeni iz pedagoškega procesa na FSPN (Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, op.p.) v Ljubljani. Ti so na svojih področjih med bolj ustvarjalnimi, imajo strokovni ugled in pogosto velik vpliv in možnosti na oblikovanje strokovnega in tudi javnega mnenja preko tiska, revij in drugih sredstev nformiranja ter knjig."* Ta skupina je imela stike tudi s tržaškim slovenskim krogom, močan je bil njen vpliv v literaturi in gledališču, v jugoslovanskem merilu pa so imeli stike s prav tako politično spornimi intelektualci. Pozornosti notranje uprave so bila deležna tudi študentska gibanja, ki so v drugi polovici sedemdesetih let nekoliko spremenila taktiko: *"Težišče aktivnosti so s fakultet in njihovih struktur prenesli v zasebno sfero (z elementi ilegalnega) in na študentsko zabavno in kulturno področje."*¹⁹

Vsaj ob koncu sedemdesetih let vodstvo CK ZKS potencialni opoziciji še ni

¹⁹ ARS, Fond Edvarda Kardelja, š. 126, dok. 6599, Informacija s 14. seje Predsedstva CK ZKS o varnostnih razmerah in delovanju opozicijskih sil v SR Sloveniji, 29. 1. 1979.

pripisovalo večjega pomena in vpliva na družbeni razvoj: *"Vendar pri tem predsedstvo CK ZKS ocenjuje, da prisotnost teh sil, ki niso formirane kot programska enotna opozicija, v tem trenutku in v sedanji družbenoekonomski in mednarodni situaciji ne ogroža stabilnosti socialističnega samoupravnega razvoja republike."*²⁰

Toda že nekaj let kasneje so bile karte na novo premešane. Za razliko od petdesetih in njim sledečih let, je bila kulturniška "opozicija" že vse bolj prava opozicija, z izdelanim političnim programom in voljo, da ga uresniči. Pri tem sta prednjačila krog Nove revije in Društvo slovenskih pisateljev. Politizacija njihovega delovanja je šla v zadnjem desetletju enopartijskega sistema celo tako daleč, da so po spremembi političnega sistema nekateri spraševali, ali sploh še potrebujejo društvo, ki ni več prisotno v političnem prostoru. In sedanji predsednik Društva slovenskih pisateljev Evald Flisar jim je odgovoril takole: *"Rekel bi, že dvajsetič, da Društvo pisateljev ni več center političnega dogajanja, ker se ni več treba osamosvajati. Center političnega dogajanja je zdaj parlament, tako kot v vseh državah z demokracijo. Ni več totalitarne države, ki bi ljudem odrekala pravico do svobodnega izražanja mnenj. Pisatelji niso več poklicani, da bi artikulirali potrebe in želje naroda, za kar so bili v bližnji preteklosti najprimernejši. Njihov projekt je uspel in zdaj morajo živeti s posledicami tega uspeha. Ena od posledic je ta, da pisatelj ne more več govoriti politično, ne da bi hkrati govoril strankarsko oziroma tako, da ne bi ta ali ona stranka njegove izjave prej ali slej izrabila v svoje namene."*²¹

Flisar je govoril predvsem kot predsednik Društva pisateljev, toda misel je možno razširiti tudi na druge intelektualce, ob tem da moramo seveda "pisatelja" (v Flisarjevih besedah) razumeti širše kot intelektualca, ki je bil politično močnejše angažiran v časih, ki niso bili tolerantni za "drugачno" politiko. Toda kljub vsemu ostaja ta intelektualec v prvi vrsti strokovnjak na svojem področju, saj je bilo njegovo "politično angažiranje" bolj posledica praznine, ki jo v totalitarnih sistemih povzroča odsotnost političnega polemiziranja in s tem povezanega pritoka novih, svežih idej.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ROLLE DES INTELLEKTUELLEN ALS POLITISCHEN SUBJEKTS IM EINPARTEIENSYSTEM

Im Einparteiensystem des sozialistischen Jugoslawien wurde die Rolle, die in den parlamentarischen Demokratien die politische Opposition spielt, wenigstens teilweise von unabhängig denkenden Intellektuellen übernommen, die sich nicht den Forderungen der neuen politischen Elite fügen wollten. Nach innen handelte es sich um eine heterogene Gruppe, die sich in zwei größere Kategorien zusammenfassen ließe. Zu

²⁰ Prav tam, str. 20.

²¹ Delo, XXXIX, št. 47, 27. 2. 1997, str. 13.

der ersten gehörte eine Reihe wegen ihrer Auftritte in Öffentlichkeit und Kultur vor und während des Kriegs hoch angesehener Persönlichkeiten, die meistens auch politisch engagiert waren. Diejenigen, die die kommunistischen Machthaber nicht der politischen Kollaboration in den Kriegsjahren bezichtigen konnten, versuchten sie politisch unschädlich zu machen, indem sie ihnen angesehene Posten in kulturellen Institutionen zuwiesen, die von den Zentren der politischen Entscheidung entfernt waren. Mit der Zeit mußten sie jedoch feststellen, daß auch diese Politik nicht die gewünschten Früchte trug, zählten die führenden Staatsmänner doch vor allem die Universität zu einem der Zentren der Regimegegner.

Bereits am Anfang der fünfziger Jahre bereitete den führenden Kommunisten vor allem die junge Intellektuellen-Generation zunehmend Kopfzerbrechen. Das Weltgefühl der letzteren stammte aus der Nachkriegszeit, sie war nicht mit der Zwietracht der Vor- und Kriegszeit belastet. Die Vertreter dieser Generation scharten sich um einzelne Zeitschriften, die von den Behörden eine nach der anderen eingestellt wurden. In den fünfziger Jahren wurden derartige Schwierigkeiten von der kommunistischen Führung im allgemeinen noch als geistige und kultur-politische Differenzen gedeutet, an der Wende zu den sechziger Jahren dagegen bezeichnete sie junge Intellektuelle bereits ausgesprochen politisch als Opposition, die sich den Prinzipien des politischen und wirtschaftlichen Systems widersetze.

Janko PRUNK

SLOVENCİ V JUGOSLAVIJI MED CENTRALIZMOM IN FEDERALIZMOM 1918-1991

Razvoj med centralizmom in federalizmom jugoslovanske države je ključno vprašanje slovenskega narodnopolitičnega razvoja v okviru te države.

Tema se intenzivno prepleta tudi z vprašanjem Zedinjene Slovenije, zato se ga v svojem predavanju ne bom mogel izogniti in bom tako morda ponovil kaj, kar je že povedal v svojem referatu prof. Vasilij Melik. Temu se ne da izogniti, če hočem kolikor toliko celovito predstaviti zastavljeni problem.

Profesorja Melika moram ponavljati tudi zaradi tega, ker je temu problemu v slovenski historiografiji do sedaj prispeval nekaj pomembnih ugotovitev, ki jih upošteva tudi moj referat.¹ Ker v referatu ne bom posebej navajal že precej obsežne literature, naj omenim le, da sem se v njem opiral na svoje raziskave, narejene na virih, pa tudi na štiri avtorje, ki so o problemu največ pisali in prišli do marsikatero dragocene ugotovitve, ki še vedno velja: to so prof. dr. Metod Mikuž, prof. dr. Janko Pleterski, prof. dr. Tone Ferenc in dr. Jurij Perovšek.²

Ob konkretnem odločanju za Jugoslovansko državo ob koncu prve svetovne vojne so Slovenci oziroma vsaj njihova najmočnejša politična stranka SLS povedali tudi, kako si predstavljajo bodočo jugoslovansko državo in tako uravnotežili izrazito utopične in voluntaristične izjave o enotni državi jugoslovanskih narodov ali kar enega jugoslovanskega naroda, ki so se ponavljale od majniške deklaracije pa do jeseni 1918 in so bile potrebne za uspešno propagando rešitve vprašanja jugoslovanskih narodov habsburške monarhije v mednarodni politiki.³

Najbolj prominentne izjave v duhu enotnosti so bile: Krekova iz začetka sept. 1917 v članku Za narodno zedinjenje v časopisu Hrvatska država: "Zedi-

¹ Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, let. XXII (1982), str. 19-24.

² M. Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965; J. Pleterski, Narodi, Jugoslavija, revolucija, Ljubljana 1987; isti, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971; J. Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, Prispevki za zgodovino del. gibanja, let. XXV (1985), str. 49-75; T. Ferenc, Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasedanju AVNOJ, Zgodovinski časopis, let. 44 (1990), str. 91-100.

³ J. Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, Prispevki za zgodovino del. gibanja, let. XXV (1985); isti, Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci v novembru 1918, Prispevki za novejšo zgodovino, let. XXVIII (1988), str. 41-61; J. Prunk, Slovenci in ustanovitev Jugoslavije, Revija 2000, št. 44-45 (1988), str. 1-17; isti, Slovenski narodni vzpon, Ljubljana 1992; M. Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje, Maribor 1974.

njenju in zedinjenemu jugosl. narodu enotno samostojno državo ... Zahteve Slovencev, Hrvatov in Srbov so pravične in v nujnem skladu z idejo razvitega zdravega naroda, uveljaviti pa se morajo brez ozira na kogar koli."⁴ Ali Koroščeva iz 3. oktobra 1918: "Ni je umetnosti na svetu, ki bi mogla Hrvate in Srbe ločiti od Slovencev, ki bivajo v tej državni polovici, kakor ni umetnosti, ki bi Slovence ločila od Hrvatov in Srbov onstran državnih meja. Slovenci, Hrvati in Srbi hočejo biti skupaj, skupaj živeti in skupaj umreti,"⁵ zapisana v bojazni, da bo dunajska vlada poskušala zadovoljiti le Hrvate z dodelitvijo državno-pravnega statusa in jih tako ločila od Slovencev, ki bi morali ostati v Avstriji, prepuščeni nemški oblasti.

Toda v prvi polovici oktobra 1918 je glasilo SLS Slovenec objavil serijo člankov svojega uglednega politika Frana Šukljeta z naslovom V zaželeni deželi, ki so v bistvu prinesli njegovo razpravo na seji Ustavnopravnega odseka Narodnega sveta. Bistvo teh stališč je v poglavju z naslovom Avtonomija v Jugoslaviji, kjer pravi, da se mora uprava vsake države prilagoditi naravnim razmeram, le tako je mogoče prebivalstvu zagotoviti varni obstoj in razvoj.

Pove, da se bodo Slovenci, Hrvati in Srbi, ki so bili skozi stoletja državno-pravno ločeni, lažje privadili eden drugemu, če se bodo mogli prosto gibati po svoje. Tako se vsakemu narodu omogoči svobodni 'razvitek' na naravni podlagi.

Zato predlaga, da bi kazalo jugoslovansko državo deliti na tri upravna ozemlja:

Slovenijo z Istro, Hrvatsko v ožjem smislu in Bosno-Hercegovino z Dalmacijo.

Nato še razloži zakaj Istro priključuje Sloveniji, kar je bilo v hudem neskladju s hrvaškim političnim programom. "*Istrske Hrvate prisvajam slovenski enoti, saj smo z njimi itak združeni v bratski ljubezni, obelodanjeni in preizkušeni v neprestanem boju proti skupnemu tlačitelju.*"⁶

Če pustimo ob strani Šukljetovo stališče o enem jugoslovanskem narodu, tedaj obče sprejeto, vidimo pri njem jasno izraženo prepričanje o potrebnosti politično upravne avtonomije posameznih bodočih dežel jugoslovanske države, med njimi tudi Slovenije.

To stališče je SLS zastopala v politiki prve jugoslovanske države, ga razvijala do federalističnih zahtev, ga instrumentalizirala v svoji politiki do Beograda tudi v smislu oportunističnega odlaganja te rešitve.

Na avtonomistični, federalistični predlog SLS so se takoj odzvali liberalci z diametralno nasprotnim, centralističnim stališčem. Šukljetu sta odgovorila kar oba prvaka liberalne stranke, Ivan Hribar in dr. Ivan Tavčar v Slovenskem narodu. Hribar je kritiziral Šukljetove poglede o razdelitvi Hrvatske v dve enoti in o vključitvi Istre v slovensko enoto. Tavčar pa je zapisal, da si ne more predstavljati take jugoslovanske države, v kateri bi nastale posebna slovenska, po-

⁴ J. Prunk, Slovenski narodni programi, Ljubljana 1986, str. ...

⁵ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, Ljubljana 1992, str. 194-195.

⁶ Prav tam, str. 210-212.

sebna hrvaška in posebna srbska enota. Jugoslovanska država naj se takoj postavi na temelj, da v njej prebiva en sam narod. Pribil pa je, kar je bilo čudno za slovenskega pisatelja, da *"ne bodo pustili veljati teorije, da v jugoslovanskih deželah živi več narodov"*.⁷

Slovenska liberalna stranka je stališče narodnega unitarizma in iz tega izhajajočega državnega centralizma zagovarjala do konca prve jugoslovanske države in tako igrala na roko unitarističnih in centralističnih predstav pri najštevilnejšem in odločilnem srbskem narodu. Danes vemo, da so bili takšni pogledi liberalcev deloma posledica napačnih kulturološko-zgodovinsko antropoloških predstav o naravi narodnega vprašanja in ne samo stališče politične strategije boja zoper SLS.⁸

V enem mesecu obstoja svobodne države Slovencev, Hrvatov in Srbov, novembra 1918, je bil položaj Slovenije znotraj nje neke vrste konfederacija.⁹ Toda nova jugoslovanska država Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, ustanovljena 1. decembra 1918, je bila narejena na unitaristični in centralistični osnovi in je že januarja 1919 odpravila avtonomna zastopstva Slovenije, Hrvaške in BiH.

SLS je zahtevala avtonomijo za Slovenijo že v svojem programu za volitve v ustavodajno skupščino, novembra 1920. V ustavni debati pa je februarja 1921 predložila svoj ustavni načrt pokrajinskih avtonomij, ki je bil nekakšen kompromis med centralizmom in federalizmom oziroma nekaj manj kot prava federacija in nekaj več kot le navadna upravna decentralizacija.¹⁰

V istem času je večja skupina kulturnih delavcev iz vseh treh svetovno-nazorskih in političnih taborov izdala tako imenovano avtonomistično izjavo, ki je govorila o individualnosti slovenskega naroda in o potrebi njegove ohranitve ter razvoju, za kar pa je potrebna ustavno zagotovljena avtonomija Slovenije.¹¹

Toda najštevilnejši srbski narod je s podporo centralističnih političnih skupin pri vseh drugih jugoslovanskih narodih izglasoval na Vidov dan, 28. 6. 1921, unitaristično in centralistično ustavo, ki jo je večina slovenskega, pa tudi večina hrvaškega naroda odklanjala od prvega trenutka in zahtevala revizijo. Ljubljanski škof Jeglič je odklonil vladno naročilo zvoniti v cerkvah ob sprejetju vidovdanske ustave in svojemu dnevniku zaupal, da to ni dan veselja ampak žalosti za slovenski narod.¹²

V letih 1922/23 se je nekaj slovenskih političnih strank in skupin liberalne usmeritve z malo člani, brez večje politične moči, toda z določenim javnim in

⁷ Prav tam, str. 212.

⁸ V. Melik, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje; J. Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora 1918-1929, Ljubljana 1996.

⁹ J. Prunk, Kratka zgodovina Slovenije, Ljubljana 1998, str. ...

¹⁰ M. Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje, str. ...; J. Prunk, Politične koncepcije slovenskega meščanstva, Prispevki za zgodovino del. gibanja, let. XXII (1982), str. 119-121.

¹¹ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, Ljubljana 1992, str. 226-227.

¹² Dnevnik škofa Jegliča, 29. junij 1921, Nadškofijski arhiv Ljubljana.

kulturnim vplivom, izreklo za avtonomijo Slovenije in za federacijo, ena celo za nakakšno konfederacijo, jugoslovanske države. S tem so v narodnem vprašanju zavzele nasprotno stališče kot glavna liberalna stranka, Jugoslovanska demokratska stranka.¹³

Postavile so se na isto stran kot SLS, ki je pred marčnimi volitvami 1923 izdala v brošuri svoj temeljito izdelan program dalekosežne narodne avtonomije za vsa področja narodnega življenja, od kulturnega do finančnega, in bi ga mirne duše po vsebini imeli za federalističnega, čeprav se ni tako imenoval.¹⁴

Pravi federativni program prav s takšnim poimenovanjem, je v začetku leta 1925 izdala Slovenska republikanska stranka delavcev in kmetov, katero sta združitev svojih političnih organizacij ustanovila prejšnje leto dr. Anton Novčan in Albin Prepeluh.¹⁵

Leta 1923 se je postavila na stališče slovenske narodne samoodločbe tudi KPJ in videla njeno rešitev v slovenski delavsko kmečki republiki v okviru sovjetske Podonavsko-balkanske federacije. Komunisti so bili v letih 1925 in 1926 prvi, ki so postavili zahtevo po slovenski samoodločbi mimo vseh imperalističnih meja, to je pravico do združitve s primorskimi Slovenci oziroma pravico do Zedinjene Slovenije - samostojne republike v okviru Podonavsko - balkanske federacije.¹⁶ Takšno zahtevo po svobodni združeni Sloveniji preko imperialističnih meja, je v svoj program dvignila SLS šele leta 1932 v svojih punktacijah.¹⁷

Ker pa je v SLS od začetka leta 1927 zaradi iskanja političnega sporazuma z Beogradom prihajalo do mlačnosti pri postavljanju zahtev po avtonomiji Slovenije, so se oglasili kritiki takšne politike v samem katoliškem taboru. Eden vodilnih križarjev, Božo Vodušek je v članku Etika in politična misel Slovencev, objavljen v Križu na gori, izrekel ostro kritiko narodne politike SLS in prvič postavil zahtevo po lastni slovenski narodni državi: *"Slovenski avtonomistični ideal je lastno politično, kulturno in gospodarsko življenje Slovencev, ohranitev posebnega mišljenja in čutenja in posebne povesti. Ta ideal gradi na krivici in neenakopravnosti, ki jih trpimo, vendar jih ne zavrača s primernim moralnim poudarkom ... Naša notranja neenakopravnost (v Jugoslaviji - op. J. P.) izvira iz dejstva, da mi Slovenci še nismo političen narod, da še nismo spočeli najvišjega ideala, ki mu ta naziv pristaja ... Lastna država je za narod enak ideal, kot za poedinca osebna svoboda. Ko bo ideal lastne državne oblike sam po sebi nastal iz vseh nas, se bo vprašanje načina njegove uresničitve samo rešilo ... V okviru sedanje države pa je edina rešitev v tem duhu federacija."*¹⁸ Zelo dalekovidne misli, ki pa so na prodor v širšo slovensko politično zavest morale čakati še točno šestdeset let.

¹³ J. Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije*, Ljubljana 1998, str. ...

¹⁴ Glej op. 11, str. 241-242.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ J. Pleterski, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ - KPS*, Prispevki za zgodovino del. gibanja, let. VII (1967), str. 277-316.

¹⁷ J. Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije*, str. ...

¹⁸ Prav tam.

Podobno je leto pozneje kritiziral SLS svobodomislec, tudi radikalni narodni demokrat Lojze Ude, ki je omenjal ideal - samostojno združeno Slovenijo v okviru južnoslovanske (oziroma balkanske) federacije. Poudaril pa je, da "mora biti to revolucionarna borba, ker ni verjetno, da bi prišlo do revizije ustave legalnim putem, ker se bo srbski narod temu upiral." Povedal je še, da je prva poprevratna faza borbe za samostojno združeno Slovenijo, v kateri je bila vodnica SLS, končana in zaključil. "Nastopiti morajo nove revolucionarnejše zgodovinske sile, boj za samostojno združeno Slovenijo ne sme biti več prekinjen." Tudi ta Udetova prerokba se je uresničila potem v času 2. svetovne vojne.¹⁹

Pred tem je še celo desetletje poteklo v brezuspešnem prizadevanju Slovencev za doseg zakonske avtonomije oziroma za preobrazbo Jugoslavije v federativno državo. Diktatura kralja Aleksandra je vpeljala še bolj forsirani unitarizem in centralizem, ki ga je liberalna stranka zagovarjala, SLS pa je po izstopu iz diktatorskega režima konec leta 1932 izdala Slovensko deklaracijo ali takoimenovane punktacije, v katerih je zahtevala nov narodni sporazum med Slovenci, Hrvati in Srbi, ki naj prinese federativno državno obliko. Ena federativna enota naj bo tudi Slovenija.

Deklaracija je menila, da bi bila takšna Slovenija privlačna sila vsem drugim delom naroda, živečim v drugih državah. Poudarila je potrebo slovenskega naroda po združitvi in dolžnost Slovencev v Jugoslaviji, delati za takšno združitve.²⁰ Toda srbski narod se ni dal prepričati v potrebnost federativne preureditve.

Po vstopu v konservativno, politično grupacijo JRZ in v vlado 1935, je SLS v Beogradu zelo utišala svoje zahteve za čimprejšnjo ustavno uvedbo federalizma. Avtonomistične in federalistične izjave je dajala predvsem za svoje volivce v Sloveniji, kjer je bila skoraj popoln gospodar položaja. Pri sporazumu s Hrvati, avgusta 1939, jo je Beograd enostavno obšel, da mu ni bilo teba speljati temeljne preobrazbe države. SLS se je sprijaznila s tem. Postavlja se vprašanje, ali je imela kakšno drugo izbiro, npr. isto kot Hrvati? Slovenski narodni položaj je bil zaradi majhnosti in mednarodne izpostavljenosti mnogo bolj eksistenčno ogrožen kot položaj hrvaškega naroda in zato veliko bolj dovzeten za grožnje srbskih političnih krogov po amputaciji. Zastavo avtonomizma in federalizma so pred 2. svetovno vojno na Slovenskem dejansko nosile (edino) majhne leve demokratične politične skupine in komunisti.²¹

Danes, po skoraj šestdesetih letih, že moremo tvegati določeno zgodovinsko oceno tega položaja slovenskega naroda v unitaristični in centralistični Jugoslaviji, ki nikakor ni odgovarjal predstavam in potrebam večine Slovencev. Slovenski narod je bil ob vstopu v Jugoslovansko državo že tako gospodarsko, socialno, politično in kulturno razvit na svoj poseben način, da ga tudi cen-

¹⁹ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon

²⁰ Prav tam.

²¹ J. Prunk, Slovenske predstave o avtonomiji in prizadevanja zanj v kraljevini Jugoslaviji, Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 140-141.

tralistična politična ureditev prve jugoslovanske države in njena tuja politična kultura nista mogli bistveno ogrožati in spremeniti.²²

Slovenci so pokazali izjemno svojskost in trdoživost narodnega življenja, vitalnost in gospodarsko podjetnost, s čimer so tudi v ne povsem ugodnih političnih razmerah zabeležili hiter gospodarski, socialni, politični in kulturni razvoj, kar je še bolj krepilo narodno samozavest.

Druga svetovna vojna, med katero se je slovenski narod dvignil v osvobodilni boj proti okupatorju, ki pa se je prepletal tudi z elementi socialne (socialistične revolucije), je bila priložnost za temeljno spremembo mednarodnih odnosov v jugoslovanski državi, katere obnovo je pričakovala večina prebivalstva med jugoslovanskimi narodi. Emigrantska vlada, predstavnica bivših vladajočih elit, v kateri je dolgo prevladoval srbski dejavnik, dolgo časa ni hotela spregovoriti o federativni reorganizaciji države, čeprav so jo hrvaški in slovenski predstavniki silili k takšnemu dejanju.

Slovenski politiki, ki so odšli z jugoslovansko vlado v emigracijo, so že aprila v Jeruzalemu podali izjavo, ki je govorila o svobodni, združeni Sloveniji v preurejeni Jugoslaviji. Septembra in novembra 1941 so to preureditev slovenski politiki v domovini, ki so poslušali svoje voditelje v Londonu, že imenovali federacija. Toda njihova stališča v emigrantski vladi, ki so jo opredeljevali srbsko-hrvaški spori, niso prodrli.²³

Nova federativna Jugoslavija se je dejansko porajala doma, med pripadniki protiokupatorskega boja, ki ga je od poletja 1941 povedla KPJ na temelju narodne enakopravnosti v obliki federacije.

Slovensko narodnoosvobodilno gibanje je v začetku, skoraj do septembra 1941, poudarjalo le pravico slovenskega naroda do samoodločbe in suverenosti in je jugoslovansko povezavo omenjalo le indirektno. Šele v sklepih 3. plenuma OF, septembra 1941 in Temeljnih točkah OF, (november, december 1941) je omenjena namera Slovencev povezati se z bratskimi jugoslovanskimi narodi. Samostojna združena Slovenija v jugoslovanski federaciji je od jeseni vodilo narodnopolitičnih zahtev obeh polov slovenske politike, tako narodnoosvobodilno revolucionarnega, kakor tudi protirevolucionarnega tabora. Med njima so bile le majhne razlike v nekaterih formulacijah (protirevolucionarni tabor ni eksplicitno govoril o pravici samoodločbe) in seveda pri predstavi, kdo je nosilec boja za slovensko narodno osvoboditev in samoodločbo in kakšno taktiko naj ubira.²⁴

Od jeseni 1941 je osvobodilno gibanje s svojim aktivizmom vse bolj prevzemalo vodilno vlogo v narodu in s svojo vojaško in politično premočjo in zmago nad protirevolucionarnim taborom prišlo junija 1944 v položaj, da izključno odloča o izpeljavi slovenske narodne samoodločbe. Do tedaj je prehodilo zanimivo pot deklariranja, sklepanja in kolikor je bilo mogoče, tudi ude-

²² J. Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije*, str. ...

²³ J. Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 300-302.

²⁴ M. Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji*, 1. del, Ljubljana 1960; B. Mlakar, *Dokumenti ljudske revolucije I*, Ljubljana 1964.

janjanja pravice slovenskega naroda do samoodločbe. Zelo jasno, iksplicitno so jo zapisali v 8. temeljno točko OF, decembra 1941 in se je glasila: "*V skladu s slovenskimi izjavami Churchilla, Roosvelta in Stalina, bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavila in branila z vsemi sredstvi.*"²⁵

Konec leta 1941 je sporočil Centralnemu komiteju KPJ, da bo IO OF izdal Magno charto slovenskih pravic, v kateri bo poudaril, da

a.) o svoji usodi in o zunanjih odnosih odloča slovenski narod sam;

b.) slovenski narod vztraja slej ko prej na bratskem sožitju vseh narodov Jugoslavije itd. in poudarja neomajno pravico do samoodločbe s pravico do odcepitve. Ugotavljamo še, da je takšno Magno charto predlagal in formuliral E. Kocbek.²⁶

Vodstvo OF je v začetku leta 1942 predlagalo Vrhovnemu štabu jugoslovanske partizanske vojske ustanovitev nekega jugoslovanskega narodnoosvobodilnega političnega organa. Ta je bil z imenom AVNOJ ustanovljen šele novembra 1942. Od njegove ustanovitve pa do njegovega drugega zasedanja 1943, je v jugoslovanskem narodnoosvobodilnem vodstvu rasla predstava o novi, federativni Jugoslaviji. Slovenci so svojo Osvobodilno fronto in svojo predstavo samostojne Zedinjene Slovenije, vključene v federacijo, razvijali vse leto 1942 in 1943 dokaj samostojno in samoniklo. Res so bili slovenski komunisti vezani na idejne in strateške zamisli Komunistične partije Jugoslavije, toda v IOOF so bili v stalni diskusiji in tudi pod stalnim vplivom nekomunističnih članov, ki so temeljito, brez šablon razmišljali o novi jugoslovanski federaciji, ki bi dajala narodom resnično suverenost na vseh področjih življenja.²⁷

V vodstvu OF je dozorel sklep o priključitvi Primorske in Koroške k matičnemu narodu in odločitev o sklicanju Zbora odposlancev slovenskega naroda 1. do 3. oktobra 1943 v Kočevju. Na tem zboru se je slovenski narod, sklicujoč se na pravico do samoodločbe, suvereno odločil za vstop v snujočo se federativno Jugoslavijo, ohranjajoč pravico do odcepitve.²⁸

Večino sklepov glede nacionalno-federativne ureditve nove Jugoslavije so na drugem zasedanju formulirali slovenski komunisti. Spomladi 1944 se je pokazalo neskladje med slovenskimi komunisti in nekaterimi nekomunističnimi ... v vodstvu OF (Rus, Černej, Kržišnik) glede dalekosežnosti suverenih pravic posameznih narodov v federaciji.²⁹

Nekomunisti so si federacijo zamišljali na sledeč način: "*Težišče suverenosti v novi Jugoslaviji bo pri narodnih državah, iz katerih bo sestavljena. Zveza bo*

²⁵ Slovenski poročevalec, 6. januarja 1942, navedeno tudi v J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 319-320.

²⁶ Prav tam, str. 317-318.

²⁷ Prav tam, str. 320-356.

²⁸ Prav tam, str. 349.

²⁹ Prav tam, str. 366-368, glej tudi T. Ferenc, Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda.

imela samo tiste kompetence državne oblasti, ki jih bodo nanjo prostovoljno prenesle njene članice. Oblast držav, ki tvorijo zvezo je torej prvotna samonikla iz lastne suverenosti, oblast zveze pa je drugotno izvedena iz suverene oblasti federalnih edinic. Kompetence federalnih edinic predstavljajo pravilo, kompetence zveze pa predstavljajo izjemo."³⁰

Iz povedanega je moč zaključiti, da bi tako zamišljena federacija "višjega tipa", če bi dejansko zaživela, bila kar dobra možnost za rešitev narodnega vprašanja v tedanjem času. Vsako razpravljanje o tem, ali je to sploh še federacija ali ni že do neke mere konfederacija, je popolnoma teoretično akademsko vprašanje.

Praktično težo je imela odločitev slovenskih komunistov, da zavrnejo takšne globinske poglede na federacijo in le to udejanijo po vzoru boljševiške nacionalne politike. Kidrič je v začetku julija 1944 s člankom o ljudski pravici označil omenjene federalistične poglede nekomunistov za "stare formalno-pravne in abstraktne teorije, oddvojene od žive prakse in živega razvoja".³¹

Zatrnil je, da se je ponudil nov tip federacije, ki pomeni po eni strani dejansko enakopravnost narodov in jamstvo za njihov nacionalni razvoj, po drugi strani pa je možna državna celota zvezne države, enotno in učinkovito vodena z rastočim ugledom doma in v inozemstvu.

Jugoslovanska država je postala po osvoboditvi z ustavo, januarja 1946, federacija boljševiškega tipa. Imela je prav podobne paragrafe glede narodnih pravic kot ustava Sovjetske zveze, tudi pravico do odcepitve. Pri prvem predlogu ustave, decembra 1945, je srbski pisec to pravico enostavno izpustil in šele na intervencijo predsednika ustavne komisije E. Kardelja je bila vrnjena v predlog. Že tu, na samem začetku FLRJ, se je pokazalo, da nekateri jugoslovanski narodi in njihova vodstva ne razumejo in ne odobravajo pravega federalizma. To je bila za ves poznejši slovenski razvoj v Jugoslaviji osnovna konstelacija, s katero so se morali Slovenci boriti. In to so počeli z večjim ali manjšim uspehom.

Edina politična sila, ki je lahko ta boj vodila, so bili več kot 40 let slovenski komunisti. Oni so kot tudi druge slovenske politične sile pred drugo vojno in po njej, videli v jugoslovanski federaciji edino možnost ali vsaj za določen čas najboljšo možnost za ohranjanje in razvoj slovenske narodne eksistence. Komunisti pa so v njej - v veliki državi, videli po boljševiškem vzoru tudi možnost lažjega in učinkovitejšega uresničevanja svojega zgodovinskega poslanstva - nastajanja socialistične družbe.³²

Kljub njihovi zagledanosti v boljševiški model jim je potrebno priznati, zlasti njihovemu vodilnemu ideologu narodnega vprašanja, da so se pomena narodnega vprašanja dobro zavedali in ob prvih kriznih pojavih v mednarodnih odnosih v jugoslovanski socialistični družbi začeli razmišljati tudi o nadaljnjem razvoju teh odnosov. Skoraj poldrugo desetletje po osvoboditvi so

³⁰ Glej op. 29.

³¹ Ljudska pravica, 6. julija 1944, cit. v J. Prunk, Slovenski narodni vzpon.

³² J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 384-405.

bili ujeti v utopično predstavo, da bo razvoj socializma in samoupravljanja sam po sebi prinesel rešitev narodnega vprašanja. S federativnim, ustavno-pravnim statusom slovenskega naroda so bili nekaj let po vojni zadovoljni tudi nekomunistični Slovenci, čeprav so bili ob določenih prilikah izrazito unitarističnih in centralističnih izjav posameznih politikov in kulturnih delavcev srbskega in črnogorskega naroda vznemirjeni. (Polemika Čosič-Pirjavec) Ustava 1963, ki je uzakonila družbeno samoupravljanje, je nosila pečat utopične vere v avtomatično regulacijo narodnega vprašanja. Precej je zmanjšala politične kompetence nacionalnih republik in iz državnega zakonodajnega predstavništva odpravila garanta narodne enakopravnosti, zbor narodov.

V tem času se je Josip Broz Tito nagibal k predstavi o samodejnem napredku mednarodnih odnosov in izginjanjem narodnega vprašanja v državi delavskega razreda in socializma. Zato moramo toliko bolj ceniti Kardeljevo izjavo (o kateri pričajo verodostojne izjave, npr. Čosiča) o tem, da je Jugoslavija samo zgodovinski transfer k popolnoma samostojnim narodnim državam.³³ Zgodovinska analiza bo šele morala pokazati, ali so bile ustavne spremembe, ki jih je leta 1974 izvedla Titova in Kardeljeva skupina v ZK, da bi ublažila nacionalne probleme ter modernizirala in stabilizirala federacijo v svojem dolgoročnem učinku, resnično dialektična antiteza prvotne zamisli in je z dodelitvijo večjih pristojnosti republikam dejansko pospešila zgodovinsko tranzicijo v smeri neodvisnosti republik.

Ustava je dodelila republikam in narodom zopet več pravic na različnih področjih življenja. Žal pa je bil njen drugi temelj socialno ekonomski sistem, zamišljen popolnoma utopično, čeprav je odpiral nove možnosti razvoju blagovno tržnih odnosov. Ve se, da je srbsko politično vodstvo in večina srbskega naroda nasprotovala Ustavi iz leta 1974 in jo označevala za napol konfederativno. Iz srbskih političnih in kulturniških krogov je v začetku 80-ih let tudi prišel predlog za revizijo ustave in ponovno, delno centralizacijo države, zlasti ukinitve visokih avtonomnih pravic avtonomnim pokrajinam. Sprožil jih je srbski strah pred izgubo Kosova in Vojvodine, ki so ga ultrasrbski nacionalisti raztegovali še na izgubo BIH.³⁴

V teku razprave o spremembi ustave je privrel na dan agresivni, konservativni, velikosrbski nacionalizem, ki je uspel zasvojiti srbski narod (memorandum SANU). Slovenci in Hrvati so se postavili v bran Ustavi iz 1974 in zaradi svoje večje gospodarske, socialne razvitosti začeli narodno vprašanje povezovati z vprašanjem demokratizacije in pluralizacije političnega življenja. V začetku leta 1987 je vodilna vloga ZK izčrpana prišla v slepo ulico mednarodnih odnosov. Rešitev so v Prispevkih za nov slovenski narodni program ponudile nove nekomunistične in protikomunistične sile. Program je kazal v smer razvoja republik v samostojne države, med seboj povezane konfederativno.³⁵ Temu konceptu se je uprl srbski narod, ki ni hotel pod suvereno

³³ Spominska izjava D. Čosiča leta 1988, cit. v J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 390.

³⁴ Prav tam, str. 407-409.

³⁵ Prav tam, str. 410-414.

oblast konfederalne Hrvaške in BIH ter tako blokiral možnost konfederativnega preoblikovanja jugoslovanske skupnosti.

V Sloveniji ni bilo več mogoče zadržati narodnoemancipacijskega razvoja niti z ustrahovalnim političnim procesom zoper četverico spomladi in poleti 1988 niti z gospodarskim pritiskom centra na Slovenijo.

Leta 1988 so vodilno vlogo slovenske narodne emancipacije nosili pisatelji in del intelektualcev, ki so izdelali predlog nove slovenske demokratične ustave - pisateljska ustava. Maja 1989 je nastajajoča slovenska demokratična opozicija predstavila javnosti majniško deklaracijo, ki je zahtevala suvereno državo slovenskega naroda, ki bo sama samostojno odločala o svojih zunanjih povezavah (npr. konfederativnih) z jugoslovanskimi narodi v okviru združene Evrope in pa demokratično družbeno ureditev, ki bo spoštovala človekove pravice in svobode in zagotavljala delovno in gmotno blaginjo državljanov Slovenije.³⁶

Opozicijski zbor za ustavo je takoj nato predlagal spremembo slovenske ustave, s katero bi si Slovenija zagotovila politični pluralizem, ekonomsko suverenost in pravico do samoodločbe. Takšne amandmaje je slovenska skupščina sprejela potem konec septembra.

Temeljna točka slovenske demokratične opozicije Demos za prve demokratične volitve spomladi 1990, je bila ustanovitev neodvisne slovenske države. Zveza komunistov Slovenije je januarja 1990 izstopila iz ZKJ in tako je počila še zadnja vez, ki je Slovence vezala na jugoslovansko federacijo.

Skupščina Republike Slovenije, v kateri je imela skromno večino koalicija Demos, je julija 1990 izdala deklaracijo o suverenosti Republike Slovenije. Ker se je izdelava nove slovenske ustave, ki naj bi razglasila slovensko državno samostojnost jeseni 1990, zatikala, so se nekatere slovenske politične stranke oktobra in novembra odločile za plebiscit, ki naj pred Jugoslavijo in svetom pokaže slovensko voljo po neodvisnosti. Plebiscit je 23. decembra prinesel veliko večino 88% za samostojno Slovenijo. Po brezuspešnih pogajanjih doseči s sporazumom z drugimi jugoslovanskimi narodi in republikami slovensko samostojnost oziroma konfederativno povezavo, je skupščina Republike Slovenije 25. junija 1991 razglasila, da stopa v veljavnost plebiscitna odločitev in izdala deklaracijo o neodvisnosti. Naslednji dan je bila slovenska neodvisnost svečano razglašena na veliki ljudski manifestaciji, slovenski narod pa je moral svojo državno neodvisnost še ubraniti v desetdnevni vojni zoper jugoslovansko armado in jugoslovansko vlado. Jeseni 1991 je bila Republika Slovenija dejansko samostojna in na prelomu 1991/1992 tudi mednarodno priznana.³⁷

³⁶ Naši razgledi, št. 85/86 (1988), str. 859.

³⁷ J. Prunk, Kratka zgodovina Slovenije.

ZUSAMMENFASSUNG

ZENTRALISMUS UND FÖDERALISMUS

Beim Eintritt in den ersten jugoslawischen Staat verfügten die Slowenen über kein umfassendes Konzept der inneren Organisation des neuen Staates und der politischen Lage der slowenischen Nation in diesem Staat. Bereits im September 1918 setzte sich die Slowenische Volkspartei (Slovenska ljudska stranka/SLS) im Verfassungsrechtlichen Ausschuß des Nationalrates für Slowenien (Ustavopravni odsek Narodnega sveta za Slovenijo) für eine Art föderale Form des künftigen jugoslawischen Staates ein, in dem Slowenien eine weitgefaßte Autonomie mit eigenem Landtag genießen sollte.

Die Führer der slowenischen liberalen Partei, die seit Juli 1918 Jugoslawische demokratische Partei (Jugoslovanska demokratska stranka) hieß, lehnten solche Überlegungen ab und setzten sich für einen einheitlichen jugoslawischen Staat ein, der ein möglichst schnelles Aufgehen aller drei jugoslawischen "Stämme" in einer neuen Nation ermöglichen sollte. Diese grundverschiedenen Standpunkte vertraten die beiden Parteien bis zum Ende des ersten jugoslawischen Staates, wobei das unitaristische Lager seinen Anhang zunehmend verlor. Dem autonomistisch-föderativen Lager schlossen sich dagegen immer mehr politische Kräfte der slowenischen Nation an, auch die demokratische Linke (mit Ausnahme der Führung der Sozialisten) und die Kommunisten.

Die slowenischen Föderalisten erzielten im ersten jugoslawischen Staat keine politische Verständigung mit dem zentralistischen Belgrad und mit der serbischen Nation.

Während des Zweiten Weltkriegs bestand die slowenische Widerstandsbewegung von Anfang an auf dem Recht der slowenischen Nation auf Selbstbestimmung und Souveränität und schlug die Verwirklichung dieses Rechts im Rahmen einer jugoslawischen Föderation vor.

Die siegreichen Kommunisten gründeten zusammen mit den Kommunisten anderer jugoslawischer Nationen das "Neue Jugoslawien" als Föderation, weitgehend nach dem Vorbild der Sowjetunion.

Die Entwicklung des föderativen Jugoslawien wies große Mängel dieses Modells auf, weil es der nationalen Souveränität im Bereich des politischen Systems, den sozioökonomischen Beziehungen usw. nicht Rechnung trug und weil es zur Gleichsetzung der unterschiedlich entwickelten Nationen tendierte, was keiner der Nationen entsprach. Im Jahre 1974 wurde bereits von den Kommunisten ein Versuch zur Umgestaltung der Föderation unternommen. Neue politische Kräfte in Slowenien forderten dagegen nach 1978 die Konföderation.

Darko FRIŠ

SLS IN SLOVENSKO NACIONALNO VPRAŠANJE MED SPREJETJEM VIDOVĐANSKE USTAVE IN BLEJSKIM PROTOKOLOM

Slovenska ljudska stranka (v nadaljevanju SLS) je bila od svoje ustanovitve do uvedbe 6. januarske diktature vodilna politična stranka na Slovenskem. Glavna politična cilja stranke po prvi svetovni vojni sta bila vprašanje slovenskih meja z Avstrijo, Italijo in Madžarsko ter boj za zedinjeno Slovenijo, ki pa so se z rapalsko pogodbo in izgubljenim koroškim plebiscitom končale za slovenski narod katastrofalno. Izgubljeno slovensko etnično ozemlje je predstavljalo za SLS prvi hud poraz v novi državi, naslednji poraz pa je za stranko pomenilo sprejetje vidovdanske ustave 28. junija 1921.

Novo sprejeta ustava je kot osnovno narodnostno načelo uveljavljala nacionalni unitarizem in Slovence, Hrvate ter Srbe opredeljevala kot 'plemena' jugoslovanskega naroda in uzakonjala jugoslovanski državni centralizem.¹ S sprejetjem ustave so bile Slovincem onemogočene vse možnosti, da bi sami odločali o političnih in gospodarskih zadevah, temveč je o vseh pomembnih vprašanjih odločala srbska vladajoča elita s kraljem na čelu. Za SLS se je po sprejetju vidovdanske ustave leta 1921 ponovno začel boj za narodno samoodločbo in to samo dve leti po razpadu habzburške monarhije in nastanku Kraljevine SHS.² V SLS so kot svoj glavni politični cilj napovedali boj za revizijo ustave in njeno preureditev na avtonomistični podlagi.^{3,4} Vidovdanski ustavi so sicer priznavali zakonitost, vendar je bila sprejeta proti volji večine slovenskega ljudstva (zanjo so glasovali v Jugoslovanski demokratski stranki in Samostojni

¹ Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, Ljubljana 1996, str. 205.

² Slovenec, Ljubljana (dalje Slovenec), 14. julija 1921, str. 2.

³ Andrej Farkaš, Dr. A. Korošec, Ljubljana 1941, str. 23.

⁴ Vprašanje tako imenovanega avtonomističnega obdobja SLS v času med sprejetjem vidovdanske ustave in blejskim protokolom je do sedaj zanimalo že celo vrsto zgodovinarjev. Za enega prvih znanstvenih člankov o tej problematiki prištevamo članek Melite Pivec, *Programi političnih strank in statistika volitev*, ki je izšel v zborniku *Slovinci v desetletju 1918-1928*. O tej problematiki je pisal tudi Janko Prunk v zborniku *Narodna in socialna politika v slovenski zgodovini od konca 19. stoletja do danes*, ki je izšel leta 1982 v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja*. Poleg tega je Prunk avtor knjige *Slovenski narodni programi*, kjer je namenil precej pozornosti tudi avtonomistični politiki SLS, njegovo delo *Slovenski narodni vzpon* pa sem že tako omenil. Za enega najboljših razprav o tem vprašanju pa velja po mojem mnenju članek Jurija Perovška z nekoliko daljšim naslovom: *Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, (december 1922 - april 1923)*, ki je izšel leta 1984 v *Zgodovinskem časopisu*. To vprašanje pa avtor posredno obravnava tudi v knjigi *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, ki je izšla leta 1996.

kmetijski stranki) in je vsebovala člene, uperjene proti slovenskim demokratičnim, gospodarskim, narodnim in versko-nravnim načelom.⁵

Avgusta 1921 so v SLS začeli organizirati protestne shode svojih pristašev proti sprejetju ustave in njeni reviziji, ki so trajali še ves september in oktober. Na shodu na Brezjah 4. septembra 1921 je stranki načelnik Anton Korošec obtožil beograjsko vladu, da je v državi vladala nesvoboda, saj je vlada vsakogar, ki se ni strinjal z njeno politiko, označila kot protidržavni element. Vladni cilj naj bi bil tudi uničenje posebnosti vsakega 'plemena', ki je po Koroševem mnenju izviral iz sovraštva do Slovencev in Hrvatov.⁶

SLS je tudi po sprejetju vidovdanske ustave kljub avtonomistični politiki konstruktivno sodelovala v delu beograjske Narodne skupščine,⁷ kjer pa je ostajala v manjšini. Avtonomistična Hrvatska republikanska seljačka stranka je delo skupščine bojkotirala, kljub večkratnim pozivom SLS, naj v skupščini skupno delujejo za revizijo ustave.⁸ Zato so v SLS pričeli akcijo za ustanovitev bloka, ki bi združeval stranke z avtonomističnim programom.⁹

21. maja 1922 pa je na shodu v Celju SLS sprejela resolucijo in se z njo ponovno izrekla za *"popolno samovladu ljudstva v nerazdeljeni Sloveniji"*.¹⁰ Podobne shode so nato v SLS prirejali še skozi vse leto.

V SLS so nadaljevali z avtonomistično politiko tudi v predvolilnem boju za predčasne volitve v Narodno skupščino 18. marca 1923. Na predvolilnem shodu 5. februarja 1923 v Ljubljani so ponovno napadli centralizem in vidovdansko ustavo, ki je pomenila popolno nerazumevanje slovenskih razmer, in zato zahtevali njeno revizijo. *"Mi hočemo, da smo in ostanemo Slovenci v tej državi sami svoji. To se pravi: mi ne mrzimo ne Hrvatov in ne Srbov, toda mi hočemo ostati sami svoj narod in se nočemo ne posrbiti in ne pohrvatiti,"* so bile besede Antona Korošca. Na tem shodu so govorniki o Slovencih razpravljali kot o samostojnem narodu, z lastnim jezikom, kulturo in gospodarstvom. Med vrsticami pa so kot skrajno opcijo omenili tudi zmožnost lastnega političnega obstoja, če bi tako narekovala razmere.¹¹

Poleg predvolilnih shodov in volilne propagande v konzervativnih in katoliških časnikih, so v SLS leta 1923 izdali še brošuro z naslovom »Sodite po delih. Kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost«, katere dele je v svoji knjigi Slovenski narodni programi analiziral Janko Prunk. Z izdajo brošure so v stranki želeli pojasniti svoje avtonomistične zahteve, ki so temeljile na politični, gospodarski, socialni, kulturni in narodni samostojnosti Slovencev. *"Slovenci so poseben narod, ki ima svoj jezik, svojo kulturo in*

⁵ Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941, Ljubljana 1965 (dalje Mikuž), str. 210-211.

⁶ Slovenec, 6. oktobra 1921, str. 1.

⁷ Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, Zagreb 1961, str. 323.

⁸ Slovenec, 6. septembra 1921, str. 1.

⁹ Slovenec, 12. maja 1922, str. 1.

¹⁰ Slovenec, 26. septembra 1922, str. 1.

¹¹ Slovenec, 6. februarja 1923, str. 1.

izobrazbo ter od Srbov različno vero".¹²

Položaj v opoziciji je po mnenju Melite Pivec v zborniku "Slovenci v desetletju 1918-1928" SLS koristil, saj je do podrobnosti razvila svoj novi politični, socialni in kulturni program, v katerem so prevladovala zahteve po politični in gospodarski avtonomiji. Samostojnost slovenskega naroda, obramba slovenskega šolstva, zaščita uradnikov, kmetov in obrtnikov, pomoč delavstvu, avtonomija cerkve, mirovna zunanja politika in revizija ustave, so bile temeljne točke volilnega programa SLS.¹³ Takšen volilni program je pripomogel SLS k izrednemu uspehu na volitvah 18. marca 1923 v Narodno skupščino, ko je z 21 mandati ponovno dosegla absolutno večino ter si na Slovenskem povrnila premoč, ki jo je imela na zadnjih volitvah v Avstro-Ogrski monarhiji.

O samostojnosti slovenskega naroda, ki ga je zagovarjala SLS, so spregovorili tudi na petem katoliškem shodu, ki je potekal od 25. do 28. avgusta 1923 v Ljubljani. Andrej Veble je v svojem referatu "O narodni in državljanski vzgoji" nasprotoval tezam o preživelosti narodne ideje in vzpodbujal k nujnosti narodne vzgoje in nadaljeval. *"Kje bi bili mi Slovenci in Jugoslovani sploh, ako bi se ne bili pravočasno oklenili narodne misli! /.../ Že misel na naše brate izven meja naše države nam nalaga dolžnost, da vzgajamo svoj narod v narodnem duhu, da se zavedamo slovenske narodnosti, da ljubimo svoj jezik in svojo zgodovino, da svoje slovenstvo ne le ohranimo, marveč ga utrdimo in izpopolnimo."*¹⁴ V referatu z naslovom "Narodni referat" je Tratnik dejal za Slovence, da imajo, čeprav so majhen narod, vse predpogoje, ki zaznamujejo samostojen narod: skupno celoto, jezik in lastno kulturo. Preteklost slovenskega naroda je imenoval "križev pot", saj *"smo živeli neprestano pod robstvom tujih narodov, ki so nas želeli potujčiti in nas na ta način uničiti."* In ko so pričakovali končno svobodo slovenskega naroda v jugoslovanski državi se "križev pot" nadaljuje. *"Zato ker priznavamo ideje velikih mož, ki so bili med prvimi in glavnimi soustanovitelji države, zato nas imajo za protidržavne! Zato ker stojimo v vrstah, ki se borijo za kulturno in gospodarsko osamosvojitvijo našega naroda in mu pomagajo k napredku, smo konzervativni in nazadnjaški. Jaz pa mislim, da tisti, ki hoče biti naroden in tudi napreden, ne bo delal tako, česar narod noče in ne odobrava"*.¹⁵

Tudi na volitvah v Narodno skupščino 8. februarja 1925 je SLS v proglasu svojim volivcem obljubljala nadaljevanje boja proti unitarizmu in centralizmu.¹⁶ Predvolilni shodi so se začeli že meseca novembra 1924, na njih pa so udeležence strankarski veljaki nagovarjali na podoben način kot pred prejšnjimi

¹² Janko Prunk, Slovenski narodni programi, Ljubljana 1986, str. 59-60.

¹³ Melita Pivec, Programi političnih strank in statistika volitev, Slovenci v desetletju 1918-1928, str. 359 in 360.

¹⁴ Andrej Veble, O narodni in državljanski vzgoji, Peti katoliški shod v Ljubljani 1923, Ljubljana 1924, str. 174 in 175.

¹⁵ Narodnostni referat, Peti katoliški shod v Ljubljani 1923, Ljubljana 1924, str. 344 in 345.

¹⁶ Slovenec, 7. novembra 1924, str. 1.

volitvami, zanimiv pa je volilni slogan, s katerim je stranka šla v predvolilni boj: "*Državni in narodni interesi nad vse drugo*."¹⁷ Tudi pred temi volitvami so izdali brošuro z naslovom »Boj za obstoj in svobodo Slovenije«. V njej so podrobno predstavili strankin program in kot njegov končni cilj postavili samostojnost Slovenije. Pri tem so se sklicevali na ženevski sporazum iz novembra 1918, ki so ga sprejeli predstavniki srbske kraljeve vlade, predstavniki zagrebškega Narodnega vjeća, predstavniki Jugoslovanskega odbora iz Londona, ki je predvidevala združitev Države SHS in Kraljevine Srbije na federativni osnovi. Volivce so pozvali, naj se odločijo med samostojno Slovenijo ali pa podložnostjo slovenskega naroda Srbom oziroma Hrvatom.¹⁸ Na volitvah je SLS ponovno doživela uspeh, saj so v primerjavi s prejšnjimi volitvami izgubili le en mandat.

Pogovori Korošca s kraljem 13. decembra 1926¹⁹ in dogovarjanja s kandidatom za mandatarja Uzunovičem tega leta so dali slutiti, da so bili v SLS že pripravljeni na popuščanje za vstop v vlado.²⁰ V stranki so celo izjavljali, da so pripravljeni podpreti vsako vlado, ki bi se spoprijela s perečimi gospodarskimi in socialnimi težavami.²¹ Za vstop v vlado pa bi se morala povezati z Narodno radikalno stranko (NRS), podpreti kralja in se odreči zahtevam po avtonomiji.

2. februarja 1927 je SLS vstopila z NRS v šesto Uzunovičevo vlado, ki pa je odstopila že 16. aprila istega leta.²² Novi mandatar Velja Vukičević je sestavil novo vlado brez SLS. 3. julija 1927 so v SLS na zboru zaupnikov stranke predstavili strankin program, ki prvič po sprejetju vidovdanske ustave ni vseboval slovenske avtonomije, temveč le samoupravno samostojnost, ki jo je dopuščala ustava. Novo smer v politiki SHS je dokazovalo tudi volilno geslo "*Služiti državi in v državi slovenskemu ljudstvu in vsem njegovim sinovom*".²³ S tem je v politiki SLS prišlo do velikega preobrata, saj je stranka zavrgla svoje dotedanjo avtonomistično politiko. 11. julija 1927 je podpisal načelnik SLS Anton Korošec na Bledu s predsednikom vlade Veljo Vukičevićem t. i. blejski sporazum, s čimer je SLS za ceno vstopa v vladno koalicijo po volitvah priznala vidovdansko ustavo.²⁴

In za konec naj uporabim citat Metoda Mikuža iz že omenjenega dela *Oris zgodovine Slovencev*, ko je v uvodu zapisal: "*Teže pa je seveda, ko brez arhivskega gradiva ne moremo razumeti niti dogodka samega*". V nadaljevanju je zapisal, da se zato pojavlja cela vrsta vprašanj in kot primer navedel: "*Zunanja Koroščeva pot je v tem času nelogična, opustil je avtonomistično politiko*

¹⁷ Slovenec, 25. novembra 1924, str. 1.

¹⁸ Naš končni cilj - samostojnost Slovenije, Boj za obstoj in svobodo Slovenije, Ljubljana 1924, str. 83-85.

¹⁹ Slovenec, 14. decembra 1926, str. 1.

²⁰ Slovenec, 22. novembra 1926, str. 1.

²¹ Slovenec, 1. januarja 1926, str. 1.

²² Čulinović, str. 455.

²³ Slovenec, 5. julija 1927, str. 1.

²⁴ Slovenec, 12. julija 1927, str. 1.

*in se povezal z radikalno frakcijo, za katero je gotovo stal dvor."*²⁵ Sam pa bi dodal, da je marsikaterem danes omenjenem delu bilo zapisanega v duhu nekega kritičnemu zgodovinopisju nenaklonjenega časa, tako da bo potrebno še marsikatero trditev o delovanju SLS na novo prevrednotiti.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE SLOWENISCHE VOLKSPARTEI (SLOVENSKA LJUDSKA STRANKA/SLS) UND DIE SLOWENISCHE NATIONALE FRAGE

Der Autor analysiert in seinem Beitrag das Wirken der SLS im Königreich SHS nach der Verabschiedung der Vidovdan-Verfassung am 28. Juni 1921, die den nationalen Unitarismus und staatlichen Zentralismus sanktionierte. Dadurch wurden die Slowenen jeder Möglichkeit beraubt, selbst über politische und wirtschaftliche Angelegenheiten zu entscheiden. Die serbische Regierungselite mit dem König an der Spitze entschied fortan über alle wichtigen Fragen. Für die SLS begann nach dem Inkrafttreten der Vidovdan-Verfassung wieder der Kampf um die nationale Selbstbestimmung, und zwar kaum zwei Jahre nach dem Untergang der Habsburgermonarchie und nach der Gründung des Königreichs SHS. Erklärtes politisches Ziel der SLS wurde nun der Kampf um die Revision der Verfassung auf autonomistischer Grundlage. In konservativen Zeitungen und Zeitschriften und auf Kundgebungen wurden ihre Anhänger auf die Mängel der Belgrader Regierung hingewiesen. Zu diesem Zweck wurden auch mehrere Broschüren herausgegeben. Mit ihrer autonomistischen Politik wurde die SLS die führende politische Partei in Slowenien. Mit Ausnahme der ersten Wahlen errang sie einen überzeugenden Sieg bei den folgenden Wahlen in die Nationalversammlung. Die Richtigkeit ihrer Politik schlug sich in den Erfolgen bei den Gemeindewahlen nieder. In der Mitte der zwanziger Jahre kam es in der Politik der SLS zu einer großen Wende. Die Partei gab ihre bisherige autonomistische Politik auf. Am 11. Juli 1927 unterzeichnete der Vorsitzende der SLS Anton Korošec mit dem Regierungspräsidenten Veljko Vukičević das sogenannte Bled-Abkommen. Um den Preis der Regierungsbeteiligung nach den Wahlen erkannte die SLS die Vidovdan-Verfassung an.

²⁵ Mikuž, str. 5-6.

Janez JUHANT

IDEJNO-POLITIČNA VLOGA CERKVE PRI SLOVENCIH KOT NARODU

1 Izhodiščna smer

Narod je novoveški pojav, povezan z uveljavljanjem novoveškega subjekta in z njim povezanih idej liberalizma (Hume, Hobes). Korenine subjektivnosti segajo tja v srednjeveški nominalizem (frančiškanske filozofske šole), ki je dal podlago za razvoj novoveškega individualizma, empirizma in tako tudi narodne subjektivnosti. Danes se zelo krepi preučevanje tako imenovanega "temnega veka", ki so mu povsem neupravičeno pripisali ta vzdevek. Vedno bolj pa to preučevanje utrjuje pomen celotne srednjeveške filozofije sploh za utemeljitev novoveškega subjekta: "Vse bistvene razvojne črte zgodovine zahodnoevropske družbe se dajo prirediti eni osrednji, v bistvenih potezih krščansko razlagani temeljni usmeritvi: odkritje, razvoj in zagotovitev *subjektivnega položaja* človeka. V povečanem oblikovanju vedno bolj izstopajoče učinkovitosti tega nastavka je obenem razlog njegove hitre, svetovnorazsežne recepcije in univerzalizacije, prek katere se povezuje današnje človeštvo kot celota."¹

Srednjeveško ljudstvo je imelo svojo idejno (metafizično-religiozno) podlago v krščanstvu, po čemer je Bog temelj vsakega naravnega reda, torej tudi naroda oziroma države, kot pravi Tomaž Akvinski v svojem delu o Vladavini.² Ker je vse utemeljeno v Bogu, je Bog tudi temelj človekove in nacionalne subjektivitete, ki so jo misleci še stoletja novega veka iskali v transcendentalni osnovi človeka, ki v svoji presežnosti človeka povezuje z Bogom, kakor je to razumelo srednjeveško krščanstvo. Transcendentne in religiozne temelje pa je novoveški razvoj vedno bolj ločeval od človeka in naroda. Kot poudarjajo Otto, Voegelin, Maier in drugi avtorji, pa je tudi v modernem političnem in nacionalnem razvoju treba opredeliti oziroma odkriti te (prikrite) elemente religioznega, metafizičnega in skrivnostnega, ki pogojujejo sodobne sisteme, ne da bi ti sistemi to reflektirali in tako ti skriti temelji tvorijo "nadomestilo" za religiozno podstat.³

Katoliška Cerkev je pri Slovencih še posebej tesno povezana z narodom. Zaradi te bolj trdne zvezanosti Cerkve in naroda, kot je to primer pri drugih narodih, je Cerkev odločilneje vplivala na razvoj narodnostnega vprašanja. Ker

¹ Korf, W., Thomas von Aquin und die Neuzeit, v: Beckmann (Izd) itd., Philosophie im Mittelalter Hamburg 1997 (Meiner), 387.

² I. Knjiga, 2. poglavje.

³ Prim. E. Voegelin, The New Science of Politics, Chicago 1952.

dolgo nismo imeli svoje države, so ne samo katoliški voditelji ampak tudi Cerkev kot ustanova določali in oblikovali narodov razvoj. Krščanski metafizični temelj se je torej tudi zato pri Slovencih bolje uveljavil in vsidral v narodno substanco. Narod je bil za Cerkev ne samo pastoralni, pač pa tudi nacionalno-politični izziv.

Sto petdeset let (leta 1848) oblikovanja programa Zedinjene Slovenije zato ni le pregled te dejavnosti Cerkve in njenih predstavnikov za narod, pač pa tudi pregled težav osamosvajanja naroda, ki je sicer primerljiv z razvojem pri drugih narodih, ima pa tudi svoje slovenske posebnosti glede na ta odnos. Zlasti pomembna posebnost je izjemen vpliv katoliške Cerkve pri razreševanju tega odnosa. V primerjavi z nekaterimi drugimi narodi, kjer je vera pomagala potrjevati partikularne interese naroda (npr. Hrvati, Poljaki), je Slovencem katolištvo krepilo univerzalnost in se zoperstavilo nacionalističnim težnjam.

Cerkev ima čvrsto podlago v slovenskem narodno-zgodovinskem razvoju. Prek krščanske, metafizično-religiozne podstati v narodnem življenju se je uveljavljala kot mati, katere sin - narod se še danes emancipira. To emancipacijo je dodatno otežil revolucionarni režim, ki je narodu skušal s silo iztrgati usedline krščanske zavesti in jih nadomestiti z marksistično-totalitarnimi. Komunizem je v tem oziru sprejel in revolucionarno zaostрил logiko liberalizma. S silo je zaničal krščansko substanco naroda, ki so jo zaničevali že liberalci v svojih neproduktivnih napadih na vero in Cerkev.

Sicer pa je to v sodobni družbi nerazrešen problem, na katerega opozarja npr. Tomas Luckmann v svojih študijah o religiji in družbi.⁴ Ti klišeji tudi danes zavirajo razreševanje emancipativnega odnosa med narodom in Cerkvijo, saj je revolucionarni čas s silo zavrl to razpravo. V postkomunističnih družbah pa ta del družbe še zdaj nasprotuje stvarni razpravi o teh vprašanjih in zavira razreševanje tega (potlačenga) odnosa. Od njegove razrešitve pa je odvisna uspešna prihodnost naroda, Cerkve in države. Po besedah Erica Voegelina namreč lahko "ljudje vsebino sveta oblikujejo tako, da svet in Bog izgineta iz nje, vendar pa ne morejo ukiniti svoje (človeške) eksistence. Ta živi v vsaki posamezni duši naprej in če postane Bog v svetu neviden, postanejo vsebine sveta novi bogovi, če ljudje izženejo simbole nadzemske religioznosti, nastopijo namesto njih novi simboli, ki se razvijajo iz znotrajsvetne znanstvene govornice".⁵ Razlika med novimi in starimi simboli je po besedah istega avtorja le v tem, da novim simbolom pripisujejo znanstveni značaj. In ravno to je značilnost tako za liberalistične kot za komunistične paradigme in njihov retorični repertoar.

2 Problematični klišeji

V slovenski zavesti sta vloga in mesto religije v narodni zavesti zaradi omenjenih zgodovinskih okoliščin še zelo nerazrešena. Treba je samo pregledati znanstveno, strokovno in populistično literaturo o teh vprašanjih, ki jo še vedno

⁴ Prim. T. Luckmann, *Nevidna religija*, Ljubljana (Krt) 1997.

⁵ Voegelin, E., *Die politischen Religionen*, München 1993, 50.

bremenijo usedline pretekle (komunistične in deloma tudi liberalistične) borbe zoper religijo. V družbeni zavesti revolucionarne komunistične dobe se je to odražalo v favoriziranju tujerodnih religij in sekt ter v postavljanju le-teh enakovredno katoliški in evangeličanski religiji, ki sta temeljnega pomena za narodni razvoj in sta torej narodno-izročilni. Enako se je bivši režim strateško in uradno trudil, da bi vnesel razdor med katoliško in protestantsko Cerkev, v tem smislu pa njegovi nasledniki še danes nekritično povečujejo pomen protestantizma za Slovence, čeprav z ničemer, ob vsem spoštovanju kulturnega prispevka protestantizma za narod, ne moremo postaviti v sorazmerje vloge protestantizma in katolištva v celotnem narodnem razvoju.

Slovenci smo se v novem veku z uveljavljanjem in razvojem nacionalnih kultur polagoma tudi sami umeščali v ta tok. Praviloma pa so nas novoveški tokovi večinoma bolj oplazili kot celovito potegnili vase. To je seveda svojstveno oblikovalo našo narodno zavest. Tako nas je idejno razmeroma skromno zaznamoval protestantizem, ki ni bistveno spremenil nacionalne zavesti, čeprav je dal osnove za razvoj narodnega jezika in pisave ter nadaljeval izročilo brižinskih in drugih pisnih spomenikov v slovenščini.⁶

Protestantizem namreč ni uspel mobilizirati in homogenizirati Slovencev, kar bi bila spodbuda za nadaljnjo subjektivizacijo naših prednikov kot naroda. Zato bi bila potrebna ne le meščanska, ampak tudi plemiška suverenost Slovencev, obojega pa je manjkalo. Pri nemški plemiški nadoblasti nad Slovenci bi nadaljnji razvoj protestantizma - kolikor bi seveda šel razvoj v to smer - gotovo postal tudi problem narodne suverenosti.

Protestantsko delo se je torej nadaljevalo v katoliški prenovi, kjer so spet prevzeli glavno pobudo katoliški duhovniki, posebno jezuiti s svojimi vzgojno-izobraževalnimi posegi. Utrjevali in poglobljali so vlogo vere in Cerkve v narodnem življenju in spodbujali opredeljevanje narodovega življenja v okviru katolištva. Protestantstvo tako do danes ni imelo več odločujočega vpliva v narodovem življenju, prevzela ga je katoliška Cerkev.

Tudi zavest o nadaljnjem razvoju naroda in njegove kulturne, gospodarske, socialne in politične biti je zaznamovana s podobnimi enostranskostmi. Narodna preteklost, povezana s katoliško vero, je nekritična in enostranska, ne le v današnji splošni, ampak žal tudi v strokovni zavesti. Še vedno se ponavljajo floskule o klerikalizmu, klerofašizmu, nazadnjaškosti in podobno. Enostranskost priča o pomanjkanju objektivnega zgodovinskega spomina, kar je posledica ohranjanja liberalističnih usedlin in njihovega prevzemanja in poglobljanja v revolucionarnem in celo v postkomunističnem obdobju. Ilustrativno lahko s tega vidika primerjamo leti 1898 in 1998.

Cesar Franc Jožef je 11. februarja leta 1898 imenoval pomožnega škofa v Sarajevu, dr. Antona Bonaventura Jegliča za ljubljanskega škofa in ta je 20. maja prišel v Ljubljano kot naslednik dr. Jakoba Missie, ki je odšel na položaj nadškofa v Gorici.

⁶ Prim. Kos, J., Duhovna zgodovina Slovencev, Ljubljana (SM) 1977, 53 sl., pos. 56.

Jeglič je ob svojem prihodu žel splošno odobravanje in še posebej spoštljivo so ga sprejeli liberalci z županom Ivanom Hribarjem na čelu. Imeli so ga za Strossmayerjevega somišljenika in naprednega katoličana ter pričakovali, da bo podpiral njihove družbeno-politične usmeritve, predvsem pa preprečil politično angažiranost katoliških duhovnikov. Ker pa je Jeglič vztrajal na temeljnih katoliške vere in poudarjal načela krščanske pravičnosti ter se ni pustil vpregati v kakršnekoli vozove, ki so bili usmerjeni zoper ta načela, je kmalu postal tarča napadov in podtikanj. Zanimivo, da ga je Enciklopedija Jugoslavije kljub tej (od začetka tudi od liberalcev priznani) odprtosti ob njegovem prihodu v Ljubljano označila kot predstavnika integralnega in brezkompromisnega katolicizma, čeprav ga kot takega liberalci gotovo ne bi slavili ob nastopu službe.

Slabih sto let za tem (leta 1997) v oblastnih postkomunističnih krogih tajnik rimskega Sveta za kulturo, Franc Rodé velja za favorita za ljubljanski škofijski stol in prizadevajo si, da ta svetovljan postane novi ljubljanski nadškof. Ko pa isti s svojim odločnim nastopom zagovarja katoliška načela, naleti na ignoriranje, napade in prezir in morda bi se tudi danes našel kak politični Hussarek, ki bi podvomil o umestnosti političnih prizadevanj za njegovo imenovanje.

Ta primerjava naj služi kot uvod v probleme temeljnih opredelitev in razmejitev pojmov narodno, državotvorno, katoliško, napredno oziroma liberalno in podobno.

Noben razlagalec historičnih dogajanj se seveda ne more izogniti postavitkam svojih gledišč, vendar zavezanost stroki zahteva, da operiramo s pojmi tako, da jih ne iztrgamo iz celovitih zvez oziroma jih ne prikrajamo zahtevam, ki jih narekuje takšen ali drugačen (oblastni ali drugi) interes. Na osnovi neprečiščenih izhodišč prihaja do ideologiziranja odločilnih pojmov kot naprednost, narodnost, nacija ter posebno vera in Cerkev.

Zvezanost slovenskega naroda in katoliške Cerkve narekuje torej izredno občutljivost pri presoji tega odnosa, ker je treba v marsičem prečistiti in preseči postavke, ki so obremenjevale strokoven pristop k razumevanju tega odnosa. Takšno obravnavanje stvari je pomembno vplivalo na to, da so liberalistične poglede na ta vprašanja prevzeli marksisti, ki so strokovne poglede podrejali političnim ciljem in smo še danes obremenjeni od te dediščine. Zato je bilo to občutljivo področje predmet manipulacij in enostranskih prikrajanj.

Spet nekaj primerov. Komunisti so leta 1953 dali nalog za prepis (laiškim zapornikom) Jegličevega Dnevnika, kar potrjuje ne le zanimanje za pomembno obdobje naše zgodovine, ampak tudi politični interes pri njegovi presoji. Dalje je znani slovenski akademik na simpoziju ob Jegličevi mnogovrstni in bogati dejavnosti znal izpostaviti le to, kako je Jeglič pokupil in dal požgati vso izdajo Cankarjeve Erotike. Dalje je revolucionarna oblast vzela vso dokumentacijo o škofu Rožmanu, ki so jo pripravili na škofiji za obrambo v procesu proti njemu in mu tako onemogočila pravično obrambo. Še danes te dokumentacije nimamo, da bi mogli objektivneje opredeliti Rožmanovo vlogo v življenju slovenskega naroda v tako težkem in zapletenem obdobju naše zgodovine.

Podobne primere bi lahko navedli pri presoji vloge Matije Majarja Zilj-

skega, Antona Martina Slomška, Andreja Einspielerja, Janeza Evangelista Kreka, Antona Korošca in drugih pomembnih ljudi naše preteklosti.

Gre torej za objektiviranje deleža in vloge oziroma vpliva nosilcev kulturnega, socialnega in političnega življenja katoliške provenience v narodovem življenju. Enostranska in neobjektivna opredeljenost te vloge povzroča stalno vračanje v neobdelano preteklost. Tako nimamo ustrezne objektivne študije o skriti predpostavki, da je slabo, če katoliška Cerkev izvaja oblast. Zgolj s sociološko-politološkega vidika tak delež pri oblasti ne bi smel biti vprašljiv. Sama upravičenost do oblasti bodisi predstavnikov Cerkev ali predstavnikov kake druge idejne podlage še ne zagotavlja tudi demokratičnosti oziroma učinkovitosti oblasti za (slovenski) narod. To lahko presoja analiza konkretnih razmer.

V tem smislu je potrebno objektiviranje posebno vloge posameznih predstavnikov Cerkev in z njimi povezanih dogodkov. Tako npr. leta 1848 škof Slomšek ni le svaril duhovnikov pred revolucionarnim vrenjem svobodomiselnih srednješolcev in študentov, pač pa je omogočal tudi delovanje za opisovanje naroda in za splošen kulturni dvig v Cerkvi in šoli. Za narodni razvoj pa ostaja neprecenljive vrednosti njegova odločitev prestavitve škofijskega sedeža iz Lavanta v Maribor. Nasprotovanje slovenskih škofov z izbruhom liberalnega (nemškega) nacionalizma je ravno od leta 1848 dalje razumljivo spričo vloge liberalnega gibanja med Nemci in Italijani na škodo Slovencev in Slovanov. Na drugi strani pa je liberalni naboj slovenskih katoliških narodnjakov spodbudil uveljavljanje 'naprednih' idej v tem letu tudi med nami. Tako je po objavi programa Zedinjene Slovenije v Novicah, 29. 3. 1848, celovski kaplan Matija Majar poslal na teren med ljudstvo bogoslovce z letaki 'Kaj Slovenci terjamo?'. V tem oziru opozorimo na narodno zavzeto in uveljavljeno vsestransko prizadevanje Andreja Einspielerja za demokracijo Cerkev in države.

Kaj je torej napredno, kdo je napreden in kdo je konservativen in kako daleč smo danes pri vrednotenju teh zadev? Predvsem nam primerjava z razvojem v zahodnem, tako imenovanem demokratičnem svetu pokaže in potrjuje nedorečenost teh pojavov v našem prostoru, kar ima za posledico pomanjkanje primerljivosti z zahodnim svetom, ki ima ta razvoj že za seboj.

Seveda so tudi Francozi, Italijani in Nemci potrebovali čas, da so se opredelili kot narod in s tem kot politični subjekt. Prav tako ima vsak od teh narodov svojo zgodbo odnosa Cerkev do oblasti, ki je pogojevala in določala tudi nadaljnje demokratične procese. Tudi drugod so Cerkev skušali vpregati v politični voz oziroma je tudi sama morala iskati svoj politični profil v spremenjajoči se družbi.

V teh relacijah se zdi, da Slovenci niso nikoli uspeli Cerkev niti politično podrediti niti vzpostaviti do nje primerljivega razmerja - tudi v obdobju marksizma ne. Zato se tudi niso uspeli z njo dogovoriti, čeprav je dogovor z narodom prevzela v svoje roke na različnih nivojih Cerkev sama. Leto 1848 pomeni v tem oziru prvi korak za partnerski odnos med Cerkvijo in narodom,

kot je npr. predlagal Einspieler. V obdobjih Avstrije in Kraljevine Jugoslavije je razpravo zaviral tuja državna oblast, potem jo je popolnoma zavrgel komunizem. Zato je dogovor potekal le med predstavniki naroda, ki so bili ponavadi tudi predstavniki Cerkve.

Tak dogovor je bil prekinjen leta 1945, ko si je marksistična oblast Cerkev skušala tudi popolnoma podrediti. Zdaj je znova priložnost za dogovor, žal pa še vedno zaradi polpreteklosti dogovarjanje poteka po načinu neravnopravnih partnerjev, kot je bilo to v bivšem režimu, ko si je država prisvajala pravico določati Cerkvi svoje pogoje, kar seveda otežkoča razrešitev tega vprašanja. To seveda ne velja samo za politični, ampak tudi civilizacijski, strokovni in kulturni dogovor na vseh področjih življenja. Tipičen primer neurejenosti tega področja je ravno šolstvo.

3 Katoliška Cerkev in narod - nerazrešen odnos

Medsebojna zgodovinska prepletenost naroda in Cerkve pri nas bistveno pogojuje današnje oblikovanje nacionalne in državniške zavesti. Vsaka subjektova suverenost se mora vzpostavljati sama, v dialogu z drugo podobno suverenostjo. Ker država svojo politično subjektiviteto šele utrjuje, Cerkev pa jo je posedovala ter je kljub petdesetletnemu obdobju komunizma še ni popolnoma izgubila, je ta proces zapleten in boleč.

Tudi pristaši Cerkve so zaradi teh zgodovinskih okoliščin neproblematično predpostavljali ali še predpostavljajo in izhajajo iz povezanosti naroda in Cerkve in menijo, da lahko gradimo na nujni verski postavki naroda iz preteklosti, ki naj bi delovala še zdaj.

Prav tako Cerkvi nasprotni krogi izražajo nemoč spričo povezanosti naroda in Cerkve oziroma vpliva Cerkve v narodu, kar jih spodbuja k boju proti Cerkvi in k izkoreninjenju oziroma revolucionarnem iztrebljanju tega odnosa iz narodovega življenja.

Medtem ko prvi živijo v iluziji, da je vera naravna danost, ki se ohranja in vzdržuje, kot izpričuje slovenska zgodovina, drugi, obremenjeni s to hipotezo, nastopajo revolucionarno s težnjo, da bi izkoreninili vero iz narodne substance in celo iz narodove preteklosti. Tako obremenjeni liberalci konec prejšnjega stoletja kot tudi revolucionarji leta 1941 in njihovi nasledniki leta 1990 vidijo v Cerkvi konkurenco za svoje delovanje med narodom ter to prekrivajo z borbo proti Cerkvi. Zgovoren primer je šolsko področje, pa tudi druga, kjer se izpostavlja tako imenovana laičnost.

Če presojava to z idejno-kritičnim očesom, moramo reči, da gre za neizdelane sistemske podlage. Opravek imamo še s predmoderno družbo, ki šele vzpostavlja temelje svojega funkcioniranja. Temeljni pojmi demokracije, družbe, države, naroda, civilne družbe in Cerkve potrebujejo šele svoje prave umestitve.

Poleg strokovne pristojnosti manjka celo znanstvenikom in akademikom in intelektualcem sploh habitus (opremljenost oziroma usposobljenost) za kritično

preverjanje tega stanja. Ravno zaradi tega pomanjkanja se povsod vrtimo okrog zgodovinske, poslovne, pedagoške in znanstvene etike (in politike). Težko bi torej iz tega konteksta izvzeli presojo zgodovinskega razvoja Slovenije in še posebej sedanje implikacije tega razvoja. Dileme moderne družbe pri nas so začeli razreševati posamezniki ter skupine in smeri predvsem pred drugo svetovno vojno, kot Andrej Gosar, Aleš Ušeničnik, Lambert Ehrlich, križarji oziroma mladinsko gibanje ter na svoj način tudi marksisti, medtem ko so bili slovenski liberalci preveč vpeti v državni voz, da bi se mogli lotevati tega, kar deloma velja tudi za pristaše Slovenske ljudske stranke.

Najbolj pretanjene analize razreševanja teh dilem moderne družbe so dali Gosar in križarji, čeprav so bili pri njihovem uveljavljanju zaradi svoje revolucionarne logike bolj uspešni marksisti.

4 Nekaj dilem o narodu in Cerkvi

4.1 Naprednost

Pojma 'naprednost' in 'svobodomiselnost' sta bila izrazito 'pridržana' področju zunaj Cerkve. Ali je res tako?

Že Matija Majar Ziljski izpričuje svobodoljubno-narodno opredelitev, ki jo poznamo kot program Zedinjene Slovenije. Einspieler je v svojih listih dajal prostor mladoslovencem in Celovec je bil tudi zaradi njegove dejavnosti v drugi polovici prejšnjega stoletja kulturno središče slovenstva. Jeglič, Krek in Sušteršič so sami gradili in uveljavljali slovensko svobodo in neodvisnost ter s tem naprednost, zaradi česar je Katoliško narodno gibanje zajelo posebno ob majniški deklaraciji ves narod. Medtem pa so liberalci konec stoletja izgubili narodno-radikalnost mladoslovencev sedemdesetih let (Levstik in drugi). Lahko govorimo o uspešnem razvoju katoliškega narodnega gibanja, ki je za slovenski narod doseglo pomembne sadove, pogostokrat na jezo liberalcev, zaradi česar škof Jeglič ugotavlja: "Ker se trgovci in gostilničarji ne morejo več okoriščati in ker narodno napredna stranka izgublja svoj vpliv, zato je duhovščina deležna tolikega sovraštva."⁷ Organizacija približno tretjine slovenskega delavstva in oblikovanje zadrug ter kulturno in socialno delo in vsaj delna gospodarska osamosvojitev ljudskih množic je trajna pridobitev za slovenski narod. Gospodarska rast in razreševanje socialnega vprašanja, ki ju je izpeljal slovenski narod na začetku stoletja pod vplivom katoliških voditeljev, ostaja nesporno napredno in pomembno družbeno-politično dejanje.

4.2 Ali smo Slovenci katoliški narod?

Oprelitev Luke Jerana leta 1852, da je slovenski narod katoliški, je povzročila že mnogo kritičnih besed, posebno ker je na tem temelju nadaljevalo

⁷ Promemoria A. B. Jeglič cesarju Fancu Jožefu, 27. marca 1900.

katoliško gibanje po Mahničevi ločitvi duhov in so ga sprejeli na znanje tudi liberalci, čeprav se niso mogli sprijazniti z njim. Pri svojih volilnih dejavnostih so liberalci namreč vseskozi gradili na katolištvu in izjavljali, da ne bodo uspeli, če ne upoštevajo katoliške vere kot temelje narodnosti. Negativno je na tej definiciji gradil tudi Tavčar, ki je bil pravi klerikalec z negativnim predznakom. Podobno retoriko so uporabljali komunisti in jo uporabljajo celo sodobni tranzicijski postkomunisti. Zdi se torej, da smo Slovenci katoliški narod, ker ne moremo iz tega govornega konteksta.

Kot antropološki temelj naroda razumemo tisto, kar človeku oziroma ljudem pripada po naravi, kar veren človek utemeljuje v Bogu. Lahko pa v Luckmannovem smislu posplošimo, da ima vsak človek neko metafizično utemeljitev svojega bivanja. Enako tudi narod.

Kaj je torej moderni 'nevtralni' pojem naroda? Luckmann poudarja, da ima tudi ta skrito religiozno bistvo, kajti po M. Webu je to jedro prisotno v metafizičnem temelju naroda. Takšna antropološka opredelitev ne pomeni "katoliško" v pomenu cerkveno niti razodetveno, ampak moralno-etično v smislu umske (kantovske) religioznosti.⁸

Pojem naroda kot etično-antropološki temelj ni nujno Mahničev ali Ušeničnikov. Morda smo tako bliže Krekovi ali Gosarjevi opredelitvi naroda (in družbe).

Slovenski katoličani so se na splošno zavzemali za 'univerzalni' pojem naroda, da bi z njim kljubovali različnim nacionalizmom. V tem smislu Krek govori o katoliški Avstriji in tudi Mahnič postavlja vero pred narodnost, ker leta more in mora združevati različne narode. Janžekovič ravno v tem naravno-pravnem oziroma etičnem smislu govori o narodu, ki pa je podlaga za vero, ker moramo živeti najprej kot člani naroda, da sprejemamo šele (nato) vero.⁹ Zato je po njegovem kristjan dolžan braniti svoj narod. Tudi Vebrova definicija naroda predpostavlja gojitev racionalno-duhovnega in socialnega življenja,¹⁰ kamor lahko štejemo tudi religijo kot duhovno substanco.

Seveda pa narodnosti ne moremo politično vezati na Cerkev, niti na katoliško formo in prav tako ne na katerokoli stranko, ki je utemeljena na (ne)verski podlagi. Zato narodnost ni vezana na marksizem ali na ideologijo kake druge stranke. Vsaka taka vezava vodi v ideologizacijo naroda, kot se je to često dogajalo v preteklosti. Slovenski narod se je tudi zaradi katoliške vere in Cerkve izognil taki ideologizaciji naroda, zaradi česar nismo delali krivic drugim narodom.

Nacija kot državotvoren pojem pa se zdi zaradi pretekle zgodovine, pogojene s krščanstvom in Cerkvijo in predvsem zaradi petdesetletnega obdobja komunizma, neuveljavljen in predvsem politično neutrjen pojem, zato glede državotvornosti pri Slovencih še marsikaj pogrešamo.

⁸ Prim. Kant, I., *Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, Königsberg 1794, Vorrede.

⁹ Janžekovič, Izbrani spisi, Domoljubni spisi: Krščanstvo in narod, Celje 1977, 93 sl.

¹⁰ Prim. Veber, F., *Temelji slovenskega agrarizma*, Ljubljana 1927, 28 sl.

Katolištvo je med našim narodom tako močna usedlina, da ga danes, po petdesetletnih spremembah težko objektivno dojamemo. Tako redefinicija Slovencev kot katoliškega naroda, kot tudi definicija Slovencev kot nekatoliškega naroda ne upošteva bistvene metafizične podlage narodnega življenja, pa tudi ne njegove zgodovinske geneze.

Antropološki oziroma po besedah Luckmanna skriti religiozni¹¹ temelj (krščanstva) ostaja tudi danes predmet demokracije in pomeni kritiko vsake zaprtosti človeka in naroda v imanentne okvire, torej tudi kritiko liberalizma in kolektivizma, kar je razvidno iz papeških okrožnic o družbenih vprašanjih *Sollicitudo rei socialis* in *Centesimus annus*. Idejni pluralizem terja skupno osnovo za utemeljitev človekovih pravic in dolžnosti, pravic skupin in narodov, pri čemer je pomembno, da te lahko izhajajo iz različnih idejnih utemeljitev, ki jim je za razumevanje treba poiskati skupni jezik. Kot poudarja Bekenförde, pa sodobna družba pri tem zajema iz temeljev, ki jih ji je dala v preteklosti vera.

4. 3 Ločitev duhov

Po Antonu Mahničju, ki je svoja stališča objavljal v Rimskem katoliku od leta 1888 dalje, naj bi se v slovenskem političnem življenju pokazalo, kaj je kdo. Mahnič je zahteval, naj se katoličani opredelijo za katolištvo, ostali pa naj izberejo svojo nazorsko pot.

Predsodki pred ločitvami, ki jih je v resnici povzročil komunizem, še danes povzročajo strah pred opredelitvami in omogočajo vztrajanje pri dvopolnem ločevanju, ki je posledica revolucionarne logike. Po tej logiki naj bi bilo tudi opredeljevanje in ločevanje po verski pripadnosti problematično, ker da povzroča delitve na verne in neverne. Taka delitev pa je dejstvo. Prav tako mora vsak živeti z nekimi metafizično-etičnimi temelji, ne glede na to, kako so utemeljeni. Različnosti, ki je podlaga ločevanja, ni torej mogoče ukiniti. Te razlike so seveda tudi danes in jih je treba upoštevati ter se učiti z njimi živeti.

Težava nastane, ko se razlike opredeljujejo kot razredne, s čimer se določi negativen odnos do razrednega nasprotnika. Take boleče razlike revolucionarnega sistema so tudi implicirale, da katoličani kljub narodni večinskosti niso mogli biti narodno-politični dejavnik. Kamen spora je bil torej tako pri liberalcih kot pri komunistih vprašanje oblasti in možnosti delovanja z določeno krščansko idejno podlago, prek katere so tudi katoličani uveljavljali svojo družbeno-politično vlogo.

Idejna ločitev je sicer podlaga za konstruktiven medsebojni dialog. V avstrijskem obdobju je ta dialog potekal težko, v prvi Jugoslaviji so ga vedno bolj otežkočali kulturno-verski in naraščajoči socialni razlogi, v zadnji Jugoslaviji ga je ukinil komunizem. S tega vidika pa še vedno presojamo tudi ločitev duhov.

Konec tridesetih let, posebej pa z revolucijo med drugo svetovno vojno, so

¹¹ Prim. Lukmann, T., *Nevidna religija*, Ljubljana 1997, 109.

ločitve dobivale revolucionarno ost in pod vojnimi dogajanjem se je iz parlamentarno-demokratskih razlik, spletk in sporov vse sprevrglo v razredno napestost dveh taborov, revolucionarnega in protirevolucionarnega. Ta edina razlika je še vedno ključna dilema slovenskega naroda, ki je bila vsiljena tudi Cerkvi kot protirevolucionarni sili, ki mora to težo nositi še danes. V zadnjem času se razlika uporablja za pokrivanje oblastnih ambicij in ohranjanje polpreteklih pridobitev.

4. 4 Janzenizem

Psihične usedline nekaterih narodnih in osebnih problemov pri Slovencih posebno na Kranjskem, imajo svoje vzroke tudi v janzenizmu, ki je imel v narodnem razvoju pomembno vlogo. Nekaj podobnega srečamo pri Nemcih v pietizmu.

Janzenizem in jezuiti so plod novoveškega dogajanja. Medtem ko janzenizem subjektivnost usmerja v ponotranjeno strogost pokorščine Bogu, jo jezuiti v pokorščino Bogu prek reda in prek papeža. Janzenizem je Slovencem poglobil spoštovanje in strah pred vero, Cerkvijo in duhovnikom, kar razodeva pregovor 'fajmoštra nucaj le za sol'. Slovenski katoličan, liberallec in še celo komunist oziroma postkomunist imajo zaradi teh usedlin (skriti) strah ne le pred Bogom ampak tudi pred fajmoštrom in Cerkvijo, ker še vedno niso emancipirali teh notranjih spon. Slovenski katoličan (liberalen ali konservativen) še ni razrešil te dileme.

V preteklosti so kazali pota razreševanja nekatera gibanja in osebnosti kot Krek, Andrej Gosar, križarji, krščanski socialci. Krek je dilemo razreševal praktično, za njim tudi JSZ (deloma še v prvi Jugoslaviji). Križarji so jo razreševali teoretično in njihova življenjska doba je bila prekratka, da bi pognali globlje korenine. Gosar je bil najbrž eden redkih slovenskih duhov evropskega formata, ki je imel razdelane koordinate narodnega družbenega življenja in s tem življenja posameznika, žal pa je imel malo somišljenikov, čeprav nekaj privrženecv predvsem med krščanskimi socialci v JSZ. Morda velja to tudi za Franceta Vebra, slovenskega Husserla in Schelerja obenem. Gosar je zgled življenjskega katolištva, ki je znal povezovati odprtost katoliškega duha z moderno demokratično formo in s katoliško privrženostjo. Natančno je razlikoval med duhovno utemeljenostjo in a-družbeno zasanjanostjo in ezoteričnostjo - za razliko od Kocbeka. Imel je dovolj širine, da je duhu dal svobodno pot. Več janzenističnih usedlin je moč opaziti pri mladcih.

4. 5 Klerikalizem

Klerikalizem kot politični pojav je posebej obremenjen s komunistično, revolucionarno zgodovino kot prepovedan sad. S to hipoteko ga je težko razumeti kot delovanje cerkvenih ljudi v političnem okviru, kar pa je zgodovinska nujnost med Slovenci in temu delovanju je - za razliko od drugih dežel Evrope

- Jeglič izposloval tudi cerkveni blagoslov. Katoliški duhovniki naj delujejo tudi socialno-politično, ker ni dovolj laičkih sil, ki bi vodile to dejavnost. Delovanje klerikov v politiki je torej okvir slovenskega narodnega razvoja. Drugo je klerikalizem kot oblastizeljnost, ki pa je ne srečamo samo pri pristaših katoliške-narodne oziroma Slovenske ljudske, ampak tudi ostalih strank.

V tem smislu gre za človeško omejenost in osebno ali skupinsko nerazgledanost oziroma ujetost v oblastizeljnost, ki človeka napravi za sužnja svojih oblastnih ambicij, za kar imamo ravno v postkomunističnih družbah dovolj zgledov.

Dokler bomo metali vse v en dvopolni (antirevolucionarni- revolucionarni) pol, teh dilem ne bomo sposobni razumeti. Katoliško narodno gibanje v Avstriji in na Slovenskem ima pomembno mesto, prav tako delovanje katoličanov med obema svetovnima vojnama in v času NOB in revolucije.

5 Razgled po obletnicah

Za odnos Cerkve do slovenskega naroda in obratno so obravnavane letnice oziroma obletnice odločilnega pomena.

Leto 1848 je izzvalo tudi Cerkev kot ustanovo predvsem zaradi zemljiške odveze. Cerkveni voditelji so odigrali pomembno vlogo pri oblikovanju Zedinjene Slovenije in uveljavljanju Slovencev v odnosu do državne oblasti. Tako so tudi naprej skrbeli za uveljavljanje programa preko kulturno-prosvetnega in kasneje, preko socialno-političnega delovanja.

Nastopno leto (1898) Jegliča kot škofa v Ljubljani pomeni poglobitev katoliškega gibanja, pa tudi poglobitev konflikta med liberalizmom in katolištvom.

Leto 1917/1918 zaznamuje deklaracijsko gibanje, Krekova smrt in nastanek Narodnega odbora ter ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ko se povečuje tudi pritisk liberalnega jugoslovanstva.

Leta 1948 pride do vrhunca izrinjenje Cerkve iz javnosti na Slovenskem: divjajo duhovniški procesi, ukinjajo se redovne skupnosti, Teološko fakulteto izključijo iz Univerze v Ljubljani. To leto pride skupina katoliških beguncev v Argentino, kjer nadaljuje predvojno demokratično izročilo ter z ostalimi begunci ohranja socialno-politično vlogo katoličanov med Slovenci.

Leta 1998 se mlada slovenska demokracija še vedno izvija iz povojev. Ponovna oživitev napadov na Cerkev, nepriznavanje njene družbene, gospodarske in socialno-politične vloge, kar je že po liberalnih napadih in petdesetletnem izrivanju Cerkve iz javnosti razumljivo, a toliko slabše za mlado demokracijo, ker je to spet politično sredstvo za ohranjanje privilegijev iz polpreteklega sistema.

V primerjavi z drugimi evropskimi narodi v novoveškem razvoju imamo še vedno opravke z neprečiščeno oziroma neosvobojeno nacionalno zavestjo. Katolištvo in njegova substanca v narodu ostajata neopredeljena, zato pa potrebna obdelave, kar pričakujemo od sinode. Obenem s tem pa ostaja nedefiniran prostor nacionalno-liberalnega, kar je bistveni pogoj za prihodnost naroda in njegove evropske povezave.

Spričo ohranjanja pridobitev kolektivnega socializma (privilegiji, absolutistična oblast in monopolnost) smo priča ujetosti v pred-modernost, in katolištvu niti ni dana možnost (v takih razmerah), da prispeva k razjasnitvi stanja v narodu in državi. To pa velja tudi za ostale dele civilne in tudi državne družbe.

Sklep

Katoličani in Cerkev so v letu 1848 in v naslednjih desetletjih bodisi prek prosvetne oziroma tudi kulturno-politične in predvsem socialne dejavnosti odigrali pomembno vlogo pri utemeljevanju slovenskega naroda. V prvih desetletjih tega stoletja so sprožili katoliško gibanje, ki je postalo vse-narodno gibanje za utrditev socialne, gospodarske in politične zavesti Slovencev. V Jugoslaviji so v času gospodarskega, socialnega in političnega zaostrovanja zelo dejavno posegli v te procese in glede na težke socialne in politične razmere evropsko primerljivo delovali. Majar, Einspieler, Slomšek, Krek, Korošec, Kocbek, Ehrlich, Gosar, Veber in drugi so v težkih razmerah razvijali svoj profil krščanstva, ki se je brusil v medsebojnih napetostih, sporih pa tudi rešitvah. Vojni in revolucionarni čas je razdvojil Slovence, ki so bili spet opeharjeni za svojo samostojnost. Cerkev je ostala v tem času zavetje svobodnega prostora. Tako je razvijala tudi v razmerah totalitarnega režima svobodno zavest ter gojila in utrjevala posameznika in skupine v svobodnem mišljenju.

Iz tega stoletnega odnosa sta izšla Cerkev in narod kot mati in sin. Narod se iz tega odnosa šele emancipira, kar na obeh straneh terja analitično razčlenitev in ploden dialog, da bi mogli pripraviti podlago za uspešno prihodnost naroda, Cerkve in države.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KIRCHE UND DIE NATIONALE FRAGE

Die Grundthese: Die Kirche übte bei den Slowenen einen stärkeren Einfluß auf die Entwicklung der nationalen Frage aus als bei anderen Nationen, weil sie keinen eigenen Staat hatten. Die Nation bedeutete für die Kirche nicht nur eine pastorale, sondern auch eine nationale Herausforderung. Demzufolge setzte sich die Kirche in der historischen Entwicklung der Nation als ihre Mutter durch, deren Tochter - die Nation - sich noch heute mit Mühe emanzipiert.

1. Die Probleme pauschaler Einschätzungen und das Undifferenzierte der einzelnen Erscheinungen dieses Verhältnisses: Freidenkertum und Fortschrittlichkeit (Einspieler, Krek, Liberale des ausgehenden 19. Jahrhunderts), die Nation (die Slowenen als katholische Nation, Katholizismus und Österreich, die Nation als neuzeitlicher Begriff), die Scheidung der Geister, die undifferenzierten Auseinandersetzungen im katholischen Lager in den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts und die Bedingtheit dieser Klärungen durch das Verhältnis zur Revolution und zur Befreiungsfront.

2. Die äußerst ambivalente Rolle der Katholiken in der Nation seit dem Jansenismus und den Jesuiten Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts. Die Dilemmas des Klerus während des Völkerfrühlings 1848 (Slomšek, Einspieler, Majar) und der liberalen Katholiken am Jahrhundertende: zwischen Zugehörigkeit zur Kirche und zu den Strömungen der Zeit.

3. Der Klerikalismus als Problem der intellektuellen (Un)Reife und das Undifferenzierte dieses Phänomens in Slowenien: Mahnič, Krek, Ušeničnik, Kocbek, Gosar.

4. Die Probleme der nichtkirchlichen bzw. atheistischen Auseinandersetzung mit den Erscheinungen des Liberalismus und Kommunismus in Slowenien sowie die Versuche, die Slowenen im nachhinein als katholische Nation zu bestimmen bzw. das Suchen des Religiösen in der Nation nach dem Zusammenbruch des Kommunismus und bei der Gründung des unabhängigen Staates.

5. Kirche und Nation im Lichte dieser Definitionen in den Jahren 1848 und 1898: das Auftreten von Jeglič, Liberalismus, Katholizismus, das Jahr 1917/1918: Deklarationsbewegung, Jugoslawentum, das Jahr 1948: Druck auf die Kirche, ihre Verdrängung aus der slowenischen Öffentlichkeit; Prozesse, Aufhebung der Schwesterorden, Ausschluß der Theologischen Fakultät aus der Universität, Aufnahme der katholischen Flüchtlinge in Argentinien.

6. Das Jahr 1998: Wiederholte Angriffe auf die Kirche, Leugnung ihrer gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und soziopolitischen Dimensionen; Problem des slowenischen Archetyps: ungeklärtes bzw. unemanzipiertes Nationalbewußtsein (im Laufe der neuzeitlichen Entwicklung). Problem des Katholizismus und des Beharrens auf dem Katholizismus als nationaler Grundlage, Problem des slowenischen Liberalismus heute: Beibehaltung des Konzepts des kollektiven Sozialismus (Privilegien, absolutistische Gewalt und Monopole), Befangensein in der Vor-Modernität.

France M. DOLINAR

CERKVENA UPRAVA IN SLOVENC

V slavnostnem nagovoru ob slovesni razglasitvi novoustanovljene slovenske cerkvene pokrajine v ljubljanski stolnici 19. marca 1969, je takratni mariborski škof Maksimilijan Držečnik (1946-1978) med drugim dejal: "Ustanovitev slovenske cerkvene province pomeni za nas danes potrditev naše narodne samobitnosti: da smo Slovenci samostojen narod, ki ima v zboru drugih krščanskih narodov svojo posebno nalogo (in) svoje zgodovinsko poslanstvo".¹ Pravzaprav težko razumemo, da je v cerkvenoupravnem pogledu prišlo do potrditve "naše narodne samobitnosti", kot se je izrazil škof Držečnik, šele 22. novembra 1968, ko je papež Pavel VI. podpisal listino, s katero je ustanovil samostojno slovensko cerkveno pokrajino z metropolitom v Ljubljani in sufraganom v Mariboru.²

Preden spregovorim o "sanjah" slovenskih katoličanov po cerkvenoupravni samostojnosti znotraj katoliške Cerkve, naj najprej kratko pojasnim, **kaj pravzaprav je cerkvena uprava**. Ko govorimo o cerkveni upravi, mislimo na tiste ustanove, preko katerih osrednje cerkveno vodstvo sporoča in uveljavlja svojo oblast in svoje poslanstvo v Cerkvi po vsem svetu.³ Katoliška Cerkve je izrazito hierarhično, ali povedano z drugo besedo, piramidalno urejena. Na vrhu piramide je papež kot vrhovni poglavar Cerkve. Njegova podaljšana roka po svetu (če se smem nekoliko slikovito izraziti) so škofje, ki vodijo krajevne Cerkve, imenovane škofije. Škofije, ki so natančno teritorialno opredeljene, se delijo na manjše cerkvenoupravne enote - župnije.

Papežu so pri vodenju vesoljne Cerkve v pomoč osrednji papeški uradi, ki jih imenujemo rimska kurija. Ta je sestavljena iz Državnega tajništva, ki je neke vrste osrednji vatikanski vladni organ, Sveta za javne cerkvene zadeve, ki je neke vrste vatikansko zunanje ministrstvo in devetih Kongregacij, ki bi jih v civilni in državni upravi lahko primerjali z ministrstvom.⁴ K osrednjemu vodstvu

¹ France M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 11), Ljubljana 1989, 36 (citirano: Dolinar, AES 11).

² Dolinar, AES 11, 213-215.

³ O tem govori podrobneje Zakonik cerkvenega prava, II. del: Hierarhična ureditev Cerkve, Ljubljana 1983, 160-261, kan. 330-572.

⁴ Kongregacije: za nauk vere (nekdanji sveti oficij), za škofo, za vzhodne Cerkve, za zakramente in bogoslužje, za kler, za redovnike, za evangelizacijo narodov (nekdanja Propaganda fide), za svetniške procese in za katoliško vzgojo. Znotraj vsake kongregacije delujejo še posebne komisije za posamezna področja.

Cerkve prištevamo še tri sodišča,⁵ tri sekretariate,⁶ 31 svetov,⁷ 12 uradov⁸ in t. i. Dvorno administracijo.⁹

Nekoliko manj razvejana je seveda škofijska kurija ali tudi kar škofijski ordinariat, ki je v pomoč škofu pri njegovem vodenju krajevnih Cerkve. Škofu je v preteklosti stal ob strani: generalni vikar kot njegov pooblaščenec; stolni kapitelj, ki je (in seveda še vedno) skrbi za slovesnejše bogoslužje v stolnici; škofijski konzistorij kot škofov posvetovalni organ; škofijska pisarna; škofijsko računovodstvo; škofijsko sodišče in škofijski arhiv. Po drugem vatikanskem cerkvenem zboru, oziroma po novem zakoniku cerkvenega prava, ki ga je razglasil papež Janez Pavel II. dne 25. januarja 1983 in je stopil v veljavo 27. novembra istega leta, so se stvari nekoliko spremenile. Nov odnos cerkvenega vodstva do vernega ljudstva, ki ga je kodificiral novi zakonik, je med drugim postal viden že v zunanjih strukturah škofijske kurije. Tako npr. Letopis Cerkve na Slovenskem za leto 1985 našteva naslednje urade osrednjega vodstva mariborske škofije: Duhovniški svet, Zbor svetovalcev, Stolni kapitelj, Škofijska kurija,¹⁰ Škofijski gospodarski svet, Škofijsko cerkveno sodišče, Pastoralni svet, Pastoralna služba in Zbor dekanov.¹¹ Po podatkih Šematizma ljubljanske škofije za leto 1993, so njeni škofijski uradi še bolj razvejani.¹²

⁵ Sodišča: Sveta penitencerija (pristojnosti v zadevah, ki zadevajo človekov odnos do Boga, t. i. "Foro interno"), Signatura apostolica (vrhovno sodišče), Sveta rimska rota (apelacijsko sodišče za vse cerkvene zadeve).

⁶ Sekretariati: za pospeševanje edinosti med kristjani, za nekristjane, za neverujoče.

⁷ Sveti: za laike, pravičnost in mir, za revizijo kanonskega prava katoliške Cerkve, za revizijo kanonskega prava vzhodne Cerkve, za razlago odlokov II. vatikanskega koncila, za socialne zadeve, za Latinsko Ameriko, za migracijo in turizem, za človeški in krščanski razvoj (Cor unum), za družino, za organizacijske in ekonomske zadeve Svetega sedeža, mednarodna teološka komisija, biblična komisija, za revizijo vulgate, za krščansko arheologijo, za zgodovinske vede, za cerkvene arhive v Italiji, za cerkveno umetnost v Italiji, za svetišča Pompeji, Loreto in Bari, za Rusijo, za odnose z judovstvom, za odnose z islamom, za vatikansko državo, za obnovo vatikanskih kulturnih spomenikov, za načrtovanje novih cerkva v Rimu in za denarne zadeve.

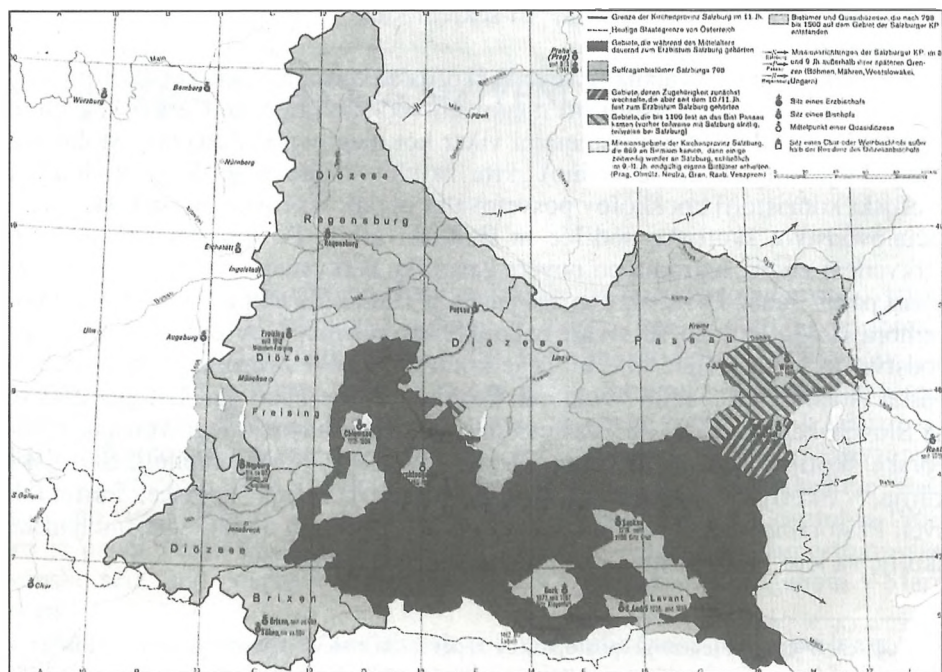
⁸ V pristojnosti uradov je vse tisto, kar je povezano s papeževim privatnim življenjem in njegovimi nastopi v javnosti, ter varnostjo Vatikana kot države: Camera Apostolica (svetna oblast Svetega sedeža kot suverene države), prefektura za ekonomske zadeve Svetega sedeža, uprava posesti Svetega sedeža, prefektura papeževega doma, papeževa družina (pristojna ne le za papeževe najožje sodelavce ampak tudi za papeško akademijo), za papeževe obrede, za glasbo, švicarska garda, papeževa asitenca, arhiv II. vatikanskega koncila, za odnose z uslužbenci Svetega sedeža, centralni statistični urad.

⁹ Sem sodijo: Cerkev sv. Petra, Vatikanska knjižnica, Vatikanski arhiv, vatikanska tiskarna, vatikanska založba, poluradni vatikanski dnevnik Osservatore Romano, vatikanski uradni list Acta Apostolicae Sedis (s tem imenom od leta 1908).

¹⁰ V njeno pristojnost sodi tudi računovodstvo, škofijski arhiv ter odbor za arhive, knjižnice in muzeje.

¹¹ Letopis Cerkve na Slovenskem 1985, Ljubljana 1985, 148-151.

¹² Stolni kapitelj v Ljubljani; Nadškofijska kurija, ki jo sestavljajo: nadškofijski ordinariat, personalna komisija, gospodarska komisija, komisija za kaplanske in župniške tečaje; Nadškofijsko cerkveno sodišče, Pastoralni svet; Umetnostno-gradbeni svet; Sveti in odbori (semeniški gospodarski svet, zavarovanje duhovnikov, cerkvena statistika in pastoralna soci-



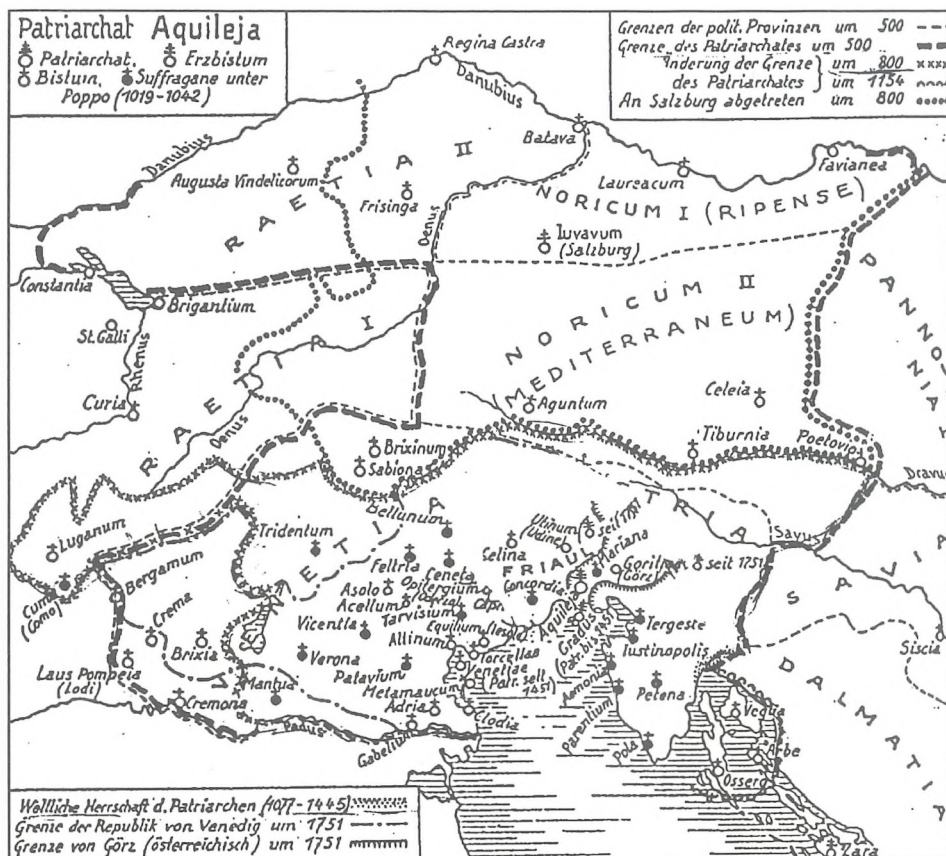
Škofje, ki so imeli svoj škofijski sedež v kakšnem pomembnem mestu dežele, zlasti v njeni prestolnici, so dobili naslov **nadškofa**. Ta naslov jim je dajal določeno častno prednost v stiku s cerkvenimi in svetnimi oblastniki. Škofije neke dežele so se že zelo zgodaj združevale v cerkveno pokrajino, imenovano tudi provinca ali metropolija. V metropolitovi pristojnosti so bile vizitacije podrejenih škofov - ti so se imenovali sufragani - uveljavljaj pa je tudi enotno cerkveno disciplino na področju svoje metropolije. **Metropolit** je bil istočasno tudi uradni predstavnik svojih sufraganov pred civilno in cerkveno oblastjo.¹³

Škofija se deli na manjše cerkvenoupravne enote, imenovane župnija. **Župnik** opravlja svoje dušnopastirsko delo po navodilih in v imenu škofa. Podobno kot škofije, se tudi župnije nekega zaokroženega teritorija povezujejo v višjo cerkvenoupravno enoto, dekanate. **Dekan** v škofovem imenu vizitira podrejene župnije, sklicuje pastoralne konference in skrbi za usklajeno pastoralno delo na terenu. Dekane nadzirajo arhidiakoni, ki so v preteklosti v škofovem imenu opravliali tudi nižje sodstvo.¹⁴

ologija, pastoracija turistov, delegat za redovnike, Baragov odbor, Duhovniki adoratorji, Unio apostolica sacerdotalis, Apostolstvo sv. Cirila in Metoda, Katoliško središče za Slovence po svetu); Seja arhidiakonov in Seja dekanov. Str. 37-41.

¹³ France M. Dolinar, Cerkvenoupravna ureditev slovenskega prostora do ustanovitve slovenske metropolije 1968, v: ZČ, 48 (994) 55-61.

¹⁴ Dolinar, AES 11, 12-17.



Razlogi, da se slovensko ozemlje v cerkenoupravnem pogledu vse do ustanovitve ljubljanske metropolije leta 1968 ni uspelo oblikovati kot samostojna cerkvena pokrajina, so bili različni. Sedeži metropolitov za škofije, ki so segale v slovenski prostor, so bili do takrat zunaj slovenskega narodnostnega prostora (Salzburg, Oglej - njegovo mesto sta po letu 1752 prevzeli nadškofiji v Gorici¹⁵ in Vidmu,¹⁶ ter Ostrogon). Posledice so bile očitne. **Salzburški metropolit** je bil "*primas Germaniae*". Kot metropolitu so mu bile podrejene sufraganske škofije: Brixen, Augsburg, Freising, Regensburg in Passau. Salzburška posebnost, ki je drugje po Evropi ne srečamo, so bile t. i. "lastniške škofije". Lastniške zato, ker jih je ustanovil salzburški nadškof na ozemlju svoje nadškofije, vendar njihovim škofom ni izročil lastne jurisdikcije, čeprav jim je na pritisk Rima moral določiti vsaj minimalno škofijsko ozemlje. Takih škofij je bilo šest in sicer: Krka na Koroškem (1072), Chimsee (1215), Seckau (1219), Lavant

¹⁵ Gorica je postala metropolija za škofije Como, Trento, Pičan in Trst.

16 Videm je postal metropolija za škofije Padova, Vicenza, Verona, Treviso, Ceneda, Belluno, Feltre, Concordia. Koper, Novigrad, Poreč in Pula.

(1225), Berchtesgaden (1455), Dunaj in dunajsko Novo mesto (obe 1469). Njihovi škofje so bili neke vrste generalni vikarji salzburškega nadškofa s škofovskim posvečenjem. Z jožefinskimi reformami so ti škofje sicer postali pravi ordinariji. Povečalo se je tudi ozemlje njihovih škofij. Vendar so Slovenci ostali še naprej "nepomembna" manjšina v nemškem "morju". Slovenski problemi nemške večine niso zanimali in so jih vedno presojali skozi prizmo "nemške" Cerkve v "nemški" državi.

Podoben je bil položaj v **oglejski metropoliji**. Oglejskemu metropolitu je bilo podrejenih 17 sufraganskih škofij v severni Italiji in sicer: Mantova, Verona, Vicenza, Padova, Treviso, Trento, Beluno, Feltre, Concordia, Ceneda, Poreč, Pulj, Novigrad, Pičen, Koper in Trst. To pomeni, da je tudi oglejski metropolit probleme svoje krajevne Cerkve reševal skozi prizmo političnih razmer v italijanskih državah, ne glede na to, da je bil oglejski patriarhat kot škofija obenem največja "slovenska" škofija na našem ozemlju. V tem pogledu je odločilno vlogo odigrala Beneška republika. Na njenem ozemlju je bil namreč sedež patriarhata (Videm), sama pa je bila vsaj po letu 1420 sovražno razpoložena do Habsburške države.

Slovenci v **Panoniji** so bili vključeni v madžarsko cerkveno upravo pod vodstvom metropolita in "*primasa Unghariae*" v Ostrogonu (Esztergom).¹⁷ Madžarska cerkvena organizacija je poleg Madžarov vključevala še slovaške, hrvaške, nemške, romunske in slovenske vernike.¹⁸ Tudi v tej cerkveni organizaciji smo Slovenci predstavljali "nepomembno" manjšino, ki znotraj madžarske cerkvene uprave nikoli ni imela svoje škofije in je zato v madžarskem kulturnem krogu tudi na cerkvenem področju le s težavo ohranjala svojo narodnostno identiteto. Marija Terezija je v letih 1771-1777 na Madžarskem ustanovila osem novih škofij, prekmurske Slovence pa podredila leta 1777 ustanovljeni Somboteljski (Szombathely) škofiji.¹⁹ Po tej preureditvi cerkvene uprave na Madžarskem, je bilo 22 madžarskih škofij (med njimi tudi senjsko-modruška, zagrebška in djakovačka škofija na današnjem Hrvaškem) podrejenih trem metropolitom v Ostrogonu, Kalocsi in Egerju.

Pomembno spremembo v cerkveni upravi slovenskega ozemlja pomeni **ustanovitev ljubljanske škofije** na ozemlju oglejskega patriarhata leta 1461 oziroma 1462. Ustanovitev ljubljanske škofije je imela za nadaljni razvoj cerkvene uprave in s tem tudi za razvoj Cerkve na Slovenskem nekaj daljnosežnih

¹⁷ Kralj Štefan I. Sveti (997-1038) je v času svojega vladanja uredil tudi cerkveno upravo na Madžarskem. Metropolit v Ostrogonu (Esztergom) je bilo podrejenih 10 škofij. Slovensko ozemlje pa sta si razdelili škofiji Győr (sufragan ostrogonskega metropolita) in Veszprem, oziroma od leta 1094 dalje Zagreb, ki je bil od 12. stol. dalje podrejen metropolitu v Kalocsi. Ivan Zelko, *Zgodovina Prekmurja*; Adrianyi, *Fünzig Jahre*.

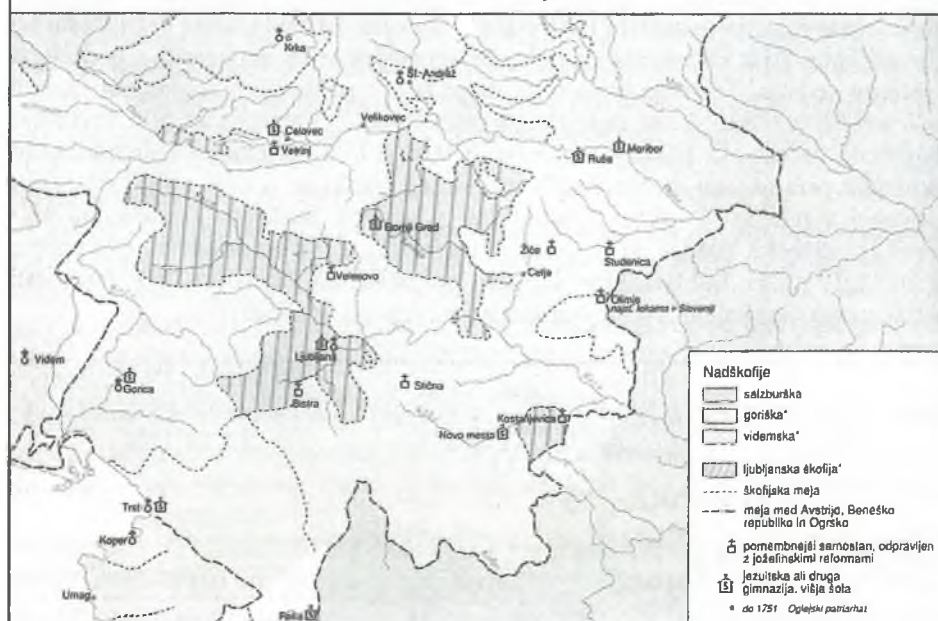
¹⁸ Gabriel Adrianyi, *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns* (Studia Hungarica 30), München 1986; Isti, *Fünzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895-1945* (Studia Hungarica 6), München 1974.

¹⁹ Do takrat so bili prekmurski Slovenci razdeljeni med škofiji Győr (Železna županija) in Zagreb (districtus Transmuranus). Ivan Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, Murska Sobota 1996, 104; Adrianyi, *Beiträge*, 17.

posledic: Ljubljana je bila prvi škofijski sedež v osrednjem slovenskem prostoru. Nova škofija je razbila teritorialno monolitnost oglejskega patriarhata na Slovenskem. Bila je izvzeta iz oglejske metropolije in neposredno podrejena Svetemu sedežu. To pa je pomenilo, da je bila s papeževim soglasjem razbita tudi juridična monolitnost oglejskega patriarhata, v katerega je bila še vedno vključena večina slovenskega ozemlja. S tem je bila verjetno osrednjemu delu Slovenije prihranjena intenzivnejša italijanizacija, ki se ji niso mogli odtegniti Slovenci v tržaški in koprski, ter Hrvati v istrskih škofijah. Teritorialna razbitost ljubljanske škofije, ki je cesar in papež pri njeni ustanovitvi nista uspela premostiti, pa je ljubljanskim škofom preprečevala intenzivnejšo vlogo pri oblikovanju osrednjega vseslovenskega cerkvenega središča.



CERKVENA RAZDELITEV SLOVENSКИH DEŽEL do jožefinskih reform



Vse škofije na slovenskem narodnostnem prostoru so bile **večnacionalne**. Do jožefinskih reform na cerkvenem področju sta bili večinsko slovenski le oglejska, oziroma po letu 1752 goriška nadškofija²⁰ in ljubljanska škofija.²¹ To je v večnacionalni habsburški monarhiji sicer pomenilo pravico do verskega pouka v materinem jeziku, ne pa tudi celostne narodnostne vzgoje. Ker so jožefinske reforme škofijske meje prilagajale političnim mejam dežele, so bili škofje tudi po letu 1848 prisiljeni probleme svojih vernikov reševati na deželni in ne na nacionalni ravni. V graškem in celovškem deželnem zboru slovenske besede ni bilo slišati. Še manj se je za nacionalne zahteve Slovencev zanimala osrednja nemška politika. Zato se tudi cesarju pri imenovanju krških, sekovskih in deloma lavantinskih škofov ni bilo treba ozirati na nacionalne interese Slovencev. Isto je veljalo za somboteljsko škofijo, ki je bila večinsko madžarska. Nekoliko drugačne so bile razmere v ljubljanski, goriški in tržaški škofiji, ki so sicer tudi bile večnacionalne, vendar so bili slovenski verniki v njih v večini. Pogoj pri imenovanju škofov za te škofije je bil znanje deželnih jezikov prebivalstva, čeprav cesar v tem pogledu vsaj glede tržaške škofije ni bil vedno dosleden. Razmerje sil v deželnih zboraх teh pokrajin pa Slovincem tudi ni bilo vedno naklonjeno.

²⁰ France M. Dolinar, Fiziognomija in struktura nove goriške nadškofije, v: Carlo Michele d'Attems primo arcivescovo di Gorizia 1752-1774, 2. vol., Atti del Convegno, Gorizia 1990, 183-217.

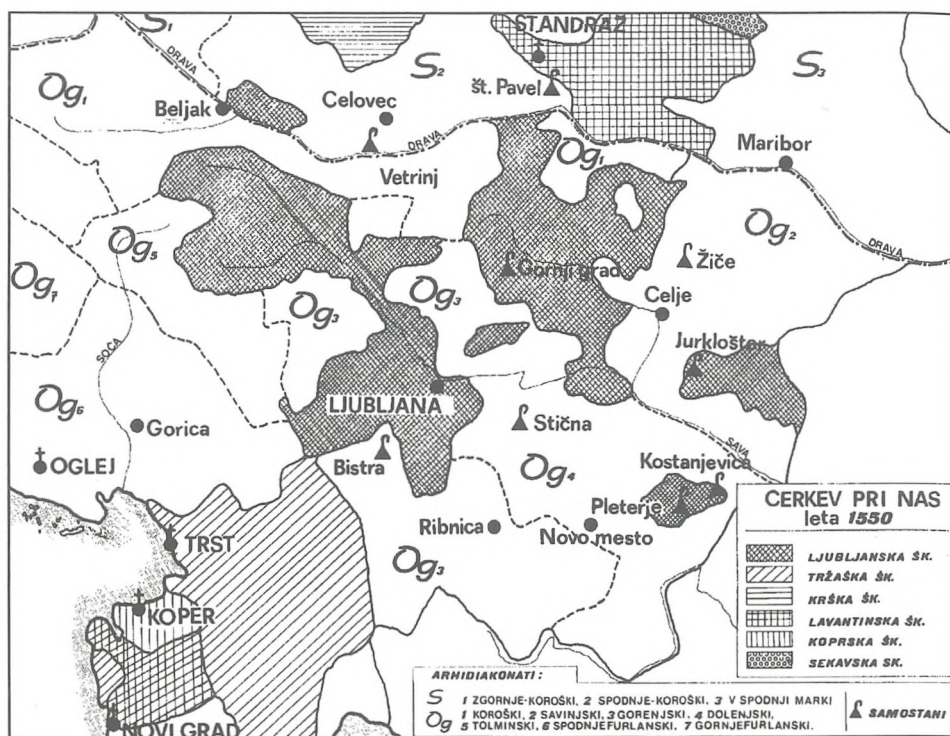
²¹ France M. Dolinar, Oris zgodovinske podobe ljubljanske (nad)škofije, v: Tvoja in moja Cerkev, Ljubljana 1982, 61-67.



V tem pogledu se razmere niso bistveno spremenile tudi po spremembah cerkvene uprave v habsburških deželah **sredi 19. stoletja**. V habsburški monarhiji so Slovenci ostali razdeljeni med tri metropolije, v katerih so bili kot narodnost v manjšini. Slovenci v celovški, sekovski in lavantinski škofiji so ostali podrejeni salzburškemu metropolitu. Slovenskega škofa je na ozemlju salzburške metropolije s Francem K. Kutnarjem (1843-1846) dobila le lavantinska škofija. Lavantinski škofje so bili poslej Slovenci, čeprav je bil Jakob Maksimilijan Stepischnegg (1862-1889) še izrazito pronemško usmerjen. V Videmsko nadškofijo sta bili vključeni Beneška Slovenija in Kanalska dolina.²² Goriška metropolija je poleg italijanskih vernikov vključevala še hrvaške (poreško-puljska in krška - otok Krk - škofija) in slovenske vernike (ljubljska in tržaško-koprska škofija). Po obnovitvi goriške metropolije leta 1830 so bili vsi goriški nadškofje Slovenci. Slovenske škofo je, z dvema izjemama,²³ imela tudi po letu 1830 združena tržaško-koprska škofija, in seveda, od škofa Antona Alojzija Wolfa (1824-1859) dalje, ljubljanska škofija. Ostrogonska metropolija je bila, kljub nemškim in slovenskim vernikom v posameznih škofijah, izrazito madžarska. Slovenska manjšina v somboteljski škofiji (Szobathely) je uživala naklonjenost le prvega somboteljskega škofa Janoša Szilyja de Felsőszopor (1777-1799). Njegovi nasledniki pa so že izvajali načrtno madžarizacijo v svoji večnacionalni škofiji.

²² Leta 1933 je bila videmski nadškofiji dodeljena dekanija Trbiž iz celovške škofije. V celovškem šematizmu so bile te župnije večinoma vodene kot slovenske župnije. Istočasno so videmskemu nadškofu dodelili ljubljansko župnijo Bela Peč - Fužine.

²³ Jurij Dobrila (1875-1882) je bil Hrvat, Franc Nagl (1902-1910) avstrijski Nemec.



Jožefinske cerkvene reforme, ki so meje notranjeavstrijskih škofij prilagodile političnim mejam okrožij, so v 19. stol. doživele predvsem **dve temeljni spremembi**. Prva je zadevala **goriško metropolijo**. Leta 1791 sta bili obnovljeni tržaška (njej je bila priključena ukinjena pičanska škofija)²⁴ in goriška (odslej goriško-gradiščanska) škofija.²⁵ Dekanija Idrija je bila dodeljena ljubljanski nadškofiji. Leta 1807 je bila ukinjena ljubljanska metropolija,²⁶ ki pa strogo vzeto ni bila slovenska metropolija. Združevala je sicer goriško, tržaško in koprsko škofijo, vanjo so bili vključeni celo Hrvatje v senjsko-modruški škofiji, ne pa tudi slovenski verniki v krški (celovski), lavantinski in sekovski (graški) škofiji. Cerkvena ureditev v času francoskih Ilirskih provinc (1809-1813) je bila le politična epizoda francoske okupacijske oblasti, ki je s cerkvene strani ni priznala nobena od vpletenih strani in je zato tudi razpadla z ukinitvijo Ilirskih provinc.²⁷ Trajnejšo podobo je cerkveni ureditvi na zahodnem delu slovenskega ozemlja dala papeška bula *Locum beati Petri* 30. junija 1828. S to bulo je papež Leon XII. določil pridružitve novigrajske škofije tržaški ter zdru-

²⁴ Dolinar, AES 11, 159-172.

²⁵ Dolinar, AES 11, 172-176.

²⁶ Dolinar, AES 11, 176-178.

²⁷ France M. Dolinar, Cerkvenoupravna ureditev Ilirskih provinc 1809-1813, v: ZČ 43 (1989) 507-511.

žitev tržaške in koprške škofije v personalno unijo (združitve je bila izvedena 21. marca 1830).²⁸ Papež Pij VIII. je nato 27. julija 1830 z bulo *In supereminentis Apostolicae dignitatis* ustanovil še goriško metropolijo²⁹ in ji kot suf-ragane podredil ljubljansko,³⁰ tržaško-koprsko,³¹ poreško-puljsko in krško (otok Krk) škofijo. Isti papež je 29. junija 1831 ljubljanski škofiji dodelil dekanijo Postojna in Trnovo iz tržaške ter dekanijo Vipava iz goriške nadškofije.

Druga temeljna sprememba na področju cerkvene uprave na današnjem slovenskem prostoru je zadevala **lavantinsko škofijo**. Prizadevanja lavantinskega škofa Leopolda Maksimilijana grofa Firmiana (1800-1822), da bi prenesel škofijski sedež iz odročnega Šent Andraža v Maribor, so preprečile francosko - avstrijske vojne. Ko so se politične razmere ustalile, jih je uresničil škof Anton Martin Slomšek (1846-1862). Prenos škofijskega sedeža je seveda vključeval spremembo škofijskih meja na škodo sekovske škofije. Njej so namreč jožefinske reforme dodelile mariborsko okrožje. Pogajanja so bila trda, ker krški škof Adalbert Lidmanský (1842-58) in sekovski škof Joseph Othmar Rauscher (1849-53) nista pristajala na "nacionalne" meje škofij, kot so to želeli Slomšek in slovenski duhovniki na Štajerskem, ampak sta vztrajala na "jožefinskih" načelih, da se meje škofij pokrivajo z mejami političnih okrožij. Končno je Slomšek moral popustiti in je na podlagi teh načel 1. junija 1859 odstopil novemu krškemu škofu Valentinu Wieryju (1858-1880) velikovško okrožje na Koroškem³² in 1. septembra istega leta prejel od novega sekovskega škofa Otokarja Marije Attemsa (1853-67) mariborsko okrožje na Štajerskem.³³ S tem se je število slovenskih vernikov v lavantinski škofiji še povečalo. S pridobitvijo velikovskega okrožja se je število slovenskih vernikov povečalo tudi v krški (celovški) škofiji, v kateri je bila odslej približno tretjina vernikov slovenske narodnosti.³⁴ V nadomestilo za izgubljeno mariborsko okrožje, je sekovska škofija

²⁸ Bullarii Romani continuatio summorum pontificum Clementis XIII, Clementis XIV, Pii VI, Pii VII, Leonis XII, Pii VIII et Gregorii XVI constitutiones, literas in forma brevis, epistolas ad principes viros et alios atque alloquutiones complectens quas collegit Andreas Advocatus Barberi, Tom. XVII, continens pontificatus Leonis XII (IV.-VI.), Romae 1855, 375-380; Dolinar, AES 11, 178-186.

²⁹ Bullarii Romani continuatio summorum pontificum Clementis XIII, Clementis XIV, Pii VI, Pii VII, Leonis XII, Pii VIII et Gregorii XVI constitutiones, literas in forma brevis, epistolas ad principes viros et alios atque alloquutiones complectens quas collegit Andreas Advocatus Barberi, Tom. XII, continens pontificatus Pii VIII (I-II), Romae 1856, 120-122; Dolinar, AES 11, 187-189. Goriška nadškofija je imela 241.217 vernikov, 193 dušnopastirskih postojank in 234 duhovnikov.

³⁰ Škofija je imela 479.851 vernikov, 200 dušnopastirskih postojank in 712 duhovnikov. Prim. Catalogus cleri dioecesis Labacensis ineunte anno 1843, Labaci 1843, 83.

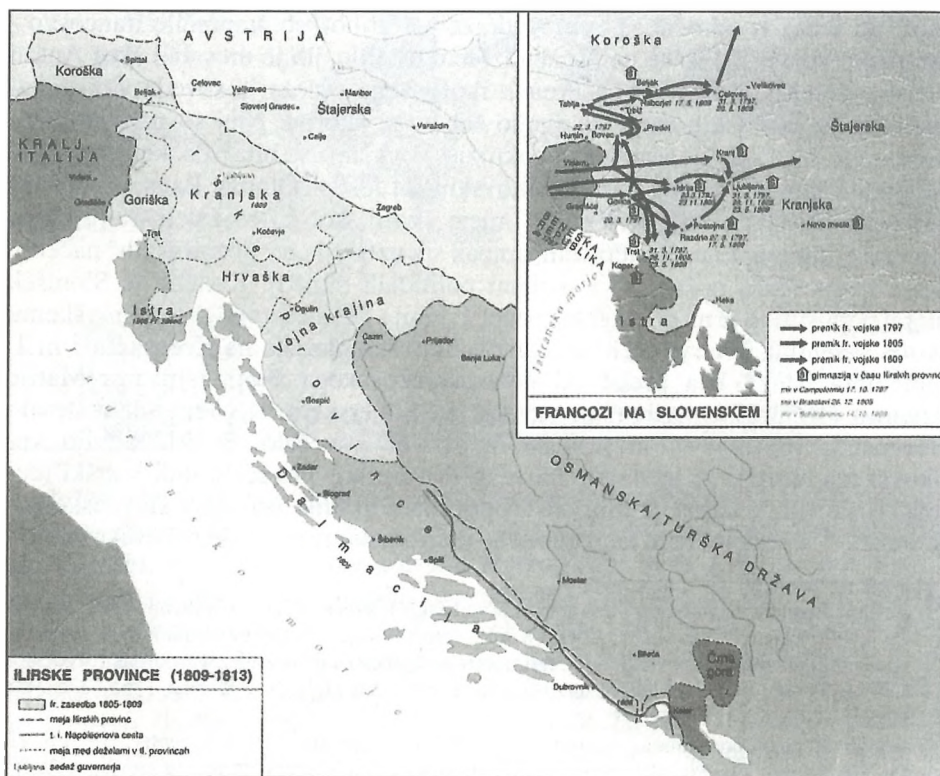
³¹ Združena škofija je štela 311.927 prebivalcev, imela je 205 dušnopastirskih postojank in 320 duhovnikov. Prim. Prospectus beneficiorum ecclesiasticorum et status personalis cleri unitarum dioeceseon tergestinae et justinopolitanae ineunte anno 1880, Tergeste 1880, 68-69.

³² Odlok kongregacije z dne 25. maja 1857 v: Dolinar, AES 11, 203-207.

³³ Odlok kongregacije z dne 16. maja 1857 v: Dolinar, AES 11, 190-194.

³⁴ Škofija je štela 336.726 prebivalcev, od tega je bilo 110.090 Slovencev. Prim. France M. Dolinar, Krška škofija in koroški Slovenci 1848-1919, v: Einspielerjev simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimi 14), Celje 1997, 7-16; Peter G. Tropper, Vom Missionsgebiet zum Landes-

dobila leobensko. V sekovski škofiji, ki je postala največja notranjeavstrijska škofija,³⁵ je ostalo le približno 30.000 Slovencev. Na njihove narodnostne in jezikovne želje se tudi v cerkvenih krogih te, odslej izrazito nemške škofije, ni nihče oziral.³⁶ Prenos sedeža lavantinske škofije v Maribor je konzistorialna kongregacija v Rimu odobrila 20. maja 1857,³⁷ Slomšek je bil v Mariboru slovesno umeščen 4. septembra 1859 in je tako postal prvi škof na nek način popolnoma nove mariborske škofije, ki jo je s staro povezovalo samo še ime.³⁸



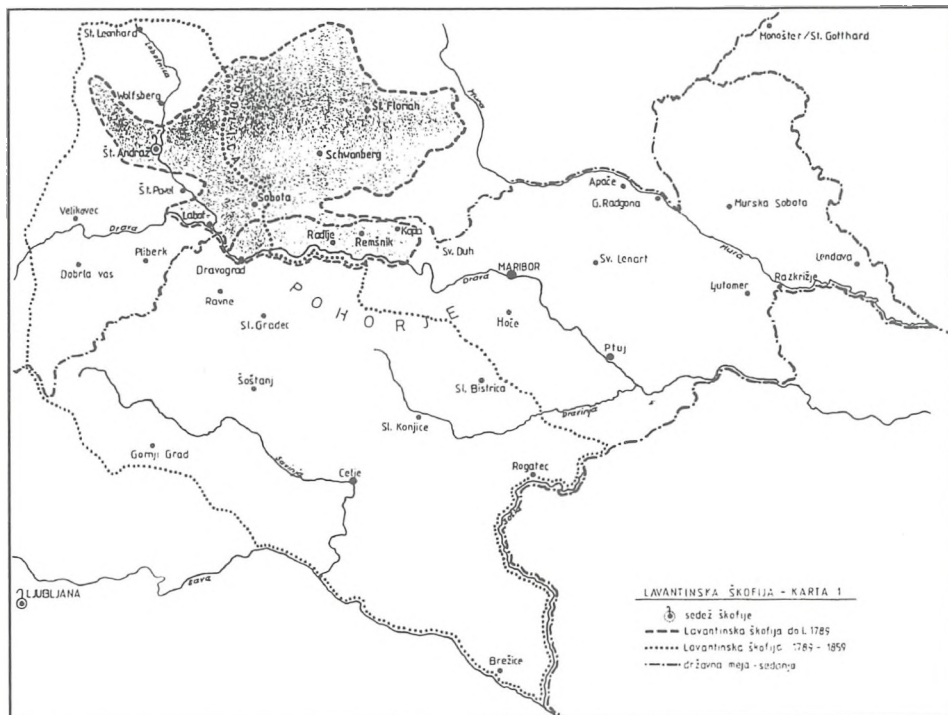
bistum, Klagenfurt 1996, 281-282.

³⁵ Štela je 662.972 prebivalcev in je imela 690 dušnopastirskih postojank ter 976 duhovnikov. Prim. Schematismus der Diözese Seckau für das Jahr 1858, Graz 1858, 271; Karl Amon - Maximilian Liebmann, Kirchengeschichte der Steiermark, Graz 1993, 227-228, in 283-285.

³⁶ Bogo Grafenauer, Etnična vprašanja ob preureditvi lavantinske škofije v slovensko škofijo na Štajerskem, v: Acta Ecclesiastica Sloveniae 1, Ljubljana 1979, 107-136.

³⁷ Dolinar, AES 11, 194-202.

³⁸ O tem so podrobneje spregovorili v zborniku 130 let visokega šolstva v Mariboru, Maribor 1991: Sergij Vilfan, Območja okrožij in lavantinske škofije v Slomškovem času (44-54); France M. Dolinar, Načrti za reorganizacijo lavantinske škofije od Jožefa II. do Slomška (55-64); Anton Ožinger, Prenos škofijskega sedeža v Maribor (65-72).



Tako urejeno cerkveno upravo slovenskega prostora so radikalno spremenile nove državne meje **po prvi svetovni vojni**. Glavnina slovenskega narodnostnega ozemlja (Spodnja Štajerska, Mežiška dolina z Dravogradom, Prekmurje in večji del Kranjske) je bila od leta 1918 v sklopu jugoslovanske države, Primorska (Goriška, Trst, Istra), del Notranjske (politični okraj Postojna in sodni okraj Idrija), Trbiž s Kanalsko dolino in Bela Peč pa pod Italijo. Večji del slovenske Koroške je bil po plebiscitu leta 1920 priključen Avstriji, Porabje pa je bilo dodeljeno Madžarski. Nova stvarnost je narekovala tudi preureditev cerkvene uprave tega ozemlja:

- **Mariborska škofija** se je povečala. Od somboteljske škofije je dobila v upravo 20 župnij v Prekmurju in od krškega škofa 13 župnij v Mežiški dolini ter Dravograd. Te župnije formalnopravno še niso bile priključene mariborski škofiji. Mariborski škof je bil za njih le apostolski administrator.³⁹

- **Ljubljanska škofija** se je zmanjšala. Pod Italijo so prišle dekanije Idrija, Vipava, Postojna, Trnovo-Ilirska Bistrica in župnija Bela Peč. Njihov administrator je 14. februarja 1924 postal goriški nadškof Frančišek B. Sedej. Dekanija Trnovo - Ilirska Bistrica je bila z delom slovenskih župnij iz tržaške škofije 17. aprila 1925 dodeljena novoustanovljeni reški škofiji.⁴⁰ Z apostolsko konstitucijo

³⁹ Jože Smej, Priključitev delov somboteljske, krške in sekovske škofije mariborski škofiji leta 1964, v: Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228-1978, Maribor 1978, 20-28.

⁴⁰ Dolinar, AES 11, 31-32; France M. Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu

Quo Christifideles z dne 10. februarja 1933 so bile župnije v dekanatih Vipava in Idrija priključene goriški nadškofiji, ostale župnije na zasedenem ozemlju, vključno z dekanatom Postojna, tržaški škofiji, župnija Bela Peč pa videmski nadškofiji. V nadomestilo za to izgubo je ljubljanska škofija dobila v upravo eks-pozituro Davča iz goriške nadškofije in župniji na Jezerskem iz krške (celovške) škofije.⁴¹ Šlo je torej za očitna dvojna merila pri urejanju cerkvene uprave na ozemljih štirih držav, na katerih so po razpadu Avstrije živeli Slovenci.

Nove državne meje pa so **pretrgale tudi vezi ljubljanskega in mariborskega škofa** z njunima **metropolitoma** v Gorici oziroma Salzburgu. Škofu Antonu Bonaventuri Jegliču (1898-1930) je bila že od samega začetka jasna dokončnost novih državnih meja. Zato je na obisku v Rimu (od 1. do 9. marca 1919) papežu Benediktu XV. (1914-1922), kakor je razvidno iz njegovega dnevnika, "ustmeno in pismeno izrazil željo: a) ker bo ljubljanska škofija odcepljena od goriške, naj bo zopet 'subjecta immediatae S. Sedi', kakor je bila do leta 1831 in b) naj bi se ustanovila nova slovenska provincija, ker imajo Hrvatje že tri." In nadaljuje "Ad a) so sv. Oče rekli, da se tako zgodi (torej, da bo ljubljanska škofija neposredno podrejena Svetemu sedežu) in ad b) da se (glede samostojne cerkvene pokrajine) morda zgodi".⁴² Ker pa je Ministrstvo vera v Beogradu predlagalo, da se ljubljanska in mariborska škofija priključita zagrebški metropoliji, je škof Jeglič v pismu papežu Benediktu XV. osmega februarja 1920 ponovno predlagal ustanovitev samostojne cerkvene pokrajine za Slovence s sedežem v Ljubljani in sufraganom v Mariboru.⁴³ Isto zahtevo je ponovil v svojem dopisu prefektu konzistorialne kongregacije, kardinalu De Laila z dne 1. maja 1921. Pred tem je bil škof Jeglič kot član delegacije jugoslovanskih škofov skupaj z zagrebškim nadškofom Antunom Bauerjem (1914-1937) in djakovskim škofom Antunom Akšamovićem (1920-1951) ponovno v Rimu (od 31. 3. do 9. 4. 1921). V svoj dnevnik si je škof Jeglič zapisal, da so s papežem med drugim govorili tudi o novi razmejitvi škofij (ta je seveda zadevala tudi obe slovenski škofiji) in o apostolskih administraturah v pokrajinah, katerih škofje so bivali izven meja Kraljevine SHS.⁴⁴ Vprašanje nove razmejitve škofij je posredno

1918, v: Jegličev simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu 8), Celje 1991, 324-325.

41 Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, 324.

42 Jegličev dnevnik, 12. marca 1919. Tipkopis ZRC SAZU, 11. zvezek, str. 23 (1239).

43 Nadškofijski arhiv Ljubljana, Škofijstvo 1908-1940, š 5, fasc. 138; Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, 318.

44 "Včeraj, v soboto 9. IV. (1921) sem se vrnil iz Rima, kamor sem odpotoval 31. III. Imel sem dva namena. Prvič so me naprosili prvaki iz zapadnega ozemlja, naj grem zopet z njimi v Rim, da Vatikanu povemo svoje želje o narodnih škofijah in slovenski liturgiji. Z menoj je šel samo g. dekan v Komnu, g. Valentinčič. Obljubil je priti za nami še odvetnik dr. Vilfan, toda ni mogel. In prav tako, ker bi bil prišel popolnoma brez možnosti doseči kak uspeh. Vatikan (papež in njegovo tajništvo) bi nam ugodili, toda laška vlada o tem nič čuti noče. Zakaj? Slovence dobljene po miru hoče poitalijančiti. Le to bo Vatikanu ustregla, da // mora škof in vsak duhovni pastir znati med Slovenci tudi slovansko, da bo mogel poučevati v njihovem domačem jeziku. Hoče pa vlada, da škof mora biti Lah ali pa Slovenec laškega mišljenja. Papež ne more s silo nastopiti; je sedaj v takih stiskah, da se mora na vlado in njene nazore ozirati in koristi pokrajne Cerkve večkrat popustiti, da reši koristi splošne Cerkve. Tajnik

vključevalo tudi vprašanje preureditve metropolij. Mariborski škof Mihael Napotnik (1889-1922) je Jegličev predlog za ustanovitev slovenske metropolije v Ljubljani poznal, vendar mu ni bil naklonjen. Zato je leta 1921 pisal papežu v Rim, da bi mariborska škofija ostala neposredno podrejena Svetemu sedežu.⁴⁵

V tem času so se že začela pogajanja za **konkordat**, h katerim je bil v začetku povabljen tudi škof Jeglič.⁴⁶ Eno od vprašanj konkordata je zadevalo tudi cerkveno ureditev v Sloveniji. Glede tega je škof Jeglič 20. septembra 1922 v svoj dnevnik zapisal: "Iz Beograda sem od predsednika odbora za konkordat dobil vprašanje: ali naj bo Slovenija posebna provincija, ali pa naj se pridruži provinciji zagrebški.⁴⁷ Poprašal sem v Maribor za mišljenje. Kapitularni vikar Matek mi je odgovoril, da je ranjki škof Mihael poslal v Rim (1921) utemeljeno prošnjo, naj bi bila lavantinska škofija eksemptna. To sem sporočil v Beograd, dodal pa svoje mnenje za posebno slovensko provincijo z nadškofijo ljubljansko."⁴⁸ Predmet spora med Ljubljano in Mariborom ni bila toliko ustanovitev ljubljanske metropolije, ampak Jegličev predlog škofu Napotniku, da bi se gornjegrajska dekanija priključila ljubljanski škofiji.⁴⁹ Predlog je Jeglič poslal tudi komisiji v Beograd.⁵⁰ V svoj dnevnik je ob tej priliki zapisal: "V Maribor sem odgovoril, da bom jaz za posebno slovensko provincijo z nadškofijo v Ljubljani, da naj preneha naš separatizem in nepotrebna rivaliteta. Dodal sem, kako imam skušnjave pisati o gornjegrajskem dekanatu, ki naj bi se priklopil k škofiji ljubljanski."⁵¹

škof Ceretti je zaradi nas zopet govoril z vatikanskim zaupnikom pri vladi in je dobil odgovor, da je nemogoče take želje izpolniti.

Drugič sem se pridružil nadškofu zagrebškemu (Bauerju) in škofu djakovskemu (Akšamoviću) o zadevah Cerkve v našem kraljestvu: govorili smo v avdienci pri sv. Očetu a) o novi razmejitvi škofij, 2) o apostolskih administratorjih v pokrajinah, katerih škofje ne bivajo v našem kraljestvu, papež jih bo imenoval; 3) o liturgičnem jeziku: dovolil bo Rim ritual popolnoma slovenski in za sedaj med peto sv. mašo, da se poje list in evangelij v domačem jeziku ..." Dnevnik škofa Jegliča, 10. april 1921, Tipkopis ZRC SAZU, 11. zvezek, str. 67-68 (1283-1284).

⁴⁵ Jegličev dnevnik, 20. september 1922, tipkopis ZRC SAZU, 11. zvezek, str. 120 (1338).

⁴⁶ Prim. njegove zapiske v dnevniku: 23. februar 1922, str. 104 (1321); 21 junij 1922 (uradno vabilo vlade, str. 115/1332/); 29. junij (vatikanski pristanek, str. 116/333/). O Jegličevi vlogi pri pripravi pogajanj glede konkordata: Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, 306-331.

⁴⁷ Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, 318; Isti, Cerkvoupravna ureditev slovenskega prostora do ustanovitve slovenske metropolije 1968, 59-60.

⁴⁸ Jegličev dnevnik, Tipkopis ZRC SAZU, 11. zvezek, str. 120-121 (1338-1339).

⁴⁹ O tem je Jeglič pisal tudi pristojni kongregaciji v Rim. Jegličev dnevnik 9. decembra 1921, Tipkopis ZRC SAZU, 11. zvezek, str. 92-93 (1309-1310). Prim. tudi Bogdan Kolar, Odnosi med škofoma Napotnikom in Jegličem, v: Napotnikov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu 10), Celje 1993, 179-186.

⁵⁰ "Dodal sem utemeljeno željo, naj bi dekanat gornjegrajski odcepili od lavantinske škofije in pridružili ljubljanski: V Gornjem (Gradu) je postanek te škofije, tam so ljubljanski škofje prebivali do l. 1789 in v tem dekanatu je veliko menzalno posestvo ljubljanskih škofov."

Jegličev dnevnik, 20. september 1922, Tipkopis ZRC SAZU, 11. zvezek, str. 121 (1339).

⁵¹ Prav tam.



V konkordatu načrtovane cerkvenoupravne ureditve razmer v Sloveniji škof Jeglič ni učakal. Ljubljana je ostala formalnopravno podrejena goriškemu metropolitu vse do 25. novembra 1933, ko je bila z dekretom konzistorialne kongregacije ponovno neposredno podrejena Svetemu sedežu.⁵² Status lavantinske škofije je bil v tem pogledu rešen že 1. maja 1924, ko je bila lavantinska škofija izločena iz salzburske metropolije in neposredno podrejena Svetemu sedežu.⁵³ Konkordat, ki sta ga 25. julija 1935 sklenila Jugoslavija in Sveti sedež, je na ozemlju Jugoslavije urejal status 34 škofij, ki naj bi bile združene v pet metropolij. Izvzeta bi ostala samo barska nadškofija, ki bi tudi po konkordatu še ostala neposredno podrejena Svetemu sedežu. Za Slovenijo je konkordat predvideval samostojno cerkveno pokrajino z metropolitom v Ljubljani in sufraganom v Mariboru. Do normalizacije cerkvene uprave v Sloveniji med obema vojnama ni prišlo, ker jugoslovanska stran konkordata ni ratificirala.⁵⁴

⁵² Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji, Sarajevo 1939, 269-270.

⁵³ Dolinar, AES 11, 31.

⁵⁴ Konkordat sta 25. julija 1935 v Rimu podpisala vatikanski državni tajnik Eugenio Pacelli za Sveti sedež in jugoslovanski pravosodni minister dr. Ljudevit Auer za Jugoslavijo. Konkordatu je od samega začetka ostro nasprotovala srbska pravoslavna Cerkev. Ministrski predsednik Milan Stojadinović je 10. novembra 1936 predložil Narodni skupščini v Beogradu zakonski predlog konkordata. Narodna skupščina je po burni razpravi 23. julija 1937 konkordat sprejela in sicer s 167 glasovi za in s 129 glasovi proti. Ker je istega večera umrl beograjski patriarh Varnava, se je ministrski predsednik Stojadinović odločil, da predlog konkordata ne predloži takoj še senatu, ampak se skuša glede tega najprej dogovoriti s srbsko pravoslavno Cerkvijo. Sveti arhijerejski sabor pa je kot odgovor na ministrovu pobudo 23. julija 1937 izobčil vse, ki so v skupščini glasovali za konkordat. V takšnem brezizhodnem

Zaradi tega neuspeha pa je za urejanje odprtih cerkvenopolitičnih in cerkvenoupravnih vprašanj katoliške Cerkve v Jugoslaviji očitno zmanjkalo politične volje tako na cerkveni kot na državni strani.

Med drugo svetovno vojno so na Slovenskem zaradi nemške, italijanske in madžarske zasedbe našega ozemlja, tudi v cerkvenoupravnem pogledu vladale izredne razmere.⁵⁵ Spremenjene državne meje **po drugi svetovni vojni** so po podpisu mirovne pogodbe leta 1947 narekovale ustanovitev treh apostolskih administratur za ozemlje reške (dekanat Trnovo - Ilirska Bistrica), tržaške (dekanat Postojna) in goriške (dekanata Idrija in Vipava ter za soško dolino) nadškofije, ki jih je nato papež Pavel VI. leta 1964 združil v enotno Apostolsko administracijo za slovensko Primorje pod vodstvom akufidskega naslovnega škofa Janeza Jenka. S tem so bili položeni temelji za obnovitev koprške škofije, oziroma za njeno razdružitev od Trsta. To se je zgodilo leta 1977, ko je z Osimskimi sporazumi Italija dokončno priznala svojo mejo z Jugoslavijo.⁵⁶

Meje lavantinske škofije je Sveti sedež leta 1964 (z izjemo župnije Razkrižje) izenačil z državnimi, oziroma republiškimi mejami in škofijo tudi uradno preimenoval v mariborsko-lavantinsko škofijo. Do manjših korektur škofijske meje je prišlo med mariborsko in graško škofijo (Sv. Duha na Ostrem vrhu, Kapla in Apače) ter krško škofijo (13 župnij na slovenskem Koroškem).⁵⁷ Istočasno so bile v ljubljansko škofijo vključene župnija Davča iz goriške ter obe župniji na Jezerskem (sv. Ožbalt in sv. Andrej na Ravnem) iz krške škofije. Ob petstoletnici ljubljanske škofije je papež Janez XXIII. 22. decembra 1961 Ljubljano povzdignil v nadškofijo,⁵⁸ papež Pavel VI. pa 22. decembra 1968 v **sedež metropolije** s sufraganom v Mariboru.⁵⁹ Isti papež je 12. oktobra 1977 slovenski cerkveni pokrajini pridružil še obnovljeno in znatno povečano koprsko škofijo.⁶⁰

Naslednji korak k samostojnosti na cerkvenoupravnem področju je bila ustanovitev Slovenske pokrajinske **škofovske konference** 20. junija 1983, ki pa je zaradi takratnih političnih razmer delovala še pod okriljem Jugoslovanske škofovske konference. Z osamosvojitvijo Slovenije se je slovenska škofovska konferenca 28. aprila 1992 tudi uradno ločila od Jugoslovanske škofovske konference. Sveti sedež je njen samostojni pravni status priznal 19. februarja

položaju je ministrski predsednik Stojadinović 9. oktobra 1937 izjavil, da zaradi nastalih razmer senat o konkordatu ne bo razpravljaj. S tem pa se je Jugoslavija tudi formalno odpovedala konkordatu. Prim. Rado Kušej, Konkordat, Ustava in verska ravnopravnost, Ljubljana 1937; Sima Simić, Jugoslavija i Vatikan, Zagreb 1937; Ivan Mužić, Katolička Crkva u kraljevini Jugoslaviji, Split 1978.

⁵⁵ France M. Dolinar, Sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu od 21. do 30. avgusta 1946, v: ZČ 50 (1996), 126-128; Isti, Cerkvena organizacija ob današnji slovensko-avstrijski meji od jožefinskih reform do danes, v: ZČ 46 (1992) 433.

⁵⁶ Dolinar, AES 11, 33-35, 216-219.

⁵⁷ Dolinar, Cerkvena organizacija ob današnji slovensko-avstrijski meji, 433-434.

⁵⁸ Dolinar, AES 11, 210-213.

⁵⁹ Dolinar, AES 11, 213-215.

⁶⁰ Dolinar, AES 11, 216-219.

1993. S tem pa je Cerkev na Slovenskem kot delna Cerkev končno vendarle postala samostojen in enakopraven subjekt vesoljne rimskokatoliške Cerkve.



ZUSAMMENFASSUNG

DIE KIRCHENVERWALTUNG UND DIE SLOWENEN 1848-1998

Im ersten Teil seines Beitrags legt der Autor den Begriff der Kirchenverwaltung näher dar. Mit diesem Begriff werden jene Einrichtungen bezeichnet, über welche die zentrale kirchliche Führung ihre Macht und ihre Botschaft in der Kirche in der ganzen Welt überbringt und geltend macht (römische Kurie, Bistümer, Pfarren). Ferner führt er die Gründe an, die dazu führten, daß auf dem slowenischen Gebiet bis zur Gründung der Ljubljanaer Kirchenprovinz im Jahre 1968 keine selbständige Kirchenprovinz gegründet werden konnte (die Sitze der Kirchenprovinzen lagen außerhalb des slowenischen Territoriums; die Diözesangrenzen wurden den politischen Grenzen angepaßt; mit Ausnahme von Krain waren die Slowenen in den multinationalen Ländern der Habsburgermonarchie in der Minderheit). In der Folge geht der Autor auf drei bedeutendere Veränderungen im Bereich der Kirchenverwaltung auf dem slowenischen ethnischen Gebiet ein:

a) Gründung der Görzer Kirchenprovinz im Jahre 1830 und die Verlegung des Bistums Lavant von St. Andrä nach Maribor im Jahre 1859;

b) Änderung der Diözesangrenzen nach dem Ersten Weltkrieg (Prekmurje/Übermurgebiet wurde Slowenien, Primorska/Küstenland und ein Teil von Notranjska/Innerkrain aber Italien zugesprochen);

c) Umgestaltung der Kirchenverwaltung nach dem Zweiten Weltkrieg, die 1977 mit dem Anschluß des Bistums Koper/Capodistria an die slowenische Kirchenprovinz endete. Wegen der Selbständigkeit der slowenischen Bischofskonferenz (der Heilige Stuhl erkannte sie offiziell am 19. Februar 1993 an) gehört auch die lokale Kirche in Slowenien zu den gleichberechtigten Subjekten der universellen römisch-katholischen Kirche.

Vincenc RAJŠP

PRISPEVEK KATOLIŠKE DUHOVŠČINE K PROMOCIJI SLOVENSKEGA JEZIKA IN SLOVENSKE NARODNOSTI

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Bogdan KOLAR

KATOLIŠKA CERKEV IN SLOVENSKI IZSELJENCI

Izseljenci kot močan del narodne skupnosti ter izseljevanje, ki je kot pojav postalo sestavina vsakega dne slovenskega človeka od druge polovice 19. stoletja dalje, je od vsega začetka pritegovalo pozornost najprej posameznikov v Cerkvi, nato pa tudi cerkvenih struktur na Slovenskem.¹ Le-te so delo za rojake zunaj deželnih meja postopoma začele obravnavati kot del svojega rednega poslanstva, rojake same pa še vedno kot integralni del prvotnih skupnosti. Prvi, ki so se zavedli moči in hkrati možnosti izseljevanja (manj so govorili o posledicah takšnih premikanj), so bili slovenski misijonarji v Združenih državah. Med misijonarji prve generacije zavzema posebno mesto Franc Pirc, ki je pod vtisom prostranih področij Minnesote, ki so ga v določeni meri spominjala na slovensko deželo, v izseljevanju videl pozitivne možnosti gospodarskega uspeha. Zato je svoje rojake, predvsem sorodnike in svoje nekdane vernike v Podbrezju, vabil, da bi prišli v njegovo misijonsko področje in začeli novo življenje.² Nekateri so se takšnemu vabilu odzvali, odmevi na doživljanje nove domovine pa so bili zelo raznoliki. Kot splošno ugotovitev je mogoče reči, da so bili prav slovenski misijonarji prvi, ki so rojake obiskovali, jih med seboj povezovali in začeli organizirati v cerkvene skupnosti. Iz tega so na začetku sedemdesetih let nastale prve slovenske župnije kot središča, ob katerih so začele nastajati druge oblike skupnega dela ter ohranjanja vrednot, ki so jih prinesli s seboj.³

Čeprav velja, da so med slovenskimi izseljenci v Združenih državah bili misijonarji prvi, ki so se ob svojem rednem delu zanimali zanje, so se vendar že zgodaj nekateri posamezniki odločali le za rojake, se ustavili med njimi, med njimi postavili temelje cerkvenega življenja in skušali, tudi z izbiro krajevnega

¹ Poleg številnih prispevkov na temo navzočnosti Cerkve med slovenskimi izseljenci po svetu v periodičnem tisku je mogoče naštetih nekaj bolj celovitih pregledov. Cerkev v sedanjem svetu je leta 1972 namenila prvo številko v celoti problemom izseljencev in zdomcev (prim. Cerkev v sedanjem svetu 6(1972), str. 1-20; S. Lenič, Naši rojaki na tujem - del slovenske Cerkve, v: *Tvoja in moja Cerkev*, Ljubljana 1982, str. 48-51; B. Kolar, Cerkev in Slovenci po svetu, v: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, Celje 1991, str. 273-304; *Letopis Slovencev po svetu*, Ljubljana 1995.

² Prim. J. Arnez, Slovenian priest and Slovenian emigration, v: *Slovenian Letters by missionaries in America 1851-1874*, New York 1984, str. 17.

³ Genezo nastajanja slovenskih etničnih župnij kot 'osnovne oblike organiziranja katoliških slovenskih priseljencev' ter njihovo statistiko do druge svetovne vojne je temeljito predstavil D. Friš v svojem delu *Ameriški Slovenci in Katoliška Cerkev 1871-1924*, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1995, str. 85 ss.

imena, dati izvirne značilnosti novi skupnosti.⁴ Za bolj organizirano in usklajeno delo so bili duhovniki po letu 1902 združeni v Zvezo slovenskih duhovnikov v Ameriki (v katero pa so bili včlanjeni tudi slovenski misijonarji in ne le tisti, ki so delovali med rojaki).⁵ Tudi vrsta drugih pobud je bila usmerjena v isto smer: slovenskim izseljencem omogočiti, da bi ohranili svojo vero in se povezani v skupnost lažje upirali močnim vplivom okolja. Temu je služilo ustanavljanje narodnostnih župnij (prvi župniji sta bili ustanovljeni 1871 v St. Stephensu, Minnesota, in Towerju, Minnesota), začetek izhajanja lista *Amerikanski Slovenec*, ustanavljanje bratskih in podpornih "jednot" in vrsta drugih pobud. Od srede devetdesetih let dalje so slovenske župnije začele ustanavljati lastne narodne šole.⁶ V istem času se je ob dejstvu, da je bilo izseljevanja vedno več in da procesa ni bilo mogoče ustaviti, na Slovenskem odvijala kampanja proti izseljevanju. Cerkveni tisk je, poleg nastopov v živo, postal pomembno sredstvo svarjenja pred odhajanjem v tujino ter prikazovanja razmer, v katere so se podajali posamezniki, ki so kljub vsemu odšli na pot. Ob navajanju negativnih primerov so bili opomini v stilu: "Ne tišite v Ameriko, pred čemur ste bili že večkrat svarjeni, - ako ni naj večja sila."⁷ Med dopisniki, ki so tako s publicističnim kot organizacijskim delom dali močan pečat temu pojavu, je opravil pomembno vlogo Franc S. Šušteršič, do 1911 župnik župnije sv. Jožefa v Jolietu, organizator cerkvenega življenja med Slovenci v Združenih državah in še posebej slovenskih župnijskih šol. Njegovi spisi kot Poduk rojakom, ki se hočejo naseliti v Ameriki in članek v *Koledarju Družbe sv. Mohorja*⁸ Slovenci v Ameriki ter v dnevnem tisku, so predstavljali izseljensko vprašanje v celovitosti in oblasti v domovini soočali z njihovimi odgovornostmi.⁹

Tisk na Slovenskem je ugotavljal: "To izseljevanje je silno žalostna prikazen naše dobe, ki se pa nikakor ne da ustaviti, dokler se ne zboljšajo gospodarske razmere tako, da bo doma zaslužka in kruha dovolj. /.../ Izseljevanje

⁴ Znan je primer bratov Jožefa in Jurija Resch, doma iz Brež na Koroškem, ki sta z Barago v Ameriko sicer odšla kot misijonarja, a sta ostala v New Yorku med svojimi rojaki. Prim. Baragova misijonska pisma, Ljubljana 1983, str. 211; A. Vovko, Koroška izseljenska brata, ki sta 'ušla' Baragu, v: *Mohorjev koledar* 1990, Celje 1989, str. 70-73.

⁵ O ustanovitvi in delovanju Zveze je po amerškem tisku poročal tudi tisk na Slovenskem. Prim. *Zgodnja Danica* 55(1902), str. 289-291, 296-299, 307.

⁶ Prim. L. Plut-Pregelj, Katoliški šolski sistem v Združenih državah Amerike in ustanavljanje osnovnih šol pri slovenskih župnijah (1895-1941), v: *Dve domovini-Two Homelands*, 2-3(1992), str. 391-407; D. Friš, Slovenske župnijske osnovne šole v Ameriki 1895-1941, v: *Šolska kronika* 27(3)1994, str. 42-57.

⁷ Ob opisu železniške nesreče blizu Buenos Airesa 15. marca 1889, v kateri je zgorelo tudi 19 izseljencev iz Avstrije, je urednik *Zgodnje Danice* zapisal gornje besede. *Zgodnja danica* 42(1889), str. 134. Dodatni svarili sta se glasili: "Priporočite se angelju varhu, predno greste na pot. Glejte, da ste v 'gnadi božji', da ste saj zarad duše varni, ako telo zadene smert na poti."

⁸ Prim. F. S. Šušteršič, Slovenci v Ameriki, v: *Koledar Družbe sv. Mohorja* za navadno leto 1894, str. 26-27.

⁹ Prim. SBL III., str. 731.

se ustaviti ne da."¹⁰ Ker želje po lepšem življenju le ni bilo mogoče preprečiti, je med voditelji cerkvenih skupnosti na Slovenskem, po primerjavi z drugimi narodi in delom Cerkve na tem področju, dozorela odločitev o ustanovitvi Družbe sv. Rafaela, ki naj bi prevzela vse dejavnosti, povezane z izseljevanjem. O nujnosti tako organiziranega dela za izseljence je govoril že drugi katoliški shod leta 1900.¹¹ Pri oblikovanju resolucij in poteku shoda je imel svoj delež tudi ameriški škof Jakob Trobec, ki je ljubljanskemu škofu Jegliču na njegovo prošnjo poslal predloge slovenske duhovščine v Ameriki glede boljše organizacije pomoči izseljencem.¹² Sklepi so se odražali v sklepih sinode iz leta 1903¹³ kot tudi pri delu tretjega slovenskega katoliškega shoda leta 1906.¹⁴ Leta 1903 je bil v Ljubljani ustanovljen pomožni odbor dunajske osrednje družbe za ljubljansko škofijo, od leta 1907 pa kot slovenska podružnica avstrijske Družbe sv. Rafaela za varstvo izseljencev. Zaradi različnih vzrokov se njeno delo do konca prve svetovne vojne kar ni moglo uveljaviti. Leta 1908 je bila na pobudo p. Kazimirja Zakrajška ustanovljena njena podružnica v New Yorku, ki je odigrala važno vlogo pri pomoči izseljencem, ki so pristali na ameriški celini. Začela je izdajati glasilo *Ave Maria* ter v poznejših letih tudi letno priložilo *Koledar Ave Maria*. *Ave Maria* je vse do današnjega dne ostala glasilo frančiškanske skupnosti v Ameriki, od začetka stoletja močno povezane s slovenskim življenjem v Združenih državah. V letu 1927 je slednjič v Ljubljani začela samostojna Družba sv. Rafaela, ki je v naslednjih letih dobila podružnici v Mariboru in v Črenšovcih¹⁵ ter se tako na logističnem (zbiranje sredstev v ta namen na izseljensko nedeljo, prispevki državnih ustanov) kot organizacijskem področju (organiziranje odborov po župnijah, tisk, nastopanje na radiu, razgibano propagandno delo, osrednji izseljenski arhiv, Izseljeniška zbornica) vse do druge svetovne vojne zavzemala za Slovence po svetu kot za osveščanje domače javnosti.

V istem času med slovenskimi izseljenci v nemško govorečih deželah ni bilo mogoče, tudi zaradi njihovega, še vedno majhnega števila in posebnega odnosa domačinov do Slovencev, organizirati cerkvenih skupnosti. Do prve svetovne vojne so med rojake v Nemčijo za veliko noč ali za božič odhajali

¹⁰ Domoljub 115 (1902), str. 177.

¹¹ Socialni odsek shoda je med drugim ugotavljal: "Na Nemškem in drugod so ustanovili posebne bratovščine, ki skrbijo za dušo in telo izseljencev. Slovencev je samo v Ameriki okrog 90.000; koliko jih je na Nemškem! Število slovenskih izseljencev pa se množi od leta do leta. Na te bi bilo tudi treba obrniti pozornost, ker trpe mnogo duševnih in telesnih stisk in potreb." Poročilo o drugem slovenskem katoliškem shodu, ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani, Ljubljana 1901, str. 47.

¹² Prim. Za izseljencev v Ameriko, v: Ljubljanski škofijski list 1903, str. 36-37.

¹³ Prim. Synodus Dioecesis Labacensis quam diebus 31. mensis Augusti 1.2.3.4. Mensis Septembris 1903 Habuit A. B. Jeglič, Labaci 1903, str. 98-101; tu je bilo celotno VIII. poglavje namenjeno prav izseljencem.

¹⁴ Prim. Tretji slovenski katoliški shod v Ljubljani dne 26., 27. in 28. avgusta 1906, Ljubljana 1907, str. 49-50.

¹⁵ Prim. B. Kolar, Družba svetega Rafaela do ustanovitve ljubljanske podružnice, v: Dve domovini-Two Homelands 1(1990), str. 107-119; ES 10, str. 67-68.

posamezni duhovniki, neredko študentje z Dunaja, ki so med njimi ostajali nekaj tednov in jim dajali možnost, da so praznike doživeli skupaj z drugimi in ob slovenskem duhovniku. V istem okolju lahko govorimo o izredni naklonjenosti nekaterih tamkajšnjih duhovnikov do priseljencev, ki so se iz lastnega interesa začeli učiti njihovega jezika. Marsikdo je določen čas preživel na Slovenskem in se učil jezika, ki ga je nato lahko uporabljal v vsakodnevnih stikih s priseljenci.¹⁶ Na 54. nemškem katoliškem shodu v Wurzburgu v začetku septembra 1907, je o tem spregovoril škof dr. Anton Bonaventura Jeglič: "Na Vestfalskem je blizu 14.000 Slovencev, ki so vsi v nevarnosti, da bi zašli v socialno-demokratski tabor, ko bi se zanje ne skrbelo. Nemški duhovniki se niso vstrašili truda, da se priuče slovenščine, da verno slovensko ljudstvo učijo in organizujejo v Nemčiji sami v milem materinem jeziku slovenskem. Škof iz Munstra je poslal dva duhovnika k meni v Ljubljano, da se popolnoma privadita naše materinščine. Hvala za ves trud, da ste rešili duše naših rojakov, da jih varujete pred nevarnostmi."¹⁷

Kot povzetek zanimanja Cerkve za Slovence po svetu in do vprašanja izseljevanja nasploh v dobi do prve svetovne vojne lahko obravnavamo pastirski list, ki so ga škofje ilirske cerkvene pokrajine objavili konec leta 1913, kajti: "Izseljevalno vprašanje je pri nas na dnevnem redu in se mora kmalu rešiti, ako nočeta država in cerkev trpeti velike gmotne in moralne škode."¹⁸ List je bil svojevrsten odgovor na rezultate popisa o izseljevanju, ki ga je leta 1912 ukazala izvesti rimska konzistorialna kongregacija. Ta je z ustanovitvijo posebne sekcije prevzela pobudo za organizirano delo med izseljenci, "da raziskuje in skrbi za vse, kar je potrebno za reševanje duš in izboljšanje življenjskih okoliščin izseljencev latinskega obreda," kot je zapisal papež Pij X. v "motu-propriu" ob ustanovitvi omenjene sekcije.¹⁹

Ce so objektivne okoliščine, zlasti gospodarske razmere, v določeni meri opravičevale proces izseljevanja (predvsem v Ameriko in v nemško govoreče dežele) in je Cerkev pristajala na takšno manjše zlo, je hkrati vse to obdobje odklanjala izseljevanje v Afriko ali v Južno Ameriko, zlasti v Brazilijo. V teh deželah so bile razmere preveč negotove in premalo poznane, zato je bila odločitev za takšno pot vselej tvegana, neredko pa so bili izseljenci v te dežele žrtve brezvestnih agentov in potniških špekulantov. Po nesrečni avanturi 300

¹⁶ Med prvimi se je za takšen pristop pomoči tujim priseljencem odločil duhovnik Ivan Veen, ki ga je leta 1905 škof Anton Bonaventura Jeglič pospremil na Bled, da bi se tam utrdil v znanju slovenščine ter nato prevzel dušnopastirsko delo med Slovenci na Vestfalskem. Prim. Danica, cerkven časopis za slovenske pokrajine, 58-3(1905), str. 240. Prim. tudi B. Tensundern, Vestfalski Slovenci (Spomini dušnega pastirja za Slovence), Celovec 1973.

¹⁷ Poročilo o Jegličevi udeležbi na shodu je bilo objavljeno v: Domoljub 20(1907), str. 563, 570-571; navedek je na str. 570-571.

¹⁸ "Prečastiti duhovščini in vernikom ilirske cerkvene pokrajine pozdrav in blagoslov v Gospodu", v: Ljubljanski škofijski list 1913, str. 137-142. Pastirski list so objavila tudi druga glasila.

¹⁹ Prim. B. Kolar, Cerkev in izseljenstvo v letih pred prvo svetovno vojno, v: Viri. Objava arhivskih virov 3(1990), str. 92-98.

avstrijskih izseljencev (večinoma Tržičanov in Slovencev s Krasa) jeseni 1888 v Brazilijo je *Domoljub* zaključil: "Jok in solze teh nesrečnikov, ki zdaj v daljni tuji deželi zdihujejo v sili in revščini ter se žele povrniti v domovino, bodo naj vsem tistim, v svarilo, ki bi bili voljni, verjeti zapeljivim obljubam takšnih agentov, ki gledajo samo na svoj dobiček."²⁰ Oblasti dežel izseljevanja so bile zaradi nepoznavanja razmer in premajhnih stikov povsem brez moči.

Vera in jezik sta, po mnenju zastopnikov Cerkve, bila za izseljence vrednoti, ki so ju ohranjali najdalj, pri tem je izseljencem vključevanje v cerkvene skupnosti, kjer so uporabljali domači jezik, in srečevanje z rojaki zaviralo proces asimilacije ter jih hkrati varovalo pred erozijo moralnih norm ter drugih vrednot, ki so jih prinesli s seboj. Izkušnja je mnoge voditelje izseljenskih cerkvenih skupnosti (kot tudi tiste, ki so se s tem vprašanjem srečevali le občasno) pripeljala do prepričanja, da so enačili zvestobo Cerkvi z zvestobo narodu oziroma nezvestobo prvi z nezvestobo drugemu. Že Janez Ev. Krek je po svoji vestfalski izkušnji prišel do ugotovitve: "Tisti, ki izgubi svojo narodnost, zapravi tudi svojo vero." Na drugem mestu pa: "Komur se vzame narodnost, izgubi tudi vero."²¹ Spoznanja so mu narekovala nove poglede na poslanstvo Cerkve in duhovnikov sploh. Poudarjal je pomen cerkvenih skupnosti in njihovega zavzemanja za priseljence: "Vsi, ki propadajo, so najprej razrušili zvezo s središčem vsega idealnega in npravnega življenja, s cerkvijo. /.../ Splošno lahko rečemo, da so tu (sc. v Vestfaliji) priseljenci, ki se udeležujejo cerkvenega življenja, razmeroma dokaj boljši, nego so bili doma."²² *Domoljubov Društvenik* je v letu 1909 izražal podobna stališča: "Najbolj važno je gotovo, da vsak rojak ostane zvest svojcem tudi v tujini, da ohrani vero in narodnost, ki sta posebno pri majhnih narodih tako tesno spojeni, da brez prve neha biti narodu individualnost, da brez prve odbije narodu poslednja ura... Vsak delavec, ki je v tujini izgubil vero, je navadno odpadel od svojega naroda."²³ Šele v najnovejšem času, tudi zaradi bojazni, da bi Cerkvi očitali vmešavanje v izseljensko vprašanje, se je ta vez omenjala previdno, brez kakršnihkoli izključujočih poudarkov.²⁴ Pri tem je za duhovnike, ki so delovali med Slovenci po svetu, veljalo, da je njihovo poslanstvo vseskozi ohranjanje tako vere kot narodnosti in da so k temu zavezani, čeprav so jim državne izseljenske ustanove takšno poslanstvo oporekale.

V času med obema vojnama je bilo delo Cerkve za Slovence po svetu v določeni meri usklajeno z ustreznimi državnimi ustanovami, ko so le-te začele poslovati in so bila v njihovem okviru na voljo sredstva, ki so pomagala pri

²⁰ *Domoljub* 1(1888), str. 95; 4(1891), 19, 56.

²¹ Tretje vestfalsko pismo, v: Izbrani spisi IV., str. 130; Deveto vestfalsko pismo, v: Izbrani spisi IV., str. 143-144. Prim. B. Kolar, Janez Evangelist Krek in izseljeništvu, v: Krekov simpozij v Rimu, Celje 1992, str. 216-224.

²² Tako je zapisal v osmem vestfalskem pismu, v: Izbrani spisi IV., str. 142.

²³ Par besed o izseljevanju, v: *Domoljubov Društvenik*, št. 34, 26. 8. 1909. Navaja M. Drnovšek, *Pot slovenskih izseljencev na tuje*, Ljubljana 1991, str. 35.

²⁴ Prim. B. Rozman, *Ohranjanje narodnosti in vere med našimi zdomci in izseljenci*, v: *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1989*, Gorica 1988, str. 64-72.

vzpostavljanju ustrežnejših struktur in pošiljanju ljudi (duhovnikov in učiteljev) v večje izseljenske skupnosti. Čeprav je pri usklajevanju akcij ter razdeljevanju sredstev prihajalo do napetosti, zlasti če so bili izseljenski funkcionarji neslovinci in so do drugih narodnosti nastopali aprioristično, je bila izseljenska problematika vključena v redne oblike delovanja cerkvenih struktur. Razvoj župnijske mreže je v Združenih državah šel naprej (do druge svetovne vojne je bilo ustanovljenih 38 slovenskih župnij), drugod pa so v tem času začela nastajati stalna verska središča, ki sicer niso imela na isti način pravno urejen položaj in so bila odvisna od dobre volje predstojnikov krajevnih Cerkev. Od doma so začeli odhajati izseljenski duhovniki v zahodno Evropo, posamezniki tudi v Argentino in Združene države (čeprav so bili tu v veliki večini potomci slovenskih izseljencev). Neredko so se jim pridružili izseljenski učitelji, skupaj pa so se zavzemali za delovanje pevskih, gledaliških in drugih skupin ter za ustanavljanje društev (v tem času je v evropskih deželah zaživela vrsta društev sv. Barbare); v njihovem okviru so začenjale opravljati svoje naloge šole. V tem obdobju so svojo navzočnost med izseljenci okrepile šolske sestre, ki so v Združenih državah nadaljevale delo v župnijskih šolah, začele pa so ga v Argentini ter razmahnile med slovenskimi izseljenkami v Egiptu.²⁵ Razmahnilo se je delo slovenskih frančiškanov, ki so prevzeli dušnopastirsko oskrbo skupnosti v Egiptu ter še povečali število slovenskih župnij v okviru Komisariata sv. Križa v Združenih državah. Pomembne naloge je prevzemal izseljenski tisk, ki je izhajal tako v domovini kot med izseljenci. Poleg vrste naslovov, ki so jih izdajale krajevne skupnosti, in nadaljnjega izhajanja listov in revij, ki so izhajale že iz predhodnega obdobja, so v tem času Slovenci v Argentini leta 1933 dobili verski mesečnik *Moje versko življenje oz. Duhovno življenje*.²⁶ Svojevrsten izraz skrbi Cerkve na Slovenskem za rojake po svetu so bili obiski slovenskih škofov Antona Bonaventura Jegliča (leta 1909 in 1921 v Nemčijo, leta 1926 v Združene države; na tej poti ga je spremljal tudi škof dr. Janez Gnidovec),²⁷ Gregorija Rožmana (1935 v Ameriki)²⁸ ter Ivana Jožefa Tomažiča (leta 1934 v Nemčiji in Belgiji). Gonilna sila dela za izseljence je na Slovenskem bil p. Kazimir Zakrajšek, ki je kot voditelj Rafaelove družbe dajal pobude za pošiljanje duhovnikov v tujino, za organiziranje izletniških vlakov v domovino, za obhajanje izseljenske nedelje, za zbiranje sredstev, s katerimi so

²⁵ Prim. S. Kodrič-N. Palac, Šolske sestre svetega Frančiška Kristusa Kralja. Zgodovina. Poslanstvo. Življenje, Ljubljana 1986; D. Friš, Ameriški Slovenci in katoliška Cerkev 1871-1924, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1995; Ibid., Delovanje šolskih sester kongregacije Sv. Frančiška Asiškega - Kristusa Kralja v ZDA med letoma 1909 in 1915, v: Dve domovini-Two Homelands, 2-3(1992), str. 371-387; Za delovanje šolskih sester v Egiptu prim. Od Tomaja do Trsta. Šolske sestre sv. Frančiška Kristusa Kralja v službi Cerkve na Primorskem, Gorica 1985.

²⁶ Prim. R. Švent, Bibliografsko kazalo Duhovnega življenja I-LX (1933-1992), Ljubljana 1993.

²⁷ Prim. J. Jagodic, Nadškof Jeglič. Majhen oris velikega življenja, Celovec 1952, str. 298-305.

²⁸ Prim. G. Rožman, S pota v Ameriko. Voyage to America, Ljubljana 1997.

podpirali izseljenske ustanove, in številne druge.²⁹ Konec dvajsetih let je p. Hugo Bren, dober poznavalec slovenskega izseljenskega vprašanja, za Združene države ugotavljal: "Naselbine z narodnimi župnijami so bile in so centri vsega versko-kulturnega življenja med ameriškimi Slovenci. /.../ Če nima svoje cerkve, propade versko in moralno, prej kot Nemec ali Irec. /.../ Narodne župnije so versko-moralne trdnjave."³⁰ Urednik *Slovenca* dr. Alojzij Kuhar je tik pred drugo svetovno vojno ugotavljal, da je za izseljence največ storila zasebna pobuda, državne ustanove pa so se izgubljale zaradi zagotavljanja birokratskih struktur in zaradi pomanjkanja vsakršne načrtne izseljenske politike. Za delo med samimi izseljenci je zatrjeval: "V vsako naše večje naselje v tujini spadata dušni pastir in učitelj."³¹

Obdobje po drugi svetovni vojni, kjer so v novem valu izseljencev prevladovali predvsem politični, je bilo zanimanje zanje v izvirnem okolju Cerkvi onemogočeno in sumljivo; dodan mu je bil prizvok ilegalnega. Tudi na tem področju je moralo veljati načelo ločenosti Cerkve in države, pri čemer je bilo zanimanje za izseljence (iz različnih razlogov) v pristojnosti državnih ustanov. Za rojake po svetu so se lahko zanimali le duhovniki, ki so odšli z njimi na pot kot begunci ali so bili v tujini že prej. Kontinuiteto dela med izseljenci po svetu naj bi zagotovilo slovensko semenišče in teološka fakulteta, ki sta se po več vmesnih postajah v Evropi bila nazadnje ustalila v Argentini in sta bila pod patronatom škofa dr. Gregorija Rožmana.³² Zаметki načrtnega dela zanje so se pokazali že v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji (vrhovni delegat v Avstriji je bil dr. Jože Jagodic, v Italiji Anton Orehar, ki je bil delegat škofa dr. Gregorija Rožmana). Koordinator delovanja slovenskih izseljenskih duhovnikov je po odhodu v Ameriko postal ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman. Po letu 1952, ko je papež Pij XII. z apostolsko konstitucijo *Exul familia* (slov. Begunska družina) postavil nove temelje dela Cerkve za izseljence in so škofje v deželah priseljevanja dobili določene naloge za omogočanje dela med priseljenci, je tudi slovenska Cerkev med njimi spremenila svojo organiziranost ter se tako glede osebja kot struktur prilagodila novim okoliščinam.³³ Ustanovljena je bila služba vrhovnega dušnega pastirja slovenskih izseljencev, ki je bil po svoji službi član vrhovnega sveta pri kongregaciji za škofo v Rimu, ter delegatov za posamezne države. Desetletje 1967-77 je prvo službo opravljal Ignacij Kunstelj, za njim jo je prevzel dr. Stanislav Lenič (do leta 1989); njemu je sledil škof mons. Metod Pirih. Poleg njega, ki ima v Cerkvi na Slovenskem sedaj naslov prvega odgovornega za Slovence po svetu, so na pastoralne obiske

²⁹ Prim. D. Friš, Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1907-1928), Ljubljana 1993; Ibid. Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1928-1958), Ljubljana 1995.

³⁰ H. Bren, Slovenci v inozemstvu, v: Slovenci v desetletju 1918-1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928; besedilo je na str. 121, 122.

³¹ A. Kuhar, Naše izseljensko vprašanje, v: Spominski zbornik Slovenije ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 536.

³² Prim. Slovensko semenišče v izseljenstvu (ur. E. Škulj), Ljubljana 1997.

³³ Prim. J. Jurak, Nova ureditev dušnega pastirstva med slovenskimi izseljenci, v: Zbornik-Koledar Svobodne Slovenije 1955, str. 245-248.

po svetu, zlasti ob različnih jubilejnih priložnostih, odhajali tudi drugi škofje. Kot organizator vsega dela Cerkve na Slovenskem za rojake po svetu je slednjič postalo Katoliško središče Slovencev po svetu (ustanovljeno 1990) oz. njegova naslednica, obnovljena Rafaelova družba (leta 1995).

Cerkvena središča, ki so bila ustanovljena v evropskih deželah ter v določeni meri tista, ki so zaživela zunaj Evrope, pri svojem delu niso mogla računati s podporo uradnih jugoslovanskih državnih predstavnikov. V določeni meri so slednji pospeševali, če uporabimo izrabljen izraz z gospodarskega področja, načrtno nelojalno konkurenco. Ustanavljali so vzporedna društva, šole, ter organizirali vzporedne prireditve, ki so bile neredko ob istem času kot srečanja v cerkvenem središču. Cilj je bil odtegotanje izseljencev izpod vpliva duhovnikov in načrtno povzročanje diferenciacije v izseljenskih vrstah. Bilo bi zanimivo, a hkrati tudi dolgočasno, prebirati zapise cerkvenih listov ali pričevanja udeležencev, o 'ustvarjalnosti' uradnih državnih predstavnikov, raznovrstnih zamislih za sejanje razdorov ali za blatenje zastopnikov Cerkve, zanimivi bi bili tudi odlomki govorov politikov tistega časa, ko so govorili o Slovencih po svetu. Del odklonilnega odnosa do mesta Cerkve v izseljenskih vrstah so bile težave s potnimi listinami ali sploh načrtno onemogočanje, da bi se aktivnejši voditelji cerkvenih skupnosti lahko vračali v Jugoslavijo. V istem obdobju so krščansko usmerjeni publicisti jasno razlikovali med domovino ter državo oz. režimom v njej. Pri tem je za prvo veljalo: "Vsak slovenski izseljenec se mora izogibati vsega, kar bi moglo njegovi slovenski domovini škodovati ali jo ponižati. ... je dolžan ostati zvest svoji slovenski domovini ... je dolžan spoštovati duhovno posebnost in duhovno bogastvo slovenske domovine." Istočasno: "Naši moralni odnosi do slovenske domovine so neodvisni od nje državne pripadnosti, prav tako tudi od režima, ki v njej vlada. Ugotavljamo le, da se more zveza z državo pretrgati. Nikdar pa se ne pretrgajo vezi z domovino, čeprav so se pretrgale z državo, v kateri je ta domovina."³⁴

Cerkveni tisk, namenjen izseljencem, je v tem času izhajal izključno v tujini, se smel širiti le med njimi, prenos prek slovenske meje je veljal za kriminalno dejanje. Poleg več naslovov iz predhodnega obdobja so sedaj začeli izhajati številni novi, na čelo katerih so stopili politični izseljenci ter listom dali novo usmeritev. Urejali so ga voditelji cerkvenih skupnosti, ki so bili doma sami na seznamih nezaželenih oseb. Nekateri naslovi so po nekajletni prekinitvi zaradi vojne in dogodkov neposredno po njej začeli ponovno izhajati v tujini (npr. *Katoliški misijoni* najprej v Italiji in nato v Argentini). Slovenski duhovniki v zamejstvu so leta 1954 začeli izdajati svoje lastno glasilo *Omnes unum* z namenom, da bi jih povezovalo in informiralo (v prvi številki so uredniki ugotovili, da je bilo izven matične Slovenije kar 705 slovenskih duhovnikov). Glasilo je izdajal odbor združenja Unio apostolica v Argentini.³⁵ Osrednje glasilo cerkvenih skupnosti v Evropi je postal dvomesečnik in nato mesečnik *Naša luč*, ki je izhajal v Celovcu od leta 1952, nato se je preselil v Ljubljano.

³⁴ A. Odar, Izseljenci in domovina, v: Zbornik-Koledar Svobodne Slovenije 1953, str. 38, 40.

³⁵ Prim. *Omnes unum* 1(1954), št. 1, str. 31.

Med Slovenci v Kanadi, kjer so levji delež organiziranja pastoralnega življenja v prvih letih prevzeli člani Misijonske družbe, je novembra 1949 začela izhajati *Božja beseda*, prvotno namenjena "tistim slovenskim rojakom, ki so bili izven Toronta in niso imeli možnosti, da bi slišali božjo besedo v svojem materinem jeziku".³⁶ Januarja 1952 je slovenska skupnost v Avstraliji, do konca druge svetovne vojne za Slovence domala nepoznani deželi, dobila versko glasilo *Misli*.³⁷ Tudi v Avstraliji so bili slovenski frančiškani najpomembnejša moč pri povezovanju Slovencev in organiziranju tamkajšnjega cerkvenega življenja. Priložnostna glasila z bolj omejenim obsegom in namenjena krajevnim okoliščinam so pripravljale številne cerkvene skupnosti domala po vseh deželah. Da imajo strokovne ustanove na Slovenskem še danes svojevrsten (podcenjujoč in ignorantski) odnos do izseljenskega tiska, ki izhaja v cerkvenih okvirih, je videti tudi v tem, da zgoraj omenjena glasila niso bila primerna za uvrstitev v *Enciklopedijo Slovenije*.

V skladu z drugimi značilnostmi slovenskih skupnosti po svetu je morala tudi navzočnost Cerkve med njimi prevzemati nove oblike delovanja in se prilagajati. Etnične župnije je bilo mogoče ustanavljati v Kanadi ter ohranяти v Združenih državah. V nekaterih deželah so zaživela pastoralna središča z bogoslužnim prostorom v sredini, ob katerih se je razvila vrsta dejavnosti (od šol do slovenskih domov, društvenih prostorov, domov za nezaposlene ali za ostarele). Drugod so nastajala verska središča, ki so gostovala in še vedno gostujejo v krajevnih župnijah; navadno govorimo o misijah. Istočasno smo med Slovenci v Združenih državah priče počasnega prehajanja slovenskih župnij v večnarodne, spreminjanja v angleške ali primerov, ko so cerkve podvržene neizprosni ekonomski zakonitostim in vključene v običajni promet z nepremičninami.³⁸ Slovenski duhovniki, ki delujejo v evropskih deželah, so se povezali v Zvezo slovenskih izseljenskih duhovnikov, diakonov in pastoralnih sodelavcev v Evropi, ki je postala koordinatorica vsega pastoralnega dela; v delo Zveze so bili pritegnjeni drugi pastoralni sodelavci, katerim je takšen položaj priznan (in podprt) s strani cerkvenih oblasti dežel, v katerih delujejo.

Že iz časa pred drugo svetovno vojno je 'izseljenska nedelja' dan osveščanja o razsežnostih izseljenskega vprašanja, odgovornosti domače Cerkve za rojake po svetu ter informiranja. Zaradi prilagajanja podobnim prireditvam državnih ustanov se je njen datum v zadnjih letih že večkrat spremenil (v preteklosti je bil na nedeljo po prazniku zavetnika izseljencev, sv. Rafaela). Po letu 1976 je postalo vidno znamenje povezanosti med člani Cerkve na Slovenskem in po

³⁶ J. Kolarič, Začetek in razvoj 'Božje besede', v: *Božja beseda* 10(1959), str. 4.

³⁷ "Želimo, da bi bile MISLI res naš list, namenjen in pisan predvsem Slovincem v Avstraliji, DA bi nam v preprosti besedi naših očetov in mater tolmačile za nas važne svetovne dogodke z ozirom na naše kulturno, versko in socialno življenje. Ne bi želeli dvoriti temu ali onemu. Naš program je dokaj enostaven. Napisan je bil s krvjo naših pradedov in očetov. In kaj smo, nam je povedala naša mati, ko nam je pela: 'SLOVENEK SEM...'". Iz uvodnika prve številke *Misli*, 25. januarja 1952.

³⁸ V zadnjih letih je bil najbolj kričeč primer takšne usode slovenske cerkve v San Franciscu; po posredovanju slovenskih škofov cerkev zaenkrat še ni bila prodana.

svetu obhajanje 'večera krščanskih izročil', za katerega so se odločili rojaki, ki so bili leta 1976 zbrani na mednarodnem evharističnem kongresu v Filadelfiji; sprejeli so obljubo, da bodo vsako leto večer pred praznikom Marije Pomočnice kristjanov (24. maj) preživel ob spominu na slovenska verska in narodna izročila.³⁹ Zamisel so podprli tudi slovenski škofje in tako je običaj postal sestavni del povezovanja slovenskih domov, saj je prevladal namen, da bi "slovenski domovi, kjer je še doma krščansko ime, bili ta večer v znamenju tistega, kar nas povezuje v eno samo veliko družino".

Katoliška Cerkev na Slovenskem, ki je v letu 1968 dobila lastno cerkveno pokrajino, to je dokaz zrelosti njenih skupnosti in njene enakopravne vključnosti v cerkveno dogajanje na vseh ravneh, je na delo med Slovenci po svetu ves čas izseljevanja gledala kot na del svoje zgodovinske naloge. Vseskozi jim je po svojih predstavnikih pomagala pri ustanavljanju in razgibanem življenju njihovih cerkvenih skupnostih. Interese izseljencev je zastopala pri krajevnih cerkvenih oblasteh ter jim pomagala, da so se skupnosti organizirale. Slovenski škofje, zbrani v Slovenski škofovski konferenci, pa so se posebej obvezali, da bodo vsako leto poslali med izseljence vsaj kakšnega duhovnika, ki bo v izseljenskih skupnostih skrbel za ohranjanje vrednot, ki so dragocene izseljencem samim.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KIRCHE UND DIE SLOWENISCHEN AUSWANDERER

Die Auswanderer als bedeutender Bestandteil der nationalen Gemeinschaft und die Auswanderung, die seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts zum Alltagsphänomen der Slowenen wurde, weckte seit Anbeginn die Aufmerksamkeit von Einzelvertretern der Kirche, dann auch der Kirche als Institution. Glaube und Sprache waren Werte, die am längsten bestehen blieben, die Eingliederung in Kirchengemeinschaften, wo die Muttersprache verwendet wurde, wirkte sich hemmend auf den Assimilierungsprozeß aus. Die Erfahrung brachte viele Führer der Kirchengemeinschaften der Migranten (sowie wie solche, die mit dieser Frage nur gelegentlich konfrontiert waren) zur Erkenntnis, daß die Treue der Kirche mit der Treue der Nation gleichzusetzen sei und umgekehrt. Unterstützte die Geistlichkeit in der Anfangsperiode die Auswanderung, so konzentrierten sich ihre Bestrebungen seit Ende des 19. Jahrhunderts auf zwei Bereiche: durch Informationen und Warnungen versuchte sie, die Landsleute in der Heimat von der Auswanderung abzuhalten und die Entleerung slowenischer Dörfer sowie die Erosion traditioneller Werte zu verhindern, zu denen auch die Zugehörigkeit zur Kirchengemeinschaft gehörte (ein bedeutendes Instrument dieser Tätigkeit waren Kirchentage und Synoden). In den Einwanderungsorten gründete die Kirche ihre Einrichtungen, wenn möglich ethnische Pfarren, sonst religiöse Zentren; außerdem half sie bei anderen Formen des Zusammenschlusses und der gemeinsamen Arbeit

³⁹ Verski tisk običajno pred praznikom spomni na to obljubo, ki se postopoma uveljavlja v slovenskih skupnostih po svetu. Prim. Družina 11. maj 1986, str. 1.

(Unterstützungsvereine, Kultur-, Bildungs- und Gesellschaftsarbeit, Presse). Nach dem Vorbild anderer Nationalitäten nahm auch in Slowenien ein Raphael-Verein seine Tätigkeit auf, der in der Zeit bis zum Zweiten Weltkrieg zur zentralen Koordinierungseinrichtung für die Arbeit mit den Auswanderern wurde. In derselben Zeit wurde die Tätigkeit der Kirche in Slowenien für die ausgewanderten Slowenen mit entsprechenden Staatsbehörden abgestimmt. Obwohl es zu Spannungen kam, vor allem, wenn Auswandererfunktionäre anderer Nationalität waren, war die Auswanderungsproblematik in regelmäßige Tätigkeit der kirchlichen Strukturen integriert. In der Periode nach dem Zweiten Weltkrieg (in einer neuen Auswanderungswelle überwogen politische Emigranten) wurde die Tätigkeit der Kirche im Heimatland verhindert und als verdächtig angesehen. Dazu kam noch der Charakter der Illegalität. Sorge um die Migranten in der Ferne durften nur Geistliche tragen, die mit ihnen ausgewandert sind oder bereits im Ausland waren. Koordinator ihrer Arbeit wurde Bischof Dr. Gregorij Rožman. Nach 1952, als Papst Pius XII. durch die apostolische Konstitution *Exsul familia* neue Grundlagen für die Arbeit mit Migranten legte, änderte auch die slowenische Kirche unter den Auswanderern ihre Organisationsformen und paßte sich sowohl hinsichtlich des Personals als auch der Strukturen an die neuen Umstände an.

Jurij PEROVŠEK

JUGOSLAVIJA - PRIČAKOVANJA IN REALNOST

"Someščanske! Someščani! Po temnih časih zasijalo nam je solnce na jasnem nebu! Doživeli smo čase, na katere je mislil naš nebeški Prešeren, ko je pel, da se bodo Slovencem vremena razjasnila! Vremena so se nam razjasnila in jasno nebo je zvabilo danes našo belo Ljubljano na plan, da mirno, dostojno, pa tudi najslovesnejše povečuje dan, kakor ga Jugoslovanstvo dosedaj še nikdar doživelo ni!"¹ S temi vznesenimi besedami je ljubljanski župan dr. Ivan Tavčar 29. oktobra 1918, ko so bile na veliki vsenarodni manifestaciji na Kongresnem trgu v Ljubljani pretrgane državnopravne vezi med slovenskimi deželami in habsburško monarhijo,² pozdravil ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS). Kot je znano, je bila Država SHS samostojna državna skupnost habsburških Jugoslovanov, ki je z izjemo Prekmurja, Medjimurja, Bačke, Baranje in Banata obsegala vse južnoslovansko ozemlje nekdanje Avstro-Ogrske monarhije, obstajala pa je do 1. decembra 1918, ko se je s Kraljevino Srbijo združila v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS). "Dosegli smo svojo lastno državo,"³ je tedaj, 29. oktobra 1918, zbrani slovenski množici zaklical I. Tavčar in na ta način poudaril, da je uresničeno pričakovanje, ki je v zadnjih mesecih obstoja Avstro-Ogrske monarhije vodilo takratno slovensko narodno gibanje. Ob ustanovitvi slovenskega Narodnega sveta, ki je bil "nadstrankarska organizacija politične iniciative, ustanovljen z namenom, da izrazi voljo slovenskega ljudstva v pogledih na narodno samoodločbo in ustanovitev neodvisne jugoslovanske države,"⁴ je to pričakovanje predsednik Narodnega sveta dr. Anton Korošec v posebnem komunikeju, izdanem 17. avgusta 1918, izrekel takole: "Državne pravice, katere je užival in izvrševal slovenski narod v svoji državi, so prešle za več kot tisoč let v tuje roke. Samoodločba narodov nam jih bode zopet vrnila (...) in (...) slovenski narod si je izbral Narodni svet

¹ Slovenski narod, leto LI, št. 254, 30. 10. 1918, "Manifestacijski spreved po Ljubljani."

² O tem glej podrobneje Janko Pleterški: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914-1918. Ljubljana 1971, str. 261-268.

³ Slovenski narod, leto LI, št. 254, 30. 10. 1918, "Manifestacijski spreved po Ljubljani."

⁴ Josip Jerič: Narodni svet. V: *Slovenci v desetletju 1918-1928*. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Uredil dr. Josip Mal. Ljubljana 1928, str. 155. - Narodni svet so tvorili predstavniki Slovenske ljudske stranke, Jugoslovanske demokratske stranke, Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, političnega društva Edinost iz Trsta, Političnega in gospodarskega društva za Hrvate in Slovence v Istri ter Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem. (Več o Narodnem svetu in njegovem delu glej Jerič, n. d., str. 144-160).

zlasti zato, da bo pripravljen na oni zgodovinski trenutek, ko prevzame skupno z Hrvati in Srbi vse pravice in dolžnosti državne samostojnosti.⁵ In res so neposredno po državni odcepitvi od habsburške monarhije - v okviru Države SHS - Slovenci prvič v svoji moderni zgodovini dosegli lastno nacionalno državnost in so samostojno odločali o vseh vprašanjih, ki pogojujejo neodvisnost in suverenost posamezne narodne skupnosti.⁶ V Državi SHS so si vladali sami, in sicer s svojo Narodno vlado SHS v Ljubljani (Narodna vlada), ki jo je na predlog slovenskega Narodnega sveta 31. oktobra 1918 imenovalo "predsedništvo Narodnega veča v Zagrebu kot vrhovna oblast države Slovencev, Hrvatov in Srbov".⁷

Država SHS, ki je predstavljala politični okvir slovenske narodne osvoboditve in politične osamosvojitve v novembru 1918, je kljub temu, da mednarodno ni bila priznana, uresničevala vsa počela, ki jih zahteva mednarodno pravo za nastanek in obstoj držav. Imela je svoje državno ozemlje, ki je nastalo potem, ko so južnoslovanske dežele prekinile državnopravne vezi z Avstrijo in Ogrsko. Prav tako je imela svoje prebivalstvo, saj je z 29. oktobrom 1918 prebivalstvo dežel iz Avstro-Ogrske pripadalo novi Državi SHS. Država SHS je imela tudi svojo lastno, organizirano oblast, kajti v južnoslovanskih deželah bivše monarhije po njihovi državni odcepitvi vodilni organi Avstro-Ogrske niso več izvrševali suverene oblasti, pač pa so jo posamezne pokrajinske (narodne) vlade - na ravni celotne države pa Narodno Vijeće SHS v Zagrebu (Narodno Vijeće), ki je bilo v Državi SHS najvišja, navzven pa neodvisna in torej suverena državna oblast.⁸ Razen tega Država SHS tudi ni bila mednarodno povsem nepriznana, saj so zavezniške vlade oziroma antantne sile s svojim ravnanjem le pokazale, da so

⁵ Saopštenje o osnivanju Narodnog veča (Narodni svet) u Ljubljani. Građa o stvaranju jugoslovenske države (I. I - 20. XII 1918), I tom. Priredili dr. Dragoslav Janković, dr. Bogdan Krizman. Beograd 1964, str. 256-257. - O ustanovitvi Narodnega sveta (NS), 16. in 17. 8. 1918 v Ljubljani, so poročali vsi osrednji slovenski časopisi, prav tako pa so objavili tudi posebni komunikate o ustanovnem zboru NS, ki je bil izdan 17. 8. 1918. Zaradi posega cenzure pa v besedilu navedene besede A. Korošca v slovenskem tisku niso bile objavljene. (Glej Slovenec, leto XLVI, št. 193, 24. 8. 1918, "Narodni svet."; Slovenski narod, leto LI, št. 192, 24. 8. 1918, "Narodni Svet."; Naprej, leto II, št. 192, 24. 8. 1918, "Narodni svet").

⁶ Podrobneje o tem glej Jurij Perovšek: Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XXV, 1985, št. 1-2, str. 49-75 (dalje: Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918); isti: Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci v novembru 1918. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXVIII, 1988, št. 1-2, str. 41-61 (dalje: Perovšek, Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci); isti: Država SHS kot način slovenske samoodločbe leta 1918. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1985, zvezek 17, Szombathely 1992, str. 259-274. Madžarski, nemški in hrvaški prevod je objavljen na str. 274-321.

⁷ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, letnik I, št. 1, 4. 11. 1918, 1., "Državljanj!" - Dalje: UL NV SHS.

⁸ O tem glej podrobneje Ferdo Čulinović: Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX. i XX. vijeka (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina te država SHS). Zagreb 1953, str. 343-345 (dalje: Čulinović, Državnopravna historija); isti: Državnopravni razvitak Jugoslavije. Zagreb 1963, str. 127-128, 137-138 (dalje: Čulinović, Razvitak); dr. Ivan Tomšić: Razpad Avstro-Ogrske in nastajanje slovenske državnosti. Naši razgledi, leto XVIII, št. 25 (428), 7. 11. 1969, str. 625-626.

"vendar v določeni meri upoštevale državnopravno spremembo, ki je na jugu Avstro-Ogrske nastala 29. oktobra 1918",⁹ spremenjeno državnopravno stanje na jugu nekdanje Avstro-Ogrske pa so priznavali tudi v taboru premaganih centralnih sil.¹⁰ Ob tem se je upoštevanje obstoja Države SHS zelo jasno pokazalo še z vzpostavljanjem mednarodnih diplomatskih odnosov med Poljsko, Češko, Nemško Avstrijo, Madžarsko, Srbijo in Državo SHS,¹¹ enako pa je bilo razvidno tudi iz diplomatskih sporočil in prošenj, ki so jih novembra 1918 naslovili na Narodno Vijeće dunajski apostolski nuncij (kot starešina tamkajšnjega diplomatskega zbora), nizozemska kraljevska vlada, ameriško poslanstvo iz Berna, romunski Narodni svet, danski ministrski predsednik ter bavarsko poslanstvo na Dunaju.¹² Pri tem seveda ne smemo pozabiti tudi na dejstvo, da je 8. novembra 1918, na znani ženevski konferenci o jugoslovanskem zedinjenju, v imenu srbske kraljevske vlade njen predsednik in minister za zunanje zadeve Nikola Pašić priznal zagrebško Narodno Vijeće "kot reprezentanta in vlado" Slovencev, Hrvatov in Srbov iz nekdanje monarhije.¹³ To je, po oceni znanega poznavalca jugoslovanskega zedinjenja dr. Momčila Zečevića, pomenilo, da je "srbska vlada objektivno s priznanjem Narodnega veća SHS priznala tudi novo državo SHS."¹⁴ Tako oceno potrjuje tudi izjava srbskega prestolonaslednika Aleksandra Karađorđevića ob jugoslovanski državni združitvi 1. decembra 1918. Prestolonaslednik Aleksander je tedaj namreč izjavil, da razglašja "zedinjenje Srbije z deželami *neodvisne države Slovencev, Hrvatov in Srbov* (podčrtal J. P.) v enotno kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev."¹⁵ Ob tem je treba tudi poudariti, da je skoraj hkrati s Srbijo, tj. 9. novembra 1918, Državo SHS priznala še Madžarska

⁹ Čulinović, Državnopravna historija, str. 345.

¹⁰ O tem glej podrobneje Perovšek, Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci, str. 42-43.

¹¹ O tem glej podrobneje Ferdo Čulinović: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. Druga knjiga. Srbija - Crna Gora - Makedonija, Jugoslavija 1918.-1945. Zagreb 1954, str. 201 (dalje: Čulinović, Državnopravna historija II); isti, Razvitak, str. 138-139; Bogdan Krizman: "Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba" u Zagrebu i talijanska okupacija na Jadranu 1918. godine. (Grada o vanjskoj politici Predsjedništva Narodnog Vijeća SHS od 29. X. do 1. XII. 1918). Anali Jadranskog instituta, Svezak I. Zagreb 1956, str. 88-90 (dalje: Krizman, Narodno Vijeće i talijanska okupacija); isti: Predstavници Predsjedništva "Narodnog Vijeća SHS" u Budimpešti, Beču i Pragu 1918. Historijski zbornik, leto X, Zagreb 1957, št. 1-4, str. 23-43 (dalje: Krizman, Predstavници Narodnog Vijeća).

¹² O tem glej podrobneje Čulinović, Državnopravna historija II, str. 201; isti, Razvitak, str. 138-139; Krizman, Predstavници Narodnog Vijeća, str. 40-41; isti, Narodno Vijeće i talijanska okupacija, str. 91.

¹³ Zapisnik sa konferencije o jugoslovenskom ujedinjenju. Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I - 20. XII 1918), II tom. Priredili dr. Dragoslav Janković, dr. Bogdan Krizman. Beograd 1964, str. 523. - Dalje: Grada II.

¹⁴ Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977, str. 151. - Dalje: Zečević, SLS in jug. zedinjenje.

¹⁵ Adresa izaslanstva Narodnog Vijeća SHS prestolonasledniku Aleksandru i njegov odgovor. Grada II, str. 675.

demokratska republika.¹⁶ Tako lahko ugotovimo, da je imela Država SHS *de facto* značaj meddržavnopravnega subjekta (čeprav *de iure* ni bila subjekt mednarodnega prava) in da je predstavljala stvarno državno formacijo, v kateri so Slovenci, Hrvati in Srbi iz bivše Avstro-Ogrske monarhije živeli v novembru leta 1918.

Čas obstoja Države SHS in takratnega delovanja Narodne vlade moremo, kot je že leta 1923 zapisal ugledni politični publicist in zgodovinar Fran Erjavec, upravičeno uvrstiti "med najlepša poglavja slovenske zgodovine."¹⁷ Slovenci so bili takrat za kratek čas "navezani izključno le na svojo silo in na svoje sposobnosti" in v tej preizkušnji so se izkazali "za izrazito državotvoren faktor, predvsem pa za sijajne organizatorje."¹⁸ Zato so tudi uspeli, takoj ko so bili razbremenjeni avstrijskega državnopolitičnega okvira, svojo narodno osvoboditev in politično osamosvojitve utemeljiti na ravni lastne nacionalne državnosti. S tem so dokazali, da so zmožni uresničiti ne le pričakovanja, pač pa že tudi napoved, ki jo je A. Korošec izrekel avgusta 1918 o slovenskem zgodovinskem prevzemu pravic in dolžnosti državne samostojnosti. Zmožnosti prevzeti te pravice in dolžnosti so se izrazile v delu Narodne vlade. V tedanji Narodni vladi, ki je bila prva svobodno in demokratično oblikovana slovenska nacionalna vlada,¹⁹ so namreč bili z izjemo za zunanje zadeve združeni vsi najvišji organi naredbodajne in izvršne oblasti, ki jih ima država. Narodna vlada je imela dvanajst različnih upravnih oddelkov, t. i. poverjeništev: poverjeništvo za notranje zadeve, za prehrano, za uk in bogočastje, za pravosodje, za socialno skrbstvo, za finance, za promet, za industrijo in trgovino, za javna dela in obrt, za poljedelstvo, za narodno obrambo in za zdravstvo.²⁰ Narodno vlado so sestavljali predstavniki vseh tedaj obstoječih slovenskih političnih strank - katoliške Slovenske ljudske stranke (SLS), liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) in Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS). Najmočnejša stranka v Narodni vladi je bila SLS, ki je v njej imela 6 predstavnikov, sledili pa sta ji JDS s 5 in JSDS z 1 predstavnikom.²¹ Slovenski

¹⁶ Podrobneje o tem glej Perovšek, Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci, str. 44 in op. 15 na tej strani.

¹⁷ Fran Erjavec: Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled. Ljubljana 1923, str. 67. - Dalje: Erjavec, Slovenci.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Podrobneje glej o oblikovanju slovenske Narodne vlade leta 1918 v Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, str. 54-56.

²⁰ UL NV SHS, letnik I, št. 1, 4. 11. 1918, I., "Državljanj!"

²¹ Predstavniki SLS v Narodni vladi so bili: dr. Janko Brejc (vodil je poverjeništvo za notranje zadeve), dr. Karel Verstovšek (vodil je poverjeništvo za uk in bogočastje), inž. Vladimir Remec (vodil je poverjeništvo za javna dela in obrt), prelat Andrej Kalan (vodil je poverjeništvo za poljedelstvo), dr. Lovro Pogačnik (vodil je poverjeništvo za narodno obrambo) in dr. Anton Breclj (vodil je poverjeništvo za zdravstvo). Predstavniki JDS v Narodni vladi so bili: dr. Ivan Tavčar (vodil je poverjeništvo za prehrano), dr. Vladimir Ravnihar (vodil je poverjeništvo za pravosodje), dr. Vekoslav Kukovec (vodil je poverjeništvo za finance), dr. Pavel Pestotnik (vodil je poverjeništvo za promet) in dr. Karel Triller (vodil je poverjeništvo za industrijo in trgovino). Predstavniki JSDS v Narodni vladi je bil Anton Kristan, ki je vodil

Narodni vladi je predsedoval član SLS Josip vitez Pogačnik.²² Kot opozarja F. Erjavec, je med člani Narodne vlade "vladalo vzorno prijateljstvo in vsi sklepi so bili storjeni soglasno. Delalo je vse in iz srca delalo, vsak na svojem mestu."²³

Če sedaj opredelimo bistveno značilnost slovenske državnosti, dosežene novembra 1918, potem je predvsem potrebno poudariti, da je ta državnost temeljila na notranji ureditvi Države SHS, v kateri je, glede na dejansko stanje, Slovenija imela tako stopnjo državnopravne zasebnosti, kakršno sicer poznamo pri ločenem državnem obstoju. Ta državnopravna zasebnost je bila vzpostavljena z razmerjem med slovensko Narodno vlado in zagrebškim Narodnim Vijećem,²⁴ ki je kot vrhovni organ oblasti v Državi SHS 14. novembra 1918 sporazumno z Narodno vlado le-tej prepustilo, da v njegovem imenu samostojno upravlja slovensko ozemlje "kot del narodne, svobodne, neodvisne, na demokratskih načelih urejene države SHS".²⁵ Do tega akta je prišlo vzporedno s tem, ko je pri izvajanju svoje državne oblasti Narodna vlada pričela presegati prvotno razdelitev oblastnih pristojnosti, ki jo je med posameznimi pokrajinskimi (narodnimi) vladami in seboj opredelilo Narodno Vijeće takoj ob nastanku Države SHS. Narodno Vijeće je namreč 29. oktobra 1918 določilo, da "narodnim vladam (v Zagrebu, Ljubljani in Sarajevu) ne pripada pravica, da brez sporazuma s predsedstvom Narodnega Vijeća izvršujejo pravico pomilostitve in razveljavljanja zakonov" in hkrati opozorilo, da posamezne narodne vlade ne smejo samostojno imenovati višjih uradnikov. Poleg tega je tudi posebej poudarilo, da je vodenje zunanjih in vojaških zadev v Državi SHS le v njegovi pristojnosti, tj. v pristojnosti Narodnega Vijeća.²⁶ Slovenska Narodna vlada je sprva upoštevala ta določila,²⁷ vendar pa je kmalu pričela izvrševati državno-upravno oblast tudi na področjih, ki si jih je zase posebej pridržalo Narodno Vijeće. Tako je ob koncu novembra 1918 v Sloveniji izvrševala že vso državno oblast, tj. tako na področju svojih pristojnosti, kakor tudi na področju pristojnosti Narodnega Vijeća. Slovenska Narodna vlada je namreč pri svojem delovanju posegala tudi na področje mednarodnih odnosov, njen obstoj pa so upoštevale celo nekatere evropske vlade (poljska, avstrijska) pri razvijanju svojih diplomatskih povezav.²⁸ Poleg tega je v Sloveniji povsem samostojno vo-

poverjeništvu za socialno skrbstvo. - Sestavo Narodne vlade glej v UL NV SHS, letnik I, št. 1, 4. 11. 1918, 1., "Državljeni!"

²² UL NV SHS, letnik I, št. 1, 4. 11. 1918, 1., "Državljeni!"

²³ Erjavec, Slovinci, str. 68.

²⁴ Podrobneje glej o državnopravnem razmerju med slovensko Narodno vlado in zagrebškim Narodnim Vijećem v Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, str. 50-54, 72-73.

²⁵ UL NV SHS, letnik I, št. 11, 21. 11. 1918, 111., "Naredba celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani."

²⁶ Bogdan Krizman: Raspad Avstro-Ugarske i stvaranje jugoslavske države. Zagreb 1977, str. 134-135.

²⁷ O tem glej podrobneje Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, str. 57-59.

²⁸ O tem glej podrobneje prav tam, str. 59-62.

dila še vse vojaške zadeve,²⁹ kar se je poleg ostalega odražalo v dejstvu, da so novembra 1918 slovenski vojaki prisegli - slovenski Narodni vladi.³⁰ Zgodovinski pomen obstoja tedanje slovenske vojske se je v tistem času konkretno pokazal na Štajerskem, saj je 1. novembra 1918 major Rudolf Maister po pooblastilu slovenskega Narodnega sveta za Štajersko prevzel vojaško oblast v Mariboru in okolici. Narodni svet ga je na njegovo zahtevo še isti dan imenoval za generala, general R. Maister pa je nato 23. novembra 1918 razorožil še nemški Schutzwehr, ki je do tedaj ostal v Mariboru. S tem sta slovensko vojaštvo in uprava postala popoln gospodar mesta in okolice, na osnovi Maistrove slovenske narodnoosvobodilne akcije pa je bila izoblikovana razmejitvena črta z nemško Avstrijo okoli Radgone, Šentilja in Kozjaka.³¹ Nova slovenska nacionalna oblast je ob neposrednih vojaškooperativnih posegih dejavno ukrepala tudi na pravosodnem področju. Narodna vlada je namreč po svojih pristojnih organih (poverjeništvu za pravosodstvo in poverjeništvu za narodno obrambo) pomilostila še vse osebe, ki so jih obsodili avstrijski civilni in vojaški pravosodni organi. Ob tem je samostojno in po lastnem preudarku razveljavila še nekatere najvišje pravne akte, ki so jih izdali organi avstrijske državne uprave ter akte z najvišjo pravno močjo, ki jih je sprejela avstrijska državna oblast, prav tako pa je sama imenovala višje uradnike.³² Glede na to, da je vso to dejavnost izvajala v soglasju in s pristankom Narodnega Vijeća, je bila Narodna vlada na slovenskem ozemlju tudi v formalnem pogledu edina, popolna in pravno najvišja oblast ter nosilka slovenske nacionalne suverenosti v Državi SHS. Pri tem je Narodna vlada nov slovenski narodnopolitični položaj utemeljila tudi tako, da je politično in upravno zedinila Slovenijo, ki je "kot taka postala državnopravna enota".³³ S tem je bil v prvi stvarni obliki uresničen program Zedinjene Slovenije. Takratna Zedinjena Slovenija je obsegala vse ozemlje, ki ga je upravljala Narodna vlada - "Kranjsko, Goriško, slovenski del Istre, mesto Trst z okolico" ter "Štajersko in Koroško", v kolikor sta bili "ti deželi del države SHS".³⁴

²⁹ O tem glej podrobneje prav tam, str. 63-71.

³⁰ Glej Arhiv Republike Slovenije, fond Deželne vlade za Slovenijo. Zapisniki sej. Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 2. novembra 1918; Zapisnik seje Narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 6. novembra 1918. - Dalje: ARS, DVS.

³¹ Damijan Guštin: Maister prevzame oblast v Mariboru. V: *Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga I: 1900-1941*. Ljubljana 1995, str. 210-211.

³² Podrobneje o tem glej Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, str. 71-72.

³³ Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ljubljana 1961, str. 469. - Dalje: Vilfan, Pravna zgod. Slovencev.

³⁴ UL NV SHS, letnik I, št. 11, 21. 11. 1918, 111., "Naredba celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani." - Kar zadeva Goriško, slovenski del Istre in mesto Trst z okolico pripominjam, da Narodna vlada v času, ko je bila izdana Naredba o prehodni upravi, ni več upravljala tega ozemlja. Omenjeno ozemlje s Primorsko ter delom Notranjske in Kranjske je namreč, skladno z določili znanega Londonskega sporazuma, med 9. in 19. 11. 1918 že zasedla italijanska vojska. Zedinjena Slovenija iz leta 1918 je tako obsegala večino bivše vojvodine Kranjske in slovenski del bivše dežele Štajerske, tj. približno dve tretjini današnjega ozemlja Republike Slovenije.

SLOVENSKA DEKLARACIJA.

1. Temeljna zahteva nas Slovencev je, da se slovenski narod, razdeljen sedaj na 4 države (Jugoslavijo, Italijo, Avstrijo in Madjarsko) — zedini v eno samo politično celino, ker mu je le tako zagotovljen njegov obstanek in vsestranski napredek.

2. Naloga največjega dela slovenskega naroda, živečega v Jugoslaviji, je, da ima njegova politika ta ideal vedno pred očmi, dokler ga ne doseže.

3. Zato si mora slovenski narod v jugoslovanski državi pridobiti tako samostojnost, da bo stalno privlačna sila za dele, živeče v drugih državah:

a) zagotovljena mora biti njegova narodna individualnost, njegovo ime, njegova zastava, njegova etnična kompaktnost, njegovo razpolaganje z lastnimi finančnimi sredstvi, njegova kulturna in politična svoboda;

b) zavarovani morajo biti z brezobzirno socialno zakonodajo življenjski interesi in harmoničen razvoj vseh potrebnih in koristnih stanov, zlasti kmetškega in delavskega.

4. V ta namen je treba, da si Slovenci, Hrvati in Srbi v svobodnem sporazumu in na podlagi demokracije uredimo jugoslovansko državo iz ravnopravnih edinic, katerih ena bodi Slovenija.

5. Tudi skiepi SDK in RS tako ureditev zahtevajo, odnosno je ne onemogočujejo. Slovenci se jim pridružujemo in zelimo, da pri tem sodelujejo vse stranke in struje — doma in v državi — ki stremijo za isto ureditvijo države.

Ljubljana, dne 1. januarja 1933.

(Podpisi.)

Lastna nacionalna državnost, ki so jo dosegli Slovenci v Državi SHS, pa še ni pomenila, da so lahko bila s tem utemeljena tudi pričakovanja po svobodnem slovenskem narodnopolitičnem, gospodarskem, vojaškem in kulturnem življenju v bodoči jugoslovanski skupnosti. Možnosti za uresničitev takih pričakovanj je sicer zagotavljal sporazum o združitvi Države SHS in Kraljevine Srbije v skupno državo na federativni osnovi, sklenjen na konferenci o jugoslovanskem zedinjenju, ki je bila v Ženevi od 6. do 9. novembra 1918. Sporazum so sklenili predstavniki Države SHS (vodil jih je A. Korošec), predstavniki Jugoslovanskega odbora v Londonu (vodil jih je dr. Ante Trumbić) in predstavniki srbske kraljevske vlade ter sporazumno izbranih parlamentarnih skupin srbske

Narodne skupščine (vodil jih je N. Pašić). Ženevski sporazum je med drugim posebej poudarjal, da bosta v združenji jugoslovanski državi vlada Kraljevine Srbije in Narodno Vijeće vsak na svojem ozemlju še naprej imela avtonomno oblast, dokler konstituenta Srbov, Hrvatov in Slovencev ne bo določila novega ustroja jugoslovanske skupnosti. Ker je tako zamišljeno oblikovanje jugoslovanske države odstopalo od velikosrbskega koncepta jugoslovanske združitve, je N. Pašić po ostri reakciji vladajočih srbskih krogov in dvora skupaj z vlado odstopil in na ta način razveljavil Ženevski sporazum.³⁵ To je bila slaba napoved za življenje v bodoči, skupaj s Srbijo oblikovani jugoslovanski državi, saj je jasno kazala na neuresničljivost zamisli po enakopravnem in suverenem položaju nesrbskih narodov (konkretno Slovencev in Hrvatov), združenih v njej. To je potrjeval tudi prvo decembrski združitevni akt, ki je uveljavil unitaristično, centralistično in monarhistično zamisel jugoslovanske državne združitve.³⁶

Čeprav je srbski in nato jugoslovanski prestolonaslednik Aleksander ob oblikovanju Kraljevine SHS 1. decembra 1918 izjavil, da sprejema predlog odposlancev Narodnega Vijeća, naj do sklica ustavodajne skupščine še naprej delujejo avtonomni upravni organi iz nekdanje Države SHS, "ki bodo za svoje uradovanje odgovorni avtonomnim predstavništvom",³⁷ niso bila utemeljena pričakovanja slovenskih avtonomistično usmerjenih politikov (bili so iz vrst SLS), ki so bili prisotni ob aktu zedinjenja, da sta s tem "avtonomija Slovenije" ter "ustroj in kompetenca naših tedanjih avtonomnih uprav zaenkrat zadosti zasigurana."³⁸ Kmalu se je namreč pokazalo, da "centralna vlada obstoječih avtonomij niti tam ne mara spoštovati, kjer bi jih lahko in kjer bi bilo to v očitno korist uprave same in konsolidacije razmer v novi državi."³⁹ Slovenska Narodna vlada je bila, po svoji predhodni ostavki z dne 23. decembra 1918,⁴⁰ s

³⁵ Podrobneje glej o konferenci o jugoslovanskem zedinjenju in Ženevskem sporazumu Zečević, SLS in jug. zedinjenje, str. 148-159; Jurij Perovšek: Ženeva: Konferenca o jugoslovanskem zedinjenju. V: *Slovenska kronika XX. stoletja. Knjiga 1: 1900-1941*. Ljubljana 1995, str. 213.

³⁶ Podrobneje glej o pogledih slovenske politike na zedinjenje Države SHS in Kraljevine Srbije v skupno jugoslovansko državo ter o načinu jugoslovanske državne združitve 1. 12. 1918 v Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 86-99. - Dalje: Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva.

³⁷ Adresa izaslanstva Narodnog Vijeća SHS prestolonasledniku Aleksandru i njegov odgovor. Građa II, str. 674, 675. - Prestolonaslednik Aleksander je na omenjeni predlog odposlancev Narodnega Vijeća odgovoril takole: "V smislu želja in pogledov, ki ste mi jih izvolili razložiti in ki jih jaz in moja vlada popolnoma sprejemamo, bo vlada takoj ukrepala, da se čim prej uresniči vse, kar ste izrazili tako v pogledu prehodnega in začasnega razdobja do sestanka in mesta dela velike Ustavodajne Skupščine, kot tudi za njeno izvolitev in sestavo." (Prav tam, str. 675)

³⁸ Janko Brejc: Od prevrata do ustave. V: *Slovenci v desetletju 1918-1928*. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Uredil dr. Josip Mal. Ljubljana 1928, str. 166, 211. - Dalje: Brejc, Od prevrata do ustave.

³⁹ Prav tam, str. 211.

⁴⁰ ARS, DVS. Zapisnik 38. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 23. 12. 1918.

posebnim ukazom prestolonaslednika Aleksandra ukinjena že 20. januarja 1919.⁴¹ Namesto nje je bila oblikovana, po sestavi že močno skrčena, Deželna vlada za Slovenijo, ki ji je beograjska vlada, ob pomoči slovenskih unitarno-centralističnih političnih sil, nenehno spodbijala njene avtonomne pristojnosti.⁴² Deloma dopuščena upravna avtonomija Slovenije se je končala 12. julija 1921, ko je bila v skladu z določili vidovdanske ustave, sprejete 28. junija 1921, ukinjena Deželna vlada za Slovenijo.⁴³

Ukinitev Deželne vlade za Slovenijo je bila naravna posledica unitarno-centralistično opredeljenega državnega razvoja Kraljevine SHS, kajti vidovdanska ustava je ta razvoj utemeljila izključno le v načelu jugoslovanskega narodnega unitarizma in državnega centralizma. Uzakonjala je jugoslovansko nacionalno enotnost, kajti po njenih določilih so bili Slovenci, Hrvati in Srbi (drugih nacionalnih imen ni ustava niti omenjala) zgolj "plemena" namišljenega enotnega jugoslovanskega naroda. Poleg tega je vidovdanska ustava vzpostavljala tudi strogo centralistični državni ustroj, ki je onemogočal oblikovanje kakršnihkoli nacionalno zaokroženih in zgodovinsko utemeljenih upravnih enot. Mimo vseh narodno-zgodovinskih meril je jugoslovansko državno ozemlje povsem aritmetično razdelila na 33 upravno-teritorialnih enot (t. i. oblasti), ki so smele imeti največ 800.000 prebivalcev. Med temi 33 oblastmi sta bili dve na slovenskem ozemlju: ljubljanska (s sedežem v Ljubljani) in mariborska (s sedežem v Mariboru).⁴⁴ Tako je bila Slovenija upravno razkosana na dva dela, kar je Slovincem odvzemalo eno izmed osnovnih možnosti za skladen nacionalni razvoj - celovitost lastnega narodnega ozemlja. Vidovdanska ustava je dosledno zedinila vse jugoslovanske dežele v enotno državo, saj je vse upravno-teritorialne enote (oblasti) opredelila zgolj kot dele enotnega

⁴¹ O tem glej UL NV SHS, letnik I, št. XLVIII, 8. 2. 1919.

⁴² O tem glej podrobneje Brejc, Od prevrata do ustave, str. 211-214; Zečević, SLS in jug. zedinjenje, str. 209-211; isti: Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929, I. knjiga. Maribor 1986, str. 183-188; Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918-1921. Ljubljana 1992, str. 41-183; Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 138-140.

⁴³ Vilfan, Pravna zgod. Slovencev, 471; Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, letnik III, št. 94, 10. 8. 1921, Razglas o ustroju pokrajinske uprave za Slovenijo (dalje: UL PUS).

⁴⁴ Ljubljanska oblast je obsegala naslednje območje: mesto Ljubljana; politične okraje Črnomelj, Kamnik (razen občine Motnik, Trojane in Špitalič), Kočevje, Kranj (s koroško občino Jezersko), Krško, Litija, Ljubljana-okolica, Logatec, Novo mesto in Radovljica; sodne okraje Brežice in Sevnica; občini Veliki Kamen in Mrčna sela; sodni okraj Laško (razen občine Sv. Rupert) in Kastav. Mariborska oblast pa je obsegala naslednje območje: mesta Celje, Maribor in Ptuj; politične okraje Ljutomer, Maribor, Prevalje, Ptuj in Slovenj Gradec; sodne okraje Kozje (razen občin Veliki Kamen in Mrčna sela), Celje, Vransko, Gornji Grad in Šmarje; občino Sv. Rupert (iz sodnega okraja Laško) ter občine Motnik, Trojane in Špitalič (iz političnega okraja Kamnik); Prekmurje in Medjimurje. (UL PUS, letnik IV, št. 49, 15. 5. 1922, 134., Uredba o razdelitvi države na oblasti). Skrajšano povedano, je ljubljanska oblast obsegala jugoslovanski del nekdanje Kranjske z Jezerskim in sodnimi okraji Laško, Brežice in Sevnica iz bivše Štajerske. Do leta 1928 je bil v ljubljansko oblast vključen tudi okraj Kastav. Mariborska oblast pa je razen preostalega dela jugoslovanske Štajerske obsegala tudi nekdanj koroški prevaljski okraj, Prekmurje in Medjimurje (Vilfan, Pravna zgod. Slovencev, str. 471).

in nedeljivega državnega ozemlja, ki so bili medsebojno povezani z eno centralno (beograjsko) državno oblastjo. Vidovdanska ustava je sicer predvidevala določeno samoupravo t. i. oblasti, vendar pa taka oblastna samouprava v ničemer ni zanikala centralističnega državnega ustroja v Kraljevini SHS. Oblastna samouprava je namreč temeljila le na tehnični razdelitvi opravljanja državnih zadev. Po načelu *iure delegatio* so samoupravni organi na oblastni oziroma kraljevni ravni samo po pooblastilu centralnih državnih organov izvrševali del njihovih nalog. Hkrati pa so bili podrejeni odločitvam centralne (beograjske) državne oblasti. Tako je vidovdanska ustava Slovencem (in drugim jugoslovanskim narodom) dosledno onemogočala, da bi lahko samostojno in neodvisno odločali o svojem političnem in nacionalnem razvoju.⁴⁵

Enako je bil utemeljen narodnopolitični in državnopravni razvoj v jugoslovanski državi tudi po uvedbi osebne diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929. Kralj Aleksander, ki je na ta dan razveljavil vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino in razpustil ter prepovedal politične stranke, je namreč nato, do konca leta 1929, na novo uzakonil jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem. V Zakonu o izpremembi in dopolnitvi zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi z dne 6. januarja 1929 je najprej ponovno opredelil Slovence, Hrvate in Srbe zgolj kot "plemena" enotnega jugoslovanskega naroda, v 3. oktobra 1929 razglašenem Zakonu o nazivu in razdelitvi kraljevine pa je šel še dlje. Jugoslovanski narodni unitarizem je zakonsko uveljavil tudi z novim državnim nazivom, saj je naziv kraljevine, ki ga je do tedaj sestavljalo troje "plemenskih" imen - srbsko, hrvaško in slovensko - spremenil v eno, narodne individualnosti prekrivajoče jugoslovansko ime. Od oktobra 1929 je torej obstajala Kraljevina Jugoslavija, ki je bila po novem razdeljena na devet banovin.⁴⁶ Na tej podlagi sta se ljubljanska in mariborska oblast združili v Dravsko banovino, ki je v glavnem obsegala vse slovensko ozemlje v Kraljevini Jugoslaviji, vendar brez črnomaljskega in metliškega okraja, pač pa z okrajem Čabar. Zamenjava s Savsko banovino in s tem prilagoditev narodnostnim mejam se je nato izvršila 28. avgusta 1931.⁴⁷ Toda nova upravna razdelitev na posamezne banovine, v slovenskem primeru prilagojene narodnostnim mejam, ni izpodbijala načela državnega centralizma. Banovine namreč niso trgale državnopravne enotnosti jugoslovanskega ozemlja, pač pa so predstavljale upravno-teritorialne enote, ki so bile kljub svojim zakonsko zagotovljenim pristojnostim na področju obče uprave še vedno neposredno podrejene centralni državni oblasti v Beogradu. Ban, ki je v banovini

⁴⁵ Podrobneje o narodnopolitični in državnopravni vsebini vidovdanske ustave glej Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXIII, 1993, št. 1-2, str. 17-26.

⁴⁶ Jurij Perovšek: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995. Ljubljana 1997, str. 19-20. - Dalje: Perovšek: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih.

⁴⁷ Vilfan, Pravna zgod. Slovencev, str. 471-472. - Dokončno podrobno opredelitev ozemeljskega obsega Dravske banovine glej v Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, letnik II, 53. kos, 10. 9. 1931, Zakon o izpremembah in dopolnitvah v zakonu o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja, čl. 1.

izvajal najvišjo politično in občo upravno oblast, je bil namreč le predstavnik kraljevske vlade. Bana in vse višje uradništvo banske uprave je postavljala kralj, medtem ko je člane banskega sveta na banov predlog postavljala in zamenjeval minister za notranje zadeve. Tako banovine niso zanikale centralizma, so pa predstavljale specifičen način upravne decentralizacije jugoslovanske unitarne države.⁴⁸ S tem je banovinska uprava predstavljala samo člen v popolnoma enotirnem sistemu strogo hierarhične lestvice jugoslovanskih državnih organov.⁴⁹

Vse prvine nadaljnjega unitarnocentralističnega razvoja jugoslovanske države, je kralj Aleksander 3. septembra 1931 uzakonil tudi z ustavo, ki jo je oktroiral, torej brez sodelovanja parlamenta predpisal in razglasil sam. Tako je na absolutistični način tudi ustavno določil, kakšen je jugoslovanski državni značaj. Utemeljil ga je v jugoslovanskem narodnem unitarizmu in državnem centralizmu,⁵⁰ na katerega se je ves čas obstoja prve jugoslovanske skupnosti opiral tudi velikosrbski, narodnopolitični, nadvladovalni program. Temu sta jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem predstavljala zelo prikladen način za uveljavljanje velikosrbskega razumevanja jugoslovanske države, ki naj bi bila zgolj lastnina enega, srbskega naroda, ene same, beograjske politike in ene, karadorđevićevske kraljevske hiše. Velikosrbskemu hegemonizmu je zato unitarnocentralistična narodnodržavna politika predstavljala učinkovito idejnopolično formulo, skozi katero so si hoteli njegovi nosilci najprej povsem poenotiti in nato politično podvreči celotno državo, da bi se lahko v njej srbski narodnopolitični interes uresničil in izživel do svojih skrajnih moči. Jugoslovanski narodni unitarizem in državni centralizem, velikosrbska nadvladovalna politika in na ta način utemeljeno preprečevanje narodnostnega razmaha posameznih jugoslovanskih narodnih individualnosti - to je bila ustavno in politično določena resnica jugoslovanske države v vsem obdobju med leti 1918-1941. Izkazalo se je torej, da so imeli prav tisti redki posamezniki, ki so v času pred nastankom Kraljevine SHS svarili pred pretiranim navdušenjem za združitev s Srbi in so nasprotovali, kot je leta 1923 zapisal Prepeluhov Avtonomist, takratni "jugoslovanski" narodnostni pijanosti".⁵¹ Tako je inž. Anton Štebi v socialistični reviji Demokracija novembra 1918 zapisal, da so Slovenci in Srbi na eni ter Hrvati in Srbi na drugi strani dva povsem različna svetova, "moči, ki se odbijajo, a ne vežejo." Menil je, naj zato "ostanejo Srbi onkraj Save, Donave in Drine zase v svoji hiši (Kraljevini Srbiji - op. J. P.)," habsburški Jugoslovani pa v svoji Državi SHS. V nasprotnem primeru, tj. če bi se ti državi združili, bi bilo namreč gotovo, "da pride po kratkem času skupnega življenja med Slovenci, Hrvati in Srbi do narodnopolitičnih bojov, mogoče do srditejših, kakor so se kdaj bili npr. med nami in

⁴⁸ Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, str. 20.

⁴⁹ Vilfan, Pravna zgod. Slovencev, str. 472.

⁵⁰ Glej Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, letnik II., 53. kos, 10. 9. 1931, 388., Ustava kraljevine Jugoslavije, čl. 3., 13., 16., 29., 39., 86., 91., 93.

⁵¹ Avtonomist, leto III, št. 5, 3. 2. 1923, "Politika in politika".

Nemci."⁵² Podobna opozorila je na slovensko politično javnost že septembra 1918 naslovil bivši načelnik Vseslovenske ljudske stranke in zadnji kranjski deželni glavar, dr. Ivan Šušteršič. Njegov časopis *Resnica* je že 14. septembra 1918 opominjal, da "po vsi svoji naravi in po vsi svoji zgodovinski preteklosti in po sedanjosti svoji politični vzgoji Srb ne more biti in ne bo nikdar Jugoslovan, ampak samo Srb, Velesrb. Jugoslovan bo samo takrat, če bo gospod; če bo gospod nad Hrvati in nad Slovenci." - "Razložek za Slovence med sedanjostjo in bodočnostjo bo samo ta", je pisalo v *Resnici*, "da danes gospoduje Nemec, potem bo pa Srb."⁵³

Vprašanje, kako opredeliti svoje poglede na unitarnocentralistično in s tem velikosrbskemu interesu ustrežajočo jugoslovansko narodnodržavno realnost, je v prvi jugoslovanski skupnosti odločilno označilo razmerje med Slovenci in Jugoslavijo oziroma med Jugoslavijo in pričakovanji, s katerimi so Slovenci povezovali njen nastanek in obstoj. Na to vprašanje so se Slovenci odzvali različno. Pri tem sta se slovenska politika in narodna tvornost znašli na odločilnem razpotju: ali sprejeti utopitev v izmišljenem jugoslovanskem narodu, ki naj bi predstavljal edino logično nacionalno podobo po velikosrbski roki urejene unitarnocentralistične Jugoslavije, ali pa se taki nacionalni usodi upreti ter se na osnovi zavesti o posebni slovenski narodni individualnosti boriti za pravico do svojega jezika, kulture in lastne nacionalne državnosti, ki bi jo zagotovila avtonomistično ali federativno preurejena jugoslovanska državna zveza. Razpotje med tema odločitvama je določalo odnos Slovencev do narodnopolitične in državne realnosti prve jugoslovanske skupnosti ves čas do leta 1941.

Zanimivo pa je, da unitarnocentralistična Jugoslavija ni odgovarjala le velikosrbskemu narodnopolitičnemu programu, pač pa so tako utemeljeno jugoslovansko državo zagovarjali tudi znotraj drugih jugoslovanskih narodov, in tako tudi med Slovenci. V Sloveniji jo je podpiral unitarnocentralistični politični pol, katerega vodilni predstavnik je bil večinski del liberalne politike, saj ostale unitaristično in centralistično usmerjene politične stranke na Slovenskem bodisi niso imele pomembnejše politične vloge bodisi so zlagoma spremenile svoje prvotne unitarnocentralistične poglede in so nato zagovarjale avtonomistično-federativni nacionalni program.⁵⁴ Tako je najpomembnejši in najvplivnejši del političnih sil, ki so v času med obema svetovnima vojnima na Slovenskem vzdrževale kontinuiteto jugoslovanske unitarnocentralistične narodnodržavne politike, predstavljal večinski del liberalnega tabora, v dvajsetih letih organiziran v Jugoslovanski demokratični oziroma Samostojni demokratični

⁵² Anton Štebi: *Resnice in ideali jugoslovanskega problema*. Demokracija, leto I, 1918, št. 19-22, str. 256.

⁵³ *Resnica*, leto I, št. 39, 14. 9. 1918, "Tri struje".

⁵⁴ O tem glej Jurij Perovšek: *Kulturnopolitični koncepti jugoslovanskega unitarizma pri Slovencih v letih 1918-1929*. Sodobnost, leto XXXVIII, 1990, št. 8-9, str. 849, op. 1; isti, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 9, 221-230.

stranki, v tridesetih letih pa v Jugoslovanski nacionalni stranki.⁵⁵ Slovenski liberalci so v mesecih neposredno pred nastankom jugoslovanske države, tedaj še politično in programsko enotni, že izoblikovali svoj dosleden unitaristični, centralistični in monarhistični jugoslovanski narodnopolitični in državni program.⁵⁶ In leta 1918 oblikovana jugoslovanska država je nato v resnici uresničevala vsa pričakovanja, ki jih je ta program zajemal. Kraljevina SHS oziroma Kraljevina Jugoslavija je namreč z ustavno uzakonjenim unitarizmom in centralizmom za unitarnocentralistični liberalizem v resnici postala "obljubljena dežela", realnost, ki je s centralističnim državnim ustrojem liberalnemu kapitalu omogočala večji gospodarski razmah, s pravno uveljavljenim unitarističnim nacionalnim značajem pa je potrjevala, da zavzemanje za integralistično jugoslovanstvo ni le namišljena, pač pa tudi formalno veljavna narodnopolitična pot.⁵⁷ V to pot pa so liberalci tudi v idejnem pogledu brezpogojno verjeli. Prepričani so bili, da je z nastankom jugoslovanske države nastopilo odločilno obdobje oblikovanja enotnega jugoslovanskega naroda, kar naj bi tudi bil naraven in zgodovinsko nujen zaključek do tedaj nepovezanega razvoja posameznih južnoslovanskih etnij. Njihovo zbiranje v novo, višjo in politično močnejšo jugoslovansko narodno skupnost naj bi zato pomenilo narodno-državni smisel bivanja v centralistični Jugoslaviji, saj le taka država izravnava vse narodne, kulturne, gospodarske in državnopravne razlike med njimi. Zato so ostro odklanjali "vsako tako ureditev uprave, ki bi (...) vodila v federalizem".⁵⁸ Jugoslavija, sestavljena iz posameznih nacionalnih državnopravnih enot, je zato bila za slovenski unitaristični liberalizem popoln nesmisel; tako zaradi tega, ker bi bile posamezne avtonomne 'državice' plen sosednjih držav, kot tudi zato, ker niso verjeli, da bi lahko bila jugoslovanska vojska sestavljena iz srbske, hrvaške, slovenske in nemara še muslimanske, saj bi jih tujci v odločilnem trenutku nagnali drugo na drugo. Poleg tega so proti avtonomistično-federalistični opciji nastopali tudi iz gospodarskih razlogov in potreb, zakaj svarili so, da bi si Slovenija, obdana 's kitajskim zidom avtonomije' zaprla pot v ostale dele države.⁵⁹ Poseben poudarek, ki so ga k temu pritegnili, pa je temeljil še v nasprotovanju najmočnejši slovenski politični stranki, katoliški SLS, v katere izrazito avtonomistični usmeritvi so videli zgolj prizadevanje, da bi "kle-

⁵⁵ Podrobneje o tem glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 71-201, 238-276; isti, *Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih*, str. 21-23. - V tej zvezi pripominjam, da je ves čas obstoja prve jugoslovanske države med slovenskimi liberalci obstajala tudi avtonomistična narodnopolitična usmeritev, ki pa je, čeprav povsem izvirna, programsko čvrsta in vsebinsko v resnici bogata, le spremljala glavni, tj. unitaristični in centralistični liberalni narodnopolitični tok. (O tem glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 204-230; isti, *Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih*, str. 23 in navedeno literaturo na str. 29, op. 43).

⁵⁶ Podrobneje o tem glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 28-109.

⁵⁷ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 197.

⁵⁸ *Domovina*, leto III, št. 70, 26. 6. 1920, dr. Gregor Žerjav: "Centralizem."

⁵⁹ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 252, 253.

rikanizem dobil v svoje roke vso Slovenijo".⁶⁰ To bi pomenilo, da bi bila v Sloveniji vzpostavljena škofovska vlada, Slovenija pa bi postala papeška provinca.⁶¹ Po unitaristični liberalni oceni bi imel tak razvoj usodne posledice in liberalci so v tej zvezi razkrili svoje idejno sporočilo, kakšne razmere bi nastopile, če "bi bila Slovenija nekaka avtonomna država, kakor jo hoče SLS." Njen teror bi "za desetletja vzdrževal v Sloveniji klerikalno nadvlado", je leta 1926 zapisal vodilni liberalni politični dnevnik Jutro, "nižje in višje upravne instance, javna varnost, vse bi bilo pod komando škofov in politikujoče duhovščine, proti katerih ukrepom ne bi bilo nobene odpomoči več (...). Klerikalci so danes v srečnem položaju", je poudarjalo Jutro, "da jim ni treba premišljevati, kako bi z nasiljem zatrli meščansko vojno v avtonomni Sloveniji!"⁶²

Vztrajanje pri unitarnocentralistični jugoslovanski državi je večinski del slovenskega liberalnega tabora nenehno poudarjal tudi kasneje; najbolj odmevno leta 1935, ko so slovenski unitaristični liberalci v posebni deklaraciji podali svojo najpomembnejšo narodnoprogramsko izjavo iz tridesetih let. Deklaracijo so oblikovani pod vodstvom tedanjega slovenskega liberalnega prvaka dr. Alberta Kramerja na skupnem sestanku vodilnih politikov JNS iz Dravske, Savske in Primorske banovine, ki je bil v planinskem domu liberalnega mariborskega župana dr. Franja Lipolda na Pohorju, 19. in 20. avgusta 1935. V tej deklaraciji, imenovani tudi Pohorska deklaracija, so poudarili, da so Srbi, Hrvati in Slovenci "*v etničnem oziru en narod*", jugoslovanski narodni unitarizem pa "*čuvstvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti eden del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje*". Zato je Pohorska deklaracija opozarjala, da se "*Jugoslovenci kot narod (...) morejo razvijati samo v unitaristični državi*".⁶³

Seveda je sprejemanje in podpiranje unitaristične in centralistične jugoslovanske države med Slovenci imelo tudi svoj politični antipod. Velika večina Slovencev namreč od Jugoslavije ni pričakovala zanikanja slovenske narodne individualnosti in utesnjenosti v jugoslovanski centralistični državni obroč; oblikovanje jugoslovanske države so razumeli kot priložnost za svoboden, skladen in suveren slovenski nacionalni razvoj. Slovenski narod, ki je v unitaristični in centralistični Jugoslaviji poglobil zavest o svoji etnični, kulturni, jezikovni in narodnopolitični entiteti, se je zato nasproti unitarnocentralistični usmeritvi jugoslovanske države večinsko postavil na stran avtonomistično-federalističnih sil, ki so zagovarjale narodno avtonomijo ter samostojno in neodvisno slovensko narodno rast znotraj jugoslovanske skupnosti. Kot pravi M. Zečević, je namreč "navdušenje za jugoslovansko idejo in jugoslovansko državo s konca 1918. leta (...) ugasnilo v trenutku sankcioniranja centralistične ustave (28. junija 1921 - op.

⁶⁰ Jutro, leto IV, št. 272, 20. 11. 1923; uvodnik z dne 19. novembra.

⁶¹ Domovina, leto IX, št. 13, 25. 3. 1926, dr. Gregor Žerjav: "Naglavni greh klerikalne stranke."

⁶² Jutro, leto VII, št. 18, 23. 1. 1926; uvodnik z dne 21. januarja.

⁶³ Jutro, leto XVI, št. 193, 22. 8. 1935, "Beseda jugoslovenskih nacionalistov".

J. P.) in zavladal je obči občutek neboljnosti in potrnosti.⁶⁴ Tako so se prve zahteve po avtonomistično-federativnem preoblikovanju jugoslovanske države v slovenski politiki pojavile že v letih 1921-1922, izrazili pa so jih avtonomistični državnopravni program SLS, predložen Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS 12. februarja 1921, avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev, prav tako oblikovana februarja tega leta, ter narodnoprogramska stališča, ki so jih v tem času zagovarjale Narodno socialistična stranka, Slovenska zemljoradniška stranka, Slovenska republikanska stranka, Prepeluh-Lončarjevo Združenje slovenskih avtonomistov (ZSA), vodstvo slovenskega dela Komunistične stranke Jugoslavije ter Zveza delovnega ljudstva (volilni blok krščanskih socialcev, komunistov in ljubljanske krajevnne frakcije Socialistične stranke Jugoslavije, oblikovan za občinske volitve v Ljubljani, 3. decembra 1922).⁶⁵ Avtonomistično-federativni program je zagovarjala tudi januarja 1923 ustanovljena Socialistična stranka delovnega ljudstva.⁶⁶ Avtonomistično-federativno nacionalno stališče se je kmalu zatem na Slovenskem vsesplošno uveljavilo ob prvih parlamentarnih volitvah po sprejemu unitaristične in centralistične vidovdanske ustave, 18. marca 1923, iz katerih je kot vodilna slovenska avtonomistična sila izšla SLS.⁶⁷ V SLS se je nato ves čas prve jugoslovanske države najbolj prebojno utelešala avtonomistično-federalistična volja slovenskega ljudstva, ki pa je živela tudi v drugih idejnopoličnih taborih na Slovenskem. Upostavitev upravno enotne, avtonomne Slovenije znotraj avtonomistično-federalistično preoblikovane jugoslovanske države, so namreč, v večji ali manjši meri, zagovarjali tudi v kmečko-republikanskem, revolucionarnem, socialističnem in deloma tudi v liberalnem taboru.⁶⁸

⁶⁴ Zečević, SLS in jug. zedinjenje, str. 392.

⁶⁵ O tem glej Janko Prunk: Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XI-XII, 1971-1972, št. 1-2, str. 226-227; isti: Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XXII, 1982, št. 1-2, str. 120-121; isti: Slovenski narodni vzpon. Narodna politika 1768-1992. Ljubljana 1992, str. 226-234 (dalje: Prunk, Slov. nar. vzpon); Zečević, SLS in jug. zedinjenje, str. 362, 388-391; Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981, str. 297-298 (dalje: Pleterski, Študije); Jurij Perovšek: Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXIV, 1994, št. 2, str. 169-171, 173 (dalje: Perovšek, Slov. avtonomizem soc. smeri); isti: Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovanske krize. V: *Slovenci in država*. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 127-128 (dalje: Perovšek, Slovenska državna volja); isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 122-123; Igor Grdina: Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke Antona Novačana. Zgodovinski časopis, letnik XLIII, 1989, št. 1, str. 84-86, 88-89 (dalje: Grdina, Kratka zgodovina SZS in SRS).

⁶⁶ Glej Perovšek, Slov. avtonomizem soc. smeri, str. 173-175.

⁶⁷ O tem glej Jurij Perovšek: Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 - april 1923). Zgodovinski časopis, letnik XXXVIII, 1984, št. 1-2, str. 17-18 (dalje: Perovšek: Oblikovanje progr. načrtov o nacionalni samoodločbi).

⁶⁸ O tem glej Pleterski, Študije, str. 290-329; France Filipič: Povezava nacionalnega in soci-

Če sedaj opozorimo na najbolj udarna avtonomistično-federalistična stališča slovenskih političnih sil, ki niso pripadale katoliškemu idejnopoličnemu polu, potem se lahko najprej zaustavimo že pri letu 1923. V času priprav na volitve v Narodno skupščino je bilo namreč moč prebrati nekaj zelo izvirnih in tudi duhovitih zavrnitev načela jugoslovanskega unitarnocentralističnega, narodno-državnega načela. Tako je Združenje slovenskih avtonomistov (ZSA) poudarjalo, "da 'jugoslovanstva', t. j. enega 'jugoslovanskega' jezika in enega 'jugoslovanskega' naroda ni in ga tudi nikoli ne bo". Za ZSA so Jugoslovani predstavljali zgolj pojem, s katerim se lahko na kratko označi Slovence, Srbe, Hrvate, Bolgare in Makedonce, in sicer na podoben način, kakor se v naravoslovju uporablja beseda "žuželka". "'Žuželke' kot take pa nikjer na svetu ni," je pisalo glasilo ZSA Avtonomist, "pač pa poznamo pajke, stenice, muhe itd."⁶⁹ Združenje je glede na tak, skrajn način odklanjanja jugoslovanskega nacionalnega unitarizma tudi povsem razumljivo opominjalo, da politični položaj v Jugoslaviji "*kar vpije po zvezni državi ali po federaciji*."⁷⁰ Enako kot ZSA pa tudi Slovenska republikanska stranka (SRS) znanega dramatika, politika in diplomata dr. Antona Novačana ni prav nič prizanašala jugoslovanskemu narodnemu unitarizmu. A. Novačan je namreč v tej zvezi poudarjal, da unitaristično jugoslovanstvo ne pomeni nič drugega kot težnjo, "da bi se Slovenci, Hrvati in Srbi zvarili *kar čez noč u jeden narod*, torej, da bi bili ena štruca iz treh vrst moke in da bi to štruco zmesili belgrajski peki". Po njem je bila taka težnja "proti naturi". Trije so namreč "*eno samo v katekizmu in še tam je to verska skrivnost!*"⁷¹

Kar zadeva državnoopravno vprašanje je Novačanova SRS zagovarjala gotovo eno izmed najbolj izvirnih zamisli notranje preureditve jugoslovanske države v času med obema svetovnjima vojnama. SRS je namreč predlagala, naj bi se jugoslovanska država preoblikovala v Federativno republiko Jugoslavijo (FRJ), ki bi jo kot posebne državnoopravne enote sestavljale Slovenija, Hrvaška, Srbija in Bolgarija. Slovenija bi kot samostojna država imela svojo državno upravo (finance, žandarmerijo, sodstvo, davčno upravo in državni zbor), s FRJ

alnega v dokumentih pokrajinskih konferenc komunistične partije v Sloveniji med leti 1920-1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XXII, 1982, št. 1-2, str. 85-99; Perovšek, Oblikovanje progr. načrtov o nacionalni samoodločbi, str. 20-26; isti: Prepeluhove ustavno-politične koncepcije v času Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev. Borec, letnik XLI, 1989, št. 1, str. 83-86; isti: Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev. Nova revija, letnik VIII, 1989, št. 81/82, str. 194-198; isti: Lončarjevi narodni in idejnopolični pogledi v času med svetovnjima vojnama. Glasnik slovenske matice, letnik XVIII, 1994, št. 1-2, str. 42-54; isti: Slov. avtonomizem soc. smeri, str. 170-175; isti, Slovenska državna volja, str. 127-134; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 204-237; isti: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, str. 23 in navedeno literaturo na str. 29 in 30, op. 43 in 46; Grdina, Kratka zgodovina SZS in SRS, str. 91-95; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 242-248, 250-256, 271-277, 282-285, 291-292.

⁶⁹ Avtonomist, leto III, št. 7, 17. 2. 1923, "Hinavske krinke."

⁷⁰ Avtonomist, leto III, št. 14, 7. 4. 1923, "Za zvezno državo."

⁷¹ Perovšek, Oblikovanje progr. načrtov o nacionalni samoodločbi, str. 21; Grdina, Kratka zgodovina SZS in SRS, str. 91-92.

pa bi delila vojsko (pri čemer bi Slovenci služili vojni rok v Sloveniji), zunanje ministrstvo (v katerem bi bilo po sporazumno ugotovljenem ključu tudi določeno število Slovencev in Hrvatov), finance (te bi bile skupne samo v skupnih zadevah), denar (le-ta bi imel samo enotno risbo, medtem ko bi bilo besedilo na bankovcih samo slovensko, samo hrvaško, samo srbsko ali samo bolgarsko), trgovske pogodbe s tujimi državami, carinsko službo in tarifo. Skupen bi bil tudi predsednik FRJ. Eno mandatno obdobje - "tri ali štiri leta" - bi bil Slovenec, drugo Hrvat, tretje Srb in četrto Bolgar.⁷²

V drugi polovici leta 1923, po velikem volilnem uspehu nacionalnih avtonomističnih in federalističnih sil v celi državi, so svoje poglede na nacionalno vprašanje ponovno predstavili tudi komunisti. V okviru široke javne teoretskopoliitične razprave, ki je potekala v glasilih legalne Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (NDSJ), so namreč ponovno preudarili svoj dotedanji nacionalni program, ki je temeljil v načelu jugoslovanskega narodnega unitarizma in državnega centralizma. V tej razpravi, v kateri so udeleženci iz Slovenije pomembno prispevali, da je Komunistična stranka Jugoslavije leta 1923 spremenila svoje prvotne unitarnocentralistične nacionalne koncepte in se je postavila na stališče jugoslovanskega nacionalnega pluralizma in federativnega državnopravnega programa,⁷³ je eden izmed najvidnejših in teoretsko najprodnnejših slovenskih komunistov iz dvajsetih let, po drugi svetovni vojni pa iz javnega življenja odstranjeni ing. Dragotin Gustinčič, tedanjo slovensko federalistično voljo nadgrajeval z vsebinsko zelo udarnim razmišljanjem, v kakšen federativni državni okvir bi Slovenci in Hrvati sploh hoteli vstopiti. Decembra 1923 in v začetku januarja 1924 je v slovenskem glasilu NDSJ Glas svobode zapisal, da nočejo slovenski proletarci zlasti "o kaki balkanski federaciji sploh ničesar več slišati - vsaj za bližnjih 50 let ne več." Zato morajo "sodrugí iz Srbije, ki to parolo še forsirajo, (...) vedeti, da bi živeli v balkanski federaciji brez Slovencev, pa tudi brez nekaterih drugih jugoslovanskih provinc, ako bi se

⁷² Perovšek, Oblikovanje progr. načrtov o nacionalni samoodločbi, str. 23-24; Grdina, Kratka zgodovina SZS in SRS, str. 93-94.

⁷³ O razpravi o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923 in prispevku slovenskih komunistov v njej glej podrobneje Dušan Lukač: Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918-1941. Beograd 1972, str. 129-192; Pleterski, Študije, str. 297-303; Jurij Perovšek: Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XVIII-XIX, 1978-1979, št. 1-2, str. 17-43; isti: O volji po nacionalni suverenosti. (Ob sedemdesetletnici razprave o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923). Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXIII, 1993, št. 1-2, str. 215-220; isti: Pogledi slovenskih revolucionarno usmerjenih marksistov na črnogorsko vprašanje leta 1923. Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XXXVI, 1996, št. 1-2, str. 7-20; Desanka Pešić: Jugoslovanski komunisti i nacionalno pitanje 1919-1935. Beograd 1983, str. 82-197; Latinka Perović: Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju. Zagreb 1984, str. 253-340. Izvirno teoretskopoliitično gradivo, nastalo v času omenjene razprave glej v zborniku Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923. (Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ). Zbral in uredil mag. Jurij Perovšek v sodelovanju s prof. dr. Jankom Prunkom in prof. dr. Jankom Pleterskim. Uvodno študijo napisala dr. Latinka Perović. Ljubljana 1990 (dalje: Razprava o nacionalnem vprašanju).

le osnovala v centralni Evropi kaka druga socialistična federacija. (...) To so gotovo trpke besede," je pisal, toda srbijanska "politična morala, njihovi osebni medsebojni boji, njihovo gospodarstvo in njihova kompletna organizacijska nesposobnost nas niti najmanj ne vabi v Balkansko federacijo." Mi zato "nikakor ne moremo razumeti," je nadaljeval, "zakaj bi morali biti rajši v skupni državi s Srbijo, Bosno in Hercegovino, Črno goro, Makedonijo, Bolgarijo, Grčijo in Romunijo, kakor pa z Avstrijo, Ogrsko, Češko, Moravsko itd." Pri tem je na svoje "srbijanske" tovariše naslovil tudi naslednje besede: "Gotovo, prijatelji, mi smo z vami z vsem Balkanom, mi hočemo z vami v skupno federacijo, toda kot gospodarsko in tehnično mnogo slabši, pridite vi k nam, v srednjo Evropo! Vi rabite velike pomoči, da se uredite in organizirate v moderno gospodarsko življenje in te pomoči vam mi, Slovenci in Hrvatje sami ne moremo nuditi. (...) Mi sami bi bili tudi v proletarski federaciji samo vaše žrtve, kakor smo danes žrtve radikalne Jugoslavije in bi morali gospodarsko in kulturno zaostajati, kakor se to danes godi."⁷⁴

To je bila gotovo ena najostrejših slovenskih kritik jugoslovanske države v letih 1918-1941, saj njen avtor od Jugoslavije, četudi federativne, dejansko ni pričakoval zagotovila za svoboden slovenski narodnopolitični in gospodarski razvoj. Tako globoko se je med nekatere Slovence že do tedaj zarezala slaba izkušnja z Jugoslavijo. Zato bi jo, po prepričanju konec dvajsetih let federalistično usmerjenega liberalnega politika Ivana Puclja, bilo moč popraviti edino tako, *"da mora slovenski narod doseči v okviru sedanjih državnih meja svojo samostanost, svojo lastno državnost, popolno svobodo in neodvisnost, da bo lahko razvil in izživel vso svojo energijo, vso silo in moč in zdravje."*⁷⁵ Kasneje, v tridesetih letih, je to prepričanje nadgrajeval boj za tako jugoslovansko državo oziroma tak narodnopolitični položaj Slovencev v njej, ki bi slovenskemu narodu jamčil njegov obstoj, neoviran razvoj in svobodno izražanje samega sebe na vseh področjih jezikovno-kulturnega, narodnega, gospodarskega in političnega življenja. Ta boj je temeljil v misli najvidnejših slovenskih liberalnih duhov iz obdobja med obema vojnama (Ivana Prijatelja, Josipa Vidmarja, Lojzeta Umeta in Dragotina Lončarja), v zahtevah komunističnega Slovenskega narodnega revolucionarnega gibanja in v slovenskem ljudskofrontnemu gibanju (njegovi temeljni nosilci so bili komunisti, slovensko usmerjena narodnodemokratska inteligenca, krščanski socialisti in narodnodemokratsko preobraženo slovensko Sokolstvo) ter demokratičnih protifašističnih skupin, ki so se oblikovale ob njem. Vsem je bilo skupno samozavestno poudarjanje slovenske narodne samobitnosti ter jasna in odločna zahteva po slovenski narodni samoodločbi in avtonomistično-federativnem preoblikovanju jugoslovanske države.⁷⁶

⁷⁴ Razprava o nacionalnem vprašanju, dok. št. 43, str. 352, 354-355.

⁷⁵ Kmetijski list, leto X, št. 51, 19. 12. 1928, Ivan Puclj: "Božič 1928."

⁷⁶ O tem glej podrobneje Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, str. 433-436, 492-504, 531-538 (dalje: Mikuž, Slov. v stari Jugoslaviji); Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 258-261, 263-265, 272-277, 281-286, 290-295.

St. 1.

V Ljubljani, dne 4. novembra 1918.

Letnik I.

URADNI LIST

Narodne vlade SHS v Ljubljani.

Razglasi Narodne vlade.

1.

Državljeni!

Predsedništvo Narodnega veča v Zagrebu kot vrhovna oblast države Slovencev, Hrvatov in Srbov je na predlog Narodnega sveta v Ljubljani za Slovenijo imenovalo to-le vlado:

Predsednik: **Josip vitez Pogačnik.**

Oddelek za notranje zadeve: **dr. Janko Brejo.**

Oddelek za prehrano: **dr. Ivan Tavčar.**

Oddelek za uk in bogočastje: **dr. Karel Verstovšek.**

Oddelek za pravosodje: **dr. Vladimir Ravnihar.**

Oddelek za socialno skrbstvo: **Anton Kristan.**

Oddelek za finance: **dr. Vekoslav Kukovec.**

Oddelek za promet: **dr. Pavel Pestotnik.**

Oddelek za industrijo in trgovino: **dr. Karel Triller.**

Oddelek za javna dela in obrt: inženir **Vladimir Remec.**

Oddelek za poljedelstvo: prelat **Andrej Kalan.**

Oddelek za narodno obrambo: **dr. Lovro Pogačnik.**

Oddelek za zdravstvo: **dr. Anton Breclj.**

Vlada si je v svesti, da je prevzela za prehodno dobo do končne ureditve naše edinstvene države težko in odgovorno dolžnost.

To dolžnost bo mogla vršiti le s pomočjo in podporo Vas vseh.

Državljeni! Združite vse svoje sile v blaginjo naše domovine!

Vzdržujte red in mir!

Vsi dosedanji zakoni in vse dosedanje naredbe ostanejo še nadalje v veljavi, enako vse narodne vojaške in civilne oblasti ter uradi, dokler vlada drugače ne ukrene.

Nihče ni upravičen, si sam delati pravice.

Rojaki, spoštujte imetje, čast in poštenje drugorodnih sodržavljanov!

Vojaki, bodite na službo domovini; gre za Vaš lastni dom!

Zvesta velikim načelom, v katerih imenu smo dosegli svojo svobodo, Vam vlada obljublja, da hoče zvesto služiti narodu.

V Ljubljani, dne 31. oktobra 1918.

Josip vitez Pogačnik s. r.

predsednik.

Kljub množstvu izvirnih in vsebinsko resnično bogatih avtonomističnih in federalističnih narodnoprogramskih zamisli, ki so se oblikovale izven SLS, pa je politična stvarnost le njej odredila odločilno vlogo v boju za slovensko avtonomijo. SLS je ta boj programsko zelo široko utemeljila že leta 1923, ko je v času priprav na volitve v Narodno skupščino oblikovala svoj avtonomistično-federativni državnopravni koncept. Po tem konceptu naj bi bila Jugoslavija državna skupnost Slovencev, Hrvatov, Srbov in tudi Bolgarov. Ta skupnost, utemeljena na načelu samoodločbe narodov, bi bila urejena na federativni osnovi, pri čemer bi skupne zadeve bile: državljanstvo, zunanje in vojaške zadeve, denar, najvažnejša prometna sredstva in finance, za katere bi se uvedel skupni davek, medtem ko bi bili vsi drugi davki prepuščeni posameznim avtonomnim nacionalnim državnopravnim enotam. Skupne državne zadeve bi urejal osrednji parlament, vse druge pa avtonomne pokrajinske oblasti. Avtonomno Slovenijo bi vodila slovenska vlada, ki bi jo izvolil slovenski parlament. V njegovi zakonodajni pristojnosti bi bila opredelitev razmerja med cerkvijo in državo, določitev cerkvenih pravic in dolžnosti, šolska zakonodaja, organizacija politične in finančne uprave, sodstva ter stanovskopravna zakonodaja. Poleg tega bi bile v pristojnosti slovenskega parlamenta še socializacija, nadzorstvo tovarn, produkcije in konzuma, ustanavljanje strokovnih kmečkih, delavskih in obrtniških šol, zdravstvo, socialna politika in socialno zavarovanje. S tem bi bila uresničena politična, gospodarska, socialna, kulturna in narodna samostojnost Slovencev v jugoslovanski državi oziroma, kot je poudarila SLS, slovenska avtonomija.⁷⁷ Zahteve po slovenski avtonomiji je nato SLS ponovila ob volitvah leta 1925 in 1927⁷⁸ in tudi kasneje - v času tridesetih let. Eno izmed njenih najodločnejših narodnofederalističnih zahtev iz tridesetih let so predstavljale znane Ljubljanske punktacije, tj. federalistični državnopravni program, ki ga je SLS oblikovala 31. decembra 1932, predstavila pa 1. januarja 1933. Ta program je poleg srbske in hrvaške terjal tudi upostavitev slovenske federativne enote v jugoslovanski državi in priznanje slovenske nacionalne individualnosti, imena, zastave, etnične kompaktnosti, finančne samostojnosti ter politične in kulturne svobode.⁷⁹ Svoje narodnoavtonomistično stališče je nato SLS zelo odločno ponovila sredi tridesetih let, ko je v posebni izjavi poudarila tole: *"Mi nismo ustvarili Jugoslavije niti kot kakšna tuja narodna manjšina - ker smo pač Srbom in Hrvatom sorodni - niti kot najmanjši del kakega, v goli domišljiji obstoječega jugoslovenskega naroda, ampak kot slovenski narod, ki je, naj bo še tako majhen, ostalima bratskima narodoma kot svoja celota popolnoma enakopraven in nima nihče pravice, da bi od njega zahteval, naj se številčno močnejšima narodoma asimilira v škodo samega sebe, žrtvuje svoj jezik, svoj kulturni značaj in nazor ter svoje naravne in*

⁷⁷ Perovšek, Oblikovanje progr. načrtov o nacionalni samoodločbi, str. 13-15.

⁷⁸ Glej Perovšek, Slovenska državna volja, str. 130.

⁷⁹ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Rokopisna zbirka, s. f. (stari fond) 312, fasc. 1-9. Letaki do 1937. O Ljubljanskih punktacijah glej tudi Mikuž, Slov. v stari Jugoslaviji, str. 398-402; Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 261-262.

Poštna
povabilana.

Uredništvo
in
upravlništvo
lista je
v Ljubljani
Breg št. 12.
Telefon 119.

Štev. 21. V Ljubljani, 26. maja 1923. Leto III.

AVTONOMISTI

Glasilo „Združenja slovenskih avtonomistov“.

Izhajaja vsako soboto.

Celoletna na-
rodina 50 — D
polna 4 — „
tvo ce-
loletna

Inserat
se računa po:
pol str. 350 D,
manjši soraz-
merni — Pri
malih oglaših
beseda 25 p.

*Lasino zakonodajno na istih tleh vzraslega sloven-
skega ljudstva!*

Bej med Nemčijo in Francijo v Butrskem ozemlju postaja preskusni kamen za dosežanje politične zveze držav, postaja pa tudi preskusni kamen za možnost in življenjsko in srečnostne skupnosti proletariata.

Kaj je bi-stvo boja med Nemci-
jo in Francijo v Parulurju, je zna-
no; Francija zahteva od Nemčije
vojno odškodnino, Nemcija pa je ne
plača, ker pravi, da ne more.

Zahteva Francije pa plačila
vojne odškodnine in upor Nemčije
proti plačilu pa ne ob-voja samo v
tem, da hoče dobiti Francija povra-
tila škode in da Nemcija to škode ne
more plačati. Taka ne igra pre-
vleče denar nampak – politika, in-
siver politika, ki gleda v prihod-
nost.

Navzlic mnogi se namreč Fran-
cija boji Nemčije. Nemčija je še
vedno močnejša od Francije in v de-

postala Pravečija mogočna kol za časa Napoleona — ko je ogrozila Anglijo. Zato se Anglija odločila vedno bolj od Francije. Za Anglijo in z Anglijo gre Italija, ker ji postaja Francija nevarna. Nemčija pa ne veji do tistega časa ne, dokler su ne zdruzi z Nemsko Avstrijo in zahteva Bregner in Test — kar je pa še danes.

Rusija gre z Nemčijo že od konca svetovne vojne: Nemčija je Rusijo priznala in sta sklenili obe državi tudi zvezo, katere podnema vselina, mi ni znana. Nasprotnica pa je Rusija Francije ne sama zato, ker se bile namreč vsajše razliki evropskih generalov proti sovjetski republiko s francoskim denarjem, ampak tudi zato, ker zahteva Francija za plačilo, da prizna sovjetsko vlado — priznaje svoje dolgov, ki jih je naredila evropska Rusija s Francijo. Rusija pa ni bila do sedaj v dobrih

ranjeji za obstoj in razvoj Češke in Jugoslavije. Z urumini koraki stopamo v nove tajne politične in vojaške zveze, zveze, o katerih je proglašal Wilson, da ne smejo v bodoče obsejati, ker so neizogibni povod novih vojn. Par let je preteklo, kar so bile izgovorjene te besede o zvezah in lahes se slišijo že kot pravljica!...

In danes, ko se bije v Poluhriju bitka med francoskim in nemškim kapitalom, bitka, ki palaga temelj za

In danes, ko se bije v Poruh-ju bitka med francoskim in nemškim kapitalom, bitka, ki palaga temelj za

hodne vojne, grv nemški proletarijat v strnjeno vrsti za Kruppom in Cunom, francoski proletarijat pa za Loucheurjem in drugimi. To daje mnogo misliti, kakor je dala v tem oziru mnogo misliti že svetovna vojna. Pa končamo tukaj; drugace preli nevarnost, da bi morali nadaljevati mogoče o avtonomiji in s tem razhucati koga, ki ni na teoriji več kot na realno življenje.

ljevali mogoče o avtonomiji in s tem razburiti koga, ki mu je teorija več kot pa realno življenje.

(KOTYRE.)

Iz dosedanjih člankov, ki smo jih prinašali pod gornjim naslovom, je jasno razvidno, kako so si republikanski Hrvati pod vodstvom Stefana Radića žanistili mislo novo državo. Glavne smernice so: Hrvška bodi samostojna država. Ta država naj temelji na volji in zavesti večine prebivalstva. Ker pa je tu večina kmečkoga ljudstva, bodi torej država kmečka. V tem je zapadeno duha tu njen seljaški smoter, ki pravi: Vsak človek je neodvisen in prost.

»S Srbijo kot neodvisno kralje-
vino, s Slovenijo kot pravno
popolnoma, a v večini delu tudi za-
res neodvisnim področjem sloven-
skega naroda ter z Bosno-Herce-
govino kot pravno in faktično po-
polnoma avtonomno hrvatsko-srbs-
ko-muslimansko narodno - politi-
čno edinicno — ureja hanska Hrvatska
kot nevtralna kmečka republika svoj
odnosaj v mejah skupnega međa-
rodnegega teritorija Šehov, Hrvatov
in Slovencev na suvereni konstita-

⁸⁴ Slovenec, leto LXIX, št. 63, 16. 3. 1941, "Naša pot."

Taka so tudi bila med slovenskim narodom in velikim delom njegove politike uveljavljena pričakovanja o jugoslovanski državi, ki bi, v nasprotju z dejansko jugoslovansko narodnopolitično stvarnostjo, kot federativna državna zveza Slovincem zagotavljala enakopraven in suveren narodnopolitični položaj. Politični proces, ki je temeljil v zahtevah, napovedih in pričakovanjih federativnega državnopravnega preoblikovanja Kraljevine Jugoslavije, je nato pretrgala druga svetovna vojna, vendar pa se s tem Slovenci niso odrekli zahtevam po federativni preureditvi jugoslovanske skupnosti. Samoodločbo, Zedinjeno Slovenijo in na federativnem načelu obnovljeno jugoslovansko državo so namreč v letih 1941-1945 zagovarjali v obeh nasprotujočih si slovenskih vojaškopoličnih polih.⁸⁵ Toda druga, federativna Jugoslavija, ki je obljubljala, da bo v njej zgodovinsko zagotovljen v celoti svoboden in samostojen slovenski nacionalni razmah, teh pričakovanj ni izpolnila. Zato so Slovenci iz nje tudi odšli in leta 1991 upostavili svojo lastno nacionalno državo - Republiko Slovenijo.

ZUSAMMENFASSUNG

JUGOSLAWIEN - ERWARTUNGEN UND REALITÄT

Der Verfasser weist in seinem Referat auf die Erwartungen der Slowenen vor der Gründung des ersten gemeinsamen jugoslawischen Staates (*Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev/Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen* = Königreich SHS) am 1. Dezember 1918 hin, die auf der Überzeugung beruhten, daß sie sich in diesem Staat - zusammen mit den Kroaten und Serben - als eine souveräne und freie nationalpolitische Gemeinschaft entfalten würden. Diese Überzeugung beruhte auf der im November 1918 erlangten nationalen Eigenstaatlichkeit im Rahmen des *Staates der Slowenen, Kroaten und Serben* (Država Slovencev, Hrvatov in Srbov = SHS-Staat), eine staatliche Zwischenstufe im Prozeß der südslawischen Vereinigung. (Der gut einen Monat lang bestehende und Slowenien, Kroatien mit Istrien und Dalmatien sowie Bosnien und die Herzegowina umfassende SHS-Staat wurde von den habsburgischen Süslawen nach deren Abtrennung von Österreich-Ungarn am 29. Oktober 1918 gegründet und bestand bis zum 1. Dezember 1918, als er sich mit dem Königreich Jugoslawien zum *Königreich SHS* vereinigte.

Nach der Vereinigung mit dem Königreich SHS behielt Slowenien seine im Rahmen des SHS-Staates erreichte Eigenstaatlichkeit und nationalpolitische Selbstbestimmung nicht bei. Im ersten jugoslawischen Staat (Königreich SHS, seit 1929 Königreich Jugoslawien) fanden sich die Slowenen in einer Lage, die - ganz im Gegensatz zu jener im SHS-Staat - ihre weitere nationale Entwicklung in Frage stellte. Im ersten jugoslawischen Staat wurde der nationale Unitarismus verfassungsmäßig sanktioniert. Dieser bestritt die Existenz der nationalen, kulturellen und sprachlichen Individualität der bereits herausgebildeten südslawischen Einzelnationen. Letztere wurden als "Stämme" einer erdachten, einheitlichen jugoslawischen Nation in einen streng

⁸⁵ O tem glej podrobneje Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 301-302, 305-306, 313-314, 318-320, 329-330, 338-342, 345, 352, 355, 360, 363-365, 367-368, 374, 377-378, 381-383.

zentralisierten Staatsrahmen eingespannt. Dadurch wurden die Slowenen, wie andere südslawische Nationen auch, zu einer national-politischen Negierung verurteilt und folglich vor eine historische Bewährungsprobe gestellt: entweder sich mit dem Aufgehen in einer künstlich geschaffenen jugoslawischen Nation abfinden (als einzig logisches nationales Bild eines nach großserbischen Vorstellungen gebildeten unitaristischen und zentralistischen Jugoslawien) oder sich gegen ein solches nationales Schicksal aufbäumen und im Bewußtsein einer besonderen slowenischen Individualität für das Recht auf eigene Sprache, Kultur und nationale Eigenständigkeit kämpfen, das in einem autonomistisch oder föderalistisch umgestalteten jugoslawischen Staatenbund gewährleistet werden würde. Bei dieser Bewährungsprobe entschied sich die große Mehrheit der Slowenen bereits am Anfang der zwanziger Jahre für den slowenischen nationalen Standpunkt, der auf der Überzeugung beruhte, daß ein jugoslawischer Staat für sie wirklich nur annehmbar sei, wenn seine innere Struktur umgestaltet würde und in Jugoslawien das slowenische autonomistisch-föderalistische sowie national-emanzipatorische Interesse voll zur Geltung komme. Das war die authentische Einstellung des überwiegenden Teils der slowenischen Bevölkerung zur jugoslawischen staatlichen Realität in den Jahren 1918-1941.

Vlasta STAVBAR

DEKLARACIJSKO GIBANJE

"Močno Avstrijo na zunaj, zadovoljna ljudstva v njenem okviru na znotraj želijo podpisani in so prepričani, da se to zgodi najbolj s tem, da se da vsem narodom pravica, ki jim gre. Mi smo zvesti Avstrijci, pa tudi zavedni Slovenci in želimo biti združeni z drugimi Jugoslovani v posebno državo v okviru Avstrije pod slavnim žezlom Habsburžanov, kakor to zahteva Jugoslovanska deklaracija z dne 30. V. 1917."¹

S primerom izjave 243 prebivalcev Sv. Marjete pri Rimskih Toplicah iz 17. februarja 1918 v podporo majniški deklaraciji želim ponazoriti razpoloženje in mišljenje ljudskih množic na Slovenskem v času deklaracijskega gibanja, ki je zajelo Slovence ob koncu leta 1917 in doseglo višek v prvih mesecih leta 1918.

Takšne predstave o novi državi so bile jasno poudarjene v številnih deklaracijskih izjavah, ki jih je podpisalo okrog 150.000 ljudi. Ti podatki so rezultat analize deklaracijskih izjav, ki jih hranita Pokrajinski arhiv Maribor in Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Slovenci so se že pred 1. svetovno vojno v vseh treh strankah navduševali za Jugoslavijo. Glavni vzrok za to je bil strah pred naraščajočo germanizacijo in neugodnim gospodarskim razvojem. Bali so se tudi, da bi jih Hrvati in Srbi v svojih konceptih zapustili ter prepustili Nemcem in Italijanom, češ, da so preveč na robu slovanskega sveta, kar predstavlja veliko ogroženost. Nikakor niso hoteli, da bi se jugoslovanski program načrtoval brez njih.² Vendar se je realna slovenska politika kljub močni jugoslovanski in slovenski orientaciji vse do razpada monarhije trdno gibala v okviru možnosti, ki jih je dajala Avstrija. Tudi zgodovinski pregled slovenskih političnih programov, ki so nastajali v kriznih političnih razmerah in so bili izraz organiziranih političnih sil, katoliške, socialdemokratske in liberalne stranke ter gibanj, so bili izrazito avstroslovistični. Tako tudi majniška deklaracija³ v svo-

¹ Pokrajinski arhiv Maribor, Acta declarationi faventia, karton I, št. 207. (Odslej PAM, ADF, kart., št.).

² Razprava Vasilija Melika na Kolokviju o nastanku države SHS. Glasnik slovenske matice 63, 1989, 1, str. 44.

³ Na prvi seji 22. zasedanja avstrijskega državnega zbora 30. maja 1917 je predsednik Jugoslovanskega kluba dr. Anton Korošec prebral izjavo, ki je znana v zgodovini kot majniška deklaracija: "Podpisani poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na podlagi narodnega načela in hrvatskega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih bivajo Slovenci, Hrvati in Srbi združijo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bode prosta vsakega narodnega gospostva tujcev in zgrajena na demokratičnem temelju. Za uresničitev te zahteve svojega enotnega naroda bodo zastavili vse svoje sile. - S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela." Sledijo

jem vsebinskem pogledu ne pomeni ničesar novega. Deklaracijsko gibanje kot izraz spontanega izjavljanja Slovencev za majniško deklaracijo je bilo povsem v avstrijskih okvirih. V začetku majniška deklaracija na Slovenskem ni bila deležna kakega vidnejšega, izrazitejšega ljudskega odobravanja. Šele s t. i. ljubljansko izjavo 15. septembra 1917 se je začelo množično, spontano izjavljanje Slovencev za majniško deklaracijo s številnimi izjavami občinskih odborov, z zbiranjem množičnih osebnih in društvenih podpisov zanjo, spomladi leta 1918 pa z velikimi zborovanji, imenovanimi tabori.

Deklaracijske izjave⁴ izražajo poleg strinjanja z majniško deklaracijo tudi razpoloženje ljudi v zadnjih mesecih monarhije. Mnenje prebivalstva se ni ujemalo s kontekstom združitve v novo državo pod Karadjordjeviči. Iz izjav je razvidno, da so te pogostoma opredeljene za ohranitev monarhije in vdanosti cesarju Karlu.

Izjave občinskih odborov, osebnih podpisnikov, v veliki večini so to podpisi žena in deklet, raznih društev (gasilsko, katoliško, izobraževalno, bralno...), šolskih svetov, hranilnic in posojilnic, duhovščine, železničarjev, beguncev z Goriške ter slovenskih fantov s front in shodov, so v času deklaracijskega gibanja pošiljali osebno dr. Antonu Korošcu in Jugoslovanskemu klubu oziroma kar na uredništvo Slovenca, Slovenskega gospodarja in Straže.⁵

Iz deklaracijskih izjav lahko razberemo občutke množic, ki so jih podpisovale. Navsezadnje razpoloženje in mišljenje najširših množic v nekem časovnem obdobju ni zanemarljivo.

Ljudje so v deklaracijskih izjavah izkazali poleg osnovnega pridruževanja majniški deklaraciji, ki že sama v sebi nosi habsburško klavzulo, še posebej poudarjen avstrijski okvir. Torej so si bodočo državo in gospodarski razvoj slovenskega naroda predstavljali edino pod vladno "slavnih Habsburžanov", kot jih imenujejo.

Na Štajerskem so nabrali 75.313 podpisov za majniško deklaracijo. Kot najbolj zaveden se je pokazal celjski politični okraj, kjer se je več kot 2/3 občin izreklo za deklaracijo in zbralo več kot 23.000 podpisov. Veliko število podpisov je bilo zbranih tudi na Ptuj. Velik delež občin (okrog 2/3) se je za deklaracijo izrekel tudi v brežiškem okraju. V mariborskem okraju se je izrekla približno polovica občin, takšen delež pa so zabeležili tudi v okraju Konjice. Nekaj več kot polovica občinskih odborov se je izrekla v ljutomerskem okraju. V slovenjgraškem okraju je le 21 občin dalo podporo deklaraciji, vendar je pri tem potrebno pripomniti, daje bil marnberški okraj z majhnimi izjemami popolnoma pod oblastjo Nemcev. V velikem številu so na Štajerskem dekla-

podpisi vseh leta 1911 izvoljenih poslancev avstrijske polovice monarhije.

⁴ Podrobnejša analiza deklaracijskih izjav, ki jih hrani Pokrajinski arhiv Maribor v fondu Acta declarationi faventia, je objavljena v razpravi: Vlasta Stavbar, Izjave v podporo majniški deklaraciji. Zgodovinski časopis 46, 1992, 3, str. 357-381; 46, 1992, 4, str. 497-507; 47, 1993, 1, str. 99-106.

⁵ V tem prispevku se sklicujem na deklaracijske izjave, ki jih hranita Pokrajinski arhiv v Mariboru in Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

racijo podpisovali tudi duhovniki.⁶

Na Kranjskem je podpora politiki Jugoslovanskega kluba in majniški deklaraciji dalo 198 občinskih odborov in županstev, kar je več kot polovica kranjskih občin. Deklaracijsko gibanje je zajelo še 60 manjših krajev, kjer je potekalo zbiranje podpisov. Na Kranjskem je podpisalo deklaracijo 30.429 ljudi. Glede števila podpisov in občinskih izjav sta posebna dobro zastopana kamniški okraj in Dolenjska, slabše Notranjska. Številčno prevladujejo izjave občinskih odborov, skromneje pa so v deklaracijskem gibanju zastopani podpisi prebivalstva.⁷ V primerjavi s Štajersko na Kranjskem skoraj ni izjav društev in drugih organizacij, tudi izjave duhovščine so redke.

Na Goriškem se je izreklo za deklaracijo 29 občin ter veliko število prebivalcev (7630).⁸ Tudi med koroškimi Slovenci je bilo močno deklaracijsko gibanje, saj so zbrali več kot 17.500 podpisov in 25 korporacij se je izreklo za podporo majniški deklaraciji.⁹

V Istri prevladujejo izjave prebivalstva. Zbrali so 15.049 podpisov in pet občinskih odborov se je izreklo za deklaracijo.¹⁰

Deklaracijsko gibanje pa ni bilo omejeno le na slovenski prostor. Izjave so nastajale tudi na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini in v Dalmaciji.¹¹

Pri zbiranju podpisov za deklaracijo je potrebno poudariti, da so akcijo v glavnem organizirale ženske, v manjši meri pa tudi duhovščina oziroma župniki po župnijah. Pri zbiranju podpisov so jih državne oblasti pogosto ovirale. Zlasti je ohranjenih veliko poročil, ki govorijo o oviranju podpisne akcije s strani Nemcev na Štajerskem in na Koroškem.

Na Slovenskem je bilo v deklaracijskem gibanju, po podatkih iz fonda v Pokrajinskem arhivu v Mariboru in fonda na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani, zbranih okrog 150.000 podpisov.¹²

V veliko podporo majniški deklaraciji in njeni politiki so bili shodi, tabori ter zborovanja, ki so jih organizirali v nekaterih krajih v prvi polovici leta 1918. Na zborih se je zbralo veliko ljudi, ki so jim govorniki, med katerimi so bili tudi poslanci in pomembni slovenski politiki, predstavljali politiko in načrte Jugoslovanskega kluba. Ljudje pa so izražali svoje navdušenje in spre-

⁶ PAM, ADF, kart. I in II.

⁷ PAM, ADF, kart. III.

⁸ PAM, ADF, kart. IV.

⁹ Inštitut za narodnostna vprašanja, Splošni arhiv, škatla 111, 112.

¹⁰ PAM, ADF, kart. IV.

¹¹ PAM, ADF, kart. IV.

¹² Število podpisov v izjavah, ki jih hrani PAM, znaša 126.629 podpisov in je dobljeno z natančnim pregledom fonda. Iz gradiva na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani je razbrati še nadaljnjih 17.540 podpisov v podporo majniški deklaraciji, vendar teh izjav še nisem obdelala po enaki metodi kot izjave iz PAM, zato je številka približna. Za popolno sliko pa manjka še analiza izjav, ki jih hrani Arhiv Slovenije v Ljubljani, čeprav se okvirno število podpisanih verjetno ne bo kaj dosti spremenilo, saj gre pri gradivu iz Arhiva Slovenije za sumarni pregled. Vendar je za povsem natančno število potrebna tudi še ta primerjava, ki jo pripravljam.

jemali resolucijo v podporo deklaraciji. Mnogo shodov so prepovedali ali pa so jih motili nemčurji.

Prvi deklaracijski shod je bil 1. januarja 1918 v Jarenini. Skupaj jih je bilo 21, od tega 19 na Štajerskem ter 2 na Kranjskem.

Deklaracijske izjave in njihova vsebina ter celotno deklaracijsko gibanje na Slovenskem daje sliko in utrip množic v zadnjem letu vojne. Izjave nam kažejo občutke in razpoloženje najširših slojev v želji po rušenju dualizma in ustvarjanju nove državne tvorbe. Preprost slovenski človek se je namreč v prvi vrsti čutil ogroženega s strani nemštva in bil hkrati na jugu in severu nezavarovan pred italijanskimi ozemeljskimi zahtevami. Naveličan vojne in pomanjkanja ter preganjan se je navdušil za idejo jugoslovanske države, vendar ne v protidinastičnem vzdušju. Velik del izjav, na Štajerskem in na Koroškem celo več kot 90%, vsebuje osnovno idejo o ohranitvi monarhije. Združitev z brati Hrvati in Srbi so si mnogi Slovenci predstavljali le v okviru habsburške monarhije.

Deklaracijsko gibanje je bilo najmočnejše na Štajerskem, tako po zbranih podpisih kot po organiziranih deklaracijskih shodih.

Deklaracijsko gibanje je poleg svoje osnovne naloge - podpisovanje in izjavljanje podpore majniški deklaraciji - preraslo v gibanje, ki je poudarjalo zahtevo po samoodločbi narodov in zahtevo po pravični novi državi v okviru Avstrije. Hkrati pa je bilo izjavljanje za deklaracijo priložnost, da so ljudje potožili o gospodarskih, kulturnih in družbenih problemih v svojem kraju in hkrati izrazili upanje in vero v boljšo prihodnost, ki naj bi jo pomenila uresničitev majniške deklaracije, to je, združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov v samostojno državo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije.

V vojni vse do zadnjega ni bilo jasno, kakšna Jugoslavija bo nastala, avstrijska ali skupna, in koliko časa bo preteklo med nastankom države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter njeno združitvijo s Srbijo. Veliko je bilo odvisno od naglo spreminjajočega se mednarodnega položaja. Toda razvoj je šel svojo pot. Habsburška monarhija je razpadla in Slovenci so se znašli v novi državi slabo pripravljeni. Pravzaprav pa je zanimivo, kako so ljudje tako hitro menjali svojo navezanost na prejšnjo državo z Jugoslavijo.

Veselju nad združitvijo z najbližjimi sorodniki po jeziku se je zelo hitro pridružilo razočaranje. Slovenci so bili razočarani nad mentaliteto novega državnega središča, nad drugačnimi gospodarskimi in političnimi navadami, nad "orientalsko miselnostjo", kakor jo je imenoval Ivan Hribar v svojih spominih.¹³

V naslednjih mesecih je bilo razočaranja in nezadovoljstva še več.

Deklaracijsko gibanje nam kaže, kako so si Slovenci predstavljali "prihodnjo jugoslovansko državo". Pri vodilnih slovenskih politikih, ki so stali na čelu majniškega gibanja, je v jeseni 1917 pričel usihati avstrijski patriotizem in občutek privrženosti habsburškemu prestolu. Preprosti ljudje, kot kažejo deklaracijske izjave, ki so jih podpisovali v slovenskih deželah v podporo dekla-

¹³ Ivan Hribar, *Moji spomini*, II. del. Ljubljana 1984, str. 650.

raciji, pa so v veliki večini vztrajali pri habsburškem žezlu in habsburški vladarski hiši.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE DEKLARATIONSBEWEGUNG

Die Deklarationsbewegung als Ausdruck des spontanen Bekenntnisses der Slowenen für die Mai-Deklaration kennzeichnete die erste Hälfte des Jahres 1918.

Deklarationen schickte man zur Zeit der Deklarationsbewegung an Dr. Anton Korošec, an den Jugoslawischen Klub oder einfach an die Redaktion des *Slovenec* und des *Slovenski gospodar*. In den Erklärungen kommt der Wille der breiten Massen zum Ausdruck, von denen sie angenommen und unterschrieben wurden, sowie ihre Vorstellungen vom neu entstehenden Staat, was das Bild der letzten Monate der Monarchie vervollständigt. In ihnen kommt das Befinden der breitesten Massen zum Ausdruck, ihr Wunsch nach Beseitigung der bisherigen politischen Strukturen und nach Schaffung eines neuen Staatsgebildes.

Ein großer Teil der Erklärungen enthält die Grundidee von der Erhaltung der Monarchie, hielten viele Slowenen doch die Vereinigung mit den kroatischen und serbischen Brüdern nur im Rahmen der Habsburgermonarchie für möglich.

Aus ihrer Grundaufgabe - Unterzeichnung und Unterstützung der Mai-Deklaration - wuchs die Deklarationsbewegung zu einer Bewegung heran, die das Selbstbestimmungsrecht der Nationen und die Forderung nach einem neuen gerechten Staat im Rahmen Österreichs hervorhob.

Der vorliegende Beitrag beruht auf einer Analyse der Deklarationserklärungen, die im Regionalarchiv Maribor (Pokrajinski arhiv Maribor) und im Institut für nationale Fragen in Ljubljana (Inštitut za narodnostna vprašanja) aufbewahrt werden.

Ervin DOLENC

LETO 1918 KOT KULTURNA PRELOMNICA

Čeprav se danes zdi drugače, pomeni prehod iz habsburškega cesarstva v Jugoslavijo, da smo Slovenci vendarle dobili nacionalno državo že leta 1918. O tem nam priča že ime Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. To misel pa potrjuje tudi razmah slovenske kulturne ustvarjalnosti in organizacijskega prestrukturiranja neposredno po tej menjavi državnega okvira. Dejstvo, da je večina Slovencev pred tem živela kar 11 stoletij v pretežno nemško govoreči državni enoti, daje novi meji na Karavankah in združitvi s Slovani na Balkanu leta 1918 še večji pomen in težo; seveda z vsemi pozitivnimi in negativnimi posledicami. Po mojem skromnem mnenju, vsaj v kulturi močno prevladujejo pozitivne.¹

Najpomembnejša kulturna pridobitev v prvi Jugoslaviji je bila v primerjavi s prejšnjimi procesi tako rekoč trenutna slovenizacija kulturnih ustanov. Še leta 1900 je bil učni jezik na tretjini osnovnih šol na spodnjem Štajerskem nemški ali so bile dvojezične (navadno v izrazito korist nemščine), na Kranjskem je bilo takih šol 10%.²

Vse osnovne in meščanske šole na ozemlju, ki ga je takrat nadzorovala Narodna vlada v Ljubljani, so z naredbo 21. novembra 1918 začele obvezno učiti vse predmete v slovenščini.³ Tako je bil šele z vstopom v Jugoslavijo poslovenjen velik del osnovnih šol na Štajerskem. Ob obisku ameriške študijske komisije za bodočo razmejitev med Jugoslavijo in republiko Avstrijo so štajerski Nemci 27. januarja 1919 v Mariboru organizirali nasilne demonstracije, v katerih so sodelovali tudi nemški učitelji, ki so na ulice pripeljali cele razrede otrok. Slovenska šolska oblast je po teh dogodkih začela intenzivneje odpuščati nemško usmerjene učitelje in nastavljalati slovenske. Po demonstracijah so na Štajerskem odpustili 36 srednješolskih in 200-300 osnovnošolskih učiteljev.⁴ Pri tem je bil zelo dobrodošel prvi val slovenskih učiteljev, ki so v Jugoslavijo pri-

¹ Več o ustanovitvi Jugoslavije kot slovenski kulturni prelomnici knjiga: Ervin Dolenc, Kulturni boj (Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS), Ljubljana 1996, zlasti poglavje Pomen prehoda v nacionalno državo, str. 11-18.

² Dr. Janez Sagadin, Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini, Tabeli št. 20 in 27 na str. 122-123 in 135, zbornik Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969, Ljubljana 1970.

³ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 11/21. XI. 1918, naredba 109.

⁴ Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928, str. 692.

bežali s Primorske. Samo do italijanske šolske reforme (popolna italijanizacija šolstva), ki so jo začeli izvajati leta 1923, je s Primorske v Jugoslavijo pribežalo 355 slovenskih učiteljev.⁵ Večina odpuščenih nemških učiteljev se je izselila v Avstrijo. V prvih dveh letih po prevratu so ustanovili skoraj 150 novih razredov po slovenskih osnovnih šolah.⁶

Dosti slabše je bilo s srednjimi in s strokovnimi šolami. Do leta 1918 je bilo na ozemlju poznejše Dravske banovine 7 srednjih šol nemških, 6 dvojezičnih in 1 slovenska (zasebna škofijska gimnazija v Št. Vidu pri Ljubljani). Prav tako so bila 4 učiteljišča nemška in 4 dvojezična, povsem slovenskega ni bilo.⁷ V prvih letih po ustanovitvi jugoslovanske države so bile postopoma vse srednje in strokovne šole slovenizirane. V Ljubljani je prva leta še ostala nemška realna gimnazija za potrebe manjšine. Nemška manjšina je imela okrog 40 manjšinskih osnovnih šol z nemškim učnim jezikom, največ na Kočevskem, madžarska manjšina pa 16 osnovnih šol v Prekmurju.⁸

Nemci so po "prevratu", spričo zaostrenih mednacionalnih odnosov, ki jih je bistveno poslabšal še medvojni pritisk na Slovence, utemeljeno pričakovali povečan politični pritisk zlasti na svoje kulturne ustanove. Samo v prvih dveh letih po vojni se je s slovenskega ozemlja, ki je pripadlo Jugoslaviji, izselilo več kot pol Nemcev.⁹ Nemška kulturna društva so zaradi suma protidržavne ali protistatutarne dejavnosti navadno dobila državni nadzor in so z odhajanjem Nemcev in sprejemanjem novih slovenskih članov v nekaj letih spremenila etnično strukturo članstva ter tako postala slovenska. Nemška manjšina v Sloveniji (leta 1921 je ostalo še 41.500 Nemcev) je izgubila politični in kulturni vpliv, večinoma pa je obdržala gospodarsko moč, zlasti v Mariboru, kjer je ostalo še več kot 20% nemškega prebivalstva.¹⁰ V Ljubljani so Slovenci prevzeli pomembne kulturne institucije kot so dramsko gledališče, filharmonično družbo in kazinsko društvo, vse tri z reprezentančnimi stavbami v središču mesta. V Celju so prevzeli Nemško hišo, v Mariboru pa Kazino in gledališče. Institucije, ki so bile v lasti dežele ali mest, predvsem mestna gledališča v Celju in na Ptuju ter deželno gledališče v Ljubljani, so Slovenci dobili že s prevzemom uprave teh mest.

⁵ Minka Lavrenčič Pahor, *Primorski učitelji 1914-1941*, Trst 1994, str. 19-28.

⁶ Karel Verstovšek, *Preustroj šolstva v Sloveniji*, Slovenec, 11.-14. I. 1921.

⁷ Karel Verstovšek, *Preustroj šolstva v Sloveniji*, Slovenec, 12. I. 1921.

⁸ France Ostanek, *Manjšinske šole na slovenskem ozemlju*, zbornik *Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969*, Ljubljana 1970, str. 634.

⁹ "Na območju poznejše Slovenije v Državi SHS so pri popisu leta 1910 našli 100.674 oseb z nemškim občevalnim jezikom (kar je skoraj 10% vsega prebivalstva)." Emil Brix, *Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918* (*Problemi narodnostne statistike*), *Zgodovinski časopis*, 41/2, Ljubljana 1987, str. 302. Brix navaja podatke po Adolf Lenz, *Die deutschen Minderheiten in Slovenien*, Graz 1923.

¹⁰ Po štetju leta 1910 je bilo v Mariboru še 22.653 oseb z nemškim občevalnim jezikom ali 81%. Brix, n. d., str. 302; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921 god., Sarajevo 1932, str. 293.

Z ustanovitvijo (tudi slovenske) nacionalne države so odpadle vse z nemškim nacionalizmom pogojene politične ovire iz prejšnjih časov in zavladali so, zlasti v prvih letih do vidovdanske ustave, mnogo ugodnejši pogoji za rast in izpopolnjevanje slovenske kulture. Najpomembnejši plod tega časa je nedvomno ustanovitev prve slovenske univerze v Ljubljani, kar že v Avstriji, pa tudi potem v Jugoslaviji, ni bilo toliko strokovno, temveč bolj politično vprašanje. Če bi z ustanovitvijo zamudili pravi čas, je zelo mogoče, da bi se njena ustanovitev vlekla kot se je ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti. Kakorkoli že, ljubljanska univerza šele pomeni pravo konstituiranje slovenske znanosti. Kmalu je dobila tudi simbolični pomen vseh kulturnih pridobitev v novi državi. S tem, ko je slovenščina postala uradni jezik v vseh uradih, na univerzi pa so pospešeno razvijali slovensko strokovno terminologijo, je slovenščina postala bolj ali manj kompleten, kultiviran evropski jezik. Ta proces so sicer slovenski izobraženci že pol stoletja pred jugoslovansko državo počasi razvijali, vendar je bil bistveno zaokrožen šele po njeni ustanovitvi.

Kljub precejšnji okrnjenosti slovenskega etničnega prostora, je uspešna politična samoodločba Slovincem znatno povečala samozavest in dala nov elan pri kulturnem, organizacijskem ter ustvarjalnem delu. V prvi jugoslovanski državi se je zelo povečala literarna produkcija. Izhajalo je povprečno skoraj 100 izvirnih slovenskih leposlovnih del letno, ter med 40 in 50 prevodov.¹¹ Primerjava pri izhajanju časnikov med avstrijskim in jugoslovanskim časom nam pokaže naslednje razmerje: v desetletju pred prvo svetovno vojno je izšlo povprečno 14 novih časopisov vsako leto, v dveh desetletjih po njej pa je bilo to povprečje 37 periodičnih publikacij letno.¹² Kako se je vse to poznalo v knjižni ponudbi? Takrat največja splošna ljudska knjižnica na Slovenskem, Šentjakobska knjižnica v Ljubljani, je imela leta 1915 razmerje med slovenskimi in nemškimi knjigami 1 : 7 v korist nemških. Do začetka druge svetovne vojne se je to razmerje popravilo na 1 : 1,5 še vedno v korist nemških.¹³

Graditev lastne države in njenih kulturnih ustanov je med slovenskimi izobraženci prinesla tudi koncentracijo intelektualnih moči, ki so bile prej raztresene širom habsburškega cesarstva. Dolgo zaželeno ustanovitev slovenske univerze je zbudila klic domovine pri številnih slovenskih znanstvenikih. Več se jih je odločilo za vrnitev, še predno so imeli zagotovljene osnovne eks-

¹¹ Melitta Pivec-Stele, Statistični pregled slovenskih publikacij za leta 1919-1938, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 263.

¹² Dr. Janko Šlebinger, Slovenski časniki in časopisi, bibliografski pregled od 1797-1936, zbornik Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937; Cene Kranjc, Naše tiskarstvo v letih 1918-1938, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 235-238.

¹³ II. imenik knjig (javne ljudske knjižnice Gospodarskega naprednega društva za šentjakobski okraj v Ljubljani), Ljubljana, novembra 1915, takrat je knjižnica imela 92 romanov, novel in povesti v slovenščini in 666 romanov, novel in povesti v nemščini; Imenik knjig šentjakobske knjižnice v Ljubljani, Tretji dodatek k imeniku iz l. 1928, Ljubljana 1941, konec leta 1940 je knjižnica izposojala 13.800 slovenskih knjig, 2.420 srbohrvaških, 709 čeških, 46 poljskih, 420 ruskih, okrog 20.500 nemških, 768 italijanskih, 1.203 farncoske, 586 angleških in 164 esperantskih, skupno okrog 40.000 knjig.

stencialne in intelektualne pogoje v Sloveniji. Naj naštejem le nekaj najbolj znanih intelektualnih povratnikov. Na novo univerzo je z dobro plačanih služb v tujini prišel skoraj ves slavistični oddelek Filozofske fakultete: Rajko Nahtigal, France Kidrič in Ivan Prijatelj; utemeljitelj oddelka za filozofijo France Weber, germanist Jakob Kelemina, kemik Maks Samec, arhitekt Jože Plečnik, matematika Josip Plemelj in Rihard Zupančič. Slovenskemu gledališču so prišli pomagat režiser in igralec Hinko Nučič, basist Julij Betetto, violinist Karel Jeraj in še mnogi drugi.¹⁴

Seveda je, kot sem že omenil, povsem nova državna orientacija prinesla tudi razne negativne posledice. Nove slovenske kulturne ustanove so bile večkrat finančno podhranjene, zlasti to velja za mariborsko gledališče. Univerzi je spet in spet (ob sprejemanju državnega proračuna) grozila okrnitev. Na udaru so bile predvsem tehniška in nepopolna medicinska fakulteta. Nove strokovne povezave v jugoslovanskem okviru so večinoma slabo funkcionirale ali so celo propadle. Tako prej Dunaj kot potem Beograd sta skušala razvoj Ljubljane obdržati na ravni središča neke upravne enote, regije in sta njeno nezadržno preraščanje v slovensko nacionalno središče ovirala. To je bilo v Jugoslaviji najbolj vidno z delitvijo na Ljubljansko in Mariborsko oblast, z ovirami pri ustanavljanju Akademije znanosti in umetnosti, s poskusi združitve vseh treh univerz v eno ipd.

Vendar, kljub nekaterim "sramežljivim" poskusom, slovenščina po letu 1918 dejansko ni bila več ogrožena, nasprotno, zaživela je polno življenje jezika neke evropske nacije. Mislim, da težave s slovensko kulturo po letu 1918 s tistimi pred in med prvo svetovno vojno preprosto niso primerljive.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS JAHR 1918 ALS KULTURELLE WENDE

Der Übergang vom Habsburgerreich zum ersten jugoslawischen Staat im Jahre 1918 bedeutet für die meisten Slowenen einen der größeren kulturellen und politischen Wendepunkte in ihrer Geschichte. Die wichtigste Errungenschaft der Slowenen im ersten jugoslawischen Staat war - im Vergleich zu früheren Prozessen - eine sozusagen augenblickliche Slowenisierung der slowenischen kulturellen Einrichtungen, in erster Linie des Schulwesens, aber auch anderer Bildungs- und Kunstinstitutionen auf Staats-, Landes-, Stadt- und Vereinsebene. Die Slowenen waren, trotz serbischer politischer Hegemonie, konstitutiver Bestandteil der neuen Staatsgemeinschaft, was bereits aus ihrem Amtstitel *Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen* hervorging. Mit der Gründung (auch) des slowenischen Nationalstaates wurden alle durch den deutschen Nationalismus bedingten politischen Hindernisse aus früheren Zeiten weggeräumt. Vor allem in den ersten Jahren bis zur Verabschiedung der Vidovdan-Verfassung wurden viel günstigere Voraussetzungen zur Entfaltung der slowenischen Kultur geschaffen. Trotz beträchtlichen Zusammenschrumpfens des slowenischen ethnischen Territoriums

¹⁴ Glej posamezna gesla v Slovenskem biografskem leksikonu in v Enciklopediji Slovenije.

erstarkte durch die erfolgreiche politische Selbstbestimmung das Selbstbewußtsein der Slowenen und verlieh ihnen neuen Elan für die kulturelle, organisatorische und schöpferische Arbeit. Der Ausbau eines eigenen Staates und seiner Kultureinrichtungen führte bei den slowenischen Gebildeten zu einer Konzentration der intellektuellen Kräfte, die früher im Habsburgerreich verstreut gewesen waren.

Andreas MORITSCH

KOROŠKI PLEBISCIT

Pri iskanju lastne poti Slovenije od revolucije 1848. leta naprej je bil koroški plebiscit travmatičen dogodek. Večina ljudi enega dela slovenskega "etničnega teritorija" se je s plebiscitom odločila proti zedinjenju z "matično državo" oziroma z "matičnim narodom". To je bila demokratična odločitev proti narodnostnemu principu, po katerem sta se v dobi nacionalizma razdeljevali zemlja in človeštvo v nacionalne države in nacije. S tem dobi koroški plebiscit nadslovenski, srednjeevropski pomen. Demokracija in narodnost sta postali tekom 19. stoletja najvišje vrednote našega sveta. V evropskih revolucijah je ljudstvo prevzelo oblast od dinastov, legitimiranih po božji milosti, v svoje roke. V procesu demokratizacije se je narod kot nacija formiral v družbeni kolektiv, ki se je imel za najbolj sposobnega za izvajanje demokracije. Demokratizacija in nacionalizacija ljudstva sta tesno povezana zgodovinska procesa, ki eden drugega pogojujeta. Etnos, v srednji in vzhodni Evropi definiran predvsem po jeziku, tvori narod, ki prevzame nad svojim etničnim teritorijem kot nacija v lastni državi oblast in jo izvaja v demokraciji. Samo tak družbeni red se smatra za pravičnega in upravičenega.

Izid Koroškega plebiscita je bila negacija sovpadanja medsebojne pogojenosti demokratičnega in nacionalnega principa. Multinacionalna država Avstro-Ogrska je po desetletjih procesa nacionalizacije in demokratizacije razpadla na nacionalne države. Pri medsebojni odmejitvi teh držav naj bi se kot edini pravični princip upošteval nacionalni. Glavni, da ne rečem edini kriterij narodnosti, je bil jezik. Pri štetju leta 1910 se je ljudstvo južne Koroške izjavilo kot večinoma slovensko govoreče. V plebiscitni coni A je bil odstotek slovensko govorečih 68,5%. Ko pa je prišlo 10. oktobra 1920 do plebiscita, se je samo slabih 41 odstotkov odločilo za priključitev h Kraljevini SHS. Podobne rezultate opazimo tudi pri nekaterih drugih plebiscitih za odmejitev nacionalnih držav.

Za slovensko narodno zavest je pomenil izid koroškega plebiscita šok, ki je povzročil dolgotrajno slovensko koroško bol. Potrdil pa je tudi jedro slovenske nacionalne ideologije, ki je še pred nedavnim našla svoj višek v formulaciji, da je Nemec "usodni zgodovinski nasprotnik" Slovenca,¹ ki mu je iztrgal Korotan, Karantanijo, zibelko državnosti "nezgodovinskega" slovenskega naroda. Več kot tisočletna krivica se je v plebiscitu nadaljevala. V času, ko sta bila človeštvo in svet razdeljena na narode in nacionalne države, je bilo to, kar se je

¹ Bogo Grafenauer, Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje. Zbirka Zgodovinskega časopisa 10. Ljubljana 1994, str. 8.

zgodilo na Koroškem, protinaravno in protinravno. Slovensko govoreči nemčurji in nemškutarji, moralno pokvarjeni narodni izdajalci, od slovenskega klerikalizma razočarani pridni socialisti, breznačajni karieristi in podobni ljudje naj bi bili tisti, ki so odločili, da Slovenija ni prišla do svojega narodnega prava.

Tudi nemškonacionalna Avstrija je znala upravičiti izid koroškega plebiscita v nacionalističnem smislu. Nemška narodnost naj bi imela višjo kulturo, ki je privlačna za druge, na primer za "deutschfreundliche Slovenen", ki naj bi glasovali za nemško Avstrijo. Če pa bi si te "Nemcem prijazne Slovence" ogledali pod spektrumom nacionalnih kriterijev, bi takoj opazili, da sploh niso Slovenci, temveč že oplemenitena nemško-slovenska mešanica po jeziku, krvi, kulturi itd. Iz tega se je rodil intelektualni konstrukt posebnega etnosa: Windische. Koroška je za nekaj desetletij dobila posebno tretjo narodnost.

Kot od narodnostnega boja, tudi osebno prizadeti koroški Slovenec se s takim poenostavljenim pojmovanjem koroškega plebiscita nisem mogel nikdar sprijazniti. Ali je bila narodnost oz. narodna zavest res odločilni faktor pri koroškem plebiscitu, ali so odločali tudi drugi, morda še močnejši motivi? V detajlni študiji sem od občine do občine v plebiscitni coni primerjal ekonomski položaj z jezikovnimi štetji, volilnimi rezultati in izidom plebiscita.² Taka primerjava dovoljuje bolj diferencirano sliko. Iz karte je razvidno, da sta na plebiscitnem področju dve strnjeni območji, v katerih je razlika med jezikovnim štetjem in izidom plebiscita vprid Avstrije nad 30 odstotkov. Med njimi so tudi občine, v katerih presega razlika nad 50 odstotkov, kot na primer Tinje, Ruda in Grebinj severno, ter Galicija in Rikarja vas južno od Drave. Med občinami, kjer se razlika kaže v prid Avstrije, najdemo tudi take, ki še danes veljajo kot oporišča slovenstva na Koroškem, npr. Globasnica ali Bistrica nad Pliberkom.

Za območje z razliko nad 30 odstotkov vprid Avstrije v Podjuni je značilno, da je skoraj čisto agrarno, da je kmečka posest za južnokoroške razmere nadpovprečno velika in da prodajajo kmetje svoje izdelke na celovškem in velikovškem trgu. Drugo območje z razliko nad 30 odstotki v zahodnem Rožu je manj izrazito agrarno. Tam prevladujejo srednji in manjši kmetje, ki so povezani z Beljakom in Vrbo pri Vrbskem jezeru. Med temi občinami je npr. tudi Loga vas, katero je tedanji župnik Štefan Singer organiziral popolnoma slovensko in ki je obdržala slovenski značaj tudi v naslednji dobi. Manjšo razliko med jezikovnim štetjem in odstotkom vprid Avstrije pri plebiscitu opažamo v odročnih agrarnih občinah, ki pa so tudi pozneje veljale za skoraj popolnoma slovenske.

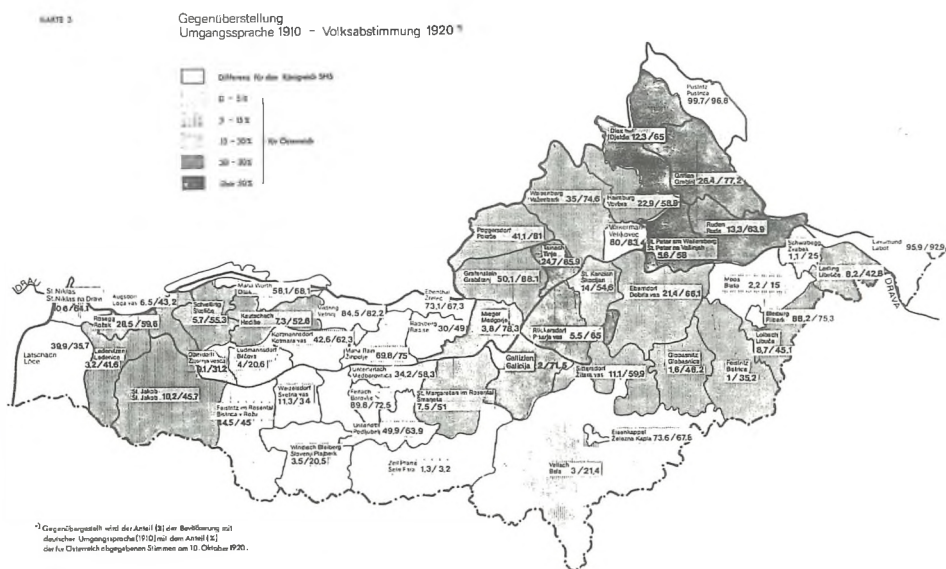
Precej drugačno sliko kažejo občine z večjim odstotkom neagrarnega prebivalstva, predvsem pa mesta in trgi. Tukaj je razlika med jezikovnim štetjem in izidom plebiscita minimalna, npr. v Bistrici v Rožu in Velikovcu, ali pa vprid

² Andreas Moritsch, Die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse in Südkärnten und die Volksabstimmung 1920. V: Kärnten - Volksabstimmung 1920. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen. Wien 1981, str. 197-111.

Kraljevine SHS, npr. Železna Kapla s 7 odstotki, Pliberk s 13 odstotki in predvsem Borovlje z nad 17 odstotki razlike med nemškim občevalnim jezikom in glasovi za Avstrijo.

Kaj se da sklepati iz tega? Izzivalno bi lahko ugotovili, da če bi se slovenska koroška vas pri plebiscitu tako zadržala kot nemška mesta in trgi, bi se južna Koroška z ogromno večino priključila Kraljevini SHS. Res je, da so imeli kmetje argumente proti, delavci, podjetniki in nastavljeni pa argumente za priključitev k Jugoslaviji. V Avstriji je primanjkovalo agrarnih pridelkov, cene za živež so bile visoke, za industrijske izdelke pa nizke. V Kraljevini SHS kot agrarni državi bi koroški kmet ne bil konkurenčen. Nasprotni pa so bili pogoji za industrijo in obrt. Za puškarje v Borovljah je bil jugoslovanski trg mnogo bolj privlačen kot avstrijski. Železarsko podjetje v Bistrici v Rožu je dobivalo surovine iz Jesenic in tovarna lodna v Vetrinju pri Celovcu je bila tesno povezana z ljubljanskimi trgovci.

S svojo analizo koroškega plebiscita nočem zavreči vse, kar so do sedaj ugotovili slovenski in nemški zgodovinarji. Opozoriti hočem samo na to, da ima demokracija v življenjskih interesih ljudi najmanj tako odločilne dejavnike kot je npr. narodna zavest. Kar pa se tiče travme koroškega plebiscita v slovenski narodni zavesti, smo danes zopet v prevratnem času. Nacionalno 20. stoletje se je v Srednji Evropi bojevalo za meje. "Abwehrkampf" in "Boj za severno mejo" sta do najnovejšega obdobja usmerjevala zgodovinsko zavest na Koroškem in v Sloveniji. Pred nami ni več naloga bojevati se za narodne meje, temveč odpraviti meje nacionalnih držav. Verjetno bodo imeli Slovenci na Koroškem od tega več koristi kot od osemdesetletnega obmejnega boja.



ZUSAMMENFASSUNG

DIE KÄRNTNER VOLKSABSTIMMUNG

Die slowenische Geschichtsschreibung schuf den Mythos von Karantanien als der Wiege der slowenischen Eigenstaatlichkeit. In der Zeit des "Kampfes um die Nordgrenze" (deutsche Bezeichnung: "Kärntner Abwehrkampf") und nach der Kärntner Volksabstimmung steigerte sich diese Mythologie zu "unserem (slowenischen) Leid".

Sowohl in der deutschen als auch in der slowenischen Geschichtsschreibung betrachtete man die Kärntner Volksabstimmung vor allem vom national-ideologischen Standpunkt: "Deuschtümler" hätten das slowenische Kärnten verraten, meinte man auf slowenischer Seite, "deutschfreundliche Slowenen" ("Windische") hätten die Einheit des Landes gerettet, hieß es bei Deutschkärntnern.

Das Wesen der Sache ist anderswo zu suchen. Zunächst sollte man ergründen, in welchem Maße das slowenische Nationalbewußtsein in Kärnten entwickelt war. Dann sollte man noch nach den Motiven fragen, die die slowenischsprechenden Kärntner dazu bewogen haben, für Österreich zu stimmen. Und diese waren nicht national-ideologischen Charakters.

Žarko LAZAREVIĆ

OD REGIONALNEGA K SLOVENSKEMU NARODNEMU GOSPODARSTVU

(Preobrazba slovenske gospodarske strukture v drugi polovici 19. in v 20. stoletju)

Namen pričujoče razprave ni detajlna predstavitev slovenskega gospodarskega razvoja, kajti tovrstna odločitev bi terjala povsem drugačen pristop in veliko več prostora, kakor ga je na voljo ob tej priložnosti. Obravnava številnih vidikov modernizacije slovenskega gospodarstva in posledično tudi družbe, ki je neizogibno spremljala preobrazbo slovenske gospodarske strukture iz agrarne v industrijsko, je namreč zelo široka tema. Spoznati vire in literaturo - česar ni malo, prej nasprotno - ter v pisni obliki interpretirati še procesno dinamiko modernizacije slovenskega gospodarstva v zadnjem poldrugem stoletju, je obsežno delo, ki vsekakor ne bi dalo sadov prej kot v nekaj dolgih letih. Zaradi tega je razpravo nujno omejiti na obvladljivo raven, na prvine, ki so zaznamovale in opredeljevale gospodarsko preobrazbo v Sloveniji, z upoštevanjem vloge slovenskega gospodarstva v treh različnih državnih okvirih. Tako bom na tem mestu opozoril le na tiste točke v gospodarskem razvoju oziroma le na tiste gospodarske spremembe, ki so na dolgi rok temeljito spreminjale sestavo in podlago slovenskega gospodarjenja in se s stališča globalne obravnave zdijo v tem trenutku najmerodajnejše.

Doba poldruga stoletja je nedvomno dolga doba. Grobo rečeno, predstavlja kar desetino obdobja, ki ga Slovenci preživljajo na tem prostoru. Dolgost te dobe še dodatno utrjuje dejstvo, da se je v tem času Slovincem nakoščilo zelo veliko zgodovine, kar velja tudi za gospodarsko in socialno plat življenja. V tem času so se v sorazmerno kratkih presledkih menjavale krize in konjunktore, z njimi pa države in družbene ureditve, neizogibno tudi plačilna sredstva, gospodarska politika in položaj Slovenije, kar je od slovenskega gospodarstva terjalo nenehno prilagajanje in iskanje rešitev, da bi doseglo dolgoročno ravnotežje. Iskanje ravnotežja znotraj sistemskega okvira, ki so ga določale tri države z dokaj različno gospodarsko politiko, je potekalo skozi procese gospodarskega prestrukturiranja.

Gospodarsko življenje je izrazito dolgoročno in procesne narave, zaradi različnih spremenljivk je prisiljeno nenehno iskati ustrezne odgovore na nove izzive, na pobude in dejstva, ki jih vsiljujejo tako notranji, kakor tudi zunanji dejavniki. Ustreznost permanentnega odzivanja na gospodarske dražljaje iz ožje in širše gospodarske okolice pa je bilo opredeljeno tudi z značajem in položajem slovenskega gospodarstva v različnih državnih skupnostih. Pri tem velja opozoriti na dejstvo, da je bilo slovensko gospodarstvo do leta 1991, do razglasitve samostojne države, regionalno gospodarstvo znotraj avstrijskega

oziroma jugoslovanskega narodnega/nacionalnega gospodarstva. To je imelo otipljive posledice, kajti gospodarska in socialna politika, ki je opredeljevala pogoje gospodarjenja, je bila tako v avstrijski državi kot tudi v obeh jugoslovanskih državnih inačicah le redkokdaj povsem pisana na kožo slovenskega gospodarstva. Kulturna, narodnostna in gospodarska raznorodnost državnih skupnosti, v katerih so živeli Slovenci, je že v izhodišču opredeljevala njihovo gospodarsko politiko, bolj ali manj je bila vseskozi ubrana na raven povprečja zaradi težnje osrednjih oblasti k izenačenju oziroma poenotenju enotnega gospodarskega prostora. V tem je z gospodarskega stališča osnovni vir razočaranj in nezadovoljstva z dosedanjimi državnimi skupnostmi, kar velja tako za Slovence, kakor tudi za druge narode, s katerimi so Slovenci živeli v skupnih državah.

Poleg tega je potrebno že uvodoma opozoriti na meje slovenskega gospodarskega prostora oziroma geografskega dometa slovenskega gospodarstva. Ne glede na to, da se je narodnogospodarski prostor, v katerem so živeli Slovenci krčil, pa je bilo slovensko gospodarstvo ves ta čas usmerjeno na srednjeevropski prostor, od tod je prihajala tehnologija, industrijsko blago, investitorji in tudi kapital. Ta isti trg je bil tudi poglavitni odjemalec slovenskega blaga. Po letu 1918 se je ekonomski prostor slovenskega gospodarstva razširil še na ozemlje Jugoslavije prek Drine, se pravi na področje, s katerim so bili do tedaj gospodarski stiki komaj zaznavni.¹ Dejstvo obstoja Jugoslavije in s tem delne razširitve slovenskega gospodarskega prostora pa ni pomenila popolne preusmeritve, kajti slovensko gospodarstvo je, tako po prvi kakor tudi po drugi svetovni vojni, še vedno izdatno sodelovalo tako na uvozni kot tudi izvozni strani pretežno s partnerji iz srednjeevropskih držav.² Popolna preusmeritev tudi ni bila mogoča, ker je bila Jugoslavija kot celota vezana in vključena v isti gospodarski prostor.

Tretja stalnica, ki povezuje vsa različna obdobja od srede devetnajstega stoletja naprej, je postopna, bolje rečeno zamudniško počasna, vendar dobro razvidna razvojna linija modernizacije slovenske gospodarske strukture; to je linija prehajanja slovenske družbe iz agrarne v industrijsko, ki se je proti koncu dvajsetega stoletja že zaznavno prevesila v postindustrijsko. Ta proces, kot vsak proces, nikakor ni bil premočrten, nasprotno: dinamika in vsebinska zasnova industrializacije - kot najznačilnejšega elementa gospodarske modernizacije, posledično tudi družbe kot celote - se je zelo spreminjala v odvisnosti od vsakokratnih razmer, tako političnih kakor splošno gospodarskih, znotraj držav, v katerih so živeli Slovenci in v širši okolici.

¹ Jasna Fischer, "Odprtost slovenske industrije pred prvo svetovno vojno". Podjetništvo na Slovenskem. Razprave s simpozija v Ljubljani 19. januarja 1994. Prispevki za novejšo zgodovino št. 1/1994, str. 35-43

² O tem glej Žarko Lazarevič, "Gospodarski stiki Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske 1918-1941". Prispevki za novejšo zgodovino št. 1/1997, str. 47-56; Jože Prinčič, "Gospodarski stiki Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske po drugi svetovni vojni". Prispevki za novejšo zgodovino št. 1/1997, str. 57-68.

Našo obravnavo preobrazbe slovenske gospodarske strukture pričenjamo v letu pomladi narodov. To leto lahko opredelimo kot začetek načrtnega izgrajevanja sistema svobodnega gospodarjenja. Kot vemo, je bila tega leta proglašena zemljiška odveza, ki jo istočasno lahko opredelimo kot prvo množično privatizacijo na Slovenskem. Akt zemljiške odveze, pa tudi spremljajoča regulacija odkupa, je skupaj z drugimi ukrepi gospodarske politike ustvarjal osnovne pogoje za svobodno gospodarjenje tudi v kmetijstvu. Kmetje so bili tako definirani kot samostojni gospodarski subjekti, na sistemski ravni jim je bilo brez diskriminacije omogočeno svobodno vključevanje v gospodarsko življenje po pridobitniški logiki.

Drugi sistemski ukrep je bil obrtni zakon, uveljavljen dobro desetletje pozneje, ki je z odpravo cehov v celoti razširil svobodo gospodarskega udejstvovanja še na vse druge sektorje. Odprava cehov, tega preužitka preteklih dob, ki so v novih razmerah že s svojim obstojem in zasnovno delovanja nedvomno hromili gospodarski razvoj, je bil ravno tako pomemben ukrep. Z odpravo cehov je bilo tudi v obrtništvu v skladu z zahtevami liberalnih gospodarskih nazorov uveljavljen konkurenčen boj, dokončno je bila odpravljena monopolizacija tržišča v obliki cehovsko organiziranih strok.

Tretja pomembna sprememba v slovenskem prostoru datira v isto obdobje. V letih odplačevanja dolžnosti na račun zemljiške odveze in učinkov nove obrtne zakonodaje je slovenski prostor docela presekala železnica,³ kasneje pa postopoma prepletila in tako prometno integrirala slovensko ozemlje. Železnica je bila pomembna pridobitev napredujoče moderne dobe, bila je njen poglavitni glasnik. Prinašala je številne spremembe, med njimi tudi ali zlasti gospodarske. Oznaniła je začetek novega, predvsem pa hitrejšega sveta. Hlapi in rezki piski prvih lokomotiv na slovenskih železniških postajah so Slovencem odpirali nova obzorja, svet je postal širši, dogajanje hitrejše. Železniški tiri, te kapilare gospodarskega življenja druge polovice devetnajstega stoletja, so obetali v temelju prevetrili gospodarsko strukturo slovenskih dežel, kajti vlaki so olajšali prodor blaga iz drugih, tudi zelo oddaljenih krajev. To pa je predstavljalo resno grožnjo oziroma izziv domači, tradicionalni gospodarski strukturi. Z izgradnjo Južne železnice je slovensko ozemlje, kar pa je opredeljevalo tudi gospodarski položaj, dobilo izrazito prehoden značaj, železnica je namreč povezala dva dinamično razvijajoča se centra, Dunaj in Trst. Dejstvo izgradnje železniškega omrežja lahko opredelimo kot prvo odprtje Slovenije in slovenskega gospodarstva v širši, konkretno srednjeevropski prostor.

Intenzivno integriranje slovenskega gospodarstva v širše gospodarsko okolje je potekalo v sistemu, za katerega je bil značilen prost pretok blaga, kapitala, ljudi in storitev znotraj cele države. Te determinante, ki so se jim pridruževali tudi spremenjeni pogoji gospodarjenja, so kratkoročno prinašale predvsem gos-

³ O razvoju železniškega omrežja v slovenskih deželah glej Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana, Slovenska Matica, 1968.

podarske, s tem pa tudi individualne človeške stiske in tegobe, obetajoče koristi pa so bile potisnjene nekam daleč, v nedoločno prihodnost. Na Slovenskem je tako stekel proces prilagajanja obstoječe gospodarske strukture novim razmeram. Ta proces, ki so ga spremljali neizogibni gospodarsko-socialni pretresi, pa je bil dolgotrajen, potekal je tako rekoč nekaj desetletij. Zaradi dolžine in velikih strukturnih sprememb v slovenskem gospodarstvu ga lahko poimenujemo za transformacijsko krizo.

V tem obdobju, ki je trajalo približno do osemdesetih oziroma devetdesetih let, so se pokazale vse slabosti slovenske gospodarske podlage. V kmetijstvu je stopanje po poti komercializacije in individualizacije povzročilo prvo strukturno krizo, kajti slovensko kmetijstvo se zaradi notranjih slabosti (razdrobljena posestna podoba, tradicionalna tehnologija in temu sledeča nizka donosnost ter prenaseljenost podeželja), ob hkratnem izpadu dohodkov iz neagrarnih dejavnosti ni zmoglo sorazmerno hitro prilagoditi novim razmeram. Stiska kmetov je bila toliko večja, ker je sočasno potekalo tudi plačevanje obveznosti iz naslova zemljiške odveze,⁴ svoje pa je terjala tudi država v obliki dokaj visokih davščin.⁵ Po poravnavi vseh denarnih obveznosti je kmetom ostalo bore malo oprijemljivega denarja, ki bi ga lahko usmerili v gospodarske investicije. Zunanji odraz kriznih razmer je bil viden v zadolženosti kmečkega prebivalstva, z vsemi posledicami.⁶ Zaradi takih razmer so slovenski kraji v drugi polovici devetnajstega stoletja dobili bolj agraren značaj,⁷ kakor so ga imeli v predhodni polovici.

V novih razmerah pa ni trpelo samo podeželje, temveč tudi mestni sloji. Nove razmere svobodne tržne konkurence in postopnega prodiranja cenejšega, lepše oblikovanega industrijskega blaga so marsikateremu obrtniku vzele vsakdanji kruh. V obrti je zavladala recesija,⁸ kajti modernizacija proizvodnje je terjala znatna sredstva, ki pa jih večina ni imela. Tradicionalne obrti, v katerih se je uveljavila industrijska proizvodnja, so počasi izgubljale tla pod nogami.⁹

V istem obdobju se prične tudi nekoliko opaznejša industrializacija slovenskega prostora,¹⁰ vendar je pri tem potrebno opozoriti, da gre bolj za osamljena modernizacijska jedra, ki se razvijajo ob železnici. Pri tem pa je

⁴ Več o postopku odplačevanja obveznosti iz naslova zemljiške odveze glej pri Marjanu Britovšku, *Razkroj fevdalne agrarne strukturne na Kranjskem*. Ljubljana, Slovenska matica, 1964.

⁵ Ferdo Gestrin - Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918*. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1966, str. 165.

⁶ Glej Žarko Lazarević, *Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 1994, str. 14-18.

⁷ Ferdo Gestrin, "Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918)", *Kronika* št. 3/1969, str. 131.

⁸ Jože Šorn, "Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1873-1929." *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1978*. 10. zvezek. Osijek, 1982, str. 121.

⁹ Gestrin, *Oris gospodarstva...*, str. 130.

¹⁰ Več o tem glej Jože Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem. Documenta et studia historiae recentioris IV*. Založba Obzorja, Maribor, 1984.

potrebno tudi opozoriti, da so v tem obdobju v pretežni meri investitorji, resnici na ljubo tudi ob sodelovanju domačinov, prihajali od zunaj. Domačinom je v tem obdobju kljub dobri volji in številnim poskusom, ki sodijo v čas avstrijskega t. i. ustanoviteljskega obdobja - "Gründerzeit", primanjkovalo kapitala, znanja in izkušenj. Neizadostna industrializacija je imela negativne učinke zlasti v kmetijstvu, saj ni bilo možnosti odtoka presežnih delovnih moči z vasi v mesta. To dejstvo pa je imelo zelo negativno posledico, da se je drobitev že tako razdrobljenih kmetij še nadaljevala.

Dejstvo, da je v slovenskih predelih kronično primanjkovalo kapitala, je bila ena bistvenih ovir pri prestrukturiranju slovenskega gospodarstva. V Sloveniji se v tem obdobju še niso razvile institucije finančnega posredništva - banke, hranilnice, kreditne zadrage. S tem ne trdimo, da na Slovenskem ni bilo denarnih zavodov,¹¹ temveč hočemo le opozoriti, da sistem finančnega posredništva še ni vključeval širokih slojev prebivalstva, zlasti predstavnike drobnogospodarskega sektorja, ki je prevladoval v slovenskih deželah. Zaradi premajhne ponudbe prostih denarnih sredstev so bila posojila draga. Visoka obrestna mera, ki je bila odraz tveganja posojilodajalcev, je bila samo zunanji odraz takega stanja z velikimi negativnimi posledicami za gospodarski razvoj. Zaradi prevelikega odtujevanja premoženja dolžnikov¹² je bil onemogočen hitrejši gospodarski vzpon tako posameznikov kakor tudi širšega gospodarskega prostora.

Tok dogodkov je ubral nekoliko bolj ugodno pot v osemdesetih in devetdesetih letih preteklega stoletja. Slovensko gospodarstvo, ki je v predhodnih desetletjih šlo skozi boleči proces prestrukturiranja, je bilo pripravljeno na počasen vzpon, ki je sovpadal s splošno avstrijsko in evropsko konjunkturo. Spremembe so bile velike in če začnemo pri kmetijstvu, lahko ugotovimo, da so bili kmetje s prenehanjem plačevanja obveznosti za zemljiško odvezo precej razbremenjeni, ta sredstva so lahko preusmerili v izboljšanje tehnologije kmetovanja. Zunanji odraz tega je bil večinski prehod slovenskih kmetov na hlevsko živinorejo, v poljedelstvu pa zaradi razpoložljivega gnoja prehod na vrstenje poljščin.¹³ Razpoložljiva sredstva so omogočila tudi nabavo modernejšega orodja in najosnovnejših strojev. Izboljšana tehnologija dvigne hektarski donos¹⁴ in dohodke kmečkega prebivalstva. Druga pomembna strukturna

¹¹ Ob nekaj mestnih hranilnicah naj omenimo še Kranjsko hranilnico, Ljubljansko obrtno banko, Mariborsko eskomptno banko poleg podružnic bank izven slovenskega prostora. Več o tem glej Stane Granda, "Reflections on the Gründerboom and the Stock Exchange Crash of 1873 among Slovenes". *Slovene Studies* 11/1-2 (1989), str. 33-46.

¹² Toussaint Hočevar, "Slovensko poslovno bančništvo kot inovacijski dejavnik 1900-1930". *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem*. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 66.

¹³ O tehnološkem dvigu kmetijstva glej Jože Maček, *Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848-1941*. Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, Suplement 21-Agronomija, Ljubljana, 1995.

¹⁴ O vsoti pridelka oziroma hektarskem donosu v slovenskem kmetijstvu glej Jože Maček, *Statistika kmetijske rastlinske pridelave v Sloveniji v obdobju 1869-1939*. Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, Suplement 18-Agronomija, Ljubljana, 1993.

sprememba v kmetijstvu se je odražala v znižanju števila kmečkega prebivalstva oziroma uskladitvi s produkcijskimi potenciali. Tako se je v obdobju 1880-1910 zaradi množičnega izseljevanja in prehajanja v neagrarni sektor število kmečkega prebivalstva znižalo za sedmino.¹⁵

Kriza se je unesla tudi v obrti, k čemur je pripomogla država z obrtno, zaščitno zakonodajo, katere namen je bil, da z zaščito obrtništva predvsem obvaruje srednji sloj.¹⁶ Slovenski obrtniki so se v konkurenčnem boju uspeli prilagoditi nastalim razmeram, bodisi da so si nabavili najosnovnejše stroje in krenili na pot podjetništva ali spremenili filozofijo proizvodnje. Prenehali so namreč delati z lastnimi surovinami in za prodajo. Usmerili so se v storitve, izvrševanje naročil za znanega potrošnika ali na popravila, kjer jim industrijska proizvodnja še ni mogla konkurirati. Razvoj industrije pa ni samo uničeval določenih obrti, temveč je prinesel tudi številne nove poklice in s tem nove obrti, zlasti v mehaniki in elektrotehniki.¹⁷

Slovenskega ozemlja pa ni integriralo samo železniško omrežje, ob katerem so se izgrajevala tudi prva telekomunikacijska omrežja: telegrafska in telefonska,¹⁸ temveč tudi slovenski denarni zavodi,¹⁹ predvsem kreditno združništvo, ki je doživelo v osemdesetih in devetdesetih letih silovit razmah.²⁰ Kreditne zadrage so finančno povezale drobnogospodarski sektor, prek višjih organizacij, to je združnih zvez, pa so z medsebojno izmenjavo likvidnih sredstev čez deželne meje integrirale tudi slovenski gospodarski prostor.²¹ Tretja pomembna finančna pridobitev v okviru finančnega sektorja je bila ustanovitev Ljubljanske kreditne banke in Vzajemne zavarovalnice v letu 1900. Vzajemna zavarovalnica je pomenila osamosvajanje na področju zavarovalništva, ki je bilo dotedaj povsem v domeni izven slovenskih institucij. Ljubljanska kreditna

¹⁵ Toussaint Hočvar, "Ekonomske determinante v razvoju slovenskega nacionalnega sistema". Slovenski družbeni razvoj. Izbrane razprave (with English summaries). Založba Prometej, New Orleans, 1979, str. 44.

¹⁶ O tej vlogi zakonodaje glej Karl Heinrich Kaufhold, "Das Handwerk zwischen Anpassung und Vdrängung". Sozioageschitliche probleme in der Zeit der Hochindustrialisierung (1870-1914), Herausgegeben von Hans Pohl. Ferdinand Schöningh, 1979, str. 132-141.

¹⁷ Gestrin. Oris gospodarstva..., str. 135

¹⁸ O razvoju telekomunikacij na Slovenskem pred prvo svetovno vojno glej Žarko Lazarevič, "Začetki uvajanja telefonije v Ljubljani", Kronika št. 1-2/1987, str. 97-100.

¹⁹ Toussaint Hočvar, Ekonomske determinante..., str. 49.

²⁰ Več o razvoju, namenu in pomenu slovenskega združništva glej Žarko Lazarevič, Kmečki dolgovi v Sloveniji. Socialno ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 1994, str. 19-24; isti, "Celje - prvotno središče slovenskega združništva (Od Zveze slovenskih posojilnic do združne zveze v Celju, 1883-1905)". Celjski zbornik 1994, str. 109-134; isti, "Združništvo v Sloveniji v času kapitalizma", Arhivi št. 1-2/1994, str. 12-18; Walter Lukan, "The second phase of Slovene cooperativism (1894-1918)". Slovene Studies, Journal of the Society for Slovene Studies, št. 1-2/1989, str. 83-96.

²¹ Zanimivo je, da so si slovenske združne zveze - Zveza slovenskih posojilnic/Združna zveza v Celju, Združna zveza v Ljubljani in Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani - že od vsega začetka za področje delovanja določile slovenski etnični prostor, kar je bilo v nasprotju z običajno prakso v avstrijskem prostoru, da so bile združne zveze pokrajinsko omejene.

banka pa je povezala zunanje in domače finančno tržišče, kar je omogočilo pretok kapitala v slovenskih in mednarodnih razsežnostih.²²

Blagodejen vpliv vzpostavitve institucij finančnega posredništva, ki so zelo razširile paleto ponudb raznovrstnih, sorazmerno ugodnih posojil, je bilo čutiti, kar smo že spoznali, v vseh gospodarskih sektorjih. Nenazadnje je ublažitev pomanjkanja kapitala, ki je bila tako značilna za desetletja transformacijske krize, omogočila tudi intenzivnejšo industrializacijo, v predzadnjem desetletju 19. stoletja so zabeležili 30% rast števila podjetij, v naslednjem desetletju pa že 54%, prvo desetletje novega stoletja je prineslo 44% porast števila podjetij,²³ pri čemer je potrebno opozoriti, da je večinska podjetniška iniciativa vse do konca 19. stoletja še vedno bila v rokah ljudi, ki so prihajali od zunaj, izven slovenskega prostora, in so med Slovenci našli primerno okolje za uresničevanje svojih gospodarskih zamisli. Dejavnejši domači podjetniški pobudi pa lahko sledimo od preloma stoletja dalje.²⁴ Na tej stopnji industrializacije se je ponovno izkazala pomembnost železniškega omrežja, saj se ob njej razvijajo zametki industrijskih središč: Maribor, Celje, Ljubljana, Trst, z odcepom do Jesenic. V grafični podobi nam to stanje ponazarja črka "Y".²⁵

Ko sumiramo dosežke gospodarskega razvoja, moramo opozoriti še na nekaj značilnosti. Slovenija je bila pred vstopom v jugoslovansko skupnost še vedno prevladujoče agrarna družba, dve tretjini prebivalstva se je preživljalo s kmetijstvom. To je bilo zaznavno tudi v družbenem proizvodu, v katerem so kmetijske panoge sodelovale s skorajda enakim deležem. Plačilna bilanca v menjava z drugimi predeli je bila tako rekoč izravnana, kajti beležili so le malenkosten primanjkljaj, izvoz je za dobre 3% zaostajal za uvozom. Slovensko gospodarstvo je v letih pred prvo svetovno vojno prodalo slabo tretjino svoje proizvodnje v druge dežele. Analiza uvozno-izvoznih gibanj kaže, da je slovensko gospodarstvo uvažalo predvsem gotove izdelke, izvažalo pa surovine ali polizdelke, zlasti les.²⁶

Vidimo torej, da je Slovenija stopila v jugoslovansko državno skupnost s pomembnimi infrastrukturnimi prednostmi: prometno omrežje (železnice,

²² Hočevar, *Ekonomske determinante...*, str. 49.

²³ Bogo Grafenauer, "Privredni razvoj od 1800-1918". Enciklopedija Jugoslavije, Zvezek 7, *Geslo Slovenija*. Jugoslovanski leksikografski zavod, Zagreb, 1968, str. 358.

²⁴ Jasna Fischer, "Slovenska gospodarska bilanca ob vstopu v prvo Jugoslavijo". *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918-1945-1991*. Uredila Neven Borak in Žarko Lazarevič. Ljubljana, Cankarjeva založba, Ekonomska knjižnica, 1996, str. 17. O gibanju števila delniških družb na Slovenskem do srede dvajsetih let dvajsetega stoletja glej Aleksander Bilimovič, "Nekoliko podatkov o delniških družbah v Sloveniji". *Zbornik znanstvenih razprav Univerze v Ljubljani*, 1925, str. 172-210.

²⁵ Šorn, *Karakteristični premiki...*, str. 121.

²⁶ Milko Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: Omladina, 1918, str. 15-16.

zametki telekomunikacij - telegrafija in telefonija), zagotovljena energetska oskrba (rudniki in začetki elektrifikacije), razvita mreža institucij finančnega posredništva (banke, regulativne hranilnice, kreditne zadruga) in izobraženost obilja potencialne delovne sile (90% prebivalstva je bilo pismeno), kar je bila dediščina avstrijske dobe. Za hitrejši industrializacijski pospešek je manjkal en sam element, velik in carinsko zaščiten domači trg.

In ravno zaradi tega elementa se položaj Slovenije v Jugoslaviji spremeni, kajti slovensko gospodarstvo je leta 1918 prestopilo iz zelo konkurenčnega okolja v veliko manj konkurenčno okolje. Ta preobrat je najbolj nazorno potrjevalo dejstvo, da se je slovensko gospodarstvo, kljub prevladujoče agrarnemu značaju, vzdignilo iz sivine avstrijskega povprečja v gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del nove države, v kateri so se infrastrukturni elementi, ustvarjeni v avstrijski dobi, dobro desetletje kazali kot izrazita prednost pred jugoslovanskimi tekmeci. Ta sprememba okolja je imela rezultat v nagli industrializaciji Slovenije, glavni pospeševalec je bilo jugoslovansko povpraševanje. Industrializacija je imela zelo nāgeč polet v prvi polovici dvajsetih let, kasneje pa se je dinamika znatno upočasnila, še najbolj v tridesetih letih zaradi velike gospodarske krize. Slovenska industrija je v tem času pokazala veliko vitalnost, vrednost proizvodnje je povečala za dvainpolkrat. Tak dvig niso omogočile samo podvojene zmogljivosti in podvojeno število delovnih mest, ampak tudi rast produktivnosti. Posledica tega je bila, da je Slovenija presegla stanje izpred prve svetovne vojne in pri trgovinski menjavi, v kateri so prevladovali gotovi izdelki, dosegla precej aktivno bilanco. Opozoriti je potrebno tudi na dejstvo, da je bil nagel industrijski razvoj omogočen tudi z odsotnostjo vidnejših socialnih transferjev.²⁷

Zaščiten domači in raznovrstnega blaga lačen trg je omogočal sproščanje slovenske podjetniške pobude. Če ob tem pomislimo še na dobršen del poprevratnih let, ko je bila značilna izrazita nenaklonjenost gospodarski aktivnosti tujcev, je vse skupaj povzročilo spremembo razmerja med domačim in tujim kapitalom, ki je bilo pred prvo svetovno vojno izrazito neugodno za Slovence - po Šornu celo 1:10 v škodo Slovencev. Do druge svetovne vojne je delež tujega kapitala, to je nejugoslovanskega izvora, padel na tretjino v slovensko industrijo vloženih sredstev, pri čemer pa je potrebno opozoriti, da je bil tuji kapital prevladujoč v kapitalsko intenzivnih panogah.²⁸

Nasprotno pa učinki strukturno predrugačenega položaja niso bili tako blagodejni za agrarne panoge, s katerimi se je na začetku dvajsetih let preživljalo nekaj manj kot dve tretjini prebivalcev. Prizadela jih je izguba dotedanjih trgov in izpostavljanje veliko močnejši konkurenci iz južnih predelov države ter zaradi carinske tarife, ki je odražala hotenje po čimprejšnji industrializaciji države, še široko razprte škarje cen v škodo kmetijstva. Kmetijstvo je bilo razen v nekaj inflacijskih letih po nastanku nove države, v konstantni krizi, ki jo opre-

²⁷ Žarko Lazarevič, "Na južnih obzorjih. Gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi". Nova revija št. 156/157, April-Maj 1995, str. 202-204.

²⁸ Nav. delo, str. 199-202.

delujemo kot drugo strukturno krizo slovenskega kmetijstva. Proces prilaganja zahtevam časa (modernizacija in racionalizacija proizvodnje po komercialni logiki), v katerem je bilo potrebno preseči notranje slabosti kmetijstva (razdrobljenost kmetij, tehnološko zaostalo proizvodnjo z nizkimi donosi in prenaseljenost podeželja), je potekal vsa leta do vojnega razkosanja Slovenije počasi in boleče, ne da bi se dokončal. Počasno prestrukturiranje agrara (dvig produktivnosti in kvalitete) je spremljala tudi visoka družbena in ekonomska cena, ki se je zrcalila predvsem v veliki zadolženosti kmečkega življa.²⁹

Kakor je bilo dejstvo napredujoče industrializacije sodobnikom zelo povšeči in so se tega tudi veselili, saj so se zavedali, da je to nujnost glede na konstantno krizne razmere v kmetijstvu, pa nad posledicami niso bili tako navdušeni. S preходом v jugoslovansko državo se je namreč tudi bistveno spremenil položaj Slovenije. Dejstvo, da je bila Slovenija gospodarsko in socialno najrazvitejši del nove države, je imelo več posledic. Zelo pomembna strukturna sprememba je nastopila v položaju Slovenije nasproti drugim v državi. Če je bila Slovenija do leta 1918 še vzdrževani del monarhije, prejemnik sredstev,³⁰ pa po vključitvi v jugoslovanski "troedini narod" ni bilo več tako. Slovenija je v Jugoslaviji postala neto plačnica. Po izračunih, ki so bili objavljeni v tridesetih letih, je moč zatrditi, da je Slovenija prispevala v skupno rubriko državnih dohodkov (neposredni davki, monopoli, carine, takse, trošarine, itd...) tako veliko vsoto denarnih sredstev, kakor je znašala vrednost letne kmetijske proizvodnje, kar je pomenilo približno 13% vsote državnih dohodkov. Čista neto razlika med vplačili v državni proračun in vrnjenimi sredstvi v različni obliki je znašala dobro petino.³¹ Sodobniki so tudi zaznavali, da se je neto razlika v tridesetih letih povečevala.³²

Slovenska preusmeritev v jugoslovanski prostor je, poleg slovenizacije poslovanja na vseh področjih, sprožila pospešene procese gospodarske modernizacije, ki so se vidno odražali v industrializaciji. Z njo je bil sprožen proces, ki je razkrajal obstoječo strukturo prevladujoče agrarne družbe in jo s prehajanjem kmečkega prebivalstva v druge panoge počasi nadomeščal z novo. Slovenija je tako bila pred drugo svetovno vojno pred sklepnim korakom prehoda v industrijsko družbo. Dokončno oceno je težko podati, ker je odvisna od merila, ki ga uporabimo. Če upoštevamo delež kmečkega prebivalstva, ugotovimo, da si je skorajda približno polovica prebivalstva že zagotavljala življenjsko eksistenco izven agrarnih panog. Upoštevanje tega merila nas vodi k sklepu, da je bila Slovenija pred drugo svetovno vojno le še prevladujoče agrarna dežela. Če pa zorni kot spremenimo in v razmišljanje vnesemo podatke o deležu kmetijstva v

²⁹ Več o kmetijski problematiki išči pri Lazarevič, Kmečki dolgovi v Sloveniji.

³⁰ Fischer, Slovenska gospodarska bilanca..., str. 19.

³¹ Slovenija je v proračunskem letu 1937/38 v državni proračun vplačala 1.053 milijona dinarjev, prejela pa 839,6 milijona dinarjev, čista razlika je torej znašala 210 milijonov dinarjev.

³² Andrej Gosar, Banovina Slovenija. Politična, finančna in gospodarska vprašanja. Dejanje, Ljubljana, 1940. Citirano po Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. Stoletju. (Uredili Neven Borak, Žarko Lazarevič, Jože Prinčič). Cankarjeva založba, Zbirka Ekonomska knjižnica, Ljubljana, 1997, str. 152-162.

družbenem proizvodu, se tehtnica nagne v prid neagrarnih panog. Slovenija se nam v gospodarsko-socialnem oziru pokaže v drugačni luči. Pokaže se, da je imela industrializacija, kot najpomembnejši dejavnik sprememb, pa tudi napredek drugih gospodarskih panog (trgovine, obrti, finančnega sektorja) zelo otipljive posledice v sestavi družbenega proizvoda. Če je ob koncu prve svetovne vojne delež kmetijstva v družbenem proizvodu še dosegal izjemno visoko stopnjo skorajda dveh tretjin, dobrih dvajset let kasneje ni bilo več tako. Ker podatka o vsoti slovenskega družbenega proizvoda iz tega časa ne poznamo, nam je tudi onemogočeno podati natančen delež kmetijstva. Dejstvo pa je, da je ta delež strmo padel, vrednost kmetijske proizvodnje je bila namreč le malenkost višja od vsote, ki jo je slovenska industrija izplačala zaposlenim na račun plač.³³ primerjava vrednosti kmetijske in industrijske produkcije pa je bila v razmerju 1:4 v korist industrije.³⁴

V dvaindvajsetih letih do druge svetovne vojne se je izoblikoval celovit gospodarski sistem, ki je integriral slovenske kraje znotraj prve jugoslovanske države. Ob tem seveda ne gre pozabiti, da sta se v enoten gospodarski prostor združili le dve tretjini slovenskega etničnega prostora, preostala tretjina v zamejstvu pa je bila deležna drugačnih političnih in gospodarskih silnic. V jugoslovanski Sloveniji je Ljubljana, poleg kulturnega in političnega, utrdila tudi vlogo osrednjega slovenskega upravnega in finančnega, a tudi močnega industrijskega središča. Iz nje so tekale niti investicij po slovenskem ozemlju. Tu je bil sedež vseh pomembnih bančnih ustanov, institucionalnih investorjev (pokojninski zavod npr.) in borze.

Pomembna pridobitev te dobe, ki zanesljivo ne sodi na konec, je tudi v dejstvu, da so Slovenci v obdobju med vojnama dobili svojo gospodarsko elito, vendar je slovensko zgodovinopisje dosedaj še ni razpoznavno predstavilo. To elito moramo iskati v ne preveč široki skupini ljudi, bančnikov in industrialcev, katerih medsebojne relacije tako poslovne kakor prijateljske in nena zadnje tudi politične še niso raziskane. Ker ta skupina ni delovala javno, največkrat se tudi drugače ni izpostavljala, temveč je delovala zelo diskretno, je tudi njena razpoznavnost zakrita površnemu pogledu. Slovensko gospodarsko zgodovinopisje dosedaj še ni raziskovalo posameznih podjetniških usod, razvoja posameznih podjetij in tudi ne natančno finančnega sektorja (bančništva, zadružištva in regulativnega hranilništva) ter povezav in prepletenosti upravljaljskih struktur. Šele osebne povezave bi nam poimensko razkrile tisto plast, ki je dejansko odločala v slovenskem gospodarstvu.

³³ Ivo Pirc, "Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922-1936". Spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani. Zdravje v Sloveniji, II. knjiga. Ljubljana, 1937, str. 458.

³⁴ Vrednost letne kmetijske proizvodnje je bila nekaj čez milijardo dinarjev (Pirc, nav. delo, str. 458), vrednost letne industrijske proizvodnje pa je dosegla vsoto 4,2 milijarde dinarjev (Statistika industrije Kraljevine jugoslavije sa adresarom industrijskih preduzeča. Beograd, 1941, str. 21).

Čas po drugi svetovni vojni so zaznamovale povsem drugačne gospodarsko politične silnice. Že na začetku je potrebno opozoriti, da se je pojem Slovenije po letu 1945 s priključitvijo Primorske razširil. S tem je Slovenija postala tudi pomorska država. Drugače pa je potrebno reči, da če je Slovenija s prevratom leta 1918 zamenjala le držayni okvir, ne da bi se sistemsko okolje (duh in način poslovanja), ki je določalo pogoje gospodarjenja, bistveno spremenilo, pa za čas po letu 1945 to ne drži. Novi oblastniki so se namreč lotili obsežne preobrazbe gospodarsko-socialnega tkiva v Sloveniji. Gospodarske vrednote in načela izpred druge svetovne vojne so zamenjale nove, povsem drugačne, ki niso priznavale individualizma, pridobitništva in kapitalske logike v gospodarskem življenju. Proces odstranjevanja predvojnih gospodarskih vrednot je stekel sočasno z vzpostavljanjem novega režima, najznačilnejša ukrepa pa sta bila podržavljenje proizvodnih sredstev in dejavnosti v neagrarnem sektorju³⁵ in agrarna reforma v kmetijstvu.³⁶

Podržavljenja so oznanila v temelju spremenjena izhodišča pospeševanja gospodarskega razvoja. Komunisti so obljubljali hitro in temeljito preseganje predvojnih razmer. Oprijeli so se nauka, zasnovanega v Sovjetski zvezi, ki je v teoretskem smislu obetal hiter, skladen in učinkovit gospodarski razvoj. Strogo centralizirano in do zadnje malenkosti načrtovano gospodarsko življenje naj bi omogočilo vesplošno blagostanje.³⁷ Dosledno uresničevanje teoretskih izhodišč, ki jih lahko opredelimo bolj kot zbir želja kakor stvarno izkušnjo, je hitro pokazalo številne pomanjkljivosti. Tako ni presenetljivo, da so že po enem desetletju ta razvojni model pričeli opuščati in ga nadomeščati z nekoliko drugačnim, za katerega je bilo značilno večje upoštevanje načel ekonomičnosti in bolj skladnega gospodarskega razvoja, s čedalje bolj napredujočo decentralizacijo odločanja v gospodarstvu - prenos pooblastil z zvezne na republiško raven.

Najpomembnejša strukturna sprememba, ki jo je prinesel čas po drugi svetovni vojni, je bila vidna v dokončanju procesa industrializacije. Potrebno je poudariti, da so komunisti samo dokončali in pospešili že pred vojno napredujoč proces v skladu s svojim osnovnim vodilom, da je potrebno v najkrajšem času ne glede na ceno in žrtve postati industrijska dežela. To pa je pomenilo prelom z dotedanjim značajem industrializacijskega vzorca. Stihijnost in nenačrtnost, tako značilni za predvojni čas, je zamenjala izrazito centralistično zasnovana industrializacijska praksa. Rezultati tovrstne politike so razvidni iz spodnjih dveh diagramov, ki nam kažeta strukturo družbenega proizvoda v letu 1952 in 1989.

³⁵ Več o tem glej Jože Prinčič, *Povojne nacionalizacije v Sloveniji (1945-1963)*. Dolenjska založba, Seidlova zbirka, 12. knjiga, Novo mesto, 1994.

³⁶ O agrarnih reformah v Sloveniji, zlasti o agrarni reformi po drugi svetovni vojni glej Zdenko Čepič, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948*. Založba Obzorja, Maribor, 1995.

³⁷ Več o tem glej Jože Prinčič, *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu*. Dolenjska založba, Seidlova zbirka, 2. knjiga, Novo mesto, 1992.

Diagram 1: Struktura družbenega proizvoda v Sloveniji leta 1952 po stalnih cenah³⁸

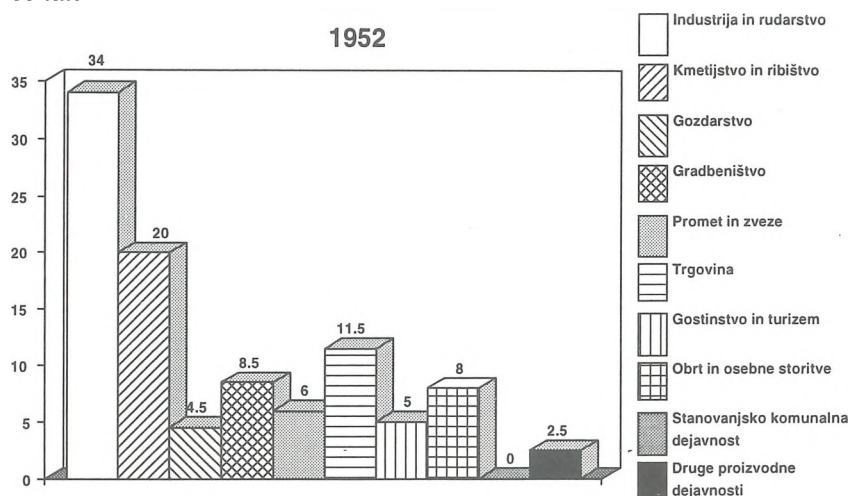
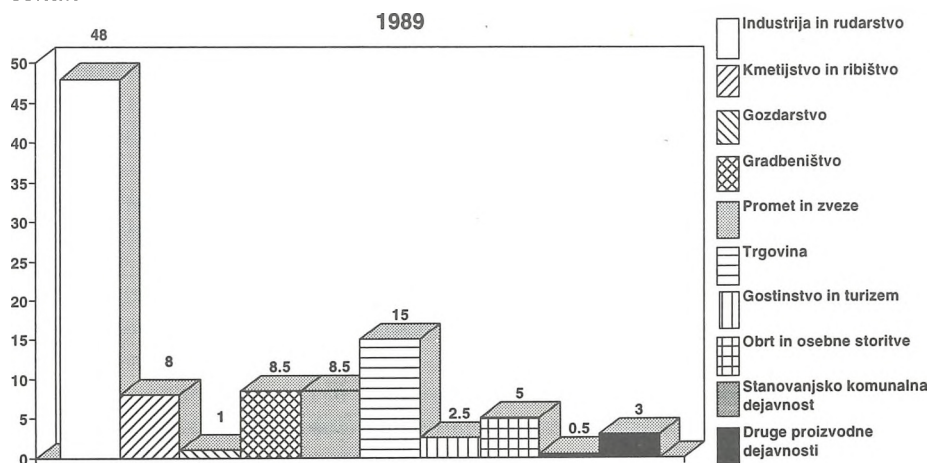


Diagram 2: Struktura družbenega proizvoda v Sloveniji leta 1989 po stalnih cenah³⁹



Sestava družbenega proizvoda kaže, da se je gospodarska struktura v Sloveniji v primerjavi s predvojnim obdobjem povsem spremenila. Slovenija je v slabem polstoletju po drugi svetovni vojni postala visoko industrializirana dežela, kjer sta industrija in rudarstvo prispevala skorajda polovico družbenega proizvoda. Skladno z napredujočo industrializacijo so rasli tudi deleži storit-

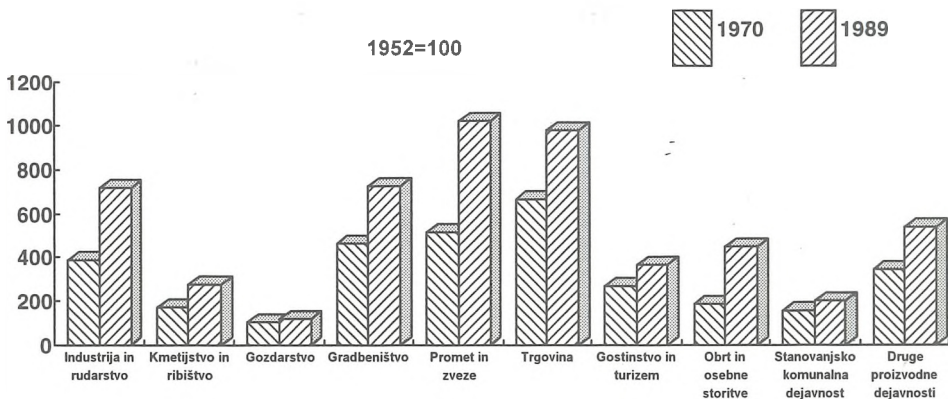
³⁸ Statistični letopis Republike Slovenije 1991. Zavod Republike Slovenije za statistiko, Ljubljana, 1991, str. 176.

³⁹ Ravno tam.

venih dejavnosti, ki jih industrija potrebuje za svoje nemoteno poslovanje - gradbeništvo, promet, trgovina. V tem času se je zgodila tudi pomembna sprememba. Stopnja industrializacije v povojnem obdobju je bila tolikšna, da je v Sloveniji pričelo primanjkovati delovne sile, zlasti od šestdesetih let naprej. Slovenija se je tako prvič v svoji dosednji gospodarski zgodovini srečala s pojavom, ki ga do tedaj ni poznala. Nasprotno, celo predhodno stoletje je bilo značilno izrazito nesorazmerje med obsegom potencialne delovne sile in realnimi zaposlitvenimi možnostmi. Slovenija je tako postala tudi imigrantska dežela, ki je pomagala blažiti težave brezposelnosti v drugih jugoslovanskih predelih.⁴⁰

Dinamika rasti družbenega proizvoda znotraj posameznih panog pa je bila zelo različna in ravno panožna primerjava rasti nam razkrije, da najvišje stopnje rasti družbenega proizvoda navkljub poudarjanju niso beležili v industriji in rudarstvu, temveč v prometu, trgovini in gradbeništvu, o čemer zelo nazorno priča spodnji grafikon.

Diagram 3: Primerjava rasti družbenega proizvoda po področjih dejavnosti v Sloveniji 1952-1989 po stalnih cenah⁴¹



Vsi ti podatki potrjujejo nagel gospodarski razvoj Slovenije po drugi svetovni vojni, vendar pa ne osvetljujejo gospodarske vloge Slovenije v Jugoslaviji. Ta vidik pa ni mogoče pojasniti, ne da bi vzpostavili primerjalna raz-

⁴⁰ Nekateri avtorji pripisujejo to obstoju različnih gospodarskih praks v Sloveniji in Jugoslaviji. Tako Susan Woodward trdi, da sta obstajala dva modela gospodarskih praks v povojni Jugoslaviji, in sicer slovenski ter fočanski. Za prvega na bi bila značilna nagnjenost k večji učinkovitosti in skrb za zagotavljanje polne zaposlenosti. Za drugega pa znatno manjša učinkovitost naložb in dela ter toleriranje velike brezposelnosti. V obravnavi oziroma dopuščanju znatnih stopenj brezposelnosti pa je bila Jugoslavija, z izjemo Slovenije, velika izjema med vsemi socialističnimi državami. Več glej Susan Woodward, *Socialist Unemployment. The political Economy of Yugoslavia 1945-1990*. Princeton University Press, 1995.

⁴¹ Statistični letopis Republike Slovenije 1991, str. 176.

merja. V ta namen bomo primerjalno analizirali rast družbenega proizvoda Jugoslavije in Slovenije v celoti, kakor tudi na prebivalca. Ti dve kategoriji smo si izbrali zato, ker predstavljata najbolj sintetična kazalca merila razvitosti določenega okolja. Ta gibanja pa so razvidna iz sledečih diagramov.

Diagram 4: Družbeni proizvod Jugoslavije in Slovenije v obdobju 1952-1987 po stalnih cenah⁴²

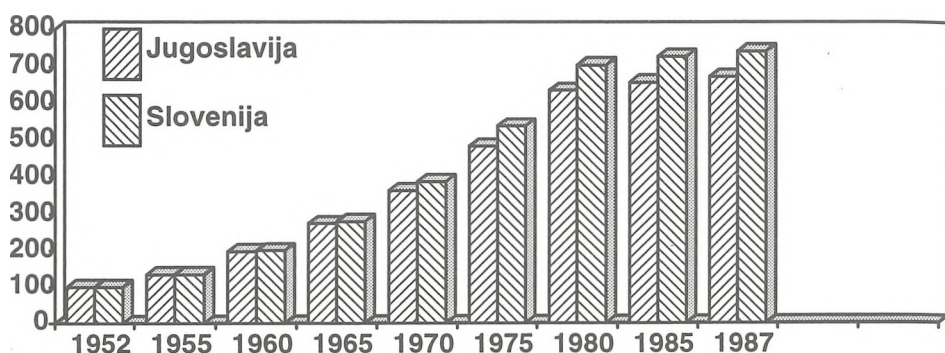
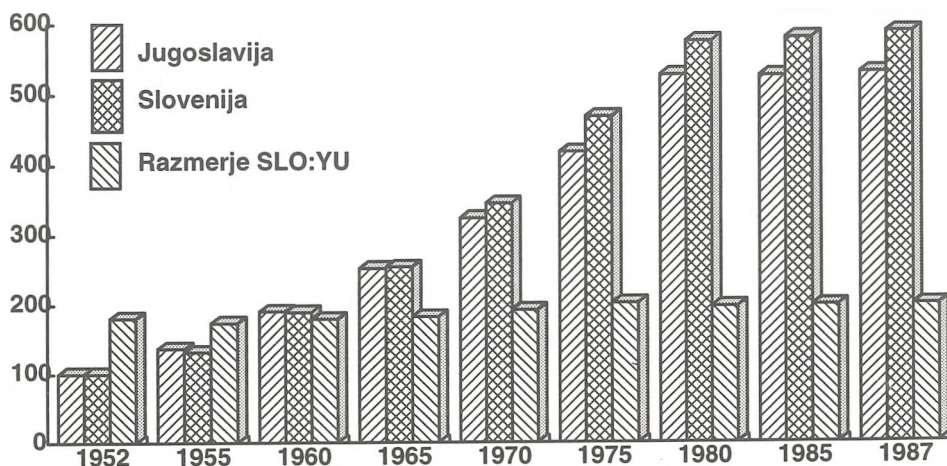


Diagram 5: Družbeni proizvod na prebivalca v Jugoslaviji in Sloveniji v obdobju 1952-1987 po stalnih cenah⁴³



⁴² Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak. Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989, str. 101; Statistični letopis Republike Slovenije 1991, str. 176.

⁴³ Jugoslavija 1918-1988, str. 105.

Poglobljanje v številke je zelo poučno. A najprej naj opozorimo, da se je slovenski delež v jugoslovanskem družbenem proizvodu v različnih obdobjih gibal med 15% kot najnižjo vrednostjo in malo več kot 17% na najvišji ravni.⁴⁴ Že na prvi pogled opazimo nesorazmerje v porastu družbenega proizvoda. Od leta 1952 do 1987 se je slovenski družbeni proizvod povečal za sedem in polkrat, jugoslovanski pa kaže zaostajanje. Primerjava dinamike rasti družbenega proizvoda izpričuje dejstvo, da je vse do šestdesetih let stopnja rasti tako v Sloveniji kakor tudi v Jugoslaviji enaka. Od šestdesetih let dalje pa prične stopnja rasti v Sloveniji prehitovati jugoslovansko povprečje. Razlike so v začetku malenkostne, z leti pa se čedalje bolj poglobljajo.

Kako tolmačiti taka gibanja?

Za čas do začetka šestdesetih let lahko zatrdimo, da je enaka stopnja rasti v Sloveniji in Jugoslaviji posledica politične odločitve, da morajo razvitejše republike upočasniti svoj tempo razvoja, da bi se zmanjšale razlike med razvitimi in manj oziroma bolj nerazvitimi.⁴⁵ V šestdesetih in kasnejših letih pa je za Jugoslavijo značilen proces decentralizacije gospodarskega odločanja v obliki gospodarskih reform, center moči se z zvezne ravni prenaša na republiško. Republike dobivajo več manevrskega prostora pri snovanju in uresničevanju lastne gospodarske politike. To je le en vidik, dodati pa mu je potrebno še veliko večjo učinkovitost investicij in procesa gospodarjenja v Sloveniji

Vsi ti podatki nam govorijo, da se strukturne spremembe, vzpostavljene že z nastankom Jugoslavije, tudi v povojni jugoslovanski stvarnosti niso spremenile. Slovenija je še nadalje zadržala vlogo socialno, gospodarsko in tehnološko najrazvitejšega področja v državi. Jugoslovansko povpraševanje je bilo še vedno poglavitni dejavnik slovenske industrializacije. Ko pa je to pričelo usihati zaradi industrializacije drugih jugoslovanskih predelov in liberalizacije ekonomskih odnosov s tujino, je značilno preusmerjanje slovenskega gospodarstva v čedalje večji izvoz v tujino. Ta proces nam ponazarja tudi slovenski delež v celotnem državnem izvozu, ki je imel stalno tendenco povečevanja, da bi v letu 1988 že presegal četrtno vsoto jugoslovanskega izvoza. Preusmerjanje v izvoz se je odrazilo tudi v naglem dvigovanju deleža izvoza v slovenskem družbenem proizvodu. Pred nastankom slovenske države je izvoz po velikosti dosegel skoraj polovico slovenskega družbenega proizvoda. V strukturi slovenskega izvoza so prevladovali gotovi izdelki, z znatnim deležem storitev.⁴⁶

Dosedanje izvajanje nas uči, da so se razlike v stopnjah razvitosti med Slovenijo in preostalo Jugoslavijo še poglobljale,⁴⁷ navkljub politično in eko-

⁴⁴ Glej tabelo 1 o rasti družbenega proizvoda Jugoslavije in Slovenije v obdobju 1952-1989 v prilogah.

⁴⁵ Jože Prinčič, "Mesto Slovenije v procesu industrializacije Federativne Jugoslavije". Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (9-11. november 1994). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1995, str. 345.

⁴⁶ Glej tabelo 5 o deležu Slovenije v jugoslovanskem izvozu v prilogah.

⁴⁷ V razpravi primerjamo Slovenijo z jugoslovanskim povprečjem. To metodološko ni povsem ustrezno, saj so tudi slovenski gospodarski dosežki vključeni v jugoslovansko povprečje, kar nekoliko kazi splošno sliko. Vendar pa nam primerjava navkljub tej pomanjkljivosti kaže

nomsko drugačnim prizadevanjem. Tu je mogoče zatrditi, da so se razmere po letu 1945 vendarle spremenile. Za čas do druge svetovne vojne je mogoče trditi, da se je nakazoval trend relativnega zaostajanja Slovenije za jugoslovanskim povprečjem zaradi težnje h gospodarskemu poenotenju skupnega prostora. Argumentacijo za tovrstni sklep nam ponujajo primerjave razmerij narodnega dohodka. V letu 1910 je jugoslovanski povprečni dohodek na prebivalca znašal 62% slovenskega, pred drugo svetovno vojno pa se je jugoslovansko povprečje dvignilo na 70% slovenskega narodnega dohodka na osebo.⁴⁸ Po drugi svetovni vojni so se razlike, po prvotnem obdobju izrazitega osredotočenja odločanja v enem centru moči, s procesi gospodarske decentralizacije samo poglobljale, o čemer zelo jasno govori primerjava rasti družbenega proizvoda na prebivalca med Slovenijo in Jugoslavijo, ki je bil v Sloveniji proti koncu osemdesetih let že dvakratni količnik jugoslovanskega povprečja,⁴⁹ enaka razmerja pa je mogoče zaslediti tudi pri gibanju narodnega dohodka na prebivalca.⁵⁰

Zaradi politično deklarirane težnje po preseganju regionalnih razlik, se je po drugi svetovni vojni položaj Slovenije v Jugoslaviji dodatno spremenil. Slovenija je morala postati tudi aktivna pospeševalka razvoja manj razvitih republik. Mehanizmi so bili različni in so se z desetletji spreminjali. Obsegali so tako pošiljanje denarnih in materialnih sredstev, kakor tudi strokovnjakov v prvi fazi, da bi nato prišlo do oblikovanja zveznih namenskih skladov in neposrednih investicij slovenskih podjetij v jugoslovanska manj razvita okolja. To dejstvo je še okrepilo vlogo Slovenije kot neto plačnice v Jugoslaviji. Primerjava odliva sredstev iz Slovenije v korist osrednje vlade v Beogradu konec tridesetih in ob iztekanju osemdesetih let nam to trditev več kot nazorno potrjuje. Čeprav gre za težko primerljive podatke, nam kljub vsemu odslikavajo tendenčna gibanja. Če si dovolimo nekoliko svobodnega sklepanja, lahko zatrdimo, da naj bi bil neto odliv sredstev iz Slovenije v letu 1938 približno 3% narodnega dohodka.⁵¹ Desetletja po drugi svetovni vojni pa so se razmerja še poglobila, neto

tendenčna gibanja povečavanja medregionalnih gospodarskih razlik v socialistični Jugoslaviji. Metodološko bi bilo veliko bolj ustrezno primerjati gibanje družbenega proizvoda v celoti in na prebivalca na ravni sestavnih delov, to je republik in pokrajin, z izključitvijo jugoslovanskega povprečja.

⁴⁸ Lazarevič, Na južnih obzorjih, str. 206.

⁴⁹ Glej tabelo 2 o rasti družbenega proizvoda na prebivalca v Jugoslaviji in Sloveniji v prilogah.

⁵⁰ Trditev je zapisana na podlagi primerjave podatkov o gibanju narodnega dohodka v Jugoslaviji in Sloveniji v povojnem obdobju, nato pa so bile te vsote deljene s številom prebivalstva. Pri tem je potrebno še opozoriti, da se kategoriji družbenega proizvoda in narodnega dohodka vendarle razlikujeta, družbeni proizvod je namreč nekoliko širša kategorija kot narodni dohodek. O definicijah in načinu izračuna družbenega proizvoda in narodnega dohodka glej katerega od Statističnih letopisov Republike Slovenije.

⁵¹ Do te številke smo prišli s sklepanjem, da je bil delež Slovenije v jugoslovanskem narodnem dohodku približno 15%, po analogiji na razmere v letu 1952. V letu 1938 pa je jugoslovanski narodni dohodek znašal skorajda 48 milijard dinarjev (Jugoslavija 1918-1988, str. 95), slovenski delež (15%) bi torej pomenil dobrih 7 milijard dinarjev. Kot že vemo, je Gosar izračunal neto odliv iz Slovenije na 210 milijonov dinarjev, kar pomeni slabe 3% slovenskega narodnega dohodka v letu 1938.

odliv sredstev iz Slovenije se je sredi osemdesetih let glede na predvojne razmere v povprečju malo manj kot potrojil. Znašal je približno 8% slovenskega narodnega dohodka.⁵² K temu pa je potrebno dodati še drugi vidik, da neto odliv istočasno pomeni tudi investiranje v trg, kamor je slovensko gospodarstvo plasiralo znaten del svoje proizvodnje.

Na podlagi posameznih izsekov, ki jih predstavljamo na tem mestu, je potrebno potrditi vtisu, da je Slovenija v jugoslovanskem okviru dokaj hitro napredovala. Za celovito podobo in oceno tega napredka pa bi bilo potrebno izvesti tudi mednarodno historično primerjavo slovenskih dosežkov, kajti le tako bi lahko z gotovostjo opredelili in izmerili slovenski napredek. Dosedanje raziskave kažejo, da je Slovenija, navkljub velikemu napredku in povečevanju prednosti pred Jugoslavijo, realno in relativno zaostajala v preteklih desetletjih v primerjavi z Avstrijo in Italijo.⁵³ Razloge za tak tok dogodkov je iskati v zasnovi samega sistema in v neustreznem odzivanju na gospodarske razmere doma in v tujini. Model socialističnega gospodarskega razvoja je bil v Sloveniji/Jugoslaviji uspešen, tako kot v drugih socialističnih državah, dokler ni bila izčrpana možnost ekstenzivnega razvoja, kar se je v Sloveniji zgodilo v sedemdesetih letih, še bolj izrazito pa je postalo v naslednjem desetletju. Od tedaj naprej se je že vseskozi prisotna gospodarska kriza samo še poglobljala. Izrazita pa je postala v osemdesetih letih, ko so se zaprle kreditne linije v tujini, ki so omogočale ohranjanje navidezno uspešne gospodarske politike. Jugoslavija, in z njo tudi Slovenija, je zdrsnila v vrtnec povečane inflacije kot najznačilnejšega simptoma neurejenih in neusklajenih gospodarskih gibanj. Povečana inflacija je nato zlagoma prehajala v hiperinflacijo, ki je razjedala gospodarski sistem, v končni posledici pa, vsled odsotnosti dolgoročno stabilnega merila vrednosti, vnašala v gospodarsko življenje kaotičnost in tudi razpadanje gospodarskega sistema. O tem pričajo številni pokazatelji, tu naj omenimo le zniževanje stopenj rasti družbenega proizvoda, ki so v drugi polovici osemdesetih let dosegale ničelne, ob izteku taistih let pa že negativne stopnje rasti.⁵⁴

Tako niso presenetljive besede vidnega slovenskega ekonomista Franceta Černeta, ki je v letu 1989 zapisal: *"... po 44 letih "graditve socializma" v Jugoslaviji se nam izmika vse izrečeno, zapisano, obljubljano, normirano, kot da veljajo besede velikega Götheja: Po velikih in večnih zakonih smo dolžni od vselej izpolniti vse kroge našega tu-bivanja..."*

A mi jih nismo. "Na pamet", iz ideološkopolitičnega hotenja ali iz težnje po ohranjanju oblasti "smo" skušali izoblikovati (anti) sistem, ki ni prenesel ne

⁵² V letu 1986 je znašal neto odliv sredstev 8,8%, 1987. leta 6,8%, 1988. leta 9,8% in leta 1989 6,4%. Do teh podatkov smo prišli z ustreznim izračunom, tako da smo neto odliv primerjali s podatki o narodnem dohodku, vse skupaj izraženo v tekočih cenah. Podatke o neto odlivu sredstev in o narodnem dohodku je moč najti v Statističnem letopisu Republike Slovenije za leto 1991, str. 167 in 174.

⁵³ Tak sklep nam ponuja knjiga Pavla Sicherla, Slovenija zdaj. Primerjava indikatorjev razvitosti. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 1990.

⁵⁴ Statistični letopis Republike Slovenije 1991, str. 177.

logičnega in ne zgodovinskega "tu-bivanja".⁵⁵

Take gospodarske razmere so nujno silile v ukrepanje, terjale so spremembo razvojnega modela, spremembo gospodarske ureditve s priznanjem legitimnosti zasebne gospodarske pobude in zasebnega pridobitništva v celoti in na vseh ravneh. To pa je pomenilo uvedbo kapitalizma in po polstoletnem premoru vrnitev na izhodišče, ki z opuščanjem socializma in ponovnim uvajanjem sistema tržnega gospodarstva in parlamentarne demokracije je sočasno pomenilo tudi zapuščanje jugoslovanske združbe narodov.⁵⁶ S samostojno državo se je spremenil značaj slovenskega gospodarstva, prenehalo je biti le regionalno gospodarstvo znotraj obširnejših narodnogospodarskih področij, temveč je postalo slovensko narodno gospodarstvo v pravem pomenu besede. Slovenci so tako prvič v svoji zgodovini dobili vzvode uravnavanja gospodarskega življenja in razvoja v svoje roke.

PRILOGE:

Tabela 1: Rast družbenega proizvoda Jugoslavije in Slovenije v obdobju 1952-1989 v indeksni primerjavi po stalnih cenah ⁵⁷

Leto	Jugoslavija	Slovenija	Delež Slovenije v jugoslovanskem družbenem proizvodu
1952	100	100	15%
1955	135	135	15%
1960	198	200	15%
1965	275	280	15%
1970	364	389	16%
1975	485	540	17%
1980	637	705	17%
1985	659	728	17%
1987	674	742	17%
1988	—	721	—
1989	—	717	—

⁵⁵ France Černe, *Jugoslovansko samoupravno gospodarstvo v teoriji in praksi*. Gospodarski vestnik-Delavska enotnost, Ljubljana, 1989.

⁵⁶ Več o tem z gospodarskega stališča glej Neven Borak, "Pot iz socializma, pot iz Jugoslavije". Od kapitalizma do kapitalizma, str. 515-541.

⁵⁷ Jugoslavija 1918-1988, str. 101; Statistični letopis Republike Slovenije 1991, str. 176.

Tabela 2: Rast družbenega proizvoda na prebivalca v Jugoslaviji in Sloveniji v obdobju 1952-1987 po stalnih cenah⁵⁸

Leto	Jugoslavija	Slovenija	Rast družbenega proizvoda na prebivalca v Sloveniji v primerjavi z Jugoslavijo (YU = 100)
1952	100	100	181
1955	137	132	174
1960	191	190	180
1965	253	255	183
1970	325	346	193
1975	420	470	203
1980	529	577	198
1985	528	582	200
1987	533	591	201

Tabela 3: Struktura družbenega proizvoda v Sloveniji v obdobju 1952-1989 po stalnih cenah⁵⁹

Leto	Industrija in rudarstvo	Kmet. in ribištvo	Gozdarstvo	Gradbeništvo	Promet in zveze	Trgovina	Gostin. in turizem	Obrt in osebne storitve	Stanov. komunal. dejavnost	Druge proizvodne dejavnosti
1952	34%	20%	4,5%	8,5%	6%	11,5%	5%	8%	0%	2,5%
1970	42%	9%	1%	10%	8%	19%	3%	4%	0,5%	2,5%
1989	48%	8%	1%	8,5%	8,5%	15%	2,5%	5%	0,5%	3%

Tabela 4: Medpanožna primerjava rasti družbenega proizvoda v Sloveniji 1952-1989 po stalnih cenah⁶⁰

Leto	Industrija in rudarstvo	Kmet. in ribištvo	Gozdarstvo	Gradbeništvo	Promet in zveze	Trgovina	Gostin. in turizem	Obrt in osebne storitve	Stanov. komunal. dejavnost	Druge proizvodne dejavnosti
1952	100	100	100	100	100	100	100	100	0	100
1970	389	171	106	460	514	663	265	185	157	345
1989	717	275	117	722	1018	979	368	448	201	540

⁵⁸ Jugoslavija 1918-1988, str. 105.

⁵⁹ Statistični letopis Republike Slovenije 1991, str. 176.

⁶⁰ Ravno tam.

Tabela 5: Delež Slovenije v jugoslovanskem izvozu in uvozu v letih 1971-1988⁶¹ ter delež in struktura slovenskega izvoza v slovenskem družbenem proizvodu 1980-1988⁶²

Leto	Delež Slovenije v jugoslovanskem		Delež izvoza v slovenskem družbenem proizvodu	Struktura slovenskega izvoza	
	izvozu	uvozu		proizvodi	storitve
1971	18,4%	18,8%	—	—	—
1975	18,7%	19,4%	—	—	—
1980	20,5%	16,4%	28,7%	69,7%	30,3%
1985	20,0%	17,2%	41,8%	72,2%	27,8%
1988	26,3%	22,4%	46,6%	72,5%	27,5%

ZUSAMMENFASSUNG

DIE UMWANDLUNG DER SLOWENISCHEN WIRTSCHAFT IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS UND IM 20. JAHRHUNDERT

Eineinhalb Jahrhunderte stellen zweifelsohne eine lange Periode dar. Grob gesagt, ein Zehntel der Siedlungszeit der Slowenen auf dem heutigen ethnischen Territorium. Daß es um einen langen Zeitabschnitt geht, dafür spricht auch die Tatsache, daß es sich um eine geschichtsträchtige Epoche handelt, angefüllt von historischen, in der Folge auch wirtschaftlichen Ereignissen. In verhältnismäßig kurzen Zeitspannen folgten Krisen- und Konjunkturzeiten aufeinander, Staaten und Gesellschaftsordnungen wechselten einander ab, und damit notgedrungen die Zahlungsmittel, die Wirtschaftspolitik und die Lage Sloweniens, was von der slowenischen Wirtschaft eine ständige Anpassung und Suche nach Lösungen erforderte, um ein längerfristiges Gleichgewicht herzustellen. Die Suche nach einem Gleichgewicht innerhalb eines systembedingten Rahmens, den drei Staaten mit ziemlich unterschiedlicher Wirtschaftspolitik setzten, durchlief Prozesse der wirtschaftlichen Umstrukturierung.

Der behandelte Zeitraum kann je nach staatlicher Zugehörigkeit Sloweniens in zwei Abschnitte eingeteilt werden: in die österreichische und in die jugoslawische Zeit. Beide Episoden lassen sich noch untergliedern: die Österreich-Zeit zerfällt in zwei unterschiedliche Abschnitte mit einer Trennungslinie in den achtziger bzw. neunziger Jahren, die jugoslawische dagegen in den Zeitraum bis zum Zweiten Weltkrieg und die Zeit danach, also in die der kapitalistischen und dann der sozialistischen Gesellschaftsordnung.

Der Zeitraum bis zu den 80er bzw. 90er Jahren des letzten Jahrhunderts ist eine Zeit der Transformationskrise in der slowenischen Wirtschaft als Folge planmäßiger Einführung eines Systems der freien Wirtschaft und Konkurrenz mit dem Ausbau des

⁶¹ Jugoslavija 1918-1988, str. 309.

⁶² Statistični letopis Republike Slovenije 1991, str. 164.

Eisenbahnnetzes und der Eingliederung des slowenischen ethnischen Territoriums in einen weiteren Wirtschaftsraum. Nach der Stabilisierung der Wirtschaftslage und Entstehung slowenischer Geldinstitute setzte in der slowenischen Wirtschaft ein leichter Aufstieg ein. Es begann eine langsame Industrialisierung des slowenischen Raumes. Das österreichische Zeitalter kann demzufolge als Zeitabschnitt des Ausbaus der Infrastruktur in Slowenien bezeichnet werden, und zwar im Verkehr, in der Energiewirtschaft, im Finanzwesen (Geldinstitute) usw., das durch eine glückliche Verkettung von Umständen der Industrialisierung im ersten jugoslawischen Staat neuen Antrieb gab (leichter Absatz von slowenischen Produkten am anspruchslosen jugoslawischen Markt). In Jugoslawien änderte sich die Lage Sloweniens rasch. Aus einem subventionierten Bestandteil wurde es zum Nettozahler. Der Industrialisierungsprozeß ging in Slowenien nach dem Zweiten Weltkrieg zu Ende, als das ungeplante Vorgehen durch eine zentralistisch ausgerichtete Planwirtschaft ersetzt wurde, deren Schwung mit den Jahren nachließ. Durch die Dezentralisierungsprozesse wurden die regionalen Unterschiede trotz entgegengesetzter politischer Tendenzen vertieft. Der slowenische Vorsprung vor dem jugoslawischen Durchschnitt wurde noch vergrößert. Zugleich verstärkte dies die Rolle Sloweniens als Nettozahler. Slowenien erlebte die Entstehung eines eigenen Staates und damit auch einer eigenen nationalen Wirtschaft als hoch-industrialisierter Staat im wahrsten Sinne des Wortes, der trotz seines handfesten Fortschritts real und relativ stark hinter seinen westlichen und nördlichen Nachbarn zurückblieb.

Marko WALTRITSCH

GOSPODARSKA VLOGA SLOVENCEV V TRSTU IN GORICI

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Jerca VODUŠEK STARIČ

MED LJUDSKO DEMOKRACIJO IN DEMOKRACIJO

Pred petdesetimi leti, 18. aprila 1948, je CK KPS poslal na daljši dopust Francko Klinc Srebrenjak, upravnico partijske šole CK KPJ na Kodeljevem, kamor jo je leta 1945 razporedila Lidija Šentjunc. Istega dne je UDV za Slovenijo, znana kot Udba, zaprla ing. Dragotina Gustinčiča, enega predvojnih šefov slovenske partijske organizacije, predavatelja na ekonomski fakulteti v Ljubljani in sekretarja na Vrtači. Njega in ženo je zasledovala že od l. 1947. Prav ta čas je že mesec dni trajala znamenita "prepiska" med Moskvo in Beogradom. Nekaj dni po tej aretaciji so na partijskem plenumu v Beogradu (oziroma razširjeni seji CK KPJ) predlagali Moskvi, naj predstavniki VKP/b pridejo v Beograd na "razčiščevanje". Jugoslovanski politbiro je takrat formiral komisijo, da razišče "držo" Andrije Hebranga in Sretena Žujovića (oba so nato zaprli v maju 1948). Kmalu za tem se je v Ljubljani začel prvi dachauski proces. Izkazalo se je, da Udba že daljši čas preiskuje širši krog ljudi, ki so jih sumili 'socialdemokratske' preteklosti in delovanja, zlasti pa stikov s policijo pred drugo svetovno vojno in okupatorjem med njo.

Na prvi pogled so si bile biografije vseh teh preiskovancev podobne: šlo je za partijsko požrtvovalne ljudi, večinoma delavskega in obrtniškega porekla, ki so konec dvajsetih let emigrirali in se nato šolali na različnih univerzah v Moskvi (Komunistična univerza narodnih manjšin zahoda - KUNMZ, Leninska šola, oficirska šola, šola NKVD). Nekateri so že v tridesetih letih padli v preiskavo NKVD oziroma Stalinovo čistko trockistov in bili usmrčeni ali končali v Sibiriji. Vsekakor pa je šlo za ljudi, predane revoluciji in partiji.

Tudi Francka Klinc je imela za seboj bogato partijsko, bolje rečeno skojevsko in kominternsko preteklost. Šol doma ni imela, razen osnovne, zato pa je končala štiriletno kominternsko univerzo KUNMZ v Moskvi, NKVD-jevski radiooperaterski tečaj in se kasneje v Parizu izučila še v spretnostih ponarejanja dokumentov od nekega izgnanega avstrijskega komunista. Za partijsko delo se je opredelila že v zgodnji mladosti, verjetno pod vplivom dveh bratov komunistov, Stanka in Ladislava,¹ ki sta med revolucionarnim vrenjem 1923-1924 že aktivno delala, v domači gostilni organizirala različne partijske sestanke in hodila na kongrese v Moskvo. Med drugim je bila pri njih doma na Vodmatu, leta 1928 konferenca pokrajinskega sekretariata KPJ. V partizanih je

¹ Vladislav Klinc je bil med voditelji partijske organizacije v Sloveniji v prvi polovici dvajsetih let, udeleženec Vukovarskega kongresa in priljubljen med ljudmi; kasneje se je predal študiju in popolnoma zapustil partijo in politiko.

Francka najprej delala v Agitpropu CK KP Hrvaške in od leta 1944 v partijskih šolah slovenskega CK, sprva pri 15. diviziji NOV in POS, v podoficirski šoli 7. korpusa in nato, še med vojno, na nižji partijski šoli CK. Za seboj je imela tudi dva partijska zakona in iz vsakega eno hčer. Najprej je bila poročena z organizacijskim sekretarjem Skoja, Perom Popovićem Ago. Ko so ga leta 1930 ubili, je pobegnila čez mejo v Avstrijo in CK KPJ jo je z Dunaja poslal v Moskvo. Tam se je na KUNMZ-u spoznala, kot sama pravi, z "legalnim organom NKVD"² Ivanom Srebrenjakom Antonovim in bila preko njega, leta 1932, sprejeta v NKVD. Z njim je živela in delala vse do njegove smrti, spomladi 1943. Iz malenkosti izvemo, da je hčeri in oba moža imela izjemno rada, čeprav je veliko svojega časa žrtvovala za ilegalno delo in so ji nekateri rekli "partijska kurba". Z obema možema je delila globoko vero v zmago revolucije, vero, ki so jo nekoliko skeptično gledali tudi njeni in Ivanovi najbližji, čeprav so jima požrtvovalno pomagali s svojimi zvezami, s hrano in stanovanjem ter občasno skrbeli za hčeri. Najaktivnejše obdobje dela z Ivanom je bilo v Parizu, v času španske državljanske vojne.

Ljudska demokracija, pravijo, se je rodila v Španiji oziroma v času španske državljanske vojne. Odlikovalo jo je vse, kar poznamo tudi v njenih poznejših različicah - od vladavine ljudske fronte, vloge komunistov in vloge Kominterne v njej, vpletanja obveščevalnih služb oziroma NKVD, pa vse do agrarne reforme, poskusov nacionalizacije, napadov na vero in cerkev ipd. Zelo hitro, že leta 1937, je oblast ljudske fronte pokazala tudi svoj manj poznani in bolj okrutni obraz. Na pobudo Moskve in pod vodstvom izbrane peščice komunistov, je opravila s tistimi, ki jih je označila kot izdajalce v svojih vrstah: s pripadniki POUM-a ali poumistas (Partido obrero de unification marxista). Pod sumljivimi okoliščinami jih je obdolžila delovanja v prid fašizma. Da bi bila obtožba bolj učinkovita, so zaprtemu voditelju POUM-a Andreu Nin-u, revolucionarju, nekoč tajniku Trockega, ki se je obrnil stran od stalinističnega komunizma, iz zavora pomagali uiti "nacistični agenti" (osebe, preoblečene vanje). Avtor tega scenarija je bil nihče drug kot Vittorio Vidali. Nina so zasliševali, ga nato odpeljali neznano kam in nihče ga ni več videl.³ Na ta in podobne načine se je jasno pokazala politika komunistov: zavezništvo pretvoriti v lastno hegemonijo nad vsemi antifašisti in nad lastno notranjo opozicijo, kar je kasneje postala strategija prevzema oblasti ljudskih demokracij. V tej strateški opredelitvi jim je močno podporo nudila SZ oziroma NKVD.

Kakšno vlogo so v teh dogajanjih igrali slovenski komunisti v Moskvi, Španiji in Parizu, vemo še veliko premalo. Znano je, da so v teh letih ključne položaje v jugoslovanski in slovenski partiji že prevzeli profesionalni revolucionarji, ki so zamenjali generacijo komunistov iz dvajsetih let. Njihovo poglavitno merilo pri oceni pripadnikov gibanja je bila zvestoba partiji oziroma brezpogojno izvajanje ukazov. V nasprotnem primeru so veljali za trockiste,

² A MNZ, ZA Francka Srebrenjak. "Moj mož je bil legalen organ NKVD", pravi zanj Francka v svojem zaslišanju 21. 9. 1948.

³ Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, Penguin books 1986.

revizioniste ali oportuniste.⁴ Na tej podlagi je partija oziroma slovenska Udba po vojni tudi razvrstila osebe, ki so odšle v Španijo. Ta razvrstitev je bila odločilnega pomena za njihovo bodočo usodo. Vladimir Čopič (z njim so kasneje obračunali v Moskvi kot s 'trockistom'), Nikola Kovačević (ki je končal na Golem otoku) in od Slovencev Janko Pfufler (obsojen na prvem dachauskem procesu v Ljubljani) so veljali za Gorkičeve agente v Španiji. Izkazali naj bi se kot oportunisti, sovražniki partije in agentje Gestapa. Najpomembnejši agent Gestapa med njimi pa je bil Nemec Klaus.

V Španijo so po tej razvrstitvi prihajali tudi t. i. 'fašistični agentje' - Karl Barle in še nekateri Avstrijci, ki jih je tja pošiljala zveza avstrijske KP. Po teh ocenah so bili negativni element tudi tisti, ki so se borili v vrstah POUM-a, kot npr. Trojarjeva skupina (Malenška in Mavca so obsodili po vojni, samega Trojarja pa so likvidirali že v Franciji neposredno po španski državljanski vojni zaradi suma, da je agent Ovre, ker je v Španijo prišel iz Italije). V te kategorije so spadali še vsi t. i. avanturisti, člani tujskih legij, infiltrirani jugoslovanski policijski agenti ter t. i. agenti britanske Intelligence Service ipd. Vsi ti so se borili v različnih brigadah, ne samo internacionalnih ali jugoslovanskih, in po vojni prišli pod udar Udbe. Po slovenskih partijskih predstavah so bili peta kolona španske državljanske vojne, ki da je pripomogla k republikanskemu porazu in jasno je, da so tudi v poznejših časih predstavljali 'sovražnika'.

Vojne v Španiji so se seveda udeležili tudi pozitivni elementi oziroma 'najboljši kader partijskih aktivistov', ki so v Španijo odšli po jugoslovanski partijski zvezi oziroma Titovi zvezi iz Pariza, in t. i. dober proletarski element iz ekonomske emigracije po Evropi. Pa tudi med temi je bilo nekaj 'agentov' in 'oportunistov'. Poleg naštetih so bili v Španiji še Slovenci, visoko na lestvici v Moskvi, kot na primer obveščevalec Kominterne Jože Kopinič⁵ iz Črnomlja ter Dragotin Gustinčič, ki je bil v štabu internacionalnih brigad zadolžen za tisk oziroma cenzuro. Značilno za vse je bilo tudi to, da so prej ali slej tako ali drugače, prišli v roke t. i. razrednemu sovražniku: bodisi, da so bili zaprti že pred vojno v Jugoslaviji (Kopiniča so imeli 'imperialisti' oz. 'fašisti' zaprtega kar dvakrat) ali v francoskih taboriščih po španski državljanski vojni. Posebej sumljivi pa so bili tisti, ki so bili v nemških rokah med drugo svetovno vojno.

Francko so poslali v Pariz konec leta 1936, ko so razpustili KUNMZ in je večina študentov odšla v Španijo. Poslali so jo kot pomočnico možu Ivanu, ki je v Pariz odšel že nekaj mesecev prej po "liniji sovjetske obveščevalne službe"

⁴ J. B. Tito, Zbrana dela /4/50-59, 242. Trockizem je takrat že postala oznaka za tiste, ki so si upali kritizirati partijo in nasprotovati njenemu doslednemu izvajanju boljševiške linije; najbolj izrazito se je kazala v sporu na književni levici. O trockistih, ki obenem delajo za OVRO in za nemško obveščevalno službo, je maja 1938 iz Zagreba pisal Tito.

⁵ Josip Kopinič je bil najprej mornariški podoficir v predvojni Jugoslaviji in šef komiteja KPJ, ki je po sklepu KPJ emigriral leta 1934 v Moskvo, kjer je obiskoval Kunmz in Leninsko šolo (v kateri so bili samo člani VKP(b) in bil v letih 1936-38 v Španiji komandant podmornice, nato zopet v Moskvi. Leta 1940 ga je Kominterna poslala v Jugoslavijo, od koder je KI oziroma Dimitrovu pošiljal neposredna poročila o razmerah v Jugoslaviji, tudi političnih (po ocenah Veljka Vlahovića, ki je v Moskvi videl nekaj teh poročil, so bila objektivna).

oziroma na delo za Rdečo armado (RA), kot je trdila Francka.⁶ Po drugi verziji ga je v Španijo poslal Milan Gorkić, kot je kasneje sam izpovedal ustaškim preiskovalcem. Imel je nalogo, zbirati orožje za španski komite (pošiljali so ga z ladjami v Valencio), nabavljati material in dokumente, poskrbeti za kurirske zveze in iskati ljudi, ki bi samostojno opravljali diverzantsko delo.⁷ Postopoma je Srebrenjak postal predstavnik španskega komiteja v Parizu. Bil je gospod visoke rasti, vedno ekstravagantno oblečen po zadnji modi, z belimi rokavicami in palico. Za kritje je igral tenis oziroma bil trener tenisa, v loparjih pa je prenašal skrivno pošto in denar. Za sovjetsko obveščevalno službo naj bi organiziral in nato utrdil (jih pripravil za samostojno delo po koncu šp.) grupe po zahodni Evropi (Belgija, Nizozemska, Italija, Švica, poleg Francije). Kadre mu je priskrbela tudi KPJ. Tito mu je v Pariz poslal Ivana Krajačića in druge sodelavce. V Parizu se je sestajal s Titom, Lovrom Kuharjem, Borisom Kidričem, ki so tam delovali po t. i. partijski liniji. Po koncu španske državljanske vojne in po izbruhu druge svetovne vojne so nadrejeni poslali Srebrenjaka nazaj v Jugoslavijo. Po Franckinih besedah sedaj ne več kot agenta NKVD, pač pa kot izpostavo Rdeče armade. Skrbel naj bi za organizacijo diverzij na Balkanu in postal član CK KPJ. Toda ne Srebrenjak, ne njegova maloštevilna mreža, nista bila preveč uspešna pri pripravi diverzij. To usmeritev, ki je narekovala diverzije proti okupatorju, mu je Moskva ponovno potrdila s telegramom jeseni 1941. Podoben način delovanja je takrat svetoval jugoslovanskim upornikom tudi London, kar potrjujejo sedaj odprti arhivi SOE. Toda na ta način je Srebrenjak prišel navzkriž z direktivo KPJ, ki je medtem razglasila splošni ljudski upor. Ko je to uvidel in ugotovil, da mu delo ne uspeva, je kot kaže, sklenil opustiti svojo dejavnost in oditi v partizane skupaj s Hebrangom, ki je takrat na prehodu leta 1941/1942 stanoval pri zakoncih Srebrenjaka. Njegova zveza s partizani in poznejša Franckina zveza sta bila Ivan Krajačić in Josip Kopinič. Neposredni razplet te zgodbe je več ali manj znan: odhod v partizane se je zavlekel in UNS je aretirala Srebrenjaka, ženo in Hebranga. Srebrenjak je bil ustreljen kot talec 17. aprila 1943.⁸

Medtem se je v Jugoslaviji začel uresničevati model ljudske demokracije, za katerega z gotovostjo lahko trdimo, da je bil njena prva uspešna izpeljava. Pri tem so nemalo vloge igrali prav slovenski komunisti in njihov 'izum' Osvobodilne fronte kot združevalca enovite politične in upravne oblasti. Temeljna strategija je bila dokaj preprosta: v pogojih vojne izpeljati revolucijo, taktiko te izpeljave pa tudi poznamo.⁹ Slovenska partija se je do leta 1948 popolnoma

⁶ A MNZ, ZA Francka Srebrenjak, "Delovanje Srebrenjak Ivana-Antonova".

⁷ A MNZ, ZA Francka Srebrenjak, "Pot agenta".

⁸ V citiranem gradivu o Francki Srebrenjak so izčrpana zaslišanja o aretaciji in njenem bivanju v zaporu ter kasnejših obiskih pri možu Ivanu, kakor tudi o delovanju v Zagrebu; o Srebrenjakovem domnevnem vmešavanju v politične razmere v KPH v njih ni govora. O partijski liniji CK KPJ pa govorijo dokumenti iz korespondence med Titom in CK KPH, oziroma R. Končarjem in V. Popovićem (J. B. Tito, Zbrana dela/7/55, 106-8, 213).

⁹ Vsebinsko te strategije in taktike, prilagojene za slovenske politične razmere in razvoj je mogoče razbrati iz Kardeljevega predavanja Strategija in taktika osvobodilne borbe (prim. V.

posvetila udejanjanju tega modela. Med vojno je razglasila državljansko vojno, zelo zgodaj je opredelila razrednega (ljudskega, narodnega) sovražnika, peto kolono in belo gardo.¹⁰ Postopoma je obračunala z njimi in različnimi sovražniki znotraj gibanja, dosegla svojo prevlado znotraj gibanja (Izjava o lojalnosti, Dolomitska izjava) in pozneje še nad strankami zunaj gibanja. Razglasila je politično enotnost pod vodstvom OF in partije kot temelj nove, ljudske demokracije. Postopoma, a temeljito, je opravila čistko po vojni: pobila je ali zaprla v taborišča potencialno opozicijo pod geslom kolaboracije z okupatorjem, sodelovanja z gestapom ipd., prečistila državni aparat ali ustvarila nove ustanove (voja, sodišča). Sestavni del teh ukrepov je bila dejanska izvedba nacionalizacije, ki jo je najbolj neposredno opisal Ivan Maček na kongresu slovenske partije leta 1948. Imenoval jo je razredni boj na ekonomskem področju za ustvarjanje državnega sektorja.¹¹ Podobnosti tega modela revolucije razvoju v drugih vzhodnoevropskih državah ni potrebno posebej omenjati, kakor tudi ne njihovega vzornika - Sovjetsko zvezo - in dejstva, da je bil model v grobih črtah usklajen z Moskvo.

Razredni boj so leta 1947/1948, enako kot drugod po vzhodni Evropi, nadgradili s t. i. špijonskimi procesi proti že tako osamljenim posameznikom, ki so zagovarjali parlamentarno demokracijo in nastopali kot opozicija. Najbolj značilen je bil tisti avgusta 1947 proti Nikoli Petkovu v Bolgariji.¹² V Sloveniji je istočasno tekkel podoben proces proti Črtomiru Nagodetu in skupini, v Jugoslaviji pa proti politikom kmečkih strank F. Gažiju, D. Jovanoviću in T. Jančikoviću.

Medtem pa so iz Moskve začele prihajati nove direktive. Že do začetka leta 1946 je Stalin pokazal, da nima več namena spoštovati zavezniškega sodelovanja iz časov druge svetovne vojne. V začetku leta je javno razglasil teorijo nekompatibilnosti kapitalističnega in komunističnega sveta in najavil propad kapitalizma, ki ga bo zamenjal socializem. Del tega so bile usode koalicijskih vlad v vzhodni Evropi, zelo podobne usodi vlade Tito-Šubašić do in med

Deželak, Prispevki za novejšo zgodovino, Lj. 1995) ali kot je kratko in jasno dejal Tito, "Pitanje uništenje klasnog neprijatelja, drugovi, to je pitanje taktike"...

¹⁰ Kljub ostrim ukrepom, ki sta jih jeseni in pozimi 1941 sprejela OF in KPS (kaznovanje izdajalcev, organizacija VOS, izključitev in onemogočanje nekaterih skupin v OF, npr. Nagodetove), je Tito januarja kritiziral slovensko partijo, da premalo poudarja vodilno vlogo partije, saj se mora pripraviti na 'novo etapo boja' ("združitev delovnih mas okoli KP"), da zaostaja pri ubijanju petokolonašev in da mora direktno nastopiti proti 'kontrarevolucionarnim grupam' in sovražnikom. (Tito, Zbrana dela 8/113.) Točka 5 tega pisma, ki se glasi: "Iz Slov. poročevalca se vidi, da ubijate v glavnem le ovaduhe in podobne elemente, manj petokolonaše, ki na političnem področju služijo sovražniku in so se kot taki kompromitirali pred ljudskimi množicami. Zaostajanje glede tega morate popraviti.", ni bila objavljena v Dokumentih ljudske revolucije, I/269.

¹¹ Drugi kongres KPS, CZ, Ljubljana 1949, str. 146.

¹² Petkova, vodjo kmečke stranke, so aretirali kar v parlamentu 5. junija (dan po tem, ko so ZDA ratificirale mirovno pogodbo z Bolgarijo) in ga, po eni najbolj značilnih glumaških sodnih predstav, 16. avgusta 1947, obsodili na smrt ter ga tudi usmrtili nekaj dni po 20. septembru, ko je pričela veljati mirovna pogodba.

volitvami leta 1945 v Jugoslaviji. Toda Moskva ni ostala le pri tem, temveč je poleti leta 1947 objavila direktivo (članek Ponomareva v Pravdi), da je prišel čas likvidacije socialistov oziroma socialdemokratov.¹³ Končalo se je torej obdobje "ljudsko-frontnega povezovanja vseh naprednih sil" in napovedana je bila še ena čistka, tokrat znotraj t. i. delavskega gibanja.

Ustanovitev Kominforma (Informbiro, Informacijski biro komunističnih partij) septembra 1947 je bil samo še korak bližje k cilju - monolitnosti komunističnih vrst, saj je formalno obnovil politiko povezovanja KP. Dejansko so bili stiki med partijami že prej čvrsti, za dobre stike s partijami zahoda - KPI in KPF - pa je že tako skrbel Beograd. Iz izjav ob ustanovitvi IB, zlasti tistih, ki so jih dajali Stalin, Tito in Dimitrov, je bilo mogoče razbrati, da se ofenziva z vzhoda le še stopnjuje: sedaj ni več šlo samo za nekompatibilnost dveh sistemov, ampak za javno in glasno izrečeno stališče, da gre za dva popolnoma nasprotna si svetova, med katerima pomiritve ni, ter za klic Zahodni Evropi (natančneje Italiji in Franciji), naj izbira med obema.¹⁴ Ob tem so v britanskem Foreign Office-u (FO) ugotovili: "Jugoslavija je nedvomno najboljši učenec od vseh vzhodnoevropskih držav v sovjetski orbiti - najbolj monolitna, če uporabimo marksistično terminologijo."¹⁵

Zato po svoje ne preseneča čistka v jugoslovanski in v slovenski partiji, ki se je začela leta 1947 in je dobila zamah v letu 1948. Kaže, da je bila del zgoraj omenjene politične ofenzive, ki je sočasno potekala v vseh državah vzhodnega bloka in ni bila ne plod informbirojevskih očitkov iz Moskve, niti zgolj stališč, sprejetih na seji Informbiroja, saj so oboji prišli pozneje. Poleg tega je bila čistka imanentna sovjetskemu modelu razvoja in narejena po vzoru izkušnje Vkp/b, hkrati pa povezana z uvajanjem pospešene industrializacije oziroma petletnega gospodarskega načrta (petletke), ki se je leta 1947 uvajal tudi v Jugoslaviji.

Na to je v enem svojih spisov lepo pokazal sam Dragutin Gustinčič, ko je opisoval in utemeljeval potrebo čistke v slovenski partiji in jo primerjal s čistkami v SZ leta 1929. Z letom 1929, pravi, je stala v SZ na važni politični in gospodarski prekretnici, začenjala se je prva petletka in ustvarjanje kolhozov ter z njimi nova faza razrednega boja na vasi. Zato je VKP/b na svoji 16. vsezvezni konferenci sklenila izvesti čistko v partiji s sledečo utemeljitvijo: "V periodi rekonstrukcije socialističnega gospodarstva dežele, ki je zvezano s socialistično ofenzivo proti kapitalističnim elementom mesta in vasi, mora stranka posebno skrbno pregledati svoje vrste zato, da pojača odpor vplivom malomeščanskega elementa, da se napravi stranka bolj enotna, bolj sposobna za boj na delu premaganja težkoč pri socialistični rekonstrukciji narodnega gospodarstva." Namen je torej bil zagotoviti enoglasno podporo izvajanju načrta, izločiti omahljivce in oportuniste ter malomeščane in zagotoviti proletarsko čistost. Nekaj let pozneje je CK VKP/b ugotovil, da so se v izvedbi načrta pojavile

¹³ Francois Fojto, *Histoire des democraties populaires*, Paris, Seuil 1979, 1/205.

¹⁴ PRO, FO 371/66475, R554.

¹⁵ PRO, FO 371/72578, R413.

napake in da ima partija v lastnih vrstah sovražnike, ki skušajo partijo razbiti od znotraj. Zato je decembra 1932 sklenil podvreči vse članstvo in kandidate ponovni, sedaj strogi čistki. To delo je naložil političnemu uradu politbiroja in prezidiju Centralne kontrolne komisije in sicer na tak način, da se v stranki zagotovi železno proletarsko disciplino in se jo očisti nevrednih, netrdnih elementov in vsiljivcev, se poviša nivo strankinega članstva, se jo politično in organizacijsko okrepi in uvede strogo disciplino. Po mnenju Gustinčiča, je bila prva priložnost za čistko v slovenski partiji že v času sodnih procesov proti slovenskim komunistom leta 1930-31, saj je bilo treba partijo očistiti tistih, ki so že nekaj let "motili boljševiski razvoj naše stranke" (gre za Dušana Kermavnerja, Pavlina in Tišlerja ter njihovo pripravljenost na pogovore s socialdemokracijo). Iz stranke naj se odstrani tiste, ki ne razumejo pravil in programa in zato ne izvajajo strankine politike.

Če upoštevamo vse to, je prav mogoče, da je bil motiv in glavni namen partijske čistke 1947/1948 v Jugoslaviji enak. Ironija usode je le v tem, da so sedaj za socialdemokrate, oportuniste in omahljivce razglasili prav Gustinčiča, Lovra Kuharja, dr. Milana Lemeža in druge. Osumili so torej "Stare partijske kadre" in njihove "zveze", da so po letu 1945 obnavljali organizacijo starih socialdemokratov v Revirjih in Dravogradu.¹⁶

Prav pod tem naslovom so se namreč začele preiskave I. 1947/1948: sum obnove socialdemokratske dejavnosti. Samo v zvezi z zadevo Francke Klinc je Udba zaslišala oziroma preiskala okoli 130 oseb, ki so morale podpisati obljubo, da o zadevi ne bodo nikoli spregovorile. Med njimi so bili člani družine, prijatelji in nekdanji sodelavci ter številni drugi, ki so bili posredno povezani z osumljenimi. Vsakega je, tako ali drugače, bremenila predvojna preteklost. Eden takih je bil naprimer dr. Julij Fellacher, nekdanji tožilec na enem od procesov proti komunistom leta 1931, sicer osumljen nemškutarstva, v tem primeru pa so mu sledili z agenti, ker je bil predsednik Kluba koroških Slovencev, katerega član je bil tudi Prežihov Voranc.¹⁷ Preiskava je postopno odkrivala povezave med Vorancem in Lemežem (o njegovi socialdemokratski liniji naj bi po izpovedi Francke Klinc razpravljali že na Kunmzu) ter seveda Gustinčičem in drugimi.

Način preiskovanja komunistov je bil specifičen. Prva stopnja preiskave je bilo partijsko zaslišanje, šele nato so jih izročili Udbi. 29. maja 1948 je Francko Klinc začela zasliševati komisija v sestavi Ivo Svetina, Miha Marinko in Franc Kimovec. Najprej jim je morala razložiti vse o Srebrenjaku, njegovem delu in o

¹⁶ V to skupino naj bi spadali Karl Doberšek, Beno Kotnik, Anton Čop, Ivo Dretnik in drugi, predvsem pa Ivan Kokalj, učenec Gustinčiča na Kunmzu, španski borec, ki je med 2. svetovno vojno delal za NKVD v Ankari in Palestini, po vojni pa naj bi kot kadrovnik železarne Guštanj 'protežiral gestapovske elemente'. Sestanke, ki naj bi imeli 'prikrite tendence' naj bi po mnenju Udbe organiziral Bastič. O njih je Udba zapisala: "Vse osebe, ki so sodelovale na tajnem sestajanju, so veliki oportunisti s socialdemokratskimi težnjami, ali celo preteklostjo. Večinoma so obrtniki s slabimi moralnimi kvalitetai."

¹⁷ Fellacherja sta že leta 1947 zasledovali in o njem poročali dve agentki iz njegove neposredne bližine.

NKVD. Iz kasnejših zaslišanj razpoznamo očitke oziroma sume, ki jih je imela partija. Očitala ji je, da je bilo delo partijske šole pomanjkljivo, da so na predavanjih namenjali preveč pozornosti teoriji marksizma-leninizma in revolucionarni izkušnji sovjetske partije, premalo pa domači revolucionarni literaturi in izkušnji. Komisija je bila mnenja, da so bile napake na partijski šoli pri razlagi o treh razredih (inteligenca kot razred) in o prikriti razredni borbi (NOB je borba za nacionalno osvoboditev, ne tako odkrita kot v SZ, ki je pritegnila tudi elemente, ki so nasprotni revoluciji, čeprav je borba povojna proti sabotažam, agenturam in borba na vasi v bistvu razredna borba). Francka je odgovarjala, da je naša ljudska revolucija v bistvu rešila enake probleme kot okto-brska: odpravila je kapitalizem. Sporna je bila tudi razlaga združništva, saj so tečajniki sami opazili, da nabavnih zadrug ni mogoče enačiti s kolhozi (to je bil eden od očitkov v pismih CK VKP/b). Naposled je Francka priznala, da so takšne razlage nevarne in da lahko povzročijo sektaštvo. Branila se je s trditvami, da je revolucionarni proces v Sloveniji sicer v bistvu enak kot v SZ, le pot in način sta drugačna.¹⁸ Komisijo je še zanimalo, ali je o teh vprašanih razpravljala z Gustinčičem in ali je seznanjena z Gustinčičevimi pismi. Tudi Gustinčičeva in Kermavnerjeva preiskava kažeta, da sta partija in Udba poizvedovali, če so se "stari komunisti" (Lemež, Vinko Moederndorfer, Anton Dietrich, Mirko Košir, Marcel Žorga) srečevali in izmenjevali mnenja in ali so ta mogoče celo dospela do Bogomolova ali sovjetske ambasade.

Na koncu so govorili o objektivni in subjektivni odgovornosti, saj je bila partijska drža pomeben del razprave med partijci samimi. Francka je izjavila, da ni imela namena škodovati Partiji. Tudi Kermavner je med preiskavo napisal izjavo, v kateri je dal častno besedo, da govori resnico in da ga v nasprotnem primeru lahko smatrajo za antipartijski element. Gustinčič je v zaporu že kar na začetku napisal samopriznanje, priznal svojo objektivno partijsko krivdo in jo utemeljeval s subjektivnim mnenjem, da so v Sloveniji bili zapostavljeni skoraj vsi starejši komunistični delavci.¹⁹

Med preiskavo so postala jasna tudi vsa nasprotja oziroma razlike v stališčih med t. i. starimi komunisti. Gustinčič bremeni Kermavnerja izdajstva pred policijo leta 1931 (kar Kermavner sam prizna Udbi), kažejo se osebna

¹⁸ AMNZ, osebna mapa F. Srebrenjak. Francka se je branila: "Pomanjkljivost je bila v tem, da nismo znali osnov leninizma pravilno razjasniti, ker nismo poznali konkretnih problemov naših celic. Zato smo prosili tovariše iz CK-ja, da pridejo in to razjasnijo... Mi smo bili v SZ. Splošna načela so nam bila znana. Za našo Partijo ni nilo nobenega materiala, skoraj nobenih izkušenj. Ni čudno, da je bil študij enostranski..." Očitek komisije je bil, da so kurzisti prišli na teren in delali po ozkušnjah VKP/b, ne pa po izkušnjah KPJ in Francka je priznala, da na šoli niso dovolj jasno povedali, da se pri nas gotova vprašanja tolmači drugače kot v SZ, čeprav so opozarjali kurziste naj ne prenašajo stvari mehanično.

¹⁹ A MNZ, os. mapa dr. Dragotin Gustinčič. Gustinčič začne: "Z iskreno željo, da bi vzpostavil zaupanje Partije in oblasti naše države do sebe, ki sem ga izgubil s svojim neodkritim zadržanjem pred oblastjo v preiskavi mojega pisma tov. Kardelju z dne 31. maja 1947..." in "Pripominjam vnaprej, da tega historiata ne pišem z namenom, da bi hotel kakorkoli upravičiti svoje dejanje, ki ga smatram popolnoma zgrešeno in Partiji in naši revolucionarni stvari škodljivo..."

nesoglasja med Gustinčičem in Regentom, etc. Zlasti pa se pokaže miselnost komunistov iz dvajsetih let, ki je dovoljevala odkrito, tovariško partijsko razpravljanje in razčiščevanje. Zato je Gustinčič smatral za svojo komunistično dolžnost opozoriti Kardelja in druge vodilne na napake, "škodljive za našo Partijo" (na pomanjkljivosti v zadružništvu, na to, da bi naj v partiji imeli večino industrijski delavci ipd.). Po njegovem to ni bila samo zadeva partijskega vodstva ali "proleterske ljudske vlade", temveč vseh članov stranke in da bi morali k tej kritiki pritegniti starejše politične delavce. S stališča poznejših dogajanj je bilo nerodno le to, da je bil pripravljen pri tem angažirati tudi sovjetske tovariše in da je menil, da se do njih jugoslovanski tovariši niso vedno obnašali odkrito in iskreno...²⁰ Toda, če gledamo celoto, je to le del Gustinčičeve načelnosti, nikakor pa del kake informbirojevske zarote.

Medtem, ko je Gustinčič pisal svoje izpovedi in se je Francka Klinc vrnila iz dopusta, je bila 30. junija 1948 objavljena resolucija Kominforma. Francko so 1. julija 1948 razporedili na nepomembno delovno mesto uradnice v poverjeništvu za finance ljubljanskega Mestnega ljudskega odbora. 5. avgusta 1948 je Udba zaprla dr. Dušana Kermavnerja in 20. septembra še Francko. Zaprli so jo v centralne zapore UDV, celico št. 45. Za Božič istega leta je bila Francka Klinc mrtva.²¹ Pred tem so v Centralnih zaporih zabeležili že vrsto samomorov: v "dachauski" preiskavi sta umrla španska borca Janez Perenič in Viljem Herman, nato Franckin kolega iz partijske šole Kristanc (ki naj bi imel stike z Mirkom Koširjem), še prej Nagodetov sodelavec Metod Kumelj (eden redkih, za katerega pred dachauskimi procesi vemo, da ga je Udba obdelovala tudi fizično). ... V času Franckine smrti je Gustinčič pisal iz zapore, da je že od aprila v preiskovalnem priporu in da ga sumijo zločina sodelovanja s policijo okupatorja. V navodilih za Gustinčičevo preiskavo je pisalo: preveriti dogajanja na Dunaju, zbrati podatke o Kunmzu, podrobno preveriti Španijo. Da bi stvari bile še bolj zapletene, so se kmalu pojavila še t. i. sovjetska 'odkritja', da je veliko vodilnih Jugoslovancev delalo za Gestapo že med špansko državljansko vojno. V Sloveniji so šli celo tako daleč, da so preganjali odvetnike, ki so branili na dachauskih procesih. Tako je dr. Vladimir Grosman najprej izgubil telefon ('odstranjeni naročnik') in nato še pisarno, Brejčevo so zaprli ipd.

Po mnenju Udbe za Slovenijo, je bila Francka, kljub temu, da se je ob resoluciji IB postavila na stran CK KPJ, "prikrita IB-jevka". Na zaslišanjih je morala nešteto krat ponavljati zgodbo o svojih aretacijah v tridesetih letih. Najprej so preiskavo usmerili tako, da bi ji dokazali, da je bila sodelavec policije in sokriva umora Pere Popovića Age, čeprav so iz zaseženih predvojnih sodnih spisov ugotovili, da to ni res. Vendar tega Francki zasliševalec ni povedal, sum

²⁰ A MNZ, os. mapa dr. Dragotin Gustinčič.

²¹ AMNZ, osebna mapa F. Srebrenjak. Komisija za ogled trupla (namestnik javnega tožilca LRS Martin Žalik, zdravnik Jože Beniger, član Udbe za Slovenijo podpolkovnik Marko Simčič in podpolkovnik Franc Krese iz Centralnih zaporov) je kot vzrok smrti ugotovila: samomor z obešanjem. Ugotovitev komisije je zelo površna, hkrati pa je datirana z 24. 12., medtem ko vsebina govori o tem, da je Francka umrla 25. 12. popoldne.

je ostal v zraku. V nočnem zaslišanju 25. septembra je Francka vse "priznala" in nato prvič poskusila narediti samomor. Ko si je čez nekaj dni opomogla, je svoje 'priznanje' zanikala. Nato se je preiskava preusmerila na njenega moža Srebrenjaka, njegovo sabotažno delovanje in v začetku vojne v nasprotje z linijo splošne vstaje, ki jo je razglasila KPJ²² in njuno povezavo z Andrijo Hebrangom. Poročila o njenih zaslišanjih so odhajala v Beograd neposredno generalu Milatoviću, ki je vodil preiskavo proti Hebrangu. Nato so preiskovalci Francko bremenili, da je bila vrbovana od ustašev in zato izpuščena, kar pa je zanikal njen zasliševalac Tibor Vaško. Iz gradiva je mogoče razbrati, da jo je iz dvomesečnega ustaškega zaporu odkupil njen mož, najprej s tem, da je vso krivdo prevzel nase in nato še z zlatniki, ki mu jih je dala Moskva.²³ Nazadnje je Udba hotela vedeti, kaj in kako je Francka bila vključena v delo NKVD, čeprav je zasliševalcu odločno rekla, da o tem ne bo govorila, kar je tudi spoštoval.

Cilj preiskave je bil doseči Franckino priznanje, da je bila sodelavec tako buržoazne kot sovjetske obveščevalne službe, in jo pridobiti, da bi to izdala Udbi.²⁴ Po pripovedovanju drugih jetnikov, so bile metode, ki jih je uporabljala Udba pri zaslišanjih komunistov, veliko bolj grobe kot do ostalih zapornikov. Poleg tega pa je zasliševalac Francko večkrat opozarjal tudi na njene partijske dolžnosti (iskrenost, samokritika ipd.) in ji omalovažujoče dal vedeti, da ona tako ni več član partije, nato pa sta zopet razpravljala, ali je Francka dober ali slab partijec...

Kljub vsemu pa ne preiskava proti Kermavnerju, ki so ga izpustili leto dni po aretaciji, ne proti Francki ni dala željenih rezultatov. Pavle Bojc je leta 1950 še enkrat ocenil celotno preiskavo in zapisal: "Čeprav je bilo s 'Francko' podvzetih nešteto obveščevalnih kombinacij, nam niti ena ni popolnoma uspela".²⁵ Spoznanje zapornikov v Centralnih zaporih Udbe na Poljanskem nasipu je bilo: Udba je ob koncu Franckine preiskave vedela manj kot na začetku... Gustinčiča pa so zaradi njegovih neomajnih stališč poslali za dve leti (1950, 1951) na delovišče "Mermer" - Goli otok, kjer je končno revidiral svoje poglede in priznal, da ni imel prav. Usoda Srebrenjakovih sodelavcev je bila zelo različna, zanimiva in zgovorna: njegova kurirka Pavica Peršič se je znašla v zaporu kot IB-jevka, enako tudi španski borec Rusek, Tomo Cindrič je bil nekaj časa zaprt,

²² AMNZ, osebna mapa F. Srebrenjak, Delovanje Srebrenjak Ivana - Antonova. Trdi tudi, da so ustaši pri aretaciji zasegli radijsko postajo in tako vzpostavili zvezo z Moskvo - nelogično, ker Srebrenjak te zveze, kljub prizadevanjem ni mogel vzpostaviti in se je moral z Moskvo pogovarjati preko Kopiniča oziroma njegove postaje.

²³ AMNZ, osebna mapa F. Srebrenjak.

²⁴ Ibidem. 1. 11. 1948 je eden od vodilnih v preiskavi zapisal: "Naš sedanji osnovni cilj: Dokazati Francki laž (osnovno), s tem da prizna delo za sovjetsko obveščevalno službo in kot sovjetski agent začne izdajati! Njeno delo za buržuazno obveščevalno službo bo nato priznala lažje!".

²⁵ AMNZ, osebna mapa F. Srebrenjak, Pavle Bojc, Obdelava Francke Klinc, 31. 10. 1950. Ena od metod je bila tudi ta, da so npr. Frangeša in Peršičevo na zaslišanju obvestili, da je Francka zaprta in da govori, oziroma da je vse povedala.

Damasa Sedmaka so celo bremenili sodelovanja z Intelligence service-om, medtem ko so Ivan Krajačič, Frangeš, Čile Kovačević in drugi zadržali visoke funkcije v Udbi za Hrvaško oziroma Jugoslavijo. Tudi Veljko Vlahović in njegova žena, Ivan Regent, Aleš Bebler, E. Kardelj in še nekateri vpleteni so ostali nedotaknjeni. Preiskovalci se niso približali ne Ivanu Krajačiču, ne Kopiniču, ne Beblerju in ne Kardelju, ki so poznali Francko in sodelovali s Srebrenjakom, nekateri so bili celo ključne osebe v dogajanju okoli njega. Komisija CK KPJ, v kateri je bila Zdenka Kidrič, je leta 1945 sicer zaslišala Kopiniča in 23. novembra 1945 je Politbiro CK KPJ sklepal o njegovih napakah,²⁶ vendar do teh ugotovitev Udba za Slovenijo pri preiskavah leta 1948 ni imela dostopa. Kaže, da Kopiniča tudi ni zaslišala, čeprav je to predlagala. Vsi našteti so se relativno enostavno izognili preiskavi - svoje početje so temeljito razčistili s Titom osebno. Titovo vlogo in razmerja v slovenskem in jugoslovanskem partijskem vrhu bo potrebno še raziskati. Podatki so večkrat kontroverzni. Tako naprimer iz gradiva po letu 1955 izhaja, da so Sovjeti pred sporom s KPJ leta 1948 svoje upe polagali na Kardelja kot bolj prosovjetskega in bolj ortodoksnega komunista od Tita ... Ali v primeru Hebranga, ko viri nakazujejo, da ni nasprotoval partijski liniji s stališča zagovarjanja sovjetskega modela, temveč prav nasprotno, s t. i. desnih pozicij.²⁷

Toda vse kaže, da bistvo notranjepartijskega spora v Sloveniji ni bilo konceptualne narave, temveč preprosto boj za oblast. Gre za pojav, ki so mu v komunističnem žargonu največkrat rekli frakcijski boj, v tem primeru med t. i. staro in mlado generacijo slovenskih predvojnih komunistov. Očitki, ki so leteli na eno in drugo stran, tudi tisti, ki so prihajali iz Moskve, niso logični. Komunisti, ki so bili tedaj na oblasti v Jugoslaviji, so svojim starejšim kolegom z bogato avtonomaško zgodovino in očitno predanostjo revoluciji očitali zanamranje nacionalne poti in partijsko neiskrenost. Že samo iz primerjave besednjaka, ki so ga rabili proti posameznikom in skupinam, še bolj pa iz primerjave stališč, ki so jih zastopali, lahko ugotovimo, da za besedami ni bilo globjega vsebinskega pomena. Celo več, da se stališča enih in drugih niso bistveno razlikovala - obojim je šlo za revolucijo, diktaturo proletariata, 'čisto' partijo... Vprašanje je, ali zadostuje te postopke razlagati zgolj kot proizvod zvestobe doktrini pri jugoslovanski partiji, ki ni prenašala drugače mislečih, kot partijo oziroma jugoslovansko povojno stanje opisuje Koča Popović.²⁸ Verjetno ji bo potrebno dodati še eno značilnost: šlo je za enostavno in pragmatično borbo za oblast, pri čemer je bila odločilnega pomena zvestoba Titu in partijskemu vrhu, ki sta na ta način ohranjala monopol v lastni partiji, KPJ. Navsezadnje je bila prav zvestoba karizmatičnemu vodji odločujoča značilnost in simbol enotnosti v partiji tudi v vseh kasnejših političnih krizah v Sloveniji in Jugoslaviji, vse do njenega razpada. Do podobne ugotovitve se je že leta 1949 dokopal britanski ambasador v Beogradu Charles Peake in zapisal, da je teorija o tem, da je spor

²⁶ Arhiv Jugoslavije, Fond CK KPJ, Zapisniki politbiroja oz. CK KPJ/leto 1945.

²⁷ PRO, FO 371/124290, RY 10338 in drugi dokumenti.

²⁸ Aleksandar Nenadović, Razgovori s Kočem, Globus, Zagreb 1989, str. 106.

nastal zaradi jugoslovanskega zagovarjanja pravice po lastni poti v socializem, nastala post facto.²⁹ Odprto pa ostaja vprašanje, koliko so "stari komunisti" v resnici ogrožali partijsko oblast. Odgovor nanj bo mogoče ponudil še kakšno tretjo razlago dogajanj.

S smrtjo Francke Klinc in preiskavami, ki so doslej ostajale v senci, se je torej končala ena temačnejših in še nerazrešenih zgodb informbirojevskega leta 1948. Vendar je to šele začetek celotne zgodbe. Z letom 1949, ko je spor z Moskvo postajal vse bolj dokončen, je oblast še pospešila preiskave proti lastnim 'sovražnikom'. In šele tedaj so jugoslovanske in slovenske oblasti začele podrobno raziskovati, kaj so po Jugoslaviji od leta 1944 počeli sovjetski odposlanci, kje so se gibali in s kom so imeli stike. Na široko se je razmahnilo iskanje notranjih sovražnikov in potencialnih sodelavcev tujih obveščevalnih. Pospešili so pridobivanje agentov, ki so za Udbo ovajali svoje sorodnike, prijatelje, politične somišljenike in sodelavce. Ti agenti so bili iz različnih krogov, vse do znanih kulturnikov, ki so naprimer imeli neoviran dostop v partijske kroge slovenskega zamejstva. Odkrivalo so se neverjetne povezave, poznanstva in nenazadnje tudi ljubezenske, celo prešuštniške zgodbe. Pod naslovom Informbiroja je tudi v Sloveniji prihajalo do pobegov čez mejo, ki še niso raziskani. Med 128 ubežniki so bili motivi zelo različni, kot je videti na primeru dveh krščanskih socialistov leta 1949: Franček Majcen je pobegnil na vzhod in se javil preko radia Budimpešta, medtem ko je Franc Jeza odšel v Trst. Ideje, ki so jih ubežniki razglašali v emigraciji, so bile moteče za oblast, zlasti Jezina o samostojni Sloveniji.³⁰ Opozoriti je potrebno tudi na število informbirojevcev. Uradne razlage so govorile, da jih je bila v Sloveniji le peščica, okoli 500. Ti naj bi bili bodisi neposredni agenti sovjetskega imperializma ali politični karieristi, oportunisti in špekulanti. Podatki Udbe pa govorijo o številu 1574, od katerih jih je 249 končalo na delovišču Mermer (Goli otok). Tam so jih redno zasliševali in zaslišanja pošiljali v Ljubljano.³¹ Pri zasledovanju 'informbirojevcev' in pri njihovem zasliševanju je potrebno posebej opozoriti na enega hujših psihičnih pritiskov, ki ga je izvajala slovenska Udba, in to je bilo siljenje ljudi v ovaduštvo, kar je kot metoda dela (in to ne samo v primeru t. i. informbirojevščine) ostalo v veljavi vse do razpada sistema v osemdesetih letih. Ali kot piše: "Med izpuščenimi IB-jevci iz "Mermerja" so bili v glavnem vsi vrbovani, da niso podpisali izjave o sodelovanju je le par primerov. Ta agentura je v veliki meri med seboj kompromitirana in si tako izpuščeni "mermeraši" med seboj ne zaupajo, ..." ter takoj dodaja, da precejšen del teh nima pogojev ali smisla za sodelovanje ter da jih okoli 85 dela neuspešno.³²

Ker vsi ti podatki še niso ovrednoteni, ni povsem jasno, kdo so bili 'informbirojevci', v katere kategorije partijcev so sodili in koliko je med njimi

²⁹ PRO, FO/371/88228, RY 1011/1.

³⁰ Prim. Zbornik simpozija o Francu Jezi, Goriška Mohorjeva 1995.

³¹ A MNZ, 215-1, Gradiva o IB.

³² Ibidem, str. 277.

bilo predstavnikov "starih komunistov" ter ali so prav ti tisti, ki naj bi ostali zvesti Stalinu. Znano je, da je bilo po drugi svetovni vojni v celotni Jugoslaviji živih le nekaj tisoč predvojnih komunistov, medtem ko je celotno število zaprtih močno presegalo to število, saj se je že do leta 1950 gibalo od 3.000 do 10.000.

Še en dejavnik je v veliki meri botroval obnovi atmosfere obsednega stanja po letu 1948 in to je bilo dejstvo, da je bila leta 1948 Jugoslavija tik pred bankrotom (kljub nacionalizacijam in pogodbam z vzhodom), vsaj tako so trdile analize iz zahoda. Oblasti so obnovile prakso izvensodnega pregona. Sodne postopke so prehiteli, se jim izognili ali jih enostavno preglasovali z administrativnim kaznovanjem in na podlagi tajnih predpisov.³³ V letu 1949 in vse do srede petdesetih let beležimo številne, resnično hitre obsodbe, ki so jih izrekli Senati za prekrške pri različnih upravnih enotah, od Ministrstva za notranje zadeve navzdol. Nadaljevala se je tudi praksa polnočnih aretacij in samovoljnega zapiranja ljudi za politične prekrške, le da se je težišče sedaj preneslo od 'reakcionarjev' k 'kominformovcem' ter različnim 'agentom in diverzantom' iz vzhoda. Pregarjanjem so se pridružili še kmetje, ki so sabotirali nove kmečke obdelovalne zadrage. Oblast se je bala povezovanja inform-birojevcev in nezadovoljnih kmetov, ki so leta 1950 ponekod organizirali prave upore proti oblastem; v novomeškem okrožju so celo ubili političnega aktivista, ki je vneto izvajal odkupe.³⁴ Partija je ene in druge razglašala za sovražnike socializma, svoja dejanja pa še naprej utemeljevala s parolo razredne borbe.³⁵ Nadaljevale pa so se tudi obtožbe za sodelovanje z Gestapom, za špijonažo in terorizem. Vrhovi oblasti so se pri tem zavedali, da je velik del krivde za nesimpatije do režima ležal tudi na 'nižjih kadrih', ki so svojo oblast izvajali s trdimi, primitivnimi prijemi.

Brez zaslombe vzhoda si je morala jugoslovanska partija sama zagotoviti obstanek in zato je, vsaj navidez, sprostila politično ozračje. Hkrati je dokazovala, da je zmožna izvirne poti v socializem, ki se bistveno razlikuje od vzhodnoevropske. Po drugi strani pa monopola nad oblastjo ni bila pripravljena izpustiti iz rok. To je v vsem nadaljnjem obdobju obstoja Jugoslavije označevalo vzpone in padce med trdimi in mehki razdobji.

Da bi si pridobila več simpatije oziroma podpore ljudi, je oblast v letih po sporu s Kominformom uprizorila politično reformo, začela nastopati bolj javno in nekoliko sprostila možnosti kritike. V Beogradu je Branko Čopić avgusta leta 1950 objavil svojo Jeretičko pričo in se s humorjem lotil novih oblastnikov

³³ Tako je na primer proti nekemu V. K. spomladi 1952 javno tožilstvo ustavilo preiskavo, ker je bilo ugotovljeno, da obdolženec ni storil kaznivega dejanja, torej njegova dejanja niso imela narave kaznivega dejanja. Tožilstvo je predlagalo izpust osumljenca, obenem disciplinski oziroma "varstveni ukrep", in istega dne ga je Senat Minot (predsednik Henrik Kužnik in sodnika A. Bračič in B. Brezar) poslal na Goli otok za dve leti. Študenta V. G. pa je ljudski odbor prvega rajona v Ljubljani poslal za dve leti na prisilno delo oziroma na DKD (družbeno koristno delo), ker je 'organizirano širil sovražno propagando' in 'klevetal naše vodstvo'.

³⁴ PRO, FO 371/88232, RY 1018/9.

³⁵ Prim. Rankovičev govor v Ljudski skupščini FLRJ, 27. dec 1950.

v velikih avtomobilih in krznenih plaščih, ki se neradi odrekaajo pravicam, ki so jih pridobili v času "bačuškega kurza", in njim servilnih literarnih kritikov.³⁶ V Sloveniji pa so se prav ti kritiki takrat lotevali Edvarda Kocbeka. Kot so poročali britanski diplomati Bevinu konec leta 1950, se sistem oblasti v Jugoslaviji po letu 1948 v bistvu ni spremenil: 600.000 članov KPJ je skozi ljudsko fronto, ki je zajemala dve tretjini odraslega prebivalstva, nadzorovalo celotno državo.³⁷

Oblast je bila prisiljena spremeniti zunanjo politiko. Glavni darovalci pomoči iz zahoda so zahtevali, da se liberalizira tisk in spremeni način pisanja o zahodu. Vendar je sintagma 'angloameriški imperializem' ostala. Tudi politiki so obdržali svojo dikcijo, dokler ni britanski ambasador zunanjemu ministru Kardelju konec leta 1949 odločno svetoval, naj v svojem parlamentarnem govoru ne nadaljuje z žaljivkami in obtožbami proti Veliki Britaniji.³⁸ Pragmatični Jugoslovani, konkretno Kardelj, so že veliko pred Sovjeti ugotovili, da niso več zmožni izvažati svoje ideologije. Še vedno so sicer govorili o zmagi socializma po svetu, kar je implicitno vsebovalo idejo svetovne revolucije, toda dopuščali so, da si vsaka država, tudi buržoazne, izbere svojo pot v socializem, ki je odvisna od lastne 'stopnje produkcijskih odnosov'. Tako so si po letu 1949 ustvarili pragmatično razmerje z zahodom. Dober primer tega je bilo tajno srečanje med britanskim zunanjim ministrom Bevinom in Kardeljem na ladji Queen Mary jeseni leta 1950. Po pogovorih o denarni pomoči Jugoslaviji in o jugoslovanskih odnosih s sosedi ter seveda s SZ, je dal Bevin Kardelju jasno vedeti, da se s Titovo politiko ne strinja, da pa mu zaupa. Kardelj je odgovoril, da gre v bistvu za zaupanje, in da je razlika v ideologiji le drugotnega pomena.³⁹ S tem si je Jugoslavija pridobila položaj, ki ji je nudil velike ugodnosti, zlasti materialne, dokler je obstajala napetost med vzhodom in zahodom oziroma dokler je trajala hladna vojna. Ugodnosti zase pa je imel tudi Zahod. "Titoizem je enako kot Stalinizem monistična teorija in sovražnik odprte družbe." Zato zahodu ni nevaren, ker ga zaradi rigidnosti njegovega ideološkega sistema ne bo želela prevzeti nobena od zahodnoevropskih strank, po drugi strani pa je koristen, saj bo Titoizem v svoji ideološki, bolj kot politični obliki, ostal resen element razdora znotraj Kominforma, i. e. vzhodnega bloka.⁴⁰ Da bi s politiko približevanja zahodu ne prizadeli partijskega kadra doma, je Tito še naprej dajal izjave, kot je bila naprimer tista leta 1951 v Stolicah: "Mi smo mala zemlja, ali ćemo čuvati svojo vanjsko političku liniju, strogo ćemo

³⁶ Ratko Petković, Ni rat ni mir, Filip Višnjić, Beograd 1985, str. 82-83. Kritiki te satire, med njimi partijski časnik Borba (najverjetneje je bil avtor Moša Pijade), so Čopića bremenili, da napada vrednostni sistem nove socialistične demokracije in se pridružuje 'povampirjenim buržoaznim pogledom in aspiracijam razlaščenih reakcionarnih slojev'. Vendar Čopića niso poslali na DKD zaradi 'razburjanja javnosti', kar bi bilo možno. Drugi so trdili, da je Čopićeva kritika naročena od zgoraj.

³⁷ PRO, FO 371/88231, RY 1017/22.

³⁸ PRO, FO 371/88238, RY 1022/1.

³⁹ PRO, FO 371/88238, RY 1022/25.

⁴⁰ PRO, FO 371/107898.

paziti, da ona bude na principima marksizma-leninizma..."⁴¹

V notranji politiki je ideologija še vedno prevladovala in slovenski ter jugoslovanski komunisti so jo razvijali naprej. Sintagma ljudska demokracija je prav v tem prvem, poinformbirojevskem obdobju 1949-1954 doživela spremembo, ki so ji partijski teoretiki rekli poglobljanje socilističnih odnosov. To naj bi pomenilo, da so dokončali naloge, ki jih je predvidelo prehodno obdobje ljudske demokracije (odpravili so privatno lastništvo in politični vpliv tega segmenta družbe ('odprava ostankov buržuznega sistema'), samostojno so izvajali petletko, uvajali socialni egalitarizem). Stopili so tudi v višjo fazo odnosov na vasi - kolektivizacijo kmetijstva in uvedli delavsko samoupravljanje. Zato so razglasili, da so upravičeni do višje stopničke na lestvici prehoda v komunizem - do imena socializem. Tako je ljudska demokracija prerasla v višjo stopnjo - socialistično demokracijo. Miha Marinko je samoupravljanje razlagal kot zgodovinski dogodek, enako pomemben kot nacionalizacija, ki bo pripeljal našo partijo k uresničitvi velikega cilja, ki so ga predvideli že Marks, Engels in Lenin.⁴² Sedaj se je govorilo o izvirni poti in resnični, socialistični demokratičnosti, katere glavne značilnosti so bile odmiranje države, decentralizacija, ločevanje partijskega aparata od državnega in resnična demokratičnost produkcijskih odnosov. To naj bi bile tudi temeljne razlike med jugoslovanskim modelom in modelom t. i. sovjetskih revizionistov. Napake ruskega modela so videli predvsem v pretirani centralizaciji države in porastu birokracije, vsaj tako so razlagali Britancem.⁴³ Skratka, novi tip komunizma, kot so temu rekli na zahodu.

Podčrtati pa velja, da so si bile po sporu s Kominformom politične 'ofenzive' v Jugoslaviji in v deželah vzhodnega bloka v marsičem na las podobne: povsod so se istočasno spopadali s petletko, zaostriili so 'borbo' proti špijonom in sovražnikom socializma, uvedli prisilno kolektivizacijo, norme in stahanovstvo. In povsod so leta 1951 skoraj istočasno pričeli z novim valom politične ofenzive proti cerkvi. V Sloveniji je bil glavni podton konflikta s katoliško cerkvijo zahteva oblasti po državni cerkvi. Tudi ta politični pritisk je spremljala potrebna mera represivnega pritiska.⁴⁴

Odnos do zaprtih zagovornikov parlamentarne demokracije je v tem obdobju ostal enako neizprosen. Vsakoletne amnestije obsojenih na prisilno delo po letu 1948 niso zajele t. i. vodilnih reakcionarjev in informbirojevcev. Britanci so ob vsakem državniškem obisku v Jugoslaviji, in teh po letu 1950 ni bilo malo, Tita opozarjali na jugoslovanske politične zapornike. Od Slovencev sta bila to dr. Boris Furlan, ki so ga imeli za človeka velike osebne integritete z levičarskimi nazori,⁴⁵ Ljubo Sirc in še nekateri. Ko je jeseni 1953 britanski odposlanec Davies pri dr. Alešu Beblerju že 'desetič' interveniral, da bi iz

⁴¹ Josip Broz Tito, H kritiki stalinizma, ČKZ ZSMS, Ljubljana 1980, str. 98.

⁴² 3. Kongres ZKS, govor M. Marinka, CZ, Lj. 1954/37.

⁴³ PRO, FO 371/88238, RY 1022/17.

⁴⁴ Prim. J.V.S., Poskus reprize dolomitske izjave?, Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996.

⁴⁵ PRO, FO 371/88237, RY 10113.

zapora izpustili dr. Dragoljuba Jovanovića, mu je Bebler odgovoril, da se jugoslovanske oblasti bojijo, da bi Jovanović postal center kominformistične opozicije ter da je v temelju preveč nasproten režimu, da bi ga izpustili.⁴⁶ Nevarnost je torej ležala tudi v eventuelnem povezovanju opozicije, pri čemer so se med seboj mešali izrazi 'agentje reakcionarnega imperializma' in inform-birojevci.

Spomladi 1954 je slovenski notranji minister Boris Kraigher ugotovil, da je v Sloveniji minila nevarnost klerikalizma, da so uspešno ustavili duhovniško aktivnost. Poudarjanje pomena obeh je sedaj le še obujanje mrtvaka, ki mu pripisujemo vpliv, ki ga že davno nima več, in ga tako le populariziramo, je menil.⁴⁷ Nova nevarnost za partijo je v letih 1953/1954 prihajala od, kot so temu rekli komunisti sami, "buržuaznih, klerikalnih in podobnih elementov, ki skušajo pod krinko buržoaznega demokratizma obnoviti fašizem in kapitalistične družbene odnose".⁴⁸ Kot da bi glavni avtor teze iz leta 1946 o enakosti med fašizmom in buržoazno demokracijo - Stalin, ne umrl že leto poprej in bi v Sovjetski zvezi ravno tedaj ne razglašali politike novega kurza.

Po Stalinovi smrti so se v že kolikor toliko jasna politična razmerja zopet vrinili novi momenti. Prineslo jih je ponovno zbližanje Jugoslavije s Sovjetsko zvezo in jugoslovansko vztrajno odklanjanje, da bi se priključila NATO paktu in formalno uredila razmerje, ki ji je letno prinašalo 100 milijonov pomoči samo od ZDA (brez vojaške). V času, ko so se normalizirali diplomatski stiki z vzhodom, je tudi na notranjepolitičnem prizorišču prišlo do koraka nazaj, čeprav je bila odpravljena kolektivizacija kot ena najostrejših mer po sporu l. 1948. V Sloveniji in Jugoslaviji je prišlo do revizije t. i. nove gospodarske politike in sklepov šestega kongresa KPJ/ZKJ pod pritiskom ortodoksnih komunistov.⁴⁹ Mednje je očitno sodil tudi Marinko, ki je takrat opozarjal pred novo nevarnostjo fašizma oziroma kapitalizma ter razlagal, da so nekateri napačno razumeli sklepe 6. kongresa jeseni 1952 o novi vlogi partije. Prvi pojav je pripisoval meščanskim vrstam, drugega pa partijcem. V prvem primeru je šlo za predlog oziroma željo po popolni obnovi strankarskega življenja in v drugem, Djilasovem primeru, za predlog ustanovitve alternativne socialistične stranke. Tisti, ki so zagovarjali take ideje, so po mnenju Marinka popolnoma napačno razumeli samokritiko partije in jo razlagali kot obnovo klasične, stare demokracije, ko je vendar šlo le za dosego višje stopnje socialistične demokracije. Partiji so torej grozile nove nevarnosti: djilasovščina, meščanske in zahodnjaške tendence.⁵⁰ Obnovili so se napadi na cerkev, pritiski na duhovnike, da

⁴⁶ PRO, FO 371/107816, WY 1015/14.

⁴⁷ 3. kongres ZKS, CZ, Ljubljana 1954, str. 193, 194.

⁴⁸ 3. kongres ZKS, govor M. Marinka, CZ, Lj. 1954/43.

⁴⁹ Zanimivo bi bilo primerjati nastope in politiko ortodoksnih komunistov v vzhodni Evropi, ki so se upirali sovjetski politiki novega kurza in tedanjih zagovornikov opuščanja nekaterih sklepov 6. kongresa ZKJ v jugoslovanski partiji.

⁵⁰ 3. kongres ZKS, govor M. Marinka, CZ, Lj. 1954, str. 54: Marinko je jasno opredelil inteligenco, ki je te ideje podpirala: šlo je za tisti del inteligence, ki da ni povezan z delovnim ljudstvom: "Od ljudstva odtrgana inteligenca pa smatra, da je vsaka kritika našega sistema že

vstopajo v CMD, na volitvah leta 1953 so bili na državne funkcije izvoljeni le partijski izbranci, delavstvo je z ustavno reformo dobilo dvojni glas in decentralizacija oziroma naraščanje vloge republik se je upočasnilo.

Leta 1955 sta se Tito in Hruščov javno in dokončno odpovedala Stalinovi politiki borbenega komunizma in razglasila politiko miroljubne koeksistence (dveh sistemov), kar je dejansko bil že Leninov izum. V naslednjih letih sta v različnih okliščinah še ponovila, da je socializem mogoče doseči brez nasilne revolucije. S tem sta se odpovedala ideološki shemi, da je vojna edino in neizogibno sredstvo za rušenje kapitalizma. Tega pa nista storila iz nekega globokega prepričanja v miroljubni napredek teorije socializma, ampak zato, ker sta se dobro zavedala, da bi atomska vojna preprosto pomenila konec sveta.

Madžarski dogodki in drugi upori v vzhodni Evropi pa so kmalu v ospredje ponovno postavili zaščito revolucije. Medtem se je leta 1957 razvil nov ideološki spor med sovjetsko in jugoslovansko partijo o revizionizmu, ki pa tokrat ni bistveno posegel na meddržavne odnose (Jugoslavija se je naprimer mirno vključevala v sovjetski nuklearni program ipd.). Trajal je nekaj mesecev, dokler se ost ni prenesla na spor s Kitajsko.

Madžarska jesen se je neposredno odražala tudi na notranjepolitičnem priporočju, v odnosu oblasti do kazenske zakonodaje in v ravnanjih med notranjepolitičnimi pretresi leta 1957-1958 v Jugoslaviji. Posredno jih je sprožila razprava o novem partijskem programu oziroma razprava o tem, kako daleč bo partija pripravljena popustiti pri oblasti. Zaradi njih so odložili partijski kongres. Ko so se leta 1957 zgodili prvi resni štrajki v Jugoslaviji, so opazovalci iz liberalno-demokratskega sveta primerjali inteligenco v vseh vzhodnoevropskih državah in ugotovili, da intelektualci ne bodo tisti, ki bodo sprožili zamenjavo sistema v Jugoslaviji, temveč bodo to lahko dosegli le delavci.

Vseeno je poleti in jeseni 1957 oblast ponovno ostro nastopila proti intelektualcem. Nuklearnega fizika Steva Dedijera so izključili iz ZK, ponovno so zaprli in nato sodili Milovanu Djilasu zaradi objave knjige *Novi razred*, zaradi njegovih obsodb odnosa do madžarskih dogodkov in izjav v smeri, da bo več gospodarske svobode nujno privedlo do zahtev po pravi politični svobodi. V Zagrebu so preganjali poseben Djilasov krožek in zapirali študente, v Beogradu je bil proces proti B. Krekiću in skupini starih socialistov, zaradi sovražne propagande so zaprli celo enega od nogometašev Crvene zvezde. Zaradi razprav v Reviji 57 pa so v Sloveniji 1958 zaprli več oseb in obsodili Jožeta Pučnika. Ves čas so pod naslovom ustaštva obsojali hrvaške 'separatiste', i. e. zagovornike samostojne Hrvaške. Kot 'protiutež' so junija 1958 zaprli tudi večjo skupino sovjetskih simpatizerjev, medtem ko jih je okoli deset, na čelu z Vladom Dapčevićem, pobegnilo v Albanijo. Tudi v Sloveniji, ki je takrat imela še 99 zapor-

odsev demokracije. Socialistični demokratizem skušajo meriti po tem, koliko tolerira stare ideje. Zanje je nepredno vse tisto, kar ruši naš socialistični sistem, takoj pa so pripravljeni proglašati za nedemokratskega diktatorja vsakogar, ki bi se postavil v bran socialističnega sistema."

nikov na Golem otoku, so odkrili 37 novih primerov.⁵¹ Analiza Udbe je kot vzrok za ta pojav navajala ideološke nejasnosti in strah pred vojaško močjo SZ. Metode dela pa se pri tem niso bistveno spremenile: da bi uspešno sledila novim primerom informbirojevščine, je Udba samo v letu 1959 pridobila 21 novih sodelavcev, agentov oziroma ovaduhov. Sicer je 99 ovaduhov že spremljalo gibanje in izjave znanih 'ibejevcev', ki so se vrnili iz Golega otoka ali iz zapora. Še vedno so namreč bili sumljivi, kar jasno pove podatek, da so bili v partijo ponovno sprejeti le štirje. Leta 1958 je Udba drugič aretirala dr. Draga Gustinčiča, Ceneta Logarja in še štiri osebe zaradi podcenjevanja sedmega kongresa ZKJ in prečrtanja glasovnic na volitvah ter podtalnega delovanja in prigovarjanja, da so državljani druge kategorije. "Za zadržanje teh elementov je odločilnega pomena", piše Udba, "kako se razvijajo naši odnosi s SZ".⁵²

Podlago za kaznovanje iz naslova ogrožanja države oziroma klevetanja njene ureditve ali politikov sta še naprej nudila nov kazenski zakonik iz leta 1959 in leta 1958 obnovljeni predpisi o administrativnem kaznovanju (obtoženci so še vedno odhajali na Goli otok brez pravice do pravnega zagovornika, sodišča itd.). Smrtna obsodba je ostala in nespremenjena je bila kategorija kaznivih dejanj zoper ljudstvo in državo. Oblast je sicer ugotavljala, da število teh dejanj upada, toda državo še vedno ogroža sovražno delovanje. Aretacije in obsodbe so se nadaljevale tudi v leto 1959 in kasneje. Popolnoma neraziskana je tudi vrsta obsodb iz tega naslova, ki so jih izrekala vojaška sodišča. Samostojnost in tajnost obsojanja pred vojaškimi sodišči je ostala nedvoumna in neizzvana še leta, vse do procesa proti četverici v Sloveniji leta 1988.

Ugibanja o vzrokih za tovrstno ravnanje jugoslovanskih oblasti ob koncu petdesetih let so šle v smeri, da Jugoslavija na ta način določa meje, do katerih je pripravljena sprejeti liberalne ukrepe. Kardelj je leta 1964, ko je ocenjeval medkongresno obdobje in splošno politično ozadje nasprotovanj partijski politiki, ugotovil, da so to preostanki reakcionarne, idejne in politične 'filatelistike', ki pod pretvezo razprave o demokraciji zavirajo razvoj socialistične demokracije, etc.⁵³

V šestdesetih letih se je partija odločila pospešiti rast življenjskega standarda, politično ozračje se je v primerjavi s petdesetimi spremenilo in sproščalo, ni pa prineslo politične svobode ne v Sloveniji, ne v Jugoslaviji. Partija je dopuščala določeno mero, včasih več, včasih manj, kulturne in gospodarske avtonomije, saj je bila že popolnoma prepričana v svoj notranjepolitični položaj. Svojo aktivnost je preusmerjala v zunanjo politiko in osvajala barikade neuvrščenosti, kar je rodilo sadove in nove kontroverze. V gospodarstvu je seveda morala ciklično krotiti (tudi v lastnih vrstah) 'anarholiberaliste', ki so po Marinku zavajali komuniste na pot "slepega in brezperspektivnega prakticisma,

⁵¹ AMNZ, 215-1, Gradiva o IB.

⁵² A MNZ, 215-1, Gradiva o IB, Pregled IB dejavnosti. Gustinčičeva skupina je veljala za najbolj nevarno, prebirala je Pravdo, razširjala govorice, da v Sloveniji ni marksistične kritike in pisanja člankov ter knjig.

⁵³ Osmi kongres SKJ, Kultura, Beograd 1964, str. 106.

orientiranega na trenutne učinke" in ovirali razvoj socializma.⁵⁴ Tudi po oceni tujih diplomatov prva polovica šestdesetih let ni prinesla politične svobode v Jugoslaviji, še več, menili so, da Jugoslavija v mnogih pogledih sprejema sovjetsko linijo. Opažali pa so določeno mero 'pozahodnjenja' na kulturnem in gospodarskem področju, ki je bilo najbolj vidno v mestih, zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem (ki nosijo v sebi usedline stare zveze z Avstrijo in Ogrsko), in je vplivalo bolj na mlajšo kot na starejšo generacijo, celo na pripadnike komunistične elite. Vzroke za 'pasiven' odnos oblasti do tega pozahodnjenja so videli tako v potrebi po stikih z zahodom kot v prepričanju partije, da varno obvladuje politični prostor.⁵⁵

Kulturna avtonomija je sprožila tudi odkrite kritike sistema, kot je bila tista leta 1964 v ljubljanskih Perspektivah, ali pa kritika Mihajla Mihajlova v Beogradu. V obeh primerih je oblast reagirala z represijo. V prvem primeru je zapečatila uredništvo, prepovedala revijo in aretirala dva urednika. Mihajlova so zaprli, saj je načel teme, ki so, podobno kot v Djilasovem primeru, povrhu vsega kalile dobre odnose z Moskvo. Na podlagi Solženicinovih del je namreč pisal o prisilnem delu v Rusiji in trdil, da so bila taborišča carske Rusije blažja kot sovjetska.

Največji politični pretres po letu 1948 se je zgodil v Sloveniji in Jugoslaviji v letih 1965/1966 z brionskim plenumom CK ZKJ. Sovjetska zveza je že sredi petdesetih let ne samo obsodila stalinistične metode in kult osebnosti, temveč pregledala in revidirala vse početje represivnih organov pod Stalinom, reorganizirala je notranje ministrstvo in KGB (jima odvzela gospodarski imperij in ga razdelila med gospodarske resorje). Izvedla je tudi čistko med višjimi funkcionarji KGB in odtlej šef KGB ni bil več član ožjega partijskega vodstva.

Tito je na plenumu CK ZKJ, 1. julija 1966, takoj na začetku poudaril, da je partijsko vodstvo ravnalo napačno, ker dvajset let ni posegalo na področje državne varnosti. Obžaloval je, da te razprave niso privedli do konca že leta 1962, ko so jo načeli na seji izvršnega komiteja.⁵⁶ Ravnanje Rankovića in njegovih sodelavcev je ocenil kot "frakcijski, grupaški boj, boj za oblast", ugotovil je, da se je služba notranje varnosti povzpela nad partijo (potrebno pa jo je ločiti od partije) in dodal: "Ali vas to ne spominja nekoliko na tisto, kar je bilo nekoč pri Stalinu?". Dolgoletnega šefa jugoslovanske državne varnosti (UDV, UDB oziroma Udba) Aleksandra Rankovića in njegovega pomočnika Svetislava Stefanovića Čecho so odstavili, nekaj drugih je prišlo pred sodišče. Več državnih teles in komisij je pregledalo in poročalo o razsežnostih in zlorabah udbovske oblasti. Temeljna ugotovitev partijske komisije, ki jo je vodil Krste Crvenkovski je bila, da sta oba omenjena zaustavljala (blokirala) politične reforme v Jugoslaviji. Ta trditev je vsebovala dve pomembni politični dejstvi: da je šlo za spopad konservativne, ortodoksne linije z liberalnejšo v državi in partiji, in za spopad okoli decentralizacije oziroma nacionalne politike. V

⁵⁴ 5. kongres ZKS, Komunist, Ljubljana 1965, str. 79.

⁵⁵ PRO, FO 371/182878, NU 1751/2.

⁵⁶ Četrti plenum centralnega komiteja ZKJ, Komunist, Ljubljana 1966, str. 3-4.

prvem primeru so ugotavljali vmešavanje tajne policije v delovanje gospodarstva in državnih ustanov, kadrovanje ljudi iz policijskih vrst na pomebnejša mesta kot so investicije, zunanja politika ipd. Druga pa je Udbo bremenila, da je zavestno zaustavljala decentralizacijo. S stališča nacionalne politike je bila zadeva še toliko bolj občutljiva, ker sta oba obdolžena bila med vodilnimi srbskimi 'kadri' in potihoma obtožena velikosrbstva v novih pogojih. Ne Hrvati in ne Slovenci se niso udeležili neposredne kritike Rankovića in sodelavcev, saj so bila mednacionalna razmerja že tako občutljiva politična tema od ljubljanskega kongresa ZKJ leta 1958. Sicer pa so ugotovitve govorile še o zlorabi Udbe v politične namene, zlorabi ustavnih pravic državljanov, spodbujanju šovinizma v JLA, o nezakonitem vmešavanju v znanost, kulturo in umetnost, ... Ranković je na očitke odgovarjal, da sta delo službe in njen obstoj bila pogojena s potrebami socialistične revolucije in uresničevanja njenih smotrov.⁵⁷

Posledica plenuma ni bila ne ukinitve ne temeljitejša reforma državne varnosti, čeprav je v javno zavest ponovno stopil ves poveljni teror, ki ga je izvajala, in njeno okrutno ravnanje z oporečniki. Pač pa je partija zamenjala ali upokojila velik del vodilnih v tajni policiji in obenem utrdila svoj nadzor nad njo ter jo v skladu z decentralizacijo prenesla pod upravljanje republiških centrov. Funkcije zagotavljanja zaščite sistema na državni ravni so se tako prenesle na Jugoslovansko ljudsko armado. Nanjo se je naslonil Tito ob naslednjih političnih krizah.

Po letu 1966 se je ponovil cikel liberalizacije, politične krize in ponovne utrditve partijske oblasti s spremljajočo represijo. Vsak cikel je prinesel več politične zrelosti, manj primitivizma in okrutne represije, kakor tudi nov val kritike sistema (ki je vedno bolj nosil obeležja marksistične kritike) in generacijskega spora. Vedno bolj pa se je, časovno in vsebinsko, odmakal od standardov politične kulture, s katerimi se je poizkusila neka odmaknjena in zavestno pozabljen generacija.

ZUSAMMENFASSUNG

ZWISCHEN "VOLKSDEMOKRATIE" UND DEMOKRATIE

Am Leben und Schicksal von Francka Klinc Srebrenjak, einer der vergessenen Persönlichkeiten der kommunistischen Bewegung in Slowenien, wird die Atmosphäre dargestellt, die unter den jugoslawischen Kommunisten herrschte zur Zeit der Entstehung der ersten Volksdemokratie in der Welt, der spanischen Republik, und nach der ersten erfolgreichen Umsetzung der Idee von der Volksdemokratie in Jugoslawien in und nach dem Zweiten Weltkrieg. Von allen Entwicklungsphasen der Volksdemokratie in Slowenien ist die der Säuberung innerhalb der kommunistischen Partei selbst, die im Konflikt mit der Kominform im Jahre 1948 ihren Höhepunkt erreichte, vielleicht am

⁵⁷ Ibidem, str. 16.

wenigsten erforscht. Der Streit zwischen der KPJ und der KPdSU überschattete im Jahre 1948 den Konflikt zwischen der alten und jungen Generation slowenischer Kommunisten, Francka Klinc brachte er jedoch ein halbes Jahr währende Verhöre, Gefängnis und Tod ein. Die Konsolidierung der Parteimacht nach 1948 wurde durch die letzten Maßnahmen, die die Revolution noch forderte, nur noch verstärkt: Kollektivierungen, Versuch einer Unterordnung der Kirche durch die Errichtung einer Staatskirche, beides mit starker Repression verbunden und einige Jahre später mit einem politischen Mißerfolg endend. Die bisherigen revolutionären Erfolge dagegen, durch eine eigene, "dem Marxismus und Leninismus treuere" Methode des Sozialismus - der Arbeiterselbstverwaltung - gekrönt, brachten die slowenische Gesellschaft in ein höheres Stadium auf dem Weg zum Kommunismus - in die sozialistische Demokratie. Doch die Realität des wirtschaftlichen und des außenpolitischen Überlebens forderten vom Staat eine mehr pragmatische und weniger ideologische Politik. Obwohl die Partei größere wirtschaftliche, kulturelle und persönliche Freiheit einräumte und ihre repressiven Mittel in den Hintergrund stellte, ließ sie nie zu, daß ihre Monopolstellung durch jene Art der politischen Freiheit in Frage gestellt würde, die die "alte", "bürgerliche", "kapitalistische" bzw. "imperialistische" Art der Demokratie wiederherstellen würde. Zugleich zeichnete sich schon ein neuer Konflikt zwischen der jungen und alten Generation ab.

Bojan GODEŠA

OSVOBODILNA FRONTA SLOVENSKEGA NARODA MED POSEBNOSTJO IN JUGOSLOVANSKIM RAZVOJEM

"Razpoloženje množic in splošen odnos političnih sil sta tukaj dejansko takšna, da ti srce prekipi od zadovoljstva. Mislim, da ni nikjer v Jugoslaviji stanje tako ugodno kot pri nas (razen v Črni gori), po oblikah borbe sploh ne vem za podoben primer. Kar sem Ti (iz) Zgr. (Zagreba) sporočil, ne samo da ni bilo pretirano, ampak le bleda slika dejanskega stanja. Iskreno povedano, nikoli v svojem življenju nisem mislil, da so Slovenci sposobni tako se boriti. OF je dejansko oblast, a ne samo v propagandističnem smislu, in sicer oblast v sami Ljubljani. To je bilo mogoče zaradi neverjetne enodušnosti ljudstva, ki je sedaj - kljub beli gardi - večja kot kdajkoli, pa tudi zaradi dejansko pravilne politične linije tukajšnjih tovarišev." Tako je navdušeno in tudi nekoliko pretirano zapisal Edvard Kardelj v pismu Josipu Brozu-Titu dne 29. marca 1942, potem ko se je presenečen nad razvojem dogodkov vrnil v Slovenijo.¹

Čeprav je bilo organiziranje odpora v Sloveniji v soglasju in z odobritvijo osrednjega jugoslovanskega vodstva in tudi v skladu z navodili in smernicami kominterne, pa se je ta v začetnem obdobju razvijal precej avtonomno, ker je bil prilagojen posebnim slovenskim razmeram. Tako so v začetnem množičnem zoperstavljanju okupatorju prevladovale pasivne oblike odpora (bojkot okupatorjevih ukrepov in prireditve, množične demonstrativne akcije, sabotaže, prebiranje ilegalnega časopisja in letakov, poslušanje tujih radijskih postaj, zbiranje denarnih in gmotnih prispevkov za Osvobodilno fronto itn.), čeprav tudi oborožene vojaške akcije niso bile zanemarljive (npr. v Rovtu pod Blegošem je bilo decembra 1941 iz partizanske zasede ubitih več kot 40 nemških policistov, napadi na Lož, Šoštanj itn.). Šlo je za odpor, ki je imel precej značilnosti zahodnoevropske rezistence, le da se je tam, vsaj v množični obliki, pojavila precej kasneje in tudi intenzivnost je bila v večini primerov manjša. Odziv prebivalstva je bil torej v veliki meri odsev tedanjih razmer in precej manj radikalen od gesel, ki sta jih oznanjali Osvobodilna fronta in zlasti KPS. Lahko bi dejali, da je šlo za nekakšno vmesno obliko, ki pa je jasno in odločno kazala protiokupatorsko razpoloženje. Ključno pri tem je bilo, da je Osvobodilni fronti uspelo ta, v marsičem spontan moralni naboj med prebivalstvom ne le vzpodbuditi, temveč ga tudi v precejšnji meri zajeti v organizacijsko razporedene mreže njenih odborov. Z njo se je spletlo množično jedro gibanja. Razpoloženje med prebivalstvom je torej pripomoglo k nagli razširitvi vpliva Osvo-

¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I (marec 1941 - marec 1942). Dokument 151 (odslej DLRS).

bodilne fronte. Ob odsotnosti predvojnih meščanskih strank v aktivnem odporu je Osvobodilni fronti uspelo izrabiti praznino v političnem prostoru, ki je nastala po zasedbi, tako da je kmalu postala upoštevanja vreden politični dejavnik. Presenečenje za slovenske komuniste pa ni bila le nagla rast Osvobodilne fronte, temveč tudi njena socialna sestava, ki ni ustrezala njihovim predvojnimi idejnimi predpostavkam in je bila pogojena s tem, da se je najprej in najbolj razširila prav v Ljubljani, ne pa tam, kjer so vstajo sprva načrtovali, to je na nemškem zasedbenem ozemlju, kjer je bila večina delavskih središč. V Osvobodilno fronto so bile zajete vse plasti slovenskega prebivalstva, zlasti pa je bil velik delež tistih slojev, ki so jih komunisti označevali za malomeščanske.² Tako npr. Boris Kraigher celo nekoliko opravičujoče pojasnjuje to dejstvo v poročilu centralnemu komiteju KPJ decembra 1942.³ Na podlagi slovenskih razmer je tako zrasla koalicijsko sestavljena Osvobodilna fronta, za katero je Edvard Kardelj poleti 1942 dejal, da "je v njej vsa naša moč"⁴ in šele preko nje je partizanska vojska dobivala množične temelje.⁵ To je bila slovenska posebnost v razvoju odporništvu, ki jo ne srečamo v nobeni drugi jugoslovanski pokrajini, saj je bilo tam ravno obratno, kjer je skoraj izključno prevladoval zgolj tradicionalni vojaški vidik.

Čeprav je prihajalo do pomembnih posegov v delovanje Osvobodilne fronte in nasploh celotnega osvobodilnega gibanja že tudi prej (npr. prehod v drugo etapo na začetku leta 1942, ki je privedel do državljanske vojne; ideološko zoževanje Osvobodilne fronte na tri skupine⁶ itn.), pa so usodno prelomnico v njenem delovanju pomenili procesi, ki so se začeli jeseni 1942. Sicer so že dotlej v osrednjem jugoslovanskem vodstvu podcenjevali pomen specifičnega slovenskega odpora, ker so poudarjali skoraj izključno vojaški vidik boja,⁷ vendar tokrat ni šlo več le za nerazumevanje, temveč za nekaj več. V tistem času je namreč, po opozorilu kominterne,⁸ dokončno dozorelo spoznanje, da v

² O tem glej podrobneje Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995.

³ Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1963. Dokument št. 209 (odslej Jesen 1942).

⁴ DLRS II/113. Pismo Edvarda Kardelja dne 14. julija 1942 Ivu Loli Ribarju, kjer je dobesedno zapisano: "Sodimo, da je nujno potrebno ohraniti Osvobodilno fronto, ker je v njej vsa naša moč".

⁵ France Škerl, Počeci partizanskega pokreta u Sloveniji. Iz ratne prošlosti naših naroda. Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd 1956, str. 192-196.

⁶ O tej problematiki glej Bojan Godeša, Z narodno spravo konec - državljanske vojne? (anketa). Borec 1990, št. 5-6-7, str. 592-596.

⁷ Kritike osrednjega jugoslovanskega vodstva so se vlekly vse od posvetovanja v Stolicah, kjer sta bila grajana predvsem Miha Marinko in Franc Leskošek, zaradi nestrinjanja s takojšnjim odporom proti okupatorju (na to je opozorjal še leta 1948 na V. kongresu KPJ v svojem referatu tudi Josip Broz-Tito); nato ob neuspelem organiziranju vstaje ob izganjanju v Brežiškem trikotniku; Kopiničeve izjave ob veliki italijanski ofenzivi itd. Vse te ocene so se ohranjale tudi skozi povojni čas. Tako je zanimivo pričevanje Milovana Đilasa v Revolucionarni rat. Beograd 1990, str. 340-341 (odslej Đilas, Revolucionarni rat).

⁸ Opozorilo izvršnega komiteja Kominterne 13. novembra 1942 ob (ponovnem) poizkusu vod-

času vojne, to je do zloma osnih sil, ni pričakovati razraščanja spopada v revolucionarno vojno in s tem povezanega morebitnega predčasnega razpada protihitlerjevske koalicije, kar je bilo v nasprotju z dotedaj znanimi predstavami o možnosti revolucionarnega prehoda na oblast. To spoznanje predstavlja eno bistvenih prelomnic v oblikovanju strategije, ki je slovenskemu in jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju v pogojih splošneevropskega protiokupatorskega in protifašističnega boja omogočila prevzem oblasti.⁹ Izoblikovala se je nova strategija, prirejena razmeram splošneevropskega protiokupatorskega in protifašističnega boja, Eno od teh spoznanj je tudi Kardeljeva trditev, zapisana v pismu J. B. Titu sredi decembra 1942, "da je sedaj že očitno, da se bomo lahko mednarodno najlažje utrdili prav čez Jugoslavijo".¹⁰ Tedaj se je KPS oziroma KPJ dokončno odločila za jugoslovanski državni okvir, kar pa ni pomenilo, to še posebej poudarjam, da je dotlej kljub občasnim nejugoslovanskim rešitvam (npr. maj in junij 1941, prva polovica leta 1942), vseskozi izrecno nasprotovala jugoslovanski državi, temveč le, da je do tedaj to vprašanje puščala odprto.

S tem je bila s strani osrednjega jugoslovanskega vodstva povezana zahteva po prilagoditvi linije KPS ter vedno bolj naraščajoča težnja po poenotenju celotnega gibanja in to na vseh področjih. Naenkrat ni bilo več prostora za raznolikosti in samosvoje značilnosti znotraj jugoslovanskega osvobodilnega gibanja oziroma te niso bile zaželenje. Najbolj jasno se je to prvič pokazalo ob zapletu z Arso Jovanovićem, svoj vrhunec pa so težnje po poenotenju dosegle s prihodom Iva Lole Ribarja v Slovenijo in s podpisom dolomitske izjave, s katero se je Osvobodilna fronta izenačila s strukturo osvobodilnega gibanja na jugu.¹¹ Maja 1943 je nato sledil predlog za prenos pravice imenovanja slovenskega glavnega poveljstva iz izvršnega odbora Osvobodilne fronte na vrhovni štab Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije.¹²

Tako je po eni strani potekal proces, ki je pomembno krnil slovensko suverenost, po drugi strani pa sta tem ukrepom sledila kočevski zbor in nato še drugo zasedanje AVNOJ-a v Jajcu, kjer sta se samoodločba in suverenost narodov še posebej glasno poudarjali.

stva jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, da bi oblikovalo vlado se glasi. "Nemojte ga (misli na AVNOJ - opomba avtorja) suprotstavljati jugoslovenskoj vladi u Londonu. U datoj etapi ne pokrećite pitanje o ukidanju monarhije. Ne istićite parolu republike. Pitanje režima u Jugoslaviji, kako sami shvatate, rešavaće se posle poraza italijansko-nemačke koalicije i posle oslobođenja zemlje od okupatorja." (Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941-1945, knjiga VIII, dokument 143 - odslej Izvori).

⁹ O postopnem prilagajanju strategije slovenskih komunistov značaju druge svetovne vojne in o ključnih prelomnih točkah glej članek Bojan Godeša, Pomislek ob članku "NOV in revolucija". Svobodna misel, 13. december 1992, št. 21, str. 26.

¹⁰ Jesen 1942/207.

¹¹ Podrobneje glej Bojan Godeša, Prispevek k poznavanju dolomitske izjave. Nova revija št. 105/106, str. 266-273 (I. del), št. 107, str. 455-460 (II. del) in št. 108, str. 592-608 (III. del) (odslej Godeša, Dolomitska izjava).

¹² Edvard Kocbek, Listina. Dnevniški zapiski od 3. maja do 2. decembra 1943. Slovenska matica, Ljubljana 1982, str. 50-51 (odslej Kocbek, Listina).

To protislovje je bilo izraz nemajhne zadrege, v kateri se je znašlo vodstvo slovenskih komunistov, ki je bila najbolj vidna ob sporu z Arsom Jovanovićem. Na eni strani centralni komite KPJ, kateremu so bili glede na strogo centraliziran in hierarhično urejen ustroj neposredno podrejeni, na drugi pa izvršni odbor OF s svojo zahtevo po obrambi suverenosti slovenskega naroda. Na videz nerešljiv položaj, kako zadovoljiti obe strani in združiti dve, v bistvu izključujoči se stvari. Tu pa je nastopil Edvard Kardelj, ki je bil glede na položaj v jugoslovanski hierarhiji tudi edini primeren za razrešitev te kvadrature kroga. Svoje poglede na to problematiko je razodel v pismu J. B. Titu 16. januarja 1943, kjer je priporočal, kako naj v Bihaću sprejmejo Edvarda Kocbeka in Josipa Rusa: "Ko bosta prišla, naj jima vsaj tovariši iz PVNOJ narede ofi-cielen akt sprejema kot predstavnikov slovenskega naroda. Ta formalnost bo naredila nanju dober vtis, poleg tega pa je to tudi za našo propagando dobro. Sam veš, da imajo Slovenci radi takšne formalnosti, zlasti danes, ko kot pred-stavniki slovenskega naroda stopajo v "državne odnose" z drugimi narodi Jugo-slavije. To dejstvo namreč, da ne gre le za nadaljevanje stare Jugoslavije, mar-več da gre za vstop narodov Jugoslavije v novo skupnost, zgrajeno na načelih samoodločbe, je za našo propagando v Sloveniji izredno važno. Odhod te dele-gacije v Bihač bomo mi prikazali kot zgodovinski korak slovenskega naroda in dobro zatorej, da daste vi tej stvari potreben okvir."¹³ Ta scenarij se je tudi uresničil, ne sicer v Bihaću, kamor, kot je znano, Kocbek in Rus nista šla, tem-več devet mesecev kasneje, tj. oktobra 1943, v Kočevju in potem na drugem zasedanju AVNOJ-a v Jajcu. Po drugi strani pa je v istem pismu Tita tudi opo-zoril, "da moramo že danes paziti na vsak ukrep, da ne bi prekršili vsaj na videz tega načela", t. j. načela suverenosti in samoodločbe narodov.¹⁴ Poleg razlogov načelne narave so k temu opozorilu konkretno prispevale tudi izkušnje ob sporu z Arso Jovanovićem. Poslej so bili slovenski komunisti bolj pazljivi, tako so npr. prave vzroke za podpis dolomitske izjave prikrili, o prenosu pravice za imenovanje glavnega štaba pa so trdili, da gre le za praktične vojaške pro-bleme. V že omenjenem pismu pa je Kardelj Titu tudi svetoval, da naj slo-venskim delegatom ob prihodu pojasni, da je centralizacija, za katero je vedel, da bo do nje prišlo, potrebna le zaradi trenutnih mednarodnih vidikov.¹⁵

Čeprav je bil kočevski zbor organiziran kot pravi spektakel, kjer je vladalo sicer nekoliko umetno vzpodbujeno,¹⁶ evforično vzdušje in je dominiral Can-karjev napis "Narod si bo pisal sodbo sam",¹⁷ pa je bil, kot je bilo že pred tem sklenjeno, bolj manifestativne in deklarativne narave,¹⁸ saj na njem ni bil spre-jet noben sklep, ki bi jasno določal položaj slovenskega naroda v novi nasta-

¹³ Edvard Kardelj, Zbrana dela, VI. knjiga, dok. 79 (tipkopis) (odslej Kardelj).

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Kocbek, Listina, str. 341-342. Odlomek 2. oktobra 1943 se glasi: "Nocoj so se začeli oglašati tudi medklici, vendar so bili organizirani preveč vidno, postajali so neprijetni."

¹⁷ O vzdušju na zboru glej Đilas, *Revolucionarni rat*, str. 341.

¹⁸ ARS II, Partizanski civilni arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 432/I. Zapisnik seje izvršnega odbora Osvobodilne fronte 11. in 12. septembra 1943.

jajoči jugoslovanski skupnosti, kar je med prvimi opazil Edvard Kocbek.¹⁹

Kljub tej protislovnosti in nedorečenosti sta kočevski zbor in drugo zasedanje AVNOJ-a v Jajcu glede rešitve nacionalnega vprašanja in notranje državne ureditve dejansko vendarle pomenila prevlado Kardeljevega koncepta. V času med obema zasedanjema AVNOJ-a se je namreč pogled na oblikovanje nove jugoslovanske države v marsičem dopolnil in spremenil. Če je bil na prvem zasedanju AVNOJ-a v Bihaću eden glavnih očitkov osrednjega jugoslovanskega vodstva slovenskemu ta, da je izvršni odbor Osvobodilne fronte sam imenoval zastopnike v AVNOJ, je bilo na drugem zasedanju AVNOJ-a ravno obratno, saj je kritizirani način postal pravilo. Čeprav je "preobrat" pomenil le delen kompromis, ki mu ni v celoti uspelo spremeniti dejanskega gledanja na nacionalno problematiko v jugoslovanskem partijskem vrhu,²⁰ in to vprašanje ni bilo v celoti ustrezno uresničeno, pa je še danes aktualno bistvo sprejetja kočevskega zbora in zlasti avnojskih sklepov v formalni in simbolni zagotovitvi pravice do samoodločbe narodov in federativni ureditvi države. Največje zasluge za ta "preobrat" so imeli slovenski komunisti, pri čemer velja posebej izpostaviti Edvarda Kardelja, ki je bil s svojim položajem v partijski hierarhiji najbolj vpliven. V tem primeru se je Kardelj izkazal kot spreten in daljnoviden politik, sposoben prilagajanja in krmarjenja med dvema ognjema. Po pričevanju pokojnega Jožeta Smoleta, je Josip Broz-Tito o Kardelju nekoč celo dejal: "Ko ga malo bolj potipaš pod kožo, pride tudi iz njega na dan slovenski nacionalizem."²¹ Vendar je imel kot najvplivnejši Slovenec v celotni jugoslovanski zgodovini izredno kompleksno vlogo, katere posledice so bile tudi mnoge protislovne odločitve. Tako je kljub zagovarjanju formalne pravice do suverenosti in samoodločbe narodov, aktivno sodeloval pri centralizaciji, ki jo je že sam pred tem napovedal kot ukrep, potreben zaradi "mednarodnih razlogov". S pospešeno centralizacijo, začeto na prelomu 1942/43 in njenim odkritim nadaljevanjem poleti in zlasti jeseni 1944 se sprva niso preveč strinjali niti slovenski komunisti, tako je npr. še poleti 1944, Boris Kidrič upal, da se bodo slovenske partizanske enote preobrazile v slovensko vojsko, nato pa je

¹⁹ Kocbek, Listina, str. 351-352. O celotni problematiki kočevskega zasedanja glej Bojan Godeša, Izza kočevskega zbora. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). SAZU, Ljubljana 1995, str. 243-249.

²⁰ Tako se je leta 1946 ob pisanju ustave znova odprlo vprašanje pravice narodov do samoodločbe s pravico do odcepitve. V osnutku ustave sprva pravica do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, ni bila vključena, šele na zahtevo slovenske Osvobodilne fronte, je bila nato uvrščena in Edvard Kardelj kot minister za konstituantno je ta predlog utemeljil s sklepi drugega zasedanja AVNOJ-a: "Celi dve leti smo na tej podlagi izvajali propagando s tem sklepom kot eno izmed najpomembnejših pridobitev našega narodnoosvobodilnega boja. S temi pridobitvami smo mobilizirali naše narode v boju proti fašizmu, pri graditvi naše ljudske oblasti, pri izgrajevanju naše dežele (...). Na podlagi teh dejstev mislim, da bi bilo protislovno in nedosledno, če zdaj ne bi vnesli v ustavo pravice do samoodločbe (združitve do odcepitve)". Glej Pravica do samoodločbe. Predlog Edvarda Kardelja za dopolnitev osnutka ustave (uredil dr. Janko Pleterski). Naši razgledi, XXXVII, 1988, št. 3, str. 73. Na članek me je opozorila Mateja Režek, za kar se ji iskreno zahvaljujem.

²¹ Jože Smole, Pripoved komunista novinarja (1945-1980). Enotnost, Ljubljana 1994, str. 141.

prišel oster opomin s strani centralnega komiteja KPJ v obliki suspenza Kidriča,²² ki je nato spokorniško in samokritično napisal članek Več jugoslovanstva, kjer se že zlovešče pojavljajo očitki o "samoslovenstvu", znani iz predvojnega liberalnega unitarno usmerjenega tabora.²³ Kardelj pa je na seji centralnega komiteja KPS 1. septembra 1944 potem, ko je ugotovil, da se vprašanje odnosa do Jugoslavije ni popravilo, posebej poudaril, da tu ne gre več le za politično linijo, ampak da se ljudem dejansko privzgoji jugoslovansko gledanje.²⁴ Prava žrtev tega procesa pa je postal jeseni 1944 odstavljeni voditelj hrvaškega osvobodilnega gibanja Andrija Hebrang, ki je sklepe o samoodločbi in suverenosti vzel preveč dobesedno.

Temu procesu se seveda ni izognila tudi Osvobodilna fronta. Ta se je kazal predvsem v ideološkem izganjanju "malomeščanstva" in "nacionalizma". Prilagajanje strukture osvobodilnega gibanja idejnim shemam je šlo tako daleč, da je Boris Kidrič poročilo "za Moskvo" jeseni 1944 tako priredil, da je ustrezalo predvojnim teoretičnim predpostavkam.²⁵ Hkrati je potekal poskus prikrojevanja socialne strukture osvobodilnega gibanja predvojnimi ideološkimi merilom, to je predvsem favoriziranje delavcev, nasproti drugim slojem prebivalstva, kar je pomenilo opuščanje izvirnih temeljev gibanja.²⁶ Po koncu vojne se

²² Borisa Kidriča je doletel partijski suspenz in izolacija v zvezi s posojilom, ki si ga je Glavni štab Slovenije izposloval pri zahodnih zaveznikih, domnevno brez vednosti Vrhovnega štaba in centralnega komiteja KPJ. V Izvorih XVIII je v opombi 153 razčlenjeno, kako je do tega prišlo, čeprav se da na podlagi dostopnih dokumentov sklepati, da je šlo za precej širše ozadje tega "nesporazuma" na relaciji centralnega komiteja KPS in centralnega komiteja KPJ ter tudi na osebni ravni med Kardeljem in Kidričem (o tem je zanimivo Kidričevo in Leskoškovo poročilo dne 12. aprila 1944 Kardelju, Izvori XVII/11). O celotni problematiki glej Izvori XVII/66 (Pismo Kardelja dne 5. maja 1944 Leskošku), Izvori XVIII/9 (Leskoškovo pismo dne 9. junija 1944 Kardelju), Izvori XVIII/16 (Pismo Kidriča dne 12. junija 1944 Kardelju), Izvori XVIII/34 (Leskoškovo pismo konec junija 1944 Kardelju) in Izvori XVIII/69 (Kardeljevo pismo dne 29. julija 1944 centralnemu komiteju KPS).

²³ Boris Kidrič. Zbrano delo. Govori, članki in razprave 1944-1946, II. knjiga, str. 104-107. Cankarjeva založba, Ljubljana 1978. V tistem času so šli v poudarjanju jugoslovanstva celo tako daleč, da so v teh vprašanjih na osvobojenem ozemlju Bele krajine zaprosili za pogovor tudi Engelberta Gangla in dr. Nika Zupaniča, oba zagrizena privrženca unitarizma, ki sta seveda z veseljem pohvalila omenjeni Kidričev članek, ki je izšel v 16. številki Slovenskega poročevalca. Glej Stari politiki in javni delavci o Osvobodilni fronti, o jugoslovanskem osvobodilnem gibanju in o Titu. Razgovori z dr. Brecljem, ing. Dušanom Sernecom, Engelbertom Ganglom in dr. Nikom Zupaničem. Zapisal Viktor Smolej. Izdalo uredništvo Slovenskega poročevalca.

²⁴ ARS I, fond KPS 1941-1945, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 1. septembra 1944.

²⁵ Tako je npr. Kidrič, da bi zadostil tedanji komunistični teoriji, ki je predvidevala, da je moč široko ljudskofrontno gibanje ustvariti le na temelju enotnega delavskega razreda, delavsko konferenco, kjer se je ustanovil glavni Odbor Delavske enotnosti, preprosto prestavil iz jeseni 1942 v leto 1941 (glej Boris Kidrič, Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 1, str. 7-51).

²⁶ Glej npr. pismo centralnega komiteja KPS poverjeništvu centralnega komiteja KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško dne 29. aprila 1944, kjer je bilo zapisano: "Zlasti važno pa je naše prodiranje v centre, zlasti med proletariat in upamo, da se bo naša Gubčeva vojska

je ta proces še pospešil in Osvobodilna fronta slovenskega naroda se je na prvem kongresu preimenovala v Osvobodilno fronto Slovenije, dokler ji niso v začetku 50. let s preimenovanjem v Socialistično zvezo delovnega ljudstva vzeli še imena.

Iz vsega povedanega je razvidno, da se je že med vojno izoblikoval način delovanja slovenske politike, razpete med Scilo in Karibdo, ki je bil potem zgled in vodilo za celotno povojno obdobje. Tak način delovanja tudi ni bil povsem nov, saj se je v mnogočem skladal s tistim, ki ga je pred vojno uveljavil dr. Anton Korošec, karizmatični voditelj slovenskega katoliškega gibanja. Po drugi strani pa se je pokazalo, da sta dejansko obstajala dva koncepta oz. pogleda na celotno problematiko ureditve jugoslovanske države, vse do odločitve jeseni 1942, da jo obnovijo²⁷ in se, kljub jasnemu distanciranju od predvojne Jugoslavije in obveznem priseganju na deklarirano enakopravnost narodov, niti nista bistveno razlikovala od temeljnih dilem, ki so se postavljale ob nastanku jugoslovanske države. Po vojni sta se le še izkristalizirala in nato spopadala s spremenljivo srečo ves povojni čas, sprva sicer res prikrito, prvič javno pa v polemiki Čosić-Pirjevec, nato pa se je spor le še stopnjeval in po Titovi smrti, ko ni bilo več najpomembnejšega blažilca teh razlik, dosegla vrhunec v začetku 90 let.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE EIGENARTIGKEIT DER BEFREIUNGSFRONT DER SLOWENISCHEN NATION UND DIE ALLGEMEINE ENTWICKLUNG IN JUGOSLAWIEN

Der Beitrag setzt sich mit der Entwicklung der slowenischen Befreiungsbewegung (Befreiungsfront) im jugoslawischen Rahmen auseinander. Am Anfang war die Widerstandsbewegung in Slowenien ziemlich autonom und wies spezifische slowenische Entwicklungstendenzen auf. Die Befreiungsfront stellte nämlich ein slowenisches Spezifikum dar. Bestrebungen nach einer Vereinheitlichung mit der restlichen jugoslawischen Befreiungsbewegung, in denen sich nicht nur Unkenntnis und Unverständnis der slowenischen Verhältnisse widerspiegeln, sondern vielmehr Ausdruck einer planmäßigen Zentralisierung waren, begannen sich im Herbst 1942 zu manifestieren und mündeten in der Unterzeichnung der *Dolomitska izjava* (Dolomiti-Erklärung). Die Tendenzen nach Zentralisierung verstärkten sich besonders im Herbst 1944. Dabei suchte man, die slowenische Befreiungsfront ideologisch in Einklang mit den theoretischen kommunistischen Vorstellungen aus der Vorkriegszeit zu bringen und sie vom Nationalismus zu "säubern".

kmalu okrepila s čvrstim proletarskim jedrom" (ARS II, Partizanski civilni arhiv, fond Primorsko, f. 533/II).

²⁷ Glej npr. primerjavo pogledov Edvarda Kardelja in Iva Lole Ribarja v Godeša, *Dolomitska izjava* III (str. 600-603), ki sicer govori v prvi vrsti o medvojnem delovanju, dejansko pa lahko njena temeljna izhodišča apliciramo tudi na povojne poglede.

Mateja REŽEK

USTAVNA REFORMA LETA 1953 IN NACIONALNO VPRAŠANJE

Ustavni zakon, ki ga je zvezna skupščina sprejela 13. januarja 1953, je močno posegel v dotedanjo ustavno ureditev, saj je v dobršnem delu spremenil ustavo iz leta 1946.¹ Politični temelj državnega sistema je postalo samoupravljanje, materialni temelj družbena lastnina, v definiciji državne ureditve pa je bil prvič omenjen pojem socializem. Poleg vsebinskih sprememb je ustavni zakon vnesel precejšnje novosti v organizacijo oblastnih organov. Z vidika federalizma so bile sporne zlasti spremembe v strukturi zvezne skupščine, ki sta jo dotlej sestavljala zvezni svet in svet narodov. V zveznem svetu je bilo zastopano celotno prebivalstvo Jugoslavije po načelu en poslanec na enako število prebivalcev, v svetu narodov pa so bile republike zastopane z enakim številom poslancev ne glede na število prebivalcev. Oba domova sta bila popolnoma enakopravna in izenačena v pristojnostih, kar pomeni, da je bil nek zakon sprejet le, če sta ga potrdili obe zbornici v enakem besedilu. Preglasovanje ni bilo mogoče, prav tako pa ta ureditev v primeru nesoglasij ni poznala odločilnega veta, temveč sporazumno sklepanje po opravljenem usklajevalnem postopku. Prva povojna ustava, ki je jugoslovanskim narodom zagotavljala tudi pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, je tako vsaj formalno zadostila težnjam po nacionalni enakopravnosti.

Delovanje državne oblasti pa je bilo kljub poudarjanju federalizma v nasprotju z ustavnimi načeli o federativni ureditvi. Vlada FLRJ, ki je bila vsebinsko in kadrovsko tesno povezana z jugoslovanskim partijskim vrhom, je namreč delovala po načelu tako imenovanega demokratičnega centralizma, po katerem so bili višji organi nadrejeni nižjim, torej zvezni državni organi nadrejeni republiškim. Jugoslovanski federalizem se je zgledoval po sovjetskem federalizmu, ki je bil zgrajen na Leninovi koncepciji federacije in komunistične partije, zato se ga je oprijelo ime federalizem boljševiskega tipa. Zanj je bil značilen dualizem med ustrojem države in ustrojem komunistične partije: medtem ko je bila državna organizacija zasnovana na načelu federalizma, je bila organizacija komunistične partije utemeljena na načelu demokratičnega centralizma. Jugoslovanski državni federalizem je tako ves čas vegetiral v senci partijskega demokratičnega centralizma, saj je nasproti federativni ureditvi države stala centralistično organizirana partija, ki je obvladovala vse sfere družbenega življenja.²

¹ Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti, Uradni list FLRJ, št. 3/1953.

² Ivan Kristan: Federalizem in demokratični centralizem. (Kon)federalizem; večinsko odlo-

Z ustavno reformo leta 1953 je zvezna skupščina sicer ohranila dvodomno strukturo, vendar podlaga drugega doma ni bil več nacionalni, temveč razredni element. Namesto sveta narodov je bil uveden zbor proizvajalcev, zbor narodov pa je izgubil položaj samostojne zbornice in bil kot nekakšen poldom vključen v zvezni zbor. Uvedba zbora proizvajalcev je bila razredni ukrep, ki naj bi zagotovil vodilno vlogo delavskega razreda, čeprav zbor proizvajalcev ni bil enakopraven z zveznim zborom, tako kot je bil prej svet narodov. Enakopravnost zbora proizvajalcev je bila namreč zagotovljena le pri odločanju o spremembi ustave ter pri sprejemanju družbenega plana, proračuna in zaključnega računa, sicer pa so imeli večjo težo sklepi zveznega zbora.

Državljeni so poslance zveznega zbora volili na podlagi splošne, enake in neposredne volilne pravice po načelu en poslanec na 60.000 prebivalcev. Paritetno zastopstvo v zboru narodov pa je bilo v primerjavi s prejšnjim svetom narodov zmanjšano kar za dve tretjini; namesto tridesetih poslancev iz vsake republike in nekaj manj iz avtonomne pokrajine oziroma avtonomne oblasti, je sedaj v zboru narodov sedelo le deset poslancev iz vsake republike oziroma šest iz avtonomne pokrajine Vojvodine in štirje iz avtonomne oblasti Kosovo in Metohija. Poslanci zbora narodov tudi niso bili več voljeni neposredno, temveč so jih delegirale republiške skupščine.

Zbor narodov se je sestajal ločeno od zveznega zbora na obveznih in fakultativnih sejah. Ustavni zakon je predvidel obvezne seje ob spremembi ustave in sprejemanju družbenega plana, zbor narodov pa je moral obvezno dajati mnenje tudi o tem, ali je potrebno sprejeti določen zvezni splošni zakon ali ne. V vseh ostalih primerih se je sestajal fakultativno oziroma na zahtevo večine poslancev ene republike, ko je bil na dnevnem redu predlog zakona, ki se je dotikal odnosov med republikami in federacijo. Že naslednje leto je bil ustavni zakon spremenjen; po novem so ostali obvezni le sestanki ob spremembi ustave.³ Zbor narodov je postal simboličen izraz večnacionalne države, že tako omejene možnosti za reševanje mednacionalnih sporov v institucijah sistema pa so bile zmanjšane na minimum.

V zbor proizvajalcev so poslance volili zaposleni v industriji, kmetijstvu in obrti glede na delež posamezne panoge v skupnem družbenem bruto produktu po načelu en poslanec na 70.000 "proizvajalskega prebivalstva". Industrijska skupina je obsegala zaposlene v industriji, rudarstvu, gozdarstvu, gradbeništvo, prevozništvu, trgovini, gostinstvu in komunalnih dejavnostih, kmetijska skupina člane kmetijskih zadrug in zaposlene na kmetijskih posestvih, obrtna skupina pa delavce v obrti, medtem ko zaposleni v drugih dejavnostih (npr. v kulturi, zdravstvu, znanosti, izobraževanju), niso sodili med "proizvajalce".

Kolektivno predsedstvo oziroma prezidij ljudske skupščine je po ustavnem zakonu zamenjal individualni predsednik republike, vlado FLRJ in njena mini-

čanje in konsenz. Slovensko politološko društvo, Ljubljana 1990, str. 38-41.

³ Zakon o spremembi 45., 46., 47., 48. člena in drugega odstavka 51. člena ustavnega zakona o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti, Uradni list FLRJ, št. 13/1954.

strstva pa zvezni izvršni svet in državni sekretariati.⁴ Ukinitev prezidija je oslabil položaj republik, saj so bile te prej uspešneje zastopane znotraj kolektivnega predsedstva. Prezidij je bil ukinjen tudi na republiški ravni, ne da bi ga nadomestil kak drug organ, ki bi opravljal funkcijo šefa države v republiki.⁵ Z ukinitvijo vlade in ministrstev je bila odpravljena tudi delitev na zvezna in zvezno-republiška ministrstva, prav tako pa ni bilo več pooblaščenecv zvezne vlade pri vladah republik. Na zvezni ravni so ostali le državni sekretariati za zunanje in notranje zadeve, za gospodarstvo, obrambo in proračun, ostala področja pa so bila v pristojnosti republik.

Razprava o ustavni reformi, ki naj bi jugoslovanski državni sistem dokončno odtrgala od sovjetskega, je trajala dobro leto dni in se je večinoma omejevala na najožji politični vrh, čeprav je bilo moč nekaj odmevov in razprav zaslediti tudi v časopisju. Z namenom, da bi razpravljali o reorganizaciji državne oblasti, so se 27. maja 1952 partijski voditelji zbrali na petem plenumu CK KPJ. Po uvodnem poročilu Moše Pijadeja o že opravljenem delu v zakonodajni komisiji se je razvila razprava, polna partijske superiornosti, ki jo je generalni sekretar Josip Broz izrazil z besedami: *"Če zastopamo stališče, da partija odgovarja za celotni družbeni in gospodarski razvoj in razvoj življenja nasploh, potem smo mi, ki smo izbrani, važnejši kot vsi zakonodajni odbori in komisije. Poglavitna opažanja, pripombe in drugi dodatki morajo pasti prav tu."*⁶ In so padli.

Odprava zbora narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine med člani CK KPJ ni zbudila nikakršnih pomislekov, čeprav je malo verjetno, da bi avnojska tradicija v manj kot desetih letih povsem zbledela. Nekaj več časa so namenili le načinu volitev v zbor proizvajalcev. Boris Kidrič je menil, da je predlagani volilni ključ glede na družbeni bruto produkt federalnih enot sicer dober, vendar bi z njim ne dobili le diktature proletariata, temveč tudi diktaturo razvitih republik. Zato je predlagal volitve glede na število prebivalcev v posameznih federalnih enotah,⁷ kar bi slovensko zastopstvo skrčilo na slabih devet odstotkov, kakršen je bil tudi delež prebivalcev Slovenije glede na celotno Jugoslavijo.

V Sloveniji Kidričevega predloga niso vsi navdušeno sprejeli, čeprav ga je

⁴ 14. januarja 1953 so na seji obeh zborov zvezne skupščine za predsednika republike izvolili Josipa Broza Tita ter potrdili sestavo zveznega izvršnega sveta s 37 člani, ki so takoj zatem izvolili pet zveznih sekretarjev. Sekretar za zunanje zadeve je postal Koča Popović, za notranje zadeve Svetislav Stefanović, za obrambo Ivan Gošnjak, za gospodarstvo Dušan Čalić, za proračun in zvezno upravo Raja Nedeljković, za podpredsednike ZIS pa so bili izbrani Edvard Kardelj, Moša Pijade in Aleksandar Ranković. (Uradni list FLRJ, št. 8/1953, str. 76; Darko Bekić: Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949-1955. Globus, Zagreb 1988, str. 460.)

⁵ Ciril Ribičič: Republika Slovenija v ustavah jugoslovanske federacije. Slovenci in država. SAZU, razprave - dissertationes 17, str. 356.

⁶ Peti plenum CK KPJ, 27. maj 1952. Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952). Izvori za istoriju SKJ. Izdavački centar Komunist, Beograd 1985, str. 667. (prevedla M. Režek)

⁷ Prav tam, str. 677-678.

odločujoči del slovenske politike zagovarjal. Boris Kraigher je na seji izvršnega odbora OF 29. maja 1952 poudaril, da namen ustavnega zakona ni demokratizacija, temveč krepitev socializma. Menil je, da proporcionalno zastopstvo v zboru proizvajalcev povsem ustreza tej težnji, *"ker če bi postavili drugače, nastane tu nacionalni problem in bi to bilo krivično z ozirom na socialistične odnose med narodi in republikami. Ne bi bil to socialističen odnos z ozirom na dejstvo, da smo dežela z razvitejšim gospodarstvom in že s samim tem eksploatiramo dežele z manj razvitim gospodarstvom."*⁸ Kraigherju je pritegnil tudi predsednik slovenske vlade Miha Marinko, ki je ugotavljal, da bi Slovenija v primeru volitev glede na družbeni bruto produkt dobila preveč zastopnikov v zboru proizvajalcev. To bi bilo po njegovem mnenju nepravilno, *"ker naš bruto produkt vsebuje tudi produkt drugih republik, kjer so surovinske baze"*.⁹ Takšni argumenti niso prepričali vseh razpravljalcev, zlasti ne Maksa Šnuderla, ki je poudaril, da *"ima v zveznem svetu srbski narod še vedno večino, če računamo Črnogorce, ki se čutijo Srbe pa tudi Bosance in Hercegovce in ni tu nobene nesreče, ker je tu politična enotnost. Zato ne razumem, zakaj bi Slovenija imela manj, če to odgovarja gospodarski stvarnosti in čemu bi se bali nacionalnega trenja. Seveda smo Slovenci vedno tisti, ki se umaknemo."*¹⁰

O ustavni reformi je 9. junija 1952 razpravljala tudi organizacijski sekretariat CK KPS. Matija Maležič je v uvodnem referatu svaril pred nevarnostjo pojavov šovinizma, če bi imela Slovenija več poslancev v zboru proizvajalcev, Tone Šturm pa je pripomnil, da *"se ne bi bilo treba bati nikakih preglasovalnih tendenc in šovinističnih teženj, ker bi Partija to izravnala"*.¹¹ Nekaj pomislekov glede predlaganega volilnega ključa za zbor proizvajalcev sta imela le Stane Kavčič in Vida Tomšič. Po njunem mnenju predlog ni bil povsem sprejemljiv, saj bi v zastopstvih iz industrijsko nerazvitih republik prevladovali kmetje, ki bi lahko kadarkoli preglasovali zastopnike industrije, zato sta predlagala paritetno zastopanost federalnih enot. Na sestanku je bilo zastavljeno tudi vprašanje, ali bo imela posamezna republiška skupščina pravico zavrniti zvezni zakon, ki bi bil v nasprotju z njenimi interesi, vendar je Vida Tomšič odvrnila, da že sam obstoj zbora narodov zagotavlja dovolj možnosti za zaščito nacionalnih pravic.¹²

V naslednjih mesecih je razprave o ustavni reformi zasenčil šesti kongres KPJ/ZKJ, proti koncu leta pa so znova oživele. V začetku decembra 1952 so vsi pomembnejši jugoslovanski časniki objavili osnutek ustavnega zakona,¹³ ki sta ga v zadnjih dneh iztekaajočega se leta začela obravnavati zakonodajna odbora obeh domov zvezne skupščine.

⁸ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond RK SZDL, šk. 25, Zapisnik seje izvršnega odbora OF, 29. maj 1952, str. 13 in 18.

⁹ Prav tam, str. 17.

¹⁰ Prav tam, str. 18-19.

¹¹ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2, Zapisnik razširjene seje organizacijskega sekretariata CK KPS, 9. junij 1952, str. 7.

¹² Prav tam, str. 8 in 10.

¹³ Ljudska pravica, XIII, 6. december 1952.

Na skupni seji zakonodajnih odborov 28. decembra 1952 je predlog ustavnega zakona poslancem predstavil podpredsednik zvezne vlade Edvard Kardelj. Zbora narodov v svojem govoru ni omenjal, ustavil se je le pri vlogi zbora proizvajalcev, ki ga je označil kot *"instrument razredne politike"*. Poudaril je, da volilni ključ glede na družbeni bruto produkt posameznih federalnih enot ni sprejemljiv, kajti *"izhajati moramo s stališča, da ustvarja jugoslovanski družbeni proizvod enoten jugoslovanski delavski razred in enotni jugoslovanski kmetje, ne pa posamezni narodi. Če bi stvar postavili drugače, bi razbijali enotnost socialistične družbe"*.¹⁴ V svojih prizadevanjih za socialno pravičnost pa je Kardelj pozabil, da je lahko delež posameznih "proizvajalcev" pri ustvarjanju družbenega bruto produkta večji od deleža drugih. Tako imenovani skupni interesi, povezani z družbeno lastnino, namreč ne pomenijo nujno, da bodo vsi enako produktivni. Uvedbo volilnega ključa, po katerem so poslance za zbor proizvajalcev volili glede na delež posamezne gospodarske panoge v skupnem družbenem bruto produktu in glede na število, ne pa kvaliteto "proizvajalcev", bi zatoj lahko umestili med mnoge zamujene priložnosti za oblikovanje relativno stimulativnega gospodarsko-političnega sistema. Predlagatelj nove ustavne ureditve je od uvedbe volilnega ključa glede na družbeni bruto produkt posameznih republik verjetno odvrnila bojazen pred gospodarskim in političnim tekmovanjem med federalnimi enotami, v katerem bi imeli razvitejši deli prednost pred večjimi, vendar gospodarsko šibkejšimi deli države. Takšno tekmovanje je bilo s stališča socializma nedopustno in prav tu se verjetno skriva del odgovora na vprašanje, zakaj je slovenski politični vrh zagovarjal z ustavnim zakonom uvedeni volilni sistem za zbor proizvajalcev. Seveda ne gre zanemariti tudi vpliva v državno-partijskem vrhu močnejše zastopanih, vendar gospodarsko manj razvitih republik na čelu s Srbijo.

Svojo nedoslednost in nenačelnost so snovalci nove ustavne ureditve pokazali tudi pri določanju najustrežnejšega volilnega ključa za zvezni in republiške zbore proizvajalcev. Medtem ko so bile za zvezni zbor proizvajalcev predlagane volitve glede na delež posamezne gospodarske panoge v skupnem družbenem bruto produktu po načelu en poslanec na enako število "proizvajalcev", naj bi poslance v republiške zbore proizvajalcev volili glede na družbeni bruto produkt posameznih okrajev.¹⁵ Volilni sistem je bil ob koncu sicer usklajen, vendar že razhajanja v predlogih razkrivajo nenačelnost, ki je ni mogoče opravičiti s prizadevanji za socialno pravičnost.

Dan po skupni seji sta začela zakonodajna odbora ločeno pretresati osnutek ustavnega zakona. Razprava se je večinoma sukala okrog stilizacije in terminologije, vsebinskih pripomb pa razen redkih izjem skorajda ni bilo. Na seji zakonodajnega odbora zveznega sveta 29. decembra 1952 je na načelna vprašanja poslancev odgovarjal Edvard Kardelj. Maks Šnuderl se je ustavil zlasti ob vpra-

¹⁴ Edvard Kardelj: Ob predlogu ustavnega zakona o zveznih in republiških organih oblasti. Problemi naše socialistične graditve, II. knjiga, Ljubljana 1955, str. 250-251.

¹⁵ ARS, fond CK ZKS III, šk. 2, Zapisnik razširjene seje organizacijskega sekretariata CK KPS, 9. junij 1952, str. 8.

šanju volitev v zvezni zbor proizvajalcev. Menil je, da so predlogu volitev glede na število "proizvajalskega prebivalstva" botrovale težnje po zaščiti prestiža večjih federalnih enot, čemur je Kardelj ugovarjal, saj je takšen način volitev predlagal prav on. Dušan Diminić pa se je spraševal o smiselnosti obstoja zbora narodov v okviru zveznega zbora, saj bi bilo po njegovem mnenju bolje, da bi zbor narodov še naprej ostal samostojen dom zvezne skupščine. Kardelj je odvrnil, da bi trije domovi preprosto preveč obremenjevali delo skupščine, da pa je obstoj zbora narodov vendarle nujen, kajti *"ukinitev zbora narodov bi lahko bila povod za razmišljanja o omejevanju pravic republik"*.¹⁶ Če pomislimo, da je bila desetletje zatem zvezna skupščina razbita na kar pet zborov, med katerimi pa zbora narodov ni bilo, zveni Kardeljev odgovor precej neprepričljivo.

Edvard Kardelj se je članom zakonodajnega odbora zveznega sveta pridružil tudi na seji 30. decembra 1952. Tokrat jim je skušal dopovedati, zakaj zbor narodov ne potrebuje niti svojega poslovnika, niti stalnega predsednika in ostalih funkcionarjev. Poslanci so se namreč spraševali o statusu zbora narodov znotraj zveznega zbora, pri čemer jih je zanimal zlasti način glasovanja. Maks Šnuderl je predlagal glasovanje po republikah, kar je bilo po Kardeljevem mnenju nesprejemljivo, ker *"bi lahko ena republika povzročila težave vsej državi"*.¹⁷

Precej drugače od poslancev zveznega sveta so o nekaterih določbah osnutka ustavnega zakona razmišljali v zakonodajnem odboru sveta narodov. Kar nekaj razpravljalcev je na seji 3. januarja 1953 izrazilo bojazen, da bo zbor narodov s pravico do ločenega sklepanja blokiral delo zveznega zbora. Zlasti odločen je bil Miloš Moskovljević, ki je poudaril, da mora biti zvezni zbor enoten dom, ki bo zastopal interese celotne države, ne pa posameznih republik. Moskovljević je bil prepričan, da bo imel zbor narodov glede sprejemanja zveznih zakonov preveč pravic, vendar ga je predsednik odbora Moša Pijade potolažil, da so imeli predlagatelji v mislih le splošne zakone, ki obravnavajo temeljna načela za sprejemanje republiških zakonov.¹⁸

Bojazen Miloša Moskovljevića je bila seveda povsem odveč, saj obvezni sestanki zbora narodov navadno niso trajali dlje kot deset minut, kar je zado-stovalo ravno za potrditev sklepov zveznega zbora. Nekaj več časa so poslanci prebili le na seji 10. marca 1954, ko so si odvzeli skoraj vse pravice, ki so jih dotlej imeli. Ob tej priložnosti je namen sprememb ustavnih določil o položaju zbora narodov poslancem pojasnil predsednik zakonodajnega odbora zveznega zbora Maks Šnuderl, ki je ugotovil, da *"je praksa v tem kratkem času pokazala, da so obvezni sestanki zbora narodov čista formalnost in zavlačevanje postopka takrat, ko v konkretnem primeru ni podan razlog, zaradi katerega ob-*

¹⁶ Bilten zakonodajnih odbora Veća naroda i Saveznog veća (28. decembra 1952 - 8. januara 1953). Izbor iz stenografskih beležaka o pretresu predloga ustavnog zakona, Beograd 1953. 54. sednica, 29. decembra 1952, str. 234-235. (prevedla M. Režek).

¹⁷ Prav tam, 55. sednica, 30. decembra 1952, str. 305-306. (prevedla M. Režek).

¹⁸ Prav tam, 58. sednica, 3. januarja 1953, str. 105-111.

*stoji institut zbora narodov, namreč potreba po zaščiti federativnega načela".*¹⁹ Predlog predsednika zvezne skupščine Moše Pijadeja o odpravi obveznih sestankov je zbor narodov sprejel, ni pa pristal na odpravo obveznih sestankov ob spremembi ustave.

12. januarja 1953 je Edvard Kardelj na skupni seji obeh domov zvezne skupščine prebral ekspozé o predlogu ustavnega zakona, v katerem je predstavil vizijo nove jugoslovanske federacije, ki bo temeljila na enotnem interesu delavcev ne glede na njihovo nacionalno pripadnost. Kardelj je zatrdil, da ustavni zakon priznava popolno enakopravnost jugoslovanskih narodov, ki jo formalno zagotavlja obstoj zbora narodov, čeprav je menil, da *"mehanizem sveta narodov, kakor ga določa ustavni zakon, verjetno sploh ne bo prišel do izraza. Vendar pa je vzlic temu potreben najprej kot skrajna konsekvencia našega sistema nacionalne enakopravnosti, drugič pa kot ponovna deklaracija, da je nova Jugoslavija zvesta političnemu načelu o enakopravnosti vseh narodov."*²⁰ Ker je poleg enakopravnosti ustavni zakon omenjal tudi enotnost jugoslovanskih narodov, je Kardelj poudaril, da *"naša jugoslovanska socialistična skupnost ne nastaja na podlagi nekakih nacionalističnih teorij in nima za podlago kakršnekoli teorije o enotnem jeziku ali o enotni nacionalni kulturi. Temelji na skupnem interesu vseh delovnih ljudi ne glede na njihovo nacionalno pripadnost in zato je trdnjša od vsake druge mogoče skupnosti."* Govoreč o družbeni lastnini in z njo povezanih skupnih interesih delavcev, pa je ugotavljal, da že nastaja *"socialistična skupnost novega tipa, v kateri postaja jezik in nacionalna kultura postranski faktor, ki nikogar ne bo oviral, da bi se čutil isto z drugimi delovnimi ljudmi, pa naj govore katerikoli jezik"*.²¹

Odpravo zbora narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine so snovalci nove ustavne ureditve razumeli kot sestavni del reformnih procesov, ki jih je sprostila uvedba samoupravljanja. Nacionalno vprašanje je veljalo za rešeno, zato naj ne bi bilo več potrebno varovati enakopravnosti narodov s samostojnim domom skupščine. Zbor narodov je bil tako v skupščinski sistem vgrajen le kot nekakšen varnostni ventil, ki je bil po mnenju dr. Ivana Kristana v precejšnji meri formalnost, saj bi njegova prevelika dejavnost ovrгла ideološka izhodišča vizije na področju tako imenovanih enotnih interesov jugoslovanskih delavcev.²²

Ko je zbor narodov leta 1954 z novelo ustavnega zakona izgubil bistveni del svojih pristojnosti, je postala formalna plat njegovega obstoja še bolj očitna. Kot je že v svojem ekspozéju napovedal Edvard Kardelj, je bil zbor narodov potisnjen na rob političnih dogajanj, saj se do leta 1968, ko mu je bil z ustavnimi

¹⁹ Stenografske beleške Savezne narodne skupštine za 1954 godinu, Beograd 1954. Veće naroda, 4-ti sastanak održan 10. marta 1954 god., str. 473. (prevredla M. Režek).

²⁰ Edvard Kardelj: O družbenih in političnih osnovah FLRJ in zveznih organih oblasti. Ekspozé o predlogu ustavnega zakona. Problemi naše socialistične graditve, II. knjiga, Ljubljana 1955, str. 269.

²¹ Prav tam, str. 270-271.

²² Ivan Kristan: Dvodomni sistem v Jugoslaviji s posebnim poudarkom na razvoju zbora narodov. Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete, Ljubljana 1970, str. 189.

dopolnili vrnjen status samostojnega doma, skorajda ni sestajal ali pa so bile njegove seje povsem formalne. Že pred tem pa je napovedal, da bo sklic zbora narodov na zahtevo poslancev ene republike izzvenel kot alarm, zato se fakultativno skorajda ne bo sestajal, saj bi bil lahko njegov sklic razumljen kot politična demonstracija proti drugima dvema zboroma.²³

Decentralizacija državne ureditve in uvedba samoupravljanja v začetku petdesetih let sta dodobra prevetrili po sovjetskem vzoru prevzeti model socializma, obenem pa sta močno omejili že pridobljene pravice posameznih federalnih enot in njenih narodov. Snovalci nove ustavne ureditve so sicer zatrjevali, da bo samoupravljanje s svojo proticentralistično usmeritvijo omogočilo hkratno uresničevanje nacionalnih pravic, vendar temu še zdaleč ni bilo tako. Z ukinitvijo zbora narodov in uvedbo zbora proizvajalcev kot drugega doma je v zvezni skupščini razredni element prevladal nad nacionalnim, z uvedbo komunalnega sistema septembra 1955 pa je bilo nacionalno oziroma federativno načelo državne ureditve še enkrat poteptano. Center formalnega odločanja so namreč postale občine, ki so se krepile na račun omejevanja republiških pristojnosti. Poleg tega je bil komunalni sistem podlaga teorijam o odmiranju narodov in o Jugoslaviji kot federaciji komun, temu pa so se pridružile še težnje po stapljanju v enotno socialistično kulturo in razmišljanja o enotnem jugoslovanskem narodu.

Posledice napačne mednacionalne politike so se začele kazati že v drugi polovici petdesetih let. Čeprav je bilo leta 1958 v programu ZKJ zapisano načelo, da je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji z revolucijo rešeno enkrat za vselej, je partijsko vodstvo že naslednje leto naročilo analizo o položaju manjšin, na podlagi katere so prvič po vojni obširneje razpravljali o nacionalnem vprašanju in posredno ugotovili, da položaj manjšin ni zadovoljiv. Tudi preobrat v odnosu slovenskih politikov do nacionalnega vprašanja se je zgodil šele po sedmem kongresu oziroma v začetku šestdesetih let, ko je slovenski politični vrh odločneje stopil v bran nacionalnim interesom.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE VERFASSUNGSREFORM DES JAHRES 1953 UND DIE NATIONALE FRAGE

Das am 13. Januar 1953 von der jugoslawischen Bundesversammlung verabschiedete Verfassungsgesetz bewirkte einen tiefen Einschnitt in die damalige Verfassungsordnung und bedeutete auch formal den Abschluß der politischen und wirtschaftlichen Reformen nach dem Bruch mit der Kominform. Außer den inhaltlichen Änderungen brachte es bedeutende Neuheiten in der Organisation von Staatsorganen mit sich. Im Hinblick auf die föderative Struktur war vor allem die Aufhebung des

²³ Bilten zakonodajnih odbora Veća naroda i Saveznog veća, 54. sednica, 29. decembra 1952, str. 238.

"Rats der Völker" als selbständiger Kammer der Bundesversammlung und der Entzug fast aller Kompetenzen der Abgeordneten der föderalen Einheiten strittig, wodurch dem "Rat der Völker" lediglich die symbolische Bedeutung des multinationalen Staates zukam. An seiner Stelle wurde der "Produzentenrat" eingeführt, dessen Grundlage nicht das nationale, sondern das Klassenelement bildete, wovon auch eine Art sozialistischen Klassenwahlrechts zeugt, bei dem die Quote vom Anteil der Wirtschaftssubjekte am gesellschaftlichen Gesamtprodukt abhing und nicht etwa vom zunächst vorgeschlagenen gesellschaftlichen Bruttosozialprodukt der einzelnen föderalen Einheiten. Die Autoren der neuen Verfassungsordnung beteuerten, die Arbeiterselbstverwaltung würde mit ihrer antizentralistischen Ausrichtung zugleich auch die Wahrnehmung der nationalen Rechte gewährleisten, obwohl das Verfassungsgesetz die Rechte der einzelnen Völker und föderalen Einheiten in Wirklichkeit einschränkte, die ihnen mindestens formal durch die Verfassung vom Jahre 1946 garantiert worden waren. Mit der Einführung des "Produzentenrates" und der Aufhebung des "Rates der Völker" als selbständiger Kammer der Bundesversammlung gewann das Klassenelement die Oberhand über das nationale Element, mit der Einführung des Kommunal-systems wurde das föderative Prinzip der Staatsordnung zusätzlich in Abrede gestellt. Das Kommunal-system bildete die Grundlage für die Theorien vom Absterben der Völker und von Jugoslawien als einer Föderation von Kommunen. Dazu gesellten sich noch die Bestrebungen nach einem Aufgehen in einer einheitlichen sozialistischen Kultur und Vorstellungen von einer einheitlichen jugoslawischen Nation. Eine Wende in der Einstellung der slowenischen Politiker zur nationalen Frage vollzog sich erst nach dem 7. Kongreß des Bundes der Kommunisten Jugoslawiens, als die slowenische politische Spitze entschiedener die nationalen Interessen zu verteidigen begann.

DISKUSIJA*

Walter LUKAN:

Zame je Država SHS, to se pravi Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, točneje vrh države v Zagrebu še vedno fantom. Zato prosim kolega Perovška, da bi razložil, kako je vrh države v Zagrebu res izgledal. Veliko vemo o Narodni vladi v Ljubljani in kako je bila strukturirana, ne pa, kako je bil strukturiran vrh v Zagrebu in to bi rad izvedel.

Jurij PEROVŠEK:

Vrh Države SHS, oziroma Narodno Vijeće je bilo strukturirano takole: za predsednika Narodnega Vijeća je bil imenovan dr. Anton Korošec, ki je s tem formalno načeloval Državi SHS, podpredsednika sta bila Svetozar Pribičević, znan srbski politik s Hrvaške in dr. Ante Pavelić (zobar). Narodno Vijeće je bilo organizirano tako, kot so bile kasneje organizirane posamezne pokrajinske narodne vlade. Imelo je svoje posamezne upravne resorje za vojsko, za finance itd., tako kot je navadno strukturirana državna oblast. Narodno Vijeće je predstavljalo dejansko oblast na ozemlju Države SHS, in sicer državno oblast, ki je v tako prerasla v zadnjih mesecih boja habsburških Jugoslovanov za samoodločbo in za državno odcepitev od habsburške monarhije. Že takrat se je Narodno Vijeće vzpostavilo v vzporedni organ državne oblasti in je kot tako delovalo ob še obstoječi takratni avstro-ogrski državni oblasti. Novembra 1918 so obstoj Narodnega Vijeća priznavali takratni temeljni evropski politični faktorji. Če dovolite, bom kar na kratko iz integralnega besedila prebral naslednje: 6. 11. 1918 je zavezniški glavni poveljnik na solunski fronti pozdravil tako zagrebško Narodno Vijeće, kot tudi ljubljansko Narodno vlado kot novi vladi habsburških Jugoslovanov. Hkrati je tudi pozdravil njuno oboroženo kopensko in pomorsko silo. Obstoj Narodnega Vijeća v novembru 1918 so upoštevali tudi drugi dejavniki pri razvijanju svojih mednarodnih povezav v takratni Evropi. To je razvidno iz diplomatskih sporočil in prošenj, ki so jih v tem času na Narodno Vijeće naslovili dunajski apostolski nuncij kot starešina tamkajšnjega diplomatskega zbora, nizozemska kraljevska vlada, ameriško poslanstvo iz Berna, romunski Narodni svet, danski ministrski predsednik, bavarsko poslanstvo na Dunaju, itd. Ob tej priložnosti bi še rad opozoril, da je 8. 11. 1918 Narodno Vijeće kot stvarni politični dejavnik na znani ženevski konferenci o jugoslovanskem zedinjenju "kot reprezentanta in vlado" Srbov,

* Diskusija je povzeta z magnetofonskega zapisa.

Hrvatov in Slovencev iz bivše habsburške monarhije priznal tudi srbski ministriški predsednik Nikola Pašić. Objektivno je s tem srbska kraljevska vlada priznala tudi Državo SHS, kot to ugotavlja beograjski zgodovinar Momčilo Zečević. Opozoril bi, da je obstoj Narodnega Vijeća priznavala tudi Madžarska demokratična republika, ki je v Zagrebu pri Narodnem Vijeću akreditirala svojega diplomatskega predstavnika Aladarja Ballo. Narodno Vijeće je obstajalo kot stvarni organ državne oblasti, ki je bil organiziran po načelih, po katerih so normalno organizirane vse vlade v modernih evropskih državah.

Valter LUKAN:

Koliko je bilo uradnikov?

Jurij PEROVŠEK:

Točnega števila uradnikov ne morem navesti, ker nisem v arhivu v Zagrebu tega konkretno iskal. Dejstvo pa je, da je Narodno Vijeće, kar sem tudi v svojem referatu povedal, svojo oblast prepustilo posameznim narodnim vladam, konkretno naši slovenski Narodni vladi, ki je potem s svojim upravnim aparatom v njegovem imenu izvrševala državno oblast za slovensko ozemlje.

VPRAŠANJE (nerazločno)

Jurij PEROVŠEK:

Narodno Vijeće je imelo svoj aparat, to je bil dotedanji upravni aparat na Hrvaškem, v Slavoniji in Dalmaciji, ki je bil Narodnemu Vijeću pravno podrejen. Narodnega Vijeća ne moremo odpisati kot nek fantom. Ne bi se strinjal, da je to nek pojem iz zgodovine, ki naj ostane samo na papirju.

Janko PRUNK:

Lep pozdrav. Imel bi dve dopolnili k izvajanju včeraj popoldne in danes, oziroma konceptu. Prvo bi bilo, da je zaradi tega, ker je obletnica nekega dogodka, ki ga bom poskušal ovrednotiti in povezati s celotnim dogajanjem, kateremu so bili posvečeni referati, pa tu ni bila naglašena, ne zato ker bi jo strategiji tega zborovanja pozabili, ampak ker jih je tako veliko in najbrž so se planerji simpozija držali in obeležili, posebej poudarili tiste letnice, ki obeležujejo neke dogodke, ki so na zunaj zelo pomembni, ampak mi se vsebolj

nagibamo k nekemu strukturalnemu pojmovanju zgodovine in včasih je morda tudi zelo pomembno ali morda včasih pomembnejše, da vzamemo neko leto, ko začne nastajati neka struktura, ki potem iz sebe rodi nekaj novega. Za slovensko zgodovino je začela nastajati neka nova struktura leta 1898 in je danes stoletnica tega, to pa pomeni struktura zavesti najvažnejše slovenske politične sile, Katoliške narodne stranke, struktura da se je treba za rešitev slovenskega narodnega vprašanja v habsburški monarhiji povezati z edinim razpoložljivim zaveznikom za slovenski narod tedaj, to je s Pravaško stranko. Ta struktura nastaja, kolega Lukan je to zelo detajlno študiral, že od morda leta 1892 v Kreku. Leta 1898 pa jasno pride do deklaracije. Trije pomembni voditelji Slovenske ljudske stranke, tedaj imenovane še Katoliška narodna stranka, Krek, prelat Kalan in Brejc, gredo na kongres Pravaške stranke, vsepravaške organizacije na Sušak in tam zelo zanimivo izjavijo: "Mi Slovenci priznavamo pravaški politični program, hrvaško državno pravo, mi želimo biti del hrvaške države". V tem so Slovenci videli nekakšno možnost rešiti se iz germanizatoričnega pritiska, preko hrvaške formule, oziroma preko višjega državno-pravnega statusa reševati svoj slovenski položaj. Tu nastane struktura, ki vodi v koncepcijo slovenskega trializma, v majniško deklaracijo in tu bi rad dopolnil kolegico Stavbarjevo, ne da jo kritiziram, moramo reči, da je njen referat zelo dober, ker odpravlja neko bivše mišljenje v historiografiji, kako je majniška deklaracija bila zelo jugoslovanska itd. Mislim, da je njen akcent popolnoma pravilen, bila je še zelo dinastična, habsburška, ampak tu je treba povedati še eno dopolnilo: če pa bi se tudi takšna dinastična in habsburška, če bi se izpolnila, bi pomenila za Slovence in za habsburško monarhijo precej drugačno situacijo. Majniška deklaracija je razvijala koncept trializma, to pa pomeni tretjejo državno enoto znotraj habsburške monarhije, v katero bi prišli Slovenci, enote, ki bi imela državnopravni status vsaj tako visok, kot ga je imela Hrvaška, raztegnjen tudi na Slovence, to se pravi, da bi Slovenci s pomočjo jugoslovanske enote znotraj habsburške monarhije bili nekako osvobojeni germanizatoričnega pritiska. Tako so si predstavljali slovenski politiki. Najbolj so se bali germanizatoričnega pritiska, tu je najbrž za bodoče zgodovinopisje resnično tisti problem, ki ga moramo razjasniti, ali je bil ta pritisk objektivno res tako velik, kot je bil tedaj v politični zavesti, oziroma kot je bil instrumentaliziran v političnem boju.

Hvala lepa.

Branko MARUŠIČ:

Dovolite kratko opombo glede katoliškega liberalizma. Zdi se mi, da je bil zelo razširjen v obmejnih slovenskih pokrajinah, kjer je bilo slovenstvo ogroženo. Na Goriškem je tak izrazit pojav Andreja Žnidaršiča, v Istri Franja Ravnika. To so ogrožene slovenske pokrajine, njihova različnost se kaže tudi v tem, da se recimo vključi v gibanje za Zedinjeno Slovenijo. Andrej Žnidaršič je

naprimer na Goriškem edini duhovnik, ki podpiše proglas za šempaski tabor leta 1868. V Istri pa je celo Franjo Ravnik organizator taborskega gibanja. Za razliko pa je naprimer v Beneški Sloveniji, kjer o kakšnih pojavih katoliškega liberalizma ne moremo govoriti, zlasti naprimer pri Ivanu Trinku kot najznačilnejšemu predstavniku beneško-slovenske duhovščine, ali pri npr. Petru Podreki. Hotel sem le poudariti povezavo katoliškega liberalizma s slovenskimi obmejnimi pokrajinami.

Hvala.

Spoštovani!

Mednarodni znanstveni simpozij Slovenija 1848-1998 se je iztekel. Na njem je bilo na podlagi najnovejših strokovnih spoznanj predstavljeno tisto, kar lahko označimo kot iskanje lastne slovenske poti do cilja, ki ga je marca 1848. leta prvi zastavil naš koroški rojak Matija Majar-Ziljski: v Sloveniji živeti po slovensko.

Simpozij je bil strokovna prireditev in ne glede na naš patriotizem in narodno zavest, nepolitičen. Slovenci smo, vsaj tisti, ki smo tu zbrani, že toliko daleč, da ni več potrebno, da si lažemo o svoji preteklosti.

Cilj simpozija ni bil križanje in boj mnenj, ampak osvetlitev dogajanja v zadnjih stopetdesetih letih iz različnih zornih kotov. V veliki meri, ne pa popolno, je bil zastavljeni cilj dosežen. Njegovo pravo vrednost bo dal šele zbornik. Izšel bo do našega XXIX. kongresa, ki bo jeseni na slovenski obali. Referenti naj pošljejo referate, po možnosti na disketah, g. Majdi Čuden in tajnici naše zveze kolegici Barbari Šatej. Obe sta zaposleni na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Referente prosimo, da spoštujejo prevzete obveznosti do naših financiranj in plačnikov kotizacije, ki so tako omogočili natis zbornika.

Kot predsednik organizacijskega odbora sledeče ocenjujem naše znanstveno srečanje:

1. Na simpoziju so sodelovale vse generacije zgodovinarjev.
2. Tako med referenti kot udeleženci znanstvenega simpozija so bili naši člani iz vsega našega etničnega ozemlja, ne glede na državne meje.
3. Referenti so bili tako iz naših osrednjih raziskovalnih institucij; zelo opazen delež so imeli tisti, ki jih je izobrazila mariborska Pedagoška fakulteta
4. Kar dva referenta sta obravnavala doslej (v tem pogledu) vse preveč zanemarjeno področje našega ozemlja, Prekmurje. Oba sta domačina, kar je še dodatno razveseljivo.
5. Kljub nenaklonjenosti nekaterih političnih grupacij, je bil obisk nad pričakovanji. Obžalujemo, da so nekaterim našim kolegom ravnatelji onemogočili udeležbo.
6. Izbira referentov je bila skrajno demokratična. Vsaka raziskovalna institucija je imela pravico do enega temeljnega referata in več koreferatov. Taka načela je že v začetku soglasno sprejel organizacijski odbor, ki je vse predlagane naslove referatov in koreferatov obravnaval. Nikogar ni zavrnil. Obžalujemo, da se vsi s takim, po našem mnenju nadvse demokratičnim, razvoju stroke primernim in do vseh naših raziskovalnih središč enakim odnosom, ne strinjajo.

Zahvaljujem se vsem referentom, ki so z vso resnostjo pripravili svoja predavanja. Prosim vas, nadaljujte s to vneto tudi pri pisanju besedil za objavo.

V imenu organizacijskega odbora se ponovno zahvaljujem pokrovitelju dr. Janezu Podobniku, predsedniku Državnega zbora Republike Slovenije, pred-

sedniku častnega odbora, prof. dr. Ludviku Toplaku, rektorju Univerze v Mariboru, financerju Ministrstvu za znanost in tehnologijo, zlasti gospodu ministru dr. Lojzetu Marinčku, ki nam ni le pomagal, ampak nas v imenu vlade Republike Slovenije in njenega predsednika dr. Janeza Drnovška pogostil na prijetnem družabnem srečanju. Hvala vam dragi kolegi, g. dekan, prof. dr. Franc Rozman, člani zgodovinskega oddelka in nesebični člani Zgodovinskega društva Franca Kovačiča. Z razumevanjem za naše delo in tudi poslanstvo sta se izjemno izkazala mariborski Narodni dom in Pokrajinski muzej. Hvala.

Naša iskrena zahvala velja tudi novinarjem, predvsem mariborskim, ki so se izjemno izkazali pri seznanju slovenske javnosti z našo prireditvijo.

Iz ozadja so naše posvetovanje operativno vodili Majda in Franci Čuden, prof. Barbara Šatej in doc. dr. Darko Friš. Iskrena hvala.

Seveda pa bi bilo naše znanstveno posvetovanje brez prave teže, če ne bi bilo vas, drage kolegice in spoštovani kolegi, ki ste dva dni tako zavzeto vztrajali na tem, izjemno zgoščenem znanstvenem srečanju. Nasvidenje jeseni na slovenski obali.

doc. dr. Stane Granda

*Društvo slovenskih pisateljev**Slovene Writers' Association*

Društvo slovenskih pisateljev
in
Zveza zgodovinskih društev Slovenije

POZIV ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE IN DRUŠTVA SLOVENSkih PISATELJEV
JAVNOSTI

Prihodnje leto bo Slovenija, svobodna in samostojna, obhajala vrsto okroglih obletnic. Naša dolžnost je, da opozorimo še posebej na 150 let od razglasitve programa Združene Slovenije in 130 let od prvih velikih narodnih taborov. V evropski pomladi narodov 1848 so tudi Slovenci zahtevali združitev v skupno državno enoto z lastnim parlamentom in slovenskim kot uradnim jezikom. Dvajset let pozneje je bila ta misel potrjena na množičnih taborih na skoraj celotnem etničnem ozemlju in postala stalnica resnične slovenske narodne politike. Ti za razvoj narodne zavesti in demokratične volje Slovencev nadvse pomembni dogodki stojijo na začetku moderne dobe slovenskega narodnega in političnega življenja, v katerih smo po hudih preizkušnjah naposled dosegli samostojno slovensko državo. Zato sta obletnici priložnost za premislek tako o slovenski preteklosti kot o razpoljnih sedanjega trenutka v življenju naroda, o njegovi mladi državi in o njeni prihodnosti. Ne bi smeli mimo nas brez vidnih javnih znamenj, da se zavedamo njunega pomena.

Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Društvo slovenskih pisateljev, nestrankarski združenji slovenskih zgodovinarjev in pisateljev, pozivata slovensko javnost, posebej pa državna in politična predstavništva in zlasti šolske, kulturne in znanstvene ustanove, da obletnici primerno proslavimo.

Zveza zgodovinskih društev Slovenije
dr. Stane Granda, predsednik

Stane Granda

Društvo slovenskih pisateljev
Evald Flisar, predsednik

Evald Flisar

Ljubljana, na Dan državnosti, 25. junija 1997

Tomšičeva 12 61000 Ljubljana Slovenija
tel./fax: 386 61 21 41 44, tel.: 386 61 1 252 340



Državnemu zboru Republike Slovenije

Zveza zgodovinskih društev Slovenije kot nestrankarska organizacija slovenskih zgodovinarjev čuti dolžnost, da Državni zbor Republike Slovenije spomni na vrsto jubilejev, ki se jih bomo spominjali v letu 1998. Najpomembnejši so:

- 150 letnica Združene Slovenije
- 130 letnica začetka taborskega gibanja
- 90 letnica ptujskih in ljubljanskih dogodkov
- 80 letnica razpada Avstro - Ogrske, nastanek Jugoslavije
- 50 letnica Resolucije Informbiroja
- 10 letnica Procesu proti četverici

Vsi jubileji niso enako pomembni, so pa nedvomno zelo vplivali na naše ljudi v preteklosti in pomagali sooblikovati našo sedanost. Zveza zgodovinskih društev Slovenije si bo prizadevala preko svojega članstva, da bodo njeni člani, ki delajo v šolah, muzejih, arhivih in drugod, opozarjali slovensko javnost na prelomnost teh let, sodi pa, da bi morala vsaj 150 letnica javne postavitve zahteve po Združeni Sloveniji, dobiti vsedržavni značaj. 1848. leta je bil postavljen temelj današnji samostojni slovenski državi. Zato predlagamo, da se na čelo spominskih prireditev postavi Državni zbor Republike Slovenije, kot najvišji reprezentant njene državnosti.

Leto 1848 je izredno pomembno v več vidikih. Odpravljen je bil fevdalizem. Slovenci so postavili zahtevo po Združeni Sloveniji - avtonomni državno-pravni enoti z lastnim parlamentom in slovenskim kot uradnim jezikom na vseh področjih javnega življenja. Javno in z več tisoč podpisi so podprli peticijo, ki je opozarjala takratne dunajske oblasti, kot ostale neslovenske državljane, da se ne odpovedujejo lastni prihodnosti in lastnemu razvoju na vseh področjih. Naši predniki so takrat, prvič po več stoletjih, zaživel v demokraciji in izvolili poslance v parlament. Bilo je eno najboljših naših zastopstev v vsej naši zgodovini. Začetke našega demokratičnega političnega življenja so podprla tudi takrat nastala slovenska politična društva in slovensko politično časopisje, ki se je tudi pojavilo v tem letu. Skratka, veliko se je zgodilo v tistem prelomnem letu, kar dobiva z vidika samostojne slovenske države popolnoma druge razsežnosti kot nekoč. Vsekakor si je nemogoče zamisliti, da bi se tako pomembnega jubileja manj spominjali kot pred petdesetimi leti

Zveza Zgodovinskih društev Slovenije prosi državni zbor, da razmisli o pomembnosti leta 1848, ki se ga bo spominjala vsa Evropa. Čeprav so bili njeni narodi na različnih stopnjah svojega gospodarskega, političnega in kulturnega razvoja, so imeli v temelju enako željo: svoboda - demokracija - lastno odločanje o svoji usodi. Slovenci pri tem ne smemo zaostajati in moramo paziti, da opozorimo tudi na naš delež v takratnem letu revolucij, zlasti še na naše posebnosti. Predlagamo, da prevzamete skrb in pokroviteljstvo nad prireditvami. Prva naj bi se izražala predvsem v ustreznem sklepu, ki bi ministrstvom za šolstvo, kulturo, znanost, obrambo in tudi notranje zadeve naročal, naj zlasti pri vzgoji in delu z mladimi, dajo predvsem letu 1848 ustrezen poudarek. Prepričani smo, da ne sme biti nobene šole, nobene kulturne in znanstvene organizacije, ki se takratnih pomembnih dogodkov ne bi spomnila. Predvsem je treba poudariti, da so bili takrat postavljeni temelji naši državnosti, da je bila takrat prvič javno postavljena politična zahteva po Združeni Sloveniji.

V zvezi s pokroviteljstvom prosimo in predlagamo, da prevzamete pokroviteljstvo nad znanstvenim simpozijem **"Slovenija 1848 - 1998: Iskanje lastne poti."** Simpozij naj bi bil po možnosti aprila 1998 v Mariboru. Kraj predlagamo zato, ker se je Štajerska v teh prizadevanjih izredno izkazala. V Mariboru je bilo za samostojno Slovenijo žrtvovano 1991. leta tudi prvo človeško življenje. Slovenski zgodovinarji smo že ustanovili pripravljalni odbor, ki ga poleg vodstva Zveze sestavljajo predstavniki SAZU, obeh univerz in znanstvenih inštitutov. Državnemu zboru Republike Slovenije predlagamo, da bi bila v času simpozija v Mariboru tudi državna spominska prireditev z udeležbo najvišjih državnih predstavnikov. Častnemu odboru, ki ga bo Državni zbor skoraj gotovo imenoval, smo pripravljani o vsem natančno poročati in glede na željo tudi imenovati vanj svojega predstavnika. Vsekakor morajo biti že v jeseni vse organizacijske in vsebinske priprave izvedene do take mere, da spomladi 1998. leta ne bi bilo nikakršnih zadreg. Častitljive obletnice kot je stopetdeseta, ne morejo predmet improvizacij in polovičarstva.

V prepričanju, da se bo Državni zbor Republike Slovenije zavedel svojih korenin in prevzel skrb za negovanje najpomembnejših dogodkov našega skupnega narodnega zgodovinskega spomina, mu Zveza zgodovinskih društev Slovenije izreka svoje najgloblje spoštovanje

Ljubljana, 30. junija 1997.

Predsednik

Zveze zgodovinskih društev Slovenije

doc. dr. Stane Granda

Stane Granda

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Ljubljana, Aškerčeva 2

Poslanskim klubom Državnega zbora Republike Slovenije

Spoštovane poslanke in poslanci Državnega zbora Republike Slovenije

Zveza zgodovinskih društev Slovenije kot strokovno združenje slovenskih zgodovinarjev spominja spoštovane poslanke in poslance Državnega zbora Republike Slovenije, da se spominjamo v tekočem letu vrste pomembnih zgodovinskih dogodkov med katerimi je najpomembnejši 150 letnica prve javne in množične zahteve za Združeno Slovenijo. Vse od 1848. leta so si Slovenci prizadevali za njeno uresničitev in jo, čeprav ne popolnoma, dosegli s samostojno Slovenijo. Javno oblikovanje in postavitve zahteve za Združeno Slovenijo je najstarejši in najpomembnejši dogodek povezan z idejo slovenske državnosti.

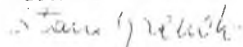
Poslance vseh strank Državnega zbora republike Slovenije pozivamo, da se kot posamezniki - državljani Republike Slovenije, predvsem pa kot poslanci - reprezentatni ljudske volje in državnosti, zavzamete za primerno obeležitev tega dogodka. Prosimo Državni zbor Republike Slovenije, da prevzame pokroviteljstvo nad osrednjo prireditvijo, ki smo jo že predlagali predsedniku dr. Janezu Podobniku in hkrati naroči ministrstvu za šolstvo in šport Republike Slovenije, da se tega pomembnega dogodka s primerno prireditvijo spomnijo tudi po vseh slovenskih šolah. Spomin na tako pomembne zgodovinske dogodke, kot je prva javna postavitev zahteve Združene Slovenije, ki je bila gibalno slovenske politike v zadnjih 150. letih, mora biti tudi temeljni kamen za resnično domovinsko vzgojo hkrati pa tudi tisti moment, ki združuje Slovence ne glede na njihovo politično prepričanje.

Še posebno prosimo vse vodje poslanskih klubov, da svoje člane ne le seznani s tem pismom, ampak skupaj z vodstvom Državnega zbora Republike Slovenije prevzamejo skrb za primerno in dostojno obeležitev dogodkov pred 150. leti.

Ljubljana, 28. 1. 1998.

Predsednik:

doc. dr. Stane Granda



Priloga: Pismo ZZDS Državnemu zboru

Državljanom Republike Slovenije
Vladi Republike Slovenije
Kolegom poslancem Državnega zbora Republike Slovenije
Državni svet Republike Slovenije

Podpisani poslanci državnega zbora, zgodovinarji po izobrazbi, pozivamo na današnji dan, ko so širom našega ozemlja začeli navdušeno proslavljati začetek revolucije 1848 leta, ki je odpravila fevdalizem, ki je z izenačenjem državljanov pred zakonom začela uvajati demokracijo, ki je razglasila idejo Združene Slovenije, ki je bila poglavitno gibalno našega političnega življenja v naslednjih 150. letih, ki je ustvarila temelje, iz katere je zrasla naša samostojna slovenska država, pozivamo državljane Republike Slovenije, vlado, kolege poslance in svetnike, župane in občinske ter mestne svete, znanstvene in kulturne inštitucije, zlasti pa šole, da se v letu, ki je pred nami, s primernimi prireditvami spomnimo enih najpomembnejših dogodkov v naši preteklosti.

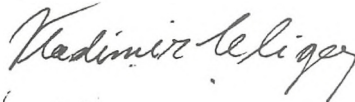
V časih, ko imamo, nevajeni politične različnosti, pogosto občutek, da nas več stvari ločuje kot združuje, dokažimo, da znamo, tako kot mnogokrat v preteklosti, zlasti pa ob plebiscitu za našo samostojno državo, biti tudi enotni v oblikovanju našega skupnega zgodovinskega spomina.

Ljubljana, 16. marca 1998.

Samo Bevk



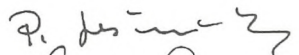
Vladimir Čeligoj



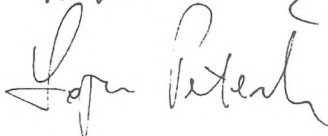
Vincencij Demšar



Peter Lešnik



Lojze Peterle



Brez posluha za državnost

Pobuda zgodovinarjev in pisateljev, da bi pomembna zgodovinska obletnica pridobila vsedrjavni značaj, za zdaj brez odmeva – Politiki le »držalniki«

LJUBLJANA, 30. marca – Skupnemu pozivu Društva slovenskih pisateljev in Zveze zgodovinskih društev Slovenije, s katerim sta ob lanskem dnevu državnosti stanovski organizaciji v obliki odprtega pisma nagovorili predsednike države, državnega zbora in vlade Republike Slovenije, je 30. junija lani sledilo pismo predsednika zveze zgodovinskih društev državnemu zboru in 28. januarja letos še vsem njegovim poslanskim klubom.

V pismu je doc. dr. Stane Granda v imenu združenja zgodovinarjev izvoljene poslance spomnil na vrsto pomembnih jubilejev, ki se jih spominjamo letos: na 150-letnico Zedinjene Slovenije; 130-letnico začetka taborskega gibanja; 90-letnico ptujskih in ljubljanskih dogodkov (zunanje slovenizacije naših mest); 80-letnico razpada Avstro-Ogrske, obstoja države Slovenecv, Hrvatov in Srbov ter nastanka Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev; 50-letnico resolucije Informbiroja in 10-letnico procesa proti četverici. Vsaj 150-letnica javne postavitve zahteve po združenju Sloveniji bi morala po prepričanju slovenskih zgodovinarjev (in književnikov) »dobiti vsedrjavni značaj«. Na čelo spominskih prireditvev bi se po njihovem predlogu moral postaviti prav državni zbor.

Omenjeni pobudi se je 16. marca letos s pozivom državljanom, vladi, kolegom poslancem

državnega zbora in državnemu svetu Republike Slovenije pridružil pet poslancev zgodovinarjev: Samo Bevk, Vladimir Čeligoj, Vincencij Demšar, Peter Lešnik in Lojze Peterle.

Če odštejemo pripravljenost predsednika državnega zbora dr. Janeza Podobnika, da sprejme častno pokroviteljstvo nad znanstvenim simpozijem *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*, ki bo 16. in 17. aprila v Mariboru (ob velikem razumevanju mariborske univerze, a za zdaj še brez opredeljene finančne podpore ministrstva za znanost in tehnologijo), na poziv obeh organizacij ni odgovoril nihče od nagovorjenih.

Predstavniki pisateljskega društva Veno Taufer je zato danes izjavil, da je »konsterniran« nad odnosom najvišjih predstavnikov države in političnih strank do izjemno pomembne zgodovinske obletnice nastanka ideje o zdru-

ženi Sloveniji, ki smo jo lahko uresničili šele pred nekaj leti. Slovenski politični voditelji so po njegovem spet dokazali, da niso državniki, ampak »držalniki«, ki se le krčevito oklepajo svojih osvojenih in namišljenih »fevdov«, obenem pa ne kažejo prav nobenega zani-

● **Madžarska skupnost v Sloveniji, občina Ig, Mohorjeva družba, Svetovni slovenski kongres in Nova revija** so za zdaj edini, ki se bodo dejavno pridružili zgodovinarjem s svojimi spominskimi prireditvami. Na belo nedeljo pripravlja osrednjo versko slovesnost na Brezjah ob letošnjem jubileju tudi slovenska Cerkev.

manja ne za čas ne za skupnost, ki jim je zaupala mandat. Ob letošnji obletnici že drugič zapored (po 50-letnici zmage na fašizmu) dokazujejo, kako ne zmorejo preseči svojih ozkih strankarskih in drobnjarskih političnih interesov, kar nas lahko ob vstopanju v EU le skrbi. Naši politični »držalniki« bodo namreč tam, po Tauferju, brez temeljitega poznavanja in spoštovanja svoje zgodovine lahko le služili tujim »dvorom«.

SLAVKO PEZDIR

Delo, 31. 3. 1998, št. 75, str. 2.

Univerza v Mariboru

**Zveza zgodovinskih društev
Slovenije**

**vas vljudno vabita
na znanstveno posvetovanje**

**SLOVENIJA 1848-1998:
ISKANJE LASTNE POTI**

Maribor, Narodni dom - Pokrajinski muzej

16.-17. april 1998

Program posveta

ČETRTEK 16. APRIL

9.30

Otvoritev simpozija in pozdravi udeležencem

Vasilij MELIK, Ljubljana:

Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991

Bruno HARTMAN, Maribor:

Sto let Narodnega doma v Mariboru

10.30-10.45 odmor

10.45

Koreferati:

Avguštin MALLE, Celovec:

Med deželno in narodno zavestjo

Walter LUKAN, Dunaj:

Slovaški in slovenski narodni program 1848

Tibor FÜLE, Lendava:

Volitve 1848 v Prekmurju

Metka FUJS, Murska Sobota:

Slovenska zavest in Prekmurci

Janez CVIRN, Ljubljana:

*Nemško-slovenski odnosi osrednji problem
slovenske zgodovine*

Boris GOMBAČ, Ljubljana:

Trst in slovenstvo

Branko MARUŠIČ, Nova Gorica:

Beneški Slovenci in Slovenija

Irena GANTAR-GODINA, Ljubljana:

Iskanje rešitve v panslavizmu

Branko GOROPEVŠEK, Celje:

Celje 1908 - slovenizacija slovenskih mest

13.00 Kosilo

16.00

Peter VODOPIVEC, Ljubljana:

Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev

Koreferati:

Felix J. BISTER, Dunaj:

Vloga dunajskih Slovencev v slovenski preteklosti

Stanislav HAFNER, Gradec:

Vloga graških Slovencev v slovenski preteklosti

Andrej VOVKO, Ljubljana:

Šola in slovenska samobitnost

Zvonko BERGANT, Ljubljana:

Liberalni katolicizem in slovenski narod

Aleš GABRIČ, Ljubljana:

Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu

17.30-17.45 odmor

17.45

Janko PRUNK, Ljubljana:

Centralizem in federalizem

Koreferat:

Darko FRIŠ, Maribor:

SLS in slovensko nacionalno vprašanje

PETEK, 17. APRIL

9.00

Janez JUHANT, Ljubljana:

Cerkev in nacionalno vprašanje

Koreferati:

France M. DOLINAR, Ljubljana:

Cerkvena uprava in Slovenci

Vincenc RAJŠP, Ljubljana:

Prispevek katoliške dubovščine za promocijo slovenskega jezika in slovenske narodnosti

Bogdan KOLAR, Ljubljana:

Cerkev in slovenski izseljenci

10.00-10.15 odmor

10.15

Jure PEROVŠEK, Ljubljana:

Jugoslavija - pričakovanja in realnost

Koreferati:

Vlasta STAVBAR, Maribor:

Deklaracijsko gibanje

Uroš LIPUŠČEK, New York:

Ameriški pogled na nastanek Jugoslavije

Ervin DOLENC, Ljubljana:

Leto 1918 kot kulturna prelomnica

Andreas MORITSCH, Celovec:

Koroški plebiscit

12.00 kosilo

15.00

Žarko LAZAREVIČ, Ljubljana:

*Preobrazba slovenske gospodarske podobe v drugi polovici
19. stoletja in v 20. stoletju*

Koreferat:

Marko WALTRITSCH, Gorica:

Gospodarska vloga Slovencev v Trstu in Gorici

Jera VODUŠEK-STARIČ, Maribor:

Med "ljudsko demokracijo" in demokracijo

16.10-16.30 odmor

16.30

Koreferata:

Bojan GODEŠA, Ljubljana:

*Osvobodilna fronta slovenskega naroda med posebnostjo
in splošnim jugoslovanskim razvojem*

Mateja REŽEK, Ljubljana:

Ustavna reforma leta 1953 in nacionalno vprašanje

Diskusija

17.30 zaključek posveta



VSIM PREBIVAVCAM

v kantonu Kanal in Goriških okolih

Rojaki, domorodci!

V pogovoru h kateremu Vas je Vaš dozdajni poslanik na Dunajskim zboru, mnogospošani gospod Doliak dne 23. kozoperska povabil, je on od nespodobniga obnašanja nekterih voliteljih razžaljen, svoj mandat za poslance v vaše roke nazaj podal.

Ker se boste tedaj k novi volitvi pripravljati mogli, so nekteri Vaših tukajšnih rojakov in rodoljubov sklenili Vam k temu namenu in za Vaš prid in blagor nektere opominke priporočiti.

Zavzupajo oni na Vašo bistroumnost sploh Slovincem lastno; ali namen h kateremu boste vskupej stopili je tuk važni da se zna reči, de boste v ti volitvi čez svojo ~~nevešč~~ ali ~~nevede~~ odločili.

Dunajski zbor h kateremu NjH Veličanstvo naš milostljivi Cesar poslance iz vsih svojih velikih dežel raznih narodov skupej kličeja, ne pogovarja se samo čez izmanjšanje eniga al drugiga davka, torej avstrijski zdajni zbor je vstavavni, to je, on ima celo novo zidovje k našemu blagostanju izdelati, star jarm. pod katerim smo posebej mi Slovenci zdihovali, razlomiti in novo vezo do Cesarja, med Vami in med vsimi prebivavcemi velikiga Cesarstva napravljati, vezo — po kateri vsi narodi noviga slobodniga časa hrepenijo in kateri ima namen kakor nas uči naša Vera

„ Enakost, bratinstvo in svoboda “

resnično doseči.

De Vam bo pa Vaš poslanik k temu pripomagati zamogel, mora on potrebne lastnosti imeti.

Dunajski zbor bo novo vstavo vstanovil. On mora ljudstvo od težav, ki so ga do zdaj tlačile, oteti, mora kmetovavce od zdajnih težav v resnici in praviči brez vse krivice, ki bi jo drugim napravil, rešiti, težavne davke z manj težavnimi zmenjati, za dobre in pravične postave, za urade skerbeti, na izobraženje in podučenje v šolah gledati, poljedelstva in trgovine poprijematisi, za zlagajšnje v vojništvu, za varnost v deželi, za mir, za varvanje Vašiga premoženja, za Vera, za enakost med nami in našim narodom do drugih narodov skerbeti.

Za to morate moža isbrati, ki vse te reči dobro umé. Pa tudi Vaša ljuba dežela mu mora pri sreci biti. Ni zadosti, de je Vaše lepe gore in doline le od daleč vidil. On mora Vašo potrebo, Vašo težavo, Vaš materinski jezik dobro poznati, on mora človek biti ki je med Vami v Vaših vaseh prebival, ki Vas, Vašo deželo in Vaš jezik ljubi, ki se bo za Vas po bratovsko trudil in jo ne kakor plačani pluje na svojo stran in za svoj dobiček potegval, al pa kateri bi, če ravno slovenskiga rodu, svoj narod in svojo domovino zatajiti in zaničevati umezil.

Izvolite tedaj — živo Vam priporočimo — izvolite moža ~~umniga~~ in ~~neeniga~~, ki se bo na vse reči, na postave in tako dalej zastopil, ki bo Vaše pravice iz krepko besedo branil, ne se je strahljivo omaknil ali v nevednosti protivnikom vmolčal.

Izvolite ~~pravičnega~~ in ~~poštenega~~ moža, ki bo za Vas vse skerbel, brez da bi enim al drugimu krivico storil, ki se bo pravično in z serčnostjo za Vašo srečo trudil.

Izvolite moža iz ~~svojega naroda~~ od svojiga imena, ki jo ne bo na pljusko vtekal, ampak moža ki bo skerbel za Vašo deželo, za Vaš jezik za cel Vaš svetelni blagor in korist, da bo Vaša dežela prosta postala in svetel Vaš do zdaj zanemarani in zatirani narod enako drugih narodov.

To bo gorečo in odkritožrečno željo nekaterih Vaših tukajšnih domorodcev.